Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός

Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη

Γιάννης Μηλιός

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η Α' έκδοση του Ελληνικού Κοινωνικού Σχηματισμού έγινε τον Φεβρουάριο 1988, και εξαντλήθηκε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Σήμερα, δωδεκάμισι χρόνια μετά τη συγγραφή της πρώτης εκείνης εκδοχής του κειμένου, ο συγγραφέας αισθάνεται «δικαιωμένος»:
* Αρκετά χρόνια πριν την εμφάνιση της φιλολογίας περί «παγκοσμιοποίησης», το βιβλίο αυτό υποδείκνυε τη θεωρητική αναγκαιότητα να ασκηθεί κριτική, από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας, στις αντιλήψεις εκείνες περί «παγκόσμιου καπιταλισμού» που ανάγουν σε κινητήρια δύναμη της ιστορίας τις «αποφάσεις», τις σχέσεις ή τις συγκρούσεις των κρατών, αλλά και τις «επιλογές» των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Υποδείκνυε, δηλαδή, ότι ακόμα και αναφορικά με τις διαδικασίες διαμόρφωσης των εθνών και τις συγκρούσεις των κρατών, κινητήρια δύναμη αποτελεί η πάλη των τάξεων. Ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα ταξικής εκμετάλλευσης και εξουσίας, εξουσίας οικονομικής, πολιτικής-κρατικής και ιδεολογικής-πολιτιστικής του κεφαλαίου επί των εργαζόμενων τάξεων, κι όχι μια σχέση μεταξύ (πολυεθνικών, «μονοπωλιακών», κ.λπ.) επιχειρήσεων και κρατών ή «λαών». Η διεθνής οικονομία και «κοινωνία» είναι έτσι το αποτέλεσμα της (ανά ιστορική συγκυρία στενότερης ή χαλαρότερης) διαπλοκής των καπιταλισμών που αναπαράγονται σε κάθε κρατική επικράτεια, και όχι μια ενοποιημένη «δομή» που καταργεί τις επιμέρους, κρατικά οργανωμένες, καπιταλιστικές εξουσίες.
* Χρόνια πριν τη διάλυση των πολυεθνικών «σοσιαλιστικών» κρατών της Ανατολικής Ευρώπης, και την ανάδυση των «νέων» εθνικισμών και των «εθνικών» πολέμων, το βιβλίο αυτό υποστήριζε, λοιπόν, ότι το έθνος αποτελεί αποφασιστική βαθμίδα οργάνωσης και εμπέδωσης της εξουσίας του κεφαλαίου στους ιστορικά «τυπικούς» καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Επομένως, ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου, καθώς δεν εξαλείφει τις κρατικά οργανωμένες καπιταλιστικές εξουσίες (τους κρατικούς μηχανισμούς, τα εθνικά νομίσματα, τους σε κάθε επικράτεια ιδιαίτερους πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης, τις ιδιαίτερες αποκρυσταλλώσεις των ταξικών συσχετισμών στην ιστορική τους διάσταση και εξέλιξη), δεν εξαλείφει ούτε τα έθνη, ούτε τους εθνικισμούς.
* Σημαντικό διάστημα πριν την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», που έκανε σε όλους σαφή την ελάχιστη σχέση αυτών των καθεστώτων με κάθε έννοια εργατικής και λαϊκής εξουσίας, το βιβλίο αυτό υποστήριζε ότι ο «σοβιετικός μαρξισμός» αποτελεί ένα απολογητικό ιδεολογικό σύστημα χωρίς επιστημονικό περιεχόμενο, ένα αμάλγαμα «οικονομισμού», «καταστροφισμού» και «εργαλειακής αντίληψης» για το κράτος, το οποίο καλούνταν απλώς να νομιμοποιήσει τις ταξικές εξουσίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης.
* Στη βάση αυτών των αναλύσεων, θέσαμε στο στόχαστρο της κριτικής μας τις αντιλήψεις για την «εξάρτηση» και «περιορισμένη ανάπτυξη» της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, που μέχρι πρόσφατα συνιστούσαν την κυρίαρχη «προοδευτική» προσέγγιση για την ερμηνεία της ελληνικής ιστορίας και του χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας. Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού ως το αποτέλεσμα των σχέσεων της κοινωνίας με το εξωτερικό, με τα «ξένα κέντρα αποφάσεων», υποβιβάζοντας έτσι σε δεύτερο ρόλο, ή και εξαλείφοντας εντελώς, τη μαρξιστική προβληματική των κοινωνικών ανταγωνισμών και των ταξικών σχέσεων εξουσίας, της πάλης των τάξεων. Πρόκειται, δηλαδή, για τις θεωρήσεις εκείνες που αναπαράγουν αναφορικά με την ελληνική ιστορία και την ελληνική κοινωνία, (τις

κοινωνικές σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και την ιστορική τους εξέλιξη), τα πορίσματα των θεωριών του «παγκόσμιου καπιταλισμού», ή/και του «σοβιετικού μαρξισμού».
* Αυτό που προέκυψε, και στο οποίο συνίσταται και τη βασική συνεισφορά του ανά χείρας βιβλίου, είναι μια προσπάθεια να ερμηνευθεί η διαδικασία διαμόρφωσης και ιστορικής εξέλιξης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως διαδικασία της πάλης των τάξεων. Στο πλαίσιο αυτό, και πάλι, αναδείχθηκαν ζητήματα όπως η εθνική «ομογενοποίηση» των «νέων χωρών» που προσάρτησε η Ελλάδα κατά την περίοδο 1912-1920, και πιο συγκεκριμένα το «Μακεδονικό», αρκετά χρόνια πριν τα ζητήματα αυτά έρθουν ξανά στο προσκήνιο, από την πολιτική και διεθνοπολιτική επικαιρότητα που προέκυψε μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Η βασική διαφορά της παρούσας έκδοσης ως προς την προηγούμενη είναι ότι αφαιρέθηκε το 10ο κεφάλαιο του αρχικού κειμένου, το οποίο αναφερόταν στην καπιταλιστική ανάπτυξη και διεθνοποίηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Θεώρησα σκόπιμη αυτή την αλλαγή, διότι το κείμενο που αφαιρέθηκε έχει αποτελέσει την αφετηρία για την έκδοση, το Δεκέμβριο 1990, ενός εκτενέστερου και περισσότερο επεξεργασμένου βιβλίου με το ίδιο αντικείμενο: Γιάννης Μηλιός και Ηλίας Ιωακείμογλου: Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών, Εξάντας, Αθήνα 1990. Αξίζει εδώ να υπενθυμίσουμε μόνο το τελικό συμπέρασμα εκείνης της ανάλυσης, η έκδοση της οποίας είχε λάβει χώρα σε μια συγκυρία κατά την οποία εκκινούσε μια φάση επίθεσης του κεφαλαίου ενάντια στην εργασία, γεγονός που ωθούσε τον αστικό πολιτικό κόσμο και τους ιδεολόγους του να καταστροφολογεί για «μαύρες τρύπες» και να επισείει τον κίνδυνο «χαμένων τρένων»: «Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού δεν αποτελεί διαδικασία υποβάθμισης ή 'αποβιομηχάνισης' της 'ελληνικής οικονομίας'. Αποτελεί στρατηγική επιλογή των κυρίαρχων δυνάμεων του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους τόσο στο εσωτερικό της χώρας (απέναντι στις δυνάμεις της εργασίας), όσο και στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας: Αναβάθμιση και ενίσχυση της θέσης τους μέσα από την εκμετάλλευση των 'ευκαιριών' και 'προκλήσεων' του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από την πρόσδεση στη διαδικασία αναβάθμισης των καπιταλισμών της δυτικής Ευρώπης στη διεθνή οικονομία, μέσα από την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δηλαδή την επιτάχυνση των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης» (Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990, όπ. π., σ. 215).
Στο υπόλοιπο κείμενο, ακολούθησα τη δομή και τη ροή του κειμένου της πρώτης έκδοσης και προσπάθησα να περιορίσω τις αλλαγές στο ελάχιστο δυνατόν. Ήμουν όμως υποχρεωμένος να λάβω υπόψη μου τη βιβλιογραφία που δημοσιεύθηκε και τη συζήτηση που έλαβε χώρα στα χρόνια που μεσολάβησαν από την πρώτη εκείνη έκδοση. Έτσι το ανά χείρας κείμενο, καίτοι διατηρεί τις αναπτύξεις (και φυσικά τα συμπεράσματα) της πρώτης έκδοσης, έχει μεγαλύτερη έκταση, καθώς ενσωματώθηκαν σ' αυτό νέες επεξεργασίες ή κριτικές παρατηρήσεις. Οι προσθήκες αυτές αφορούν κυρίως τα κεφάλαια 8 και 9 του βιβλίου.
Για μια ακόμα φορά, επαφίεται στον αναγνώστη να κρίνει το εύστοχον των αναλύσεων του συγγραφέα.

Μάρτιος 2000
Γιάννης Μηλιός

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ (1988)

Το βασικό αντικείμενο αυτού του βιβλίου είναι η ανάλυση και κριτική του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού: των δομικών χαρακτηριστικών του και των τάσεων εξέλιξή τους.
Βέβαια, από μια πρώτη ματιά, ο ισχυρισμός που μόλις διατύπωσα θα ξενίζει ίσως τον αναγνώστη που έχει ήδη ανατρέξει στα περιεχόμενα του βιβλίου. Ο σύγχρονος ελληνικός καπιταλισμός αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης, με την αυστηρή έννοια του όρου, μόνο στο τελευταίο κεφάλαιο.
Εντούτοις, πρόκειται για έναν ισχυρισμό ακριβή. Όχι απλώς με την έννοια ότι τα προηγούμενα κεφάλαια προετοιμάζουν και διαμορφώνουν τις θεωρητικές κατηγορίες του τελευταίου, αλλά με την έννοια ότι ήδη από το πρώτο κεφάλαιο τίθενται σε συζήτηση και κριτική οι θεωρητικές κατηγορίες πάνω στις οποίες στηρίζονται ένα σωρό αναλύσεις και απόπειρες ανάλυσης του ελληνικού καπιταλισμού.
Γιατί, πραγματικά, τα προβλήματα αναφορικά με την ανάλυση του ελληνικού καπιταλισμού δεν εντοπίζονται σε καμιά περίπτωση στο ζήτημα των "στοιχείων". Πρόκειται, αντίθετα, για ένα ζήτημα εννοιών, ένα ζήτημα θεωρίας. Πρόκειται για την δυνατότητα ή μη να μετασχηματισθούν τα "στοιχεία" σε θεωρητική-επιστημονική γνώση.
Το πρόβλημα εντοπίζεται με άλλα λόγια στην κυριαρχία κάποιων ιδεολογικών απόψεων και κατασκευών που δυσχεραίνουν ή, ακόμα, αποκλείουν τη μαρξιστική κριτική των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και της διευρυμένης αναπαραγωγής τους.
Ο σκληρός πυρήνας αυτών των αντιλήψεων είναι οι θεωρίες της "εξάρτησης" και της "υπανάπτυξης" του ελληνικού καπιταλισμού. Οι θεωρίες, δηλαδή, που εκλαμβάνουν και παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων ως παράγωγα των μηχανορραφιών και της "θέλησης" των "ξένων", που επιφυλάσσουν, ακόμα, για την Αριστερά τον ρόλο του πολιτικού οργανωτή της "αυτοδύναμης" ανάπτυξης και αναπαραγωγής του ελληνικού κεφαλαίου. Οι θεωρίες της "εξάρτησης" και της "υπανάπτυξης" δεν είναι παρά το ιδεολογικό προπέτασμα και το ψευδώνυμο της εξάρτησης (από την αστική ιδεολογία) και της υπανάπτυξης της σύγχρονης αριστερής θεωρίας.
Μια θεωρητική προσέγγιση του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού που θα επιχειρεί να προχωρήσει σε βάθος δεν θα μπορούσε, όμως, να περιοριστεί στην κριτική μόνο αυτών των εκχυδαϊσμένων εκδοχών της αριστερής και κυβερνητικής-κρατικής προβληματικής. Θα έπρεπε να προχωρήσει πιο βαθιά, στις ιστορικές ρίζες της συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό που διεξάγεται επί αρκετές δεκαετίες μέσα στην Αριστερά. Όχι μόνο γιατί ο σύγχρονος εκχυδαϊσμένος μαρξισμός βασίζεται στην αποσιώπηση ή την εκλεκτικίστικη παρουσίαση ορισμένων μόνο πτυχών αυτής της συζήτησης. Αλλά, κυρίως γιατί μέσα από την κριτική αποτίμηση των θεωρητικών απολήξεων και αντιπαραθέσεων στα πλαίσια της "ιστορικής" συζήτησης μπορεί να επανεκτιμηθεί θεωρητικά το περιεχόμενο και η λειτουργία των "σύγχρονων" εννοιών: Με ποιο τρόπο και ως ποιο βαθμό θεωρητικές κατηγορίες όπως παγκόσμιος καπιταλισμός, ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μονοπωλιακός καπιταλισμός, διεθνοποίηση της παραγωγής, οικονομική κρίση κ.λπ. μπορούν να αποτελέσουν του όρους-κλειδιά για τη θεωρητική, δηλαδή την επιστημονική ανάλυση της φαινομενικής κίνησης του κόσμου;
Παράλληλα, η συγκρότηση των εννοιών που αναφέρονται στη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, στη διεθνοποίηση της

παραγωγής και τον ιμπεριαλισμό, στο καπιταλιστικό κράτος, το έθνος, τα εθνικά σύνορα και τον επεκτατισμό δεν μπορεί παρά να αντιστρατεύεται μια άλλη, ριζικά διαφορετική, χρήση της θεωρίας: την απουσία των εννοιών μέσα από τη δήθεν αμεσότητα των "στοιχείων", κατά προτίμηση των ιστορικών. Μέσα από την αυταπόδεικτη "εγκυρότητα" και "αλήθεια" των ιστορικών στοιχείων και ευρημάτων καλούμαστε έτσι συχνά στην πραγματικότητα να "ξεχάσουμε" ότι τα στοιχεία αποτελούν απλώς την πρώτη ύλη της θεωρητικής ανάλυσης. Καλούμαστε, δηλαδή, τελικά στην πραγματικότητα να αποδεχθούμε σιωπηρά και να προσχωρήσουμε σε απόψεις και έννοιες ριζικά διαφορετικές, εχθρικές, προς τη μαρξιστική ανάλυση και κριτική: τις απόψεις της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας στην πιο καθαρή τους μορφής.

Αυτός είναι ο λόγος που η "Ιστορία" αποτελεί την αγαπημένη (αλλά και την πιο σίγουρη) μέθοδο για την επιβολή και εγκαθίδρυση απόψεων (για το παρελθόν) που καλούνται να λειτουργήσουν στο παρόν και στο μέλλον: η προαιώνια σύγκρουση των Ελλήνων με τους ξένους ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας "μας", η Ελλάδα "μας", προαιώνιο αντικείμενο διωγμών, αδικιών και ατιμώσεων, αυτή η αναξιοπαθούσα κόρη των "πέντε θαλασσών" που πασχίζει να αναστήσει τα πεπρωμένα της, με άλλα λόγια η απωθητική ιδεολογία του σωβινισμού της ελληνικής κρατικής εξουσίας προκύπτει συχνά ως προέκταση στον πολιτικό χώρο των ευρημάτων ορισμένων (προοδευτικών) ιστορικών.

Έτσι, πιστεύω, η ανάλυση του σύγχρονου ελληνικού καπιταλισμού είναι υποχρεωμένη να παραχωρήσει μέσα από δυο παρακαμπτήριους δρόμους: αυτόν της θεωρίας, όπου εδώ εντάσσονται τόσο η "ιστορική" συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, όσο και η "σύγχρονη" συζήτηση για το κράτος, τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, την καπιταλιστική ανάπτυξη και τον ιμπεριαλισμό. και αυτόν της ιστορικής ανάλυσης, όπου εδώ καθοριστική σημασία έχουν τα ζητήματα της εθνικής-κρατικής συγκρότησης του νεοελληνικού (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού και των περιόδων και φάσεων της εξέλιξής του.

Το βιβλίο χωρίζεται έτσι σε τρία μέρη: Στο πρώτο μέρος ασκείται κριτική στην αντίληψη του "παγκόσμιου καπιταλισμού", που εισήγαγαν ορισμένες από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και η οποία εξακολουθεί να κυριαρχεί μέχρι και σήμερα. Τη βάση για την κριτική αυτή θα αποτελέσουν οι θέσεις του Λένιν σχετικά με το εθνικό ζήτημα. (Κεφάλαιο Ι.) Στη συνέχεια επιχειρείται μια κριτική ανάλυση των αντιλήψεων για τα μονοπώλια, το σάπισμα και την παρακμή του ιμπεριαλισμού, τις εξαγωγές κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της "περίσσειας κεφαλαίου" στο εσωτερικό κ.λπ. Πρόκειται και πάλι για αντιλήψεις που εισάχθηκαν από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και εξακολουθούν να κυριαρχούν στην αριστερή θεωρία μέχρι και σήμερα. (Κεφάλαια 2 και 3).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου διατυπώνονται οι έννοιες με βάση τις οποίες μπορεί κατά τη γνώμη μου να επιχειρηθεί η επιστημονική ανάλυση ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για τις κατηγορίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας, της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, της καπιταλιστικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης και της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. (Κεφάλαια 4-7).

Μετά από αυτή τη θεωρητική ανάλυση επιχειρείται στο τρίτο μέρος του βιβλίου η προσέγγιση των διαδικασιών συγκρότησης και εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού: Στο κεφάλαιο 8 αναλύεται η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, διαδικασία η οποία

αποκρυσταλλώνεται με την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1827-30). Οι πολιτικοί και ιδεολογικοί αυτοί μετασχηματισμοί εξετάζονται σε συνάρτηση με τη διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και κυριαρχίας στις νότιες ελλαδικές περιοχές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.
Στο Κεφάλαιο 9 εξετάζεται η εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την περίοδο 1830-1940. Η φάση της ταχύρυθμης καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας ακολουθεί μια σχεδόν εκατονταετή περίοδο εδαφικού επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, η οποία συνοδεύεται και τροφοδοτείται από τη διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και του ελληνικού πληθυσμού στον ευρύτερο μεσογειακό και βαλκανικό χώρο.
Τέλος, στο 10ο Κεφάλαιο εξετάζεται η μεταπολεμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, από την άποψη τόσο της δυναμικής της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και των διαδικασιών διεθνοποίησης του ελληνικού κεφαλαίου.
Κλείνοντας αυτό το εισαγωγικό σημείωμα θεωρώ υποχρέωσή μου να τονίσω, ότι θα ήταν εντελώς αδύνατον να γραφτεί αυτό το βιβλίο αν δεν είχε προηγηθεί η ανελλιπής, επί έξι σχεδόν χρόνια, θεωρητική-κριτική προσπάθεια και παρουσία του περιοδικού Θέσεις, στη συντακτική επιτροπή του οποίου και μετέχω. Βέβαια, όσο κι αν η λειτουργία του περιοδικού και οι απόψεις των συνεργατών μου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη διαμόρφωση και εξέλιξη των δικών μου απόψεων, η ευθύνη για όσα γράφονται εδώ βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Μια πρώτη, συνοπτικότερη, μορφή του βιβλίου δημοσιεύθηκε στα γερμανικά, αποτελώντας τη διδακτορική διατριβή μου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό

Ορισμένα ανοικτά θεωρητικά ζητήματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

1.1.Εισαγωγή

Πάνω από ογδόντα ολόκληρα χρόνια η πολιτική στρατηγικής της Αριστεράς έχει ως αφετηρία την ανάλυσή της για τον ιμπεριαλισμό. Βέβαια, τίποτα δεν μοιάζει να είναι πιο φυσικό απ αυτό: ο ιμπεριαλισμός αποτελεί "το σύγχρονο στάδιο του καπιταλισμού", το κοινωνικό καθεστώς για την ανατροπή του οποίου μάχεται η Αριστερά...

Δύο είναι τα στοιχεία με βάση τα οποία οι αριστερές θεωρίες ορίζουν, από την πρώτη ήδη δεκαετία του αιώνα, τον ιμπεριαλισμό ως ένα "νέο στάδιο" του καπιταλισμού: Ο ιδιαίτερος ρόλος των μονοπωλίων και η διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εξελίξεις που αντανακλώνται και στο πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο με τη διαμόρφωση της επεκτατικής-ιμπεριαλιστικής πολιτικής, την αποικιοκρατία και τη νεοαποικιοκρατία.

Οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, κυρίως εκείνες που αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του 70 και μετά, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της διεθνοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής, θεωρώντας το, οι περισσότερες, ως έκφραση του παγκόσμιου χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τείνουν δηλαδή όλο και περισσότερο οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό να θεωρήσουν τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία ως μια ενοποιημένη παγκόσμια καπιταλιστική-ταξική δομή, όπου οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη αποτελούν απλώς επί μέρους τμήματά της.

Η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός υπάρχει μόνο ως παγκόσμιο σύστημα, ότι ο τόπος λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η παγκόσμια κοινότητα και όχι ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός, αποτελεί τη θεμελιώδη αντίληψη με βάση την οποία συγκροτείται ο θεωρητικό ρεύμα "μητρόπολης-περιφέρειας". Η αντίληψη αυτή θα πάρει την ολοκληρωμένη της θεωρητική μορφή στις εργασίες του I. Wallerstein και του A.G. Frank, εργασίες που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη διατύπωση της θεωρίας του "νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας", που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της διεθνούς αναδιάρθρωσης της παραγωγής κατά τα τελευταία χρόνια. Η ίδια αντίληψη για τον "παγκόσμιο καπιταλισμό" είναι όμως παρούσα και στις αναλύσεις του σοβιετικού μαρξισμού για τον ιμπεριαλισμό. Υιοθετείτο η αντίληψη αυτή για να θεμελιώσει τη θεωρία της μόνιμης "γενικής κρίσης" του καπιταλισμού, κρίσης που θεωρείτο ότι προέκυπτε κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του παγκόσμιου καπιταλισμού λόγω της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης και του σοσιαλιστικού συστήματος (Ι.Οι.Επ. ΕΣΣΔ 1982, σ. 156-159). Υιοθετείτο ακόμα για να στηρίξει την άποψη ότι "οι εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές χώρες και οι χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι μέρος ενός και του ίδιου συστήματος (...). Η οικονομική καθυστέρηση των αναπτυσσόμενων χωρών είναι λοιπόν αποτέλεσμα της λειτουργίας της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού διεθνούς καταμερισμού εργασίας" (Ποπόφ, 1978 σ. 18-19).

Δεν είναι όμως μόνο οι θεωρητικοί του "νεο-μαρξισμού" ή οι θεωρητικοί της παραδοσιακής Αριστεράς που αντιλαμβάνονται τον καπιταλισμό ως παγκόσμια οικονομικο-κοινωνική δομή. Συγγραφείς όπως ο Παλουά (Palloix 1973, 1978), αλλά και νεότερες θεωρίες, όπως η θεωρία της ρύθμισης (Regulation, βλ. Aglietta 1982, Lipietz 1982, 1984) έχουν ως αφετηρία για την ανάλυση του σύγχρονου ιμπεριαλισμού την αντίληψη ότι "οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος" (Lipietz 1983). Την αντίληψη αυτή ήρθαν να συναντήσουν κατά τη δεκαετία του 1990 οι μη-μαρξιστικές προσεγγίσεις περί της "παγκοσμιοποίησης" της οικονομίας και των αγορών. Αντίθετα είναι αριθμητικά περιορισμένες οι μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις που στηρίζονται στη θέση ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κυριαρχεί στις επαρκείς μορφές του (μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται και το αστικό κράτος) μόνο στο επίπεδο του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού, και ότι επομένως η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία δεν αποτελεί μια ενοποιημένη ταξική δομή, αλλά προκύπτει από τη συνάρθρωση-διαπλοκή των διακριτών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. (Πουλαντζάς 1981, Busch 1974, 1983, Busch-Grunert-Tobergte 1984). Η ίδια συζήτηση διεξάγεται από μια άλλη σκοπιά ανάμεσα στις μαρξιστικές αναλύσεις για το καπιταλιστικό κράτος. Το επίδικο ζήτημα είναι εδώ το κατά πόσο οι νομοτέλειες και οι λειτουργίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος τείνουν να υπερκεράσουν το αστικό κράτος, ή έστω να απαλλοτριώσουν ή να καθυποτάξουν ορισμένες λειτουργίες του. (Murray 1971, Warren 1971).
Όμως τα ζητήματα που θέτουν οι σύγχρονες αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό και το εθνικό κράτος, όπως και οι αντίστοιχες αποφάνσεις περί "παγκοσμιοποίησης" δεν τίθενται σήμερα για πρώτη φορά. Με παρόμοιους θεωρητικούς όρους, παρά τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, είχαν ήδη τεθεί από τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, που διατυπώθηκαν ως γνωστόν οι περισσότερες κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας. (Με τη χρονολογική σειρά που γράφτηκαν: Hilferding 1909, Λούξεμπουργκ 1912, Μπουχάριν 1915, Λένιν 1916.) Αν το ζήτημα είναι σήμερα ελάχιστα γνωστό, αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι έχει αποσιωπηθεί η κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό. Οφείλεται επίσης στο ότι η συζήτηση εκείνη δεν προσέλαβε, παρά δευτερευόντως, ένα αμιγώς θεωρητικό χαρακτήρα. Ως επί το πλείστον διεξήχθη με τη μορφή πολιτικής αντιπαράθεσης, αντιπαράθεσης ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές γραμμές. Επειδή όμως ακριβώς επρόκειτο για μια αντιπαράθεση με επίδικο ζήτημα την πολιτική καθοδήγηση της κοινωνικής επανάστασης που είτε κυοφορείτο, είτε βρισκόταν σε εξέλιξη, τα αποτελέσματά της προσλάμβαναν ευθύς εξαρχής μια ιδιαίτερη θεωρητική βαρύτητα.
Πιστεύω, λοιπόν, ότι οι θεωρητικές αναλύσεις και οι διαμάχες για τον "παγκόσμιο καπιταλισμό" (όπως και οι διαμάχες για την "κυριαρχία των μονοπωλίων") που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαπενταετία 1910-1925, διατηρούν μέχρι σήμερα την επικαιρότητά τους: Η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στο θεωρητικό προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας και της μαρξιστικής κριτικής στον σύγχρονο καπιταλισμό.

1.2.Η ιστορική συγκυρία των κλασικών θεωριών και ο παγκόσμιος καπιταλισμός

1.2.1.Οι ορισμοί του ιμπεριαλισμού στις κλασικές θεωρίες

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό διατυπώθηκαν σε μια εποχή κατά την οποία από τη μια μεσουρανούσε η αποικιοκρατία, ενώ από την άλλη κορυφώνονταν

οι αντιθέσεις ανάμεσα στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, που οδήγησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
Ο όρος ιμπεριαλισμός είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα για να περιγράψει το αποικιοκρατικό σύστημα και την αποικιοκρατική πολιτική των βιομηχανικών χωρών της εποχής. Ήδη το 1902 κυκλοφόρησε στο Λονδίνο και τη Ν. Υόρκη το βιβλίο του J.A. Hobson Imperialism (Ιμπεριαλισμός). Εντούτοις, η απόπειρα να θεμελιωθεί με βάση τη μαρξιστική θεωρία η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σ' ένα ιδιαίτερο ιστορικό στάδιο της ανάπτυξής του επιχειρήθηκε για πρώτη φορά από τον Rudolf Hilferding στο Χρηματιστικό Κεφάλαιο, που η συγγραφή του ολοκληρώθηκε το 1909. Τα βασικά συμπεράσματα του Hilferding συνοψίζονται στη θέση ότι: "το χαρακτηριστικό του 'νεότατου' καπιταλισμού είναι τα φαινόμενα εκείνα της συγκέντρωσης, που εκδηλώνονται από τη μια με την 'άρση του ελεύθερου συναγωνισμού', κι από την άλλη με την όλο και περισσότερο στενή σχέση μεταξύ τραπεζιτικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Με τη σχέση αυτή το κεφάλαιο παίρνει τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου, που αποτελεί την τελειότερη και πιο αφηρημένη μορφή του κεφαλαίου" (Hilferding 1973, σ. 17.) Η θέση αυτή θα αποτελέσει, ως γνωστόν, κοινό τόπο και για τους άλλους εκπροσώπους των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, ιδίως για τον Μπουχάριν και τον Λένιν.
Η Ρόζα Λούξεμπουργκ θα ορίσει τον ιμπεριαλισμό ως εξής: "Ο ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς αυτή συγκρούεται με τα υπολείμματα του παγκόσμιου χώρου που δεν κατακτήθηκαν ακόμα από το κεφάλαιο" (Luxemburg 1970, σ. 371.) Η Λούξεμπουργκ θεωρεί τη διαδικασία επέκτασης του καπιταλισμού στα μη-καπιταλιστικά "υπολείμματα" ως τον αποφασιστικό παράγοντα, που επιτρέπει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Η ιμπεριαλιστική πολιτική και οι ενδοιμπεριαλιστικές συγκρούσεις προκύπτουν λοιπόν, σύμφωνα με τη Λούξεμπουργκ, ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, κατά την ιστορική περίοδο όπου περιορίζεται η έκταση των "μη καπιταλιστικών υπολειμμάτων".
Ο Μπουχάριν όριζε επίσης τον ιμπεριαλισμό ως "πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου". Και συνέχιζε: "εντούτοις μπορεί κανείς να αναφερθεί στον ιμπεριαλισμό και ως ιδεολογία" (Bukharin 1972, σ. 110). Αυτή η πολιτική (και η ιδεολογία) αποτελεί και για τον Μπουχάριν ένα δομικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού: "Ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλώς ένα σύστημα που συνδέεται κατά τον πιο καίριο τρόπο με τον σύγχρονο καπιταλισμό, είναι επίσης το πιο αποφασιστικό στοιχείο του τελευταίου" (Bukharin 1972, σ. 139-140).
Τέλος, ο Λένιν διατύπωσε τον πασίγνωστο ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο, "ο ιμπεριαλισμός είναι (...) ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραστ κι έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες" (Λένιν, 1970, σ. 86.)

1.2.2.Η εισαγωγή της θεωρίας του "παγκόσμιου καπιταλισμού".
Δεν ανήκει στις προθέσεις μας να παρουσιάσουμε ή να σχολιάσουμε εδώ τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό. Ως ένα βαθμό είναι γνωστή η αντιπαράθεση από τη μια ανάμεσα στους θεωρητικούς του επαναστατικού μαρξισμού και στους εκπροσώπους της Σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και από την άλλη στο εσωτερικό του επαναστατικού μαρξισμού, ανάμεσα στη λουξεμπουργκιανή και τη λενινιστική

προσέγγιση (προς την οποία μετά το 1918 συνέκλινε και ο Μπουχάριν)1. Εδώ θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με το ζήτημα του "παγκόσμιου καπιταλισμού", ζήτημα που συνήθως περνάει απαρατήρητο, μέσα από την αποσιώπηση των κλασικών αναλύσεων για τον ιμπεριαλισμό πέραν αυτής του Λένιν, μέσα ακόμα από την εκλεκτικίστικη ανάγνωση της μπροσούρας του Λένιν, με την παράλληλη απομόνωση του βιβλίου αυτού από τα άλλα πολιτικά κείμενα του Λένιν της ίδιας περιόδου2.
Τόσο η προσέγγιση της Λούξεμπουργκ όσο και η προσέγγιση του Μπουχάριν στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού στηρίχθηκαν και εισήγαγαν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την παγκοσμιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αντίληψη αυτή θεωρεί ακριβώς ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι θεμελιώδεις δομικές και ταξικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα, αναπαράγονται (πλέον) στις επαρκείς μορφές τους μόνο στο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας. Ότι, επομένως, οι νόμοι και οι αιτιακές σχέσεις που ανακάλυψε και ανέλυσε ο Μαρξ αφορούν την παγκόσμια οικονομία, η οποία διαμορφώνεται έτσι ως μια ενιαία καπιταλιστική κοινωνική δομή.
Η Ρόζα Λούξεμπουργκ διατύπωσε στα κείμενά της που εκδόθηκαν υπό τον τίτλο Τι είναι η εθνική οικονομία, τη θέση ότι η εθνική οικονομία δεν μπορεί να νοηθεί ως ιδιαίτερη οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά αποτελεί απλώς τμήμα της ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας: "Ενάμιση αιώνα από τότε που η μοντέρνα οικονομία έκανε την εμφάνισή της στην Αγγλία, η παγκόσμια οικονομία αναπτύχθηκε πέρα για πέρα πάνω στα δεινά και τις συμφορές της ανθρωπότητας. (...). Το εμπόρευμα δεν χρησιμεύει για να καλύπτει 'μερικές ελλείψεις' των 'εθνικών οικονομιών', αλλά αντίθετα για να δημιουργεί ελλείψεις, ν' ανοίγει ρωγμές και ρήγματα στα παλιά οικοδομήματα των 'εθνικών οικονομιών', για να εισδύει και να δρα σαν μια μεγάλη δύναμη καταστροφής, έτσι που να μετατρέπει, αργά ή γρήγορα, τις 'εθνικές οικονομίες' σ ένα σωρό ερείπια (...). Τίποτε δεν παίζει σήμερα πιο σπουδαίο ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή, όσο η αντίφαση ανάμεσα στα οικονομικά φαινόμενα, που ενώνουν κάθε μέρα και περισσότερο όλους τους λαούς σε μια μεγάλη ολότητα, και στη δομή των κρατών, που προσπαθούν να χωρίσουν τεχνητά τους λαούς χαράσσοντας σύνορα με πασσάλους, βάζοντας τελωνειακά εμπόδια, δημιουργώντας τον μιλιταρισμό" (Λούξεμπουργκ 1976, σ. 65-66).
Την αντίληψη αυτή για την παγκόσμια-ενοποιημένη καπιταλιστική δομή θα αναπτύξει η Λούξεμπουργκ ακόμα περισσότερο στη Συσσώρευση του Κεφαλαίου. Εδώ θα επιχειρήσει μάλιστα ευθύς εξαρχής να επαναδιατυπώσει τη μαρξιστική θεωρία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο παγκόσμιο επίπεδο. Το παρακάτω απόσπασμα σχετικά με την εσωτερική και την εξωτερική αγορά εικονογραφεί νομίζω με τον καλύτερο τρόπο τη θέση της για τον "παγκόσμιο καπιταλισμό": "Εσωτερική και εξωτερική αγορά παίζουν σίγουρα ένα μεγάλο και θεμελιακά διαφοροποιημένο ρόλο στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όμως όχι ως έννοιες της πολιτικής γεωγραφίας αλλά της Πολιτικής Οικονομίας. Εσωτερική αγορά από τη σκοπιά της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η καπιταλιστική αγορά, είναι αυτή η ίδια η παραγωγή ως αποδέκτης των δικών της προϊόντων και πηγή των δικών της στοιχείων της παραγωγής. Εξωτερική αγορά για το κεφάλαιο είναι το μη καπιταλιστικό κοινωνικό περιβάλλον, που απορροφά τα προϊόντα του και προμηθεύει στοιχεία παραγωγής και εργατικές δυνάμεις. Απ αυτή τη σκοπιά, της οικονομίας, η Γερμανία και η Αγγλία είναι η μια για την άλλη ως επί το πλείστον εσωτερική, καπιταλιστική αγορά, κατά την αμοιβαία μεταξύ τους ανταλλαγή εμπορευμάτων, ενώ η ανταλλαγή ανάμεσα στη γερμανική βιομηχανία και τους Γερμανούς αγρότες,

καταναλωτές ή και παραγωγούς για το γερμανικό κεφάλαιο, παριστά εξωτερικές σχέσεις αγοράς" (Luxemburg 1970, σ. 288.)
Παρόμοια θα είναι και η αντίληψη του Ν. Μπουχάριν λίγα χρόνια αργότερα, το 1915. Ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ότι: "Μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και αντίστοιχα σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο, έτσι ώστε τελικά η παγκόσμια οικονομία ανήκει στον τύπο της εν γένει οικονομικής κοινωνικής δομής. Όπως κάθε μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί μέρος της 'εθνικής οικονομίας', έτσι και κάθε μία απ αυτές τις 'εθνικές οικονομίες' εμπεριέχεται στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας" (Bukharin 1972, σ. 27). Με βάση αυτή την αφετηρία ο Μπουχάριν θα υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες (που πολώνονται σε αναπτυγμένες βιομηχανικές από τη μια και υπανάπτυκτες αγροτικές από την άλλη) αποτελούν υποσύνολα της παγκόσμιας οικονομίας και σχηματίζουν έναν παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου βρίσκεται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και το παγκόσμιο προλεταριάτο. "Η συνολική διαδικασία της παγκόσμιας οικονομικής ζωής στη σύγχρονη εποχή ανάγεται στην παραγωγή υπεραξίας και στη διανομή της ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και υποομάδες της αστικής τάξης, πάνω στη βάση μιας συνεχώς διευρυνόμενης αναπαραγωγής των σχέσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις, την τάξη του παγκόσμιου προλεταριάτου από τη μια και την παγκόσμια αστική τάξη από την άλλη" (Bukharin 1972, σ. 27.) "Το χάσμα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όπως επίσης και η διεύρυνση αυτού του χάσματος, που στο παρελθόν αφορούσαν την εσωτερική δομή κάθε χώρας, αναπαράγονται τώρα σε μια εκπληκτικά ευρύτερη βάση. (...) Ολόκληρες χώρες εμφανίζονται σήμερα ως πόλεις, συγκεκριμένα οι βιομηχανικές χώρες, ενώ ολόκληρα αγροτικά εδάφη εμφανίζονται ως ύπαιθρος" (Bukharin 1972, σ. 21.)
Οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν σύμφωνα με τον Μπουχάριν σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή, όπου το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση της παγκόσμιας οικονομικής δομής. Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομική δομή είναι όμως γεγονός στην εποχή του ιμπεριαλισμού, πράγμα που έχει ως συνέπεια μια καπιταλιστική "διαδικασία οργάνωσης που τείνει να υπερβεί τα 'εθνικά' σύνορα. Βρίσκει όμως σημαντικά εμπόδια σ αυτόν τον δρόμο. Έτσι η ανάπτυξη του καπιταλισμού θεωρείται ότι συνδέεται με την αντίφαση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων από τη μια, και τα 'εθνικά' όρια οργάνωσης της παραγωγής από την άλλη" (Bukharin 1972, σ. 74).
Την ανάλυσή του αυτή ο Μπουχάριν θα τη συνοψίσει ως εξής: "Υπάρχει μια αύξουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στη βάση της οικονομικής κοινωνικής δομής, η οποία έχει γίνει παγκόσμια, και στην περίεργη ταξική δομή της κοινωνίας, μια δομή όπου η ίδια η άρχουσα τάξη (η μπουρζουαζία) διασπάται σε 'εθνικές' ομάδες με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα (...). Η παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μετασχηματίζει τις 'εθνικές' οικονομίες σε μέρη μιας γιγαντιαίας διαδικασίας εργασίας που αγκαλιάζει τα πάντα (...). Η ιδιοποίηση εντούτοις παίρνει το χαρακτήρα 'εθνικής' (κρατικής) ιδιοποίησης (...). Κάτω απ αυτές τις συνθήκες ξεπηδάει αναπόφευκτα η σύγκρουση, η οποία, με δεδομένη την ύπαρξη του καπιταλισμού, εκτονώνεται μέσα από την αιματηρή επέκταση των κρατικών συνόρων, μια εκτόνωση η οποία εμπεριέχει την προοπτική νέων πιο εντυπωσιακών συγκρούσεων" (Bukharin 1972, σ. 74.)
Είναι προφανές ότι ο Μπουχάριν δίνει μεγαλύτερο βάρος από την Λούξεμπουργκ στην αντίφαση του "παγκόσμιου καπιταλισμού" με την εθνική ιδιοποίηση του

υπερπροϊόντος για να μπορέσει να ερμηνεύσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που είχε ήδη ξεσπάσει. Από τον δρόμο αυτόν θα οδηγηθεί στο να επαναλάβει μια από τις βασικές διατυπώσεις του Hilferding: "Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου προωθεί έναν τριπλό στόχο: πρώτον, δημιουργία μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης οικονομικής περιοχής, η οποία, δεύτερον, θα προστατευθεί ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό από δασμολογικά τείχη και επομένως, τρίτον, θα γίνει περιοχή εκμετάλλευσης εκ μέρους των εθνικών μονοπωλιακών ενώσεων" (Hilferding 1973, σ. 443, Bukharin 1972, σ. 74.) Η τελευταία αυτή διατύπωση δεν σημαίνει για τον Μπουχάριν μια υποχώρηση της θεωρίας του τού "παγκόσμιου καπιταλισμού": "Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας είναι από οικονομική άποψη ένα πρωτεύον στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να καταστραφεί ούτε με τον Παγκόσμιο Πόλεμο" (Bukharin 1972, σ. 148.)
Η αντίληψη για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομικοκοινωνική δομή εισάγεται την εποχή αυτή από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό για πρώτη φορά στη μαρξιστική θεωρία. Αντίθετα ο Μαρξ συνέδεε πάντοτε την κυριαρχία του καπιταλισμού, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με το εθνικό κράτος και μιλούσε, αναφερόμενος στο διεθνές επίπεδο, για την "ολόπλευρη συναλλαγή, ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών": "Η αστική τάξη όλο και περισσότερο καταργεί το κομμάτιασμα των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Συσσώρευσε τον πληθυσμό, συνένωσε τα μέσα παραγωγής και συγκέντρωσε την ιδιοκτησία σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια ήταν ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, με διαφορετικούς νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς, και που συνδέονταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις συμμαχίας, συσπειρώθηκαν σε ένα έθνος, σε μια κυβέρνηση, σε ένα νόμο, σε ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, σε μια τελωνειακή ζώνη" (Μαρξ και Ένγκελς 1965, σ. 34 και 35. Οι αραιώσεις είναι του Μαρξ, η υπογράμμιση δική μου, Γ.Μ.).
Άλλωστε ο Μαρξ είχε την ευκαιρία να υποστηρίξει ρητά ότι οι κοινωνικές δομές και σχέσεις που θεμελιώνονται στην κυριαρχία του κεφαλαίου, μ' άλλα λόγια ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, εκφράζονται στις επαρκείς μορφές τους στο επίπεδο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου έγραφε: "Αυτό που έχω να ερευνήσω σε τούτο το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ αυτόν. Ο κλασικός τόπος αυτού του τρόπου παραγωγής είναι ως τώρα η Αγγλία. Αυτός είναι ο λόγος που η Αγγλία χρησιμεύει ως κύριο παράδειγμα για τη θεωρητική ανάπτυξη που κάνω. Αν όμως ο Γερμανός αναγνώστη σήκωνε φαρισαϊκά τους ώμους του για την κατάσταση των Άγγλων εργατών (...) τότε είμαι υποχρεωμένος να του φωνάξω: De te fabula narratur! (Για σένα μιλάει ο μύθος!) Εδώ δεν πρόκειται καθαυτό για τον ψηλότερο ή χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών, που ξεπηδούν από τους φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Πρόκειται γι αυτούς τους ίδιους τους νόμους, γι αυτές τις ίδιες τις τάσεις που δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα" (Μαρξ 1978-α, σ. 12.)

1.3.Η κριτική του Λένιν στα πολιτικά συμπεράσματα της θεωρίας του "παγκόσμιου καπιταλισμού"

Η αντίληψη για τον καπιταλισμό ως ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικοοικονομική δομή είναι κυρίαρχη στο εσωτερικό του επαναστατικού μαρξιστικού ρεύματος κατά

το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1910. Την αντίληψη αυτή φαίνεται να υιοθετεί αρχικά και ο Λένιν. Προλογίζοντας το βιβλίο του Μπουχάριν για τον ιμπεριαλισμό ο Λένιν θα γράψει τον Δεκέμβριο του 1915: "Η επιστημονική σημασία της εργασίας του Ν.Ι. Μπουχάριν βρίσκεται κυρίως στο ότι εξετάζει τα βασικά γεγονότα της παγκόσμιας οικονομίας που αφορούν τον ιμπεριαλισμό σαν σύνολο, σαν συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης ενός πάρα πολύ αναπτυγμένου καπιταλισμού" (Λένιν Άπαντα στο εξής Λ.Α. τ. 22 (εκδ. 1953) σ. 100.) Στο ίδιο κείμενο, ασκώντας κριτική στην αντίληψη του Κάουτσκι ότι ήταν δυνατή η ειρηνική συνένωση όλων των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων σ ένα υπεριμπεριαλιστικό συνασπισμό που θα εκμεταλλεύεται από κοινού τις αποικίες, θα γράψει: "Δεν χωράει αμφιβολία ότι η ανάπτυξη γίνεται με κατεύθυνση προς ένα ενιαίο παγκόσμιο τραστ που καταβροχθίζει όλες χωρίς εξαίρεση τις επιχειρήσεις κι όλα χωρίς εξαίρεση τα κράτη. Η ανάπτυξη όμως προχωράει προς αυτό το τραστ κάτω από τέτοιες συνθήκες, με τέτοιο ρυθμό, μέσα σε τέτοιες αντιθέσεις, συγκρούσεις και κλονισμούς (...) έτσι που οπωσδήποτε πριν φθάσουν τα πράγματα σ ένα παγκόσμιο τραστ, πριν την 'υπεριμπεριαλιστική' παγκόσμια ένωση των εθνικών χρηματιστικών κεφαλαίων, ο ιμπεριαλισμός θα σκάσει αναπόφευκτα, ο καπιταλισμός θα μετατραπεί στην αντίθεσή του" (Λ.Α. τ. 22, σ. 104.) Ο Λένιν εδώ ακολουθεί και πάλι την επιχειρηματολογία του Hilferding, ο οποίος υποστήριζε ότι ένα "γενικό καρτέλ" είναι "οικονομικά νοητό", αλλά "κοινωνικά και πολιτικά αδύνατο" (Hilferding 1973, σ. 403). Στα κείμενά του της ίδιας περιόδου ο Λένιν θεωρεί, βέβαια, ως το ουσιώδες χαρακτηριστικό του ιμπεριαλισμού το μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στα ιμπεριαλιστικά κράτη: "Ιμπεριαλισμός σημαίνει υποταγή όλων των στρωμάτων των ευπόρων τάξεων στο χρηματιστικό κεφάλαιο και μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα σε 5-6 'μεγάλες' Δυνάμεις (...). Η περίοδος του ιμπεριαλισμού είναι η περίοδος του μοιράσματος του κόσμου ανάμεσα στα 'μεγάλα', προνομιούχα έθνη που καταπιέζουν όλα τα υπόλοιπα" (Μάιος 1915, Λ.Α. (1953) τ. 21, σ. 220, 226).
Την εποχή στην οποία αναφερόμαστε συντελούνται στην Ευρώπη και στη Ρωσία κοσμοϊστορικές αλλαγές. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκεται σε εξέλιξη και συνδέεται με καταλυτικές κοινωνικές διεργασίες, που τείνουν να αποσταθεροποιήσουν την κεφαλαιοκρατική εξουσία στις εμπόλεμες χώρες. Οι λαϊκές μάζες ριζοσπαστικοποιούνται με ταχύτατους ρυθμούς, το ζήτημα της κοινωνικής επανάστασης τίθεται στην ημερήσια διάταξη, η Διεθνής διασπάται σ ένα ρεφορμιστικό-σοβινιστικό και ένα επαναστατικό ρεύμα.
Στην επαναστατική πτέρυγα της Σοσιαλδημοκρατίας τίθενται λοιπόν εκ των πραγμάτων με άμεσο τρόπο την περίοδο αυτή δύο ειδών ζητήματα: α) Το ζήτημα της στρατηγικής της επανάστασης, το ζήτημα δηλαδή των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες η εργατική τάξη μπορεί να κατακτήσει την εξουσία. β) Το ζήτημα της πολιτικής τακτικής με κύριο πρόβλημα εδώ εκτός από το θέμα της στάσης απέναντι στον πόλεμο, που για το επαναστατικό ρεύμα ήταν λυμένο τη στάση της Αριστεράς απέναντι στα εθνικά κινήματα αυτοδιάθεσης που αναπτύσσονταν σε διάφορες χώρες. Στο ζήτημα αυτό κυριαρχούν στο εσωτερικό της επαναστατικής πτέρυγας της Σοσιαλδημοκρατίας αντιλήψεις που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αρνούνται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών. (Για την πολωνική Σοσιαλδημοκρατία βλ. Λ.Α. 1953, τ. 22 σ. 155 και 328, για τη γερμανική Σοσιαλδημοκρατία Λ.Α. τ. 22 σ. 359, για τη ρωσική Σοσιαλδημοκρατία Λ.Α. τ. 22 σ. 370.)
Οι αντιλήψεις αυτές πήγαζαν κατευθείαν από τη θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" και χρησιμοποιούσαν δυο ειδών επιχειρήματα: Πρώτον, ότι η αυτοδιάθεση των εθνών, η δημιουργία νέων εθνικών κρατών, έχει καταστεί αδύνατη

την εποχή του ιμπεριαλισμού και δεύτερον, ότι η σοσιαλιστική επανάσταση τείνει αναγκαστικά προς την εγκαθίδρυση ενός παγκόσμιου ή έστω ενός πολυεθνικού σοσιαλιστικού καθεστώτος, πορεία που επομένως δεν συμβιβάζεται με το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης. Από τους θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού η Ρόζα Λούξεμπουργκ αντιτάχθηκε ανοικτά στην πολιτική υποστήριξη της εθνικής αυτοδιάθεσης. (Βλ. και Λούξεμπουργκ 1978.) Αλλά και ο Μπουχάριν διατήρησε ακόμα και μετά τη ρωσική επανάσταση τις αποστάσεις του από το αίτημα της αυτοδιάθεσης: "Ο σ. Μπουχάριν λέει: 'Τι μας χρειάζεται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών! Θέλω να αναγνωρίσω μόνο το δικαίωμα των εργαζόμενων τάξεων για αυτοδιάθεση'. Δηλαδή θέλετε να αναγνωρίσετε αυτό που δεν έχει επιτευχθεί σε καμιά χώρα εκτός από τη Ρωσία. Είναι αστείο". (19-3-1919, Λ.Α. εκδ. Σύγχρονη Εποχή [Σ.Ε.], τ. 38, σ. 157.)
Η θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" συνδέεται, λοιπόν, με μια αντίστοιχη θεωρητική αντίληψη για το (αστικό) κράτος και τη (σοσιαλιστική) επανάσταση. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα, από ένα κείμενο της πολωνικής Σοσιαλδημοκρατίας του 1916, το οποίο παρατίθεται από τον Λένιν: "Δεν έχουμε κανένα λόγο να υποθέσουμε ότι στη σοσιαλιστική κοινωνία το έθνος θα έχει τον χαρακτήρα μιας οικονομικοπολιτικής ενότητας. Κατά πάσα πιθανότητα θα έχει απλώς τον χαρακτήρα μιας πολιτιστικής και γλωσσικής ενότητας" (Παρατίθεται στο Λ.Α. τ. 22, σ. 330.)
Απέναντι στην πολιτική αυτή στρατηγική αντιτάχθηκε, όπως είναι γνωστό, ο Λένιν, πράγμα που τον οδήγησε τελικά στη ρήξη με τη θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" και στη διατύπωση της αντίληψης για την παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Ο Λένιν υποστηρίζει το αίτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, όχι βέβαια από τη σκοπιά του εθνικισμού, αλλά ακριβώς αντίθετα, από τη σκοπιά της προλεταριακής επανάστασης. Υποστήριζε έτσι ταυτόχρονα ότι ενώ "από την άποψη της σοσιαλδημοκρατίας είναι απαράδεκτο να ρίχνουμε άμεσα είτε έμμεσα το σύνθημα του εθνικού πολιτισμού" (Ιούνιος 1919, Λ.Α. τ. 19, σ. 232)3, εντούτοις "για τον αγώνα ενάντια στην πληγή του εθνικισμού έχει πολύ μεγάλη σημασία η προπαγάνδιση του δικαιώματος για αυτοδιάθεση" (Δεκέμβριος 1913, Λ.Α. τ. 19, σ. 509). Τις αντιλήψεις αυτές ο Λένιν τις αντλεί κυρίως από τη μαρξιστική θεωρία για το κράτος και την επανάσταση.
Ήδη το 1915 διατυπώνει λοιπόν τη θεωρία της κοινωνικής επανάστασης ως συνολικό αποτέλεσμα - συμπύκνωση των κοινωνικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού: "Για ένα μαρξιστή δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επανάσταση είναι αδύνατη χωρίς επαναστατική κατάσταση, μα κάθε επαναστατική κατάσταση δεν οδηγεί σε επανάσταση". Η επανάσταση συναρτάται "με την ικανότητα της επαναστατικής τάξης να αναλάβει επαναστατική μαζική δράση, αρκετά ισχυρή ώστε να τσακίσει (ή να εξασθενίσει σημαντικά) την παλιά κυβέρνηση που ποτέ, ακόμα και σε εποχή κρίσεων, δεν 'πέφτει' αν δεν την 'ρίξουν'" (Ιούνης 1915, Λ.Α. τ. 21, Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς.) Τις θέσεις αυτές θα συμπυκνώσει ο Λένιν τον Απρίλιο του 1917 στη διατύπωση: "Το βασικό ζήτημα κάθε επανάστασης είναι το ζήτημα της κρατικής εξουσίας" (29-4-17.) Τη θεωρία του για το κράτος ως υλική πολιτική συμπύκνωση των σχέσεων εξουσίας, και συνακόλουθα την αναγκαιότητα "συντριβής - ανατίναξης" του αστικού κράτους από την εργατική τάξη, θα διατυπώσει ως γνωστόν λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο - Σεπτέμβριο 1917, στο Κράτος και Επανάσταση.
Με βάση λοιπόν τη μαρξιστική αντίληψη για το αστικό κράτος ως την ειδική καπιταλιστική μορφή πολιτικής οργάνωσης της εξουσίας, θα μπορέσει να γίνει

αντιληπτό το κοινωνικό περιεχόμενο του έθνους: Το κράτος είναι εθνικό κράτος, το έθνος εκφράζει το συνολικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό αποτέλεσμα της ειδικής (κεφαλαιοκρατικής) κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στις άρχουσες και τις κυριαρχούμενες τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η συγκρότηση του κράτους συμβαδίζει στην ιδανική περίπτωση με τη διαμόρφωση του έθνους. Όπως το κράτος παίρνει τη μορφή του εθνικού κράτους, έτσι και το έθνος κατατείνει προς την πολιτική ολοκλήρωσή του σε ανεξάρτητο κράτος. Η ύπαρξη, μέσα από την ιστορική διαδικασία, περισσότερων ιδιαίτερων εθνοτήτων στο εσωτερικό ενός (πολυεθνικού) κράτους ταυτίζεται λοιπόν κατά κανόνα με την ύπαρξη μιας κυρίαρχης εθνότητας (η οποία και "χρωματίζει εθνικά" το συγκεκριμένο κράτος) και την καταπίεση από αυτή των άλλων εθνοτήτων. Ταυτόχρονα, αυτό σημαίνει ότι οι καταπιεζόμενες εθνότητες κατατείνουν προς τον αποχωρισμό, τη δημιουργία ιδιαίτερων εθνικών κρατών, την κρατική επικύρωση της ειδικής εθνικής συνοχής ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις.
Τη μαρξιστική αυτή αντίληψη φαίνεται να εκφράζει ο Λένιν όταν γράφει: "Αν πούμε ότι δεν αναγνωρίζουμε το φιλανδικό έθνος, αλλά μόνο τις εργαζόμενες μάζες, θα πούμε την πιο μεγάλη κουταμάρα. Δεν μπορείς να μην αναγνωρίζεις αυτό που υπάρχει, θα σε αναγκάσει μόνο του να το αναγνωρίσεις" (Λ.Α. τ. 38, εκδ. Σ.Ε., σ. 161.) Το αίτημα για εθνική αυτοδιάθεση, επέμενε ο Λένιν, η Σοσιαλδημοκρατία πρέπει να το υποστηρίξει. Από τη μια γιατί πρόκειται για μια δημοκρατική διεκδίκηση που υπονομεύει τη συνοχή των ιμπεριαλιστικών κρατών, και από την άλλη και το κυριότερο γιατί η κοινωνική επανάσταση δεν μπορεί να συντελεστεί παρά το εσωτερικό της εθνικής και κρατικής κοινωνικής συνοχής. "Στις διάφορες χώρες ο διαχωρισμός του προλεταριάτου και της αστικής τάξης ακολουθεί ιδιόμορφους δρόμους. Στον δρόμο αυτόν πρέπει να δρούμε με εξαιρετική σύνεση. Ιδιαίτερα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι στα διάφορα έθνη, γιατί δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα από τη δυσπιστία του έθνους (...). Τα έθνη βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια του δρόμου από τον μεσαίωνα προς την αστική δημοκρατία και από την αστική δημοκρατία στην προλεταριακή" (Λ.Α. τ. 38 εκδ. Σ.Ε. σ. 161.)
Με αφετηρία αυτές τις θέσεις ο Λένιν θα χλευάσει την αντίληψη ότι ο ιμπεριαλισμός ταυτίζεται νομοτελειακά με την εξαφάνιση και καταβρόχθιση των εθνών: "Τον ισχυρισμό ότι το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών δεν είναι πραγματοποιήσιμο μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού μπορεί να τον πάρει κανείς ή με την απόλυτη, την οικονομική έννοια, ή με τη συμβατική, την πολιτική. Στην πρώτη περίπτωση είναι ριζικά λαθεμένος από θεωρητική άποψη. (...) Θα ήταν γελοίο να αρνηθεί κανείς ότι με μια μικρή αλλαγή των αμοιβαίων πολιτικών και στρατηγικών σχέσεων, λ.χ. της Γερμανίας και της Αγγλίας, σήμερα ή αύριο θα είναι απόλυτα 'πραγματοποιήσιμος' ο σχηματισμός νέων κρατών: του πολωνικού, του ινδικού κ.λπ. (Γενάρης - Φλεβάρης 1916, Λ.Α. τ. 22, σ. 144-145.)
Λίγους μήνες αργότερα ο Λένιν θα υποστηρίξει ότι πίσω από την αντίληψη των Πολωνών σοσιαλδημοκρατών ότι στον σοσιαλισμό "το έθνος θα έχει απλώς τον χαρακτήρα πολιτιστικής και γλωσσικής μονάδας", και ότι αντίθετα, "η εδαφική διαίρεση του σοσιαλιστικού πολιτιστικού κύκλου (...) μπορεί να γίνει μόνο με βάση τις ανάγκες της παραγωγής και φυσικά το ζήτημα αυτής της διαίρεσης δεν θα το λύσει κάθε έθνος χωριστά από τ άλλα" (παρατίθεται στο Λ.Α. τ. 22 σ. 330), κρύβεται με νέα μορφή η αστική ιδεολογία του οικονομισμού: "Δεν θέλουν να σκεφτούν ούτε για τα σύνορα του κράτους ούτε ακόμα και γενικά για το κράτος. Πρόκειται για ένα είδος 'ιμπεριαλιστικού οικονομισμού', όμοιο με τον παλιό οικονομισμό της περιόδου 1894-1902 (...) Αντί να μιλούν για το κράτος (και συνεπώς για τον καθορισμό των συνόρων του!), μιλούν για 'σοσιαλιστικό πολιτιστικό κύκλο', δηλαδή διαλέγουν

επίτηδες μια έκφραση αόριστη, από την άποψη ότι σβήνονται όλα τα κρατικά προβλήματα (...) Ως τα σήμερα η αλήθεια αυτή ήταν αναμφισβήτητη για τους σοσιαλιστές. Και η αλήθεια αυτή περιέχει την αναγνώριση του κράτους ως τη μετεξέλιξη του νικηφόρου σοσιαλισμού στον πλέριο κομμουνισμό" (Ιούλιος 1916, Λ.Α. τ. 22, σ. 330-331.) Η οργάνωση της κοινωνίας με βάση το κράτος θα διατηρηθεί ακόμα και κατά τη μεταβατική περίοδο της εργατικής εξουσίας, τον σοσιαλισμό, περίοδο κατά την οποία οι αστικές κοινωνικές σχέσεις και μορφές εξακολουθούν να υφίστανται, μέσα όμως σε μια διαδικασία συνεχούς ανατροπής τους, μια διαδικασία "μαρασμού του κράτους" (Λένιν). "Όσο καιρό θα υπάρχουν εθνικές και κρατικές διαφορές ανάμεσα στους λαούς και στις χώρες -- κι αυτές οι διαφορές θα διατηρούνται πάρα πολύ καιρό ακόμα και ύστερα από την πραγματοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου σε παγκόσμια κλίμακα -- η ενότητα της διεθνούς τακτικής του κομμουνιστικού εργατικού κινήματος όλων των χωρών δεν απαιτεί τον παραμερισμό κάθε ποικιλομορφίας, ούτε την εξάλειψη των εθνικών διαφορών, αλλά μια τέτοια εφαρμογή των βασικών αρχών του κομμουνισμού (σοβιετική εξουσία και δικτατορία του προλεταριάτου), που θα τροποποιεί σωστά αυτές τις αρχές στα επί μέρους ζητήματα, θα τις εφαρμόζει σωστά μέσα στις εθνικές και εθνικο-κρατικές ιδιομορφίες. Το βασικό καθήκον της ιστορικής στιγμής που περνούν οι αναπτυγμένες (και όχι μόνο οι αναπτυγμένες) χώρες είναι να ερευνήσουν, να μελετήσουν, να αναζητήσουν, να μαντέψουν, να συλλάβουν το εθνικά ιδιαίτερο, το εθνικά ειδικό του συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο κάθε χώρα αντιμετωπίζει τη λύση του ενιαίου διεθνούς καθήκοντος" (Ο αριστερισμός..., 1920, Λένιν 1972 σσ. 121-122.)

1.4.Από τον παγκόσμιο καπιταλισμό στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα

Η αντιπαράθεση του Λένιν με τον "ιμπεριαλιστικό οικονομισμό" στο ζήτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, δηλαδή η εμμονή του στη μαρξιστική θεωρία του κράτους και της εξουσίας, θα τον οδηγήσουν στο να διαφοροποιηθεί από την κυρίαρχη (και την εποχή εκείνη) αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό ως ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικοοικονομική δομή. Ο Λένιν θα διατυπώσει τώρα τη θεωρία της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: Η διεθνοποίηση του καπιταλισμού μέσα από το εξωτερικό εμπόριο και τη δημιουργία της διεθνούς αγοράς, αλλά κυρίως μέσα από τις εξαγωγές κεφαλαίων, τη δημιουργία διεθνών τραστ κ.λπ. διαπλέκει μεταξύ τους τούς διαφορετικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, δημιουργεί πολύμορφες αλλά και ανισοβαρείς διασυνδέσεις μεταξύ τους, διαμορφώνοντας έτσι μια ενιαία παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Δεν πρόκειται, όμως, για μια ενιαία παγκόσμια οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά για τη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικο-κοινωνικών δομών, κάθε μια από τις οποίες αναπτύσσεται μ' ένα διαφορετικό ρυθμό, σαν αποτέλεσμα κυρίως των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της.
Η θέση αυτή έχει δυο ειδών θεωρητικές συνέπειες:
Πρώτα οδηγεί στη διατύπωση του "νόμου της ανισόμερης ανάπτυξης" κάθε εθνικού κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με βάση τον νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης απορρίπτει πλέον ο Λένιν κατηγορηματικά την αντίληψη ότι "από καθαρά οικονομική άποψη" είναι νοητό ένα "ενιαίο παγκόσμιο τραστ που καταβροχθίζει όλα χωρίς εξαίρεση τα κράτη". Τώρα πλέον ο Λένιν θα αναπτύξει μια εντελώς νέα προβληματική: "Είναι πιθανός 'από καθαρά οικονομική άποψη' ο υπεριμπεριαλισμός ή πρόκειται για υπερανοησία; (...) Αν μιλάμε για τις 'καθαρά οικονομικές' συνθήκες της εποχής του χρηματιστικού κεφαλαίου τότε η καλύτερη απάντηση στις νεκρές

αφαιρέσεις του 'υπεριμπεριαλισμού' είναι να αντιπαραθέσουμε τη συγκεκριμένη οικονομική πραγματικότητα της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας (...) Πιο γρήγορα απ' όλα αναπτύσσεται ο καπιταλισμός στις αποικίες και στις υπερπόντιες χώρες. Ανάμεσα σ' αυτές εμφανίζονται νέες ιμπεριαλιστικές Δυνάμεις (Ιαπωνία) (...) Στις συνθήκες του καπιταλισμού δεν είναι νοητή άλλη βάση για το μοίρασμα των σφαιρών επιρροής και συμφερόντων, των αποικιών κ.ά., εκτός από τη βάση που υπολογίζει τη δύναμη των χωρών που συμμετέχουν στο μοίρασμα, τη γενική οικονομική, τη χρηματιστική, τη στρατιωτική κτλ. δύναμη. Η δύναμη, όμως, δεν αλλάζει ομοιόμορφα στις χώρες που συμμετέχουν στο μοίρασμα, γιατί στις συνθήκες του καπιταλισμού δεν μπορεί να υπάρχει ισόμετρη ανάπτυξη των χωριστών επιχειρήσεων, τραστ, κλάδων της βιομηχανίας και χωρών. Πριν από μισό αιώνα η Γερμανία ήταν ένα αξιοθρήνητο μηδενικό, αν συγκρίνουμε την κεφαλαιοκρατική της δύναμη με τη δύναμη της τότε Αγγλίας. Το ίδιο και η Ιαπωνία σε σύγκριση με τη Ρωσία. Είναι άραγε νοητό να προϋποθέτει κανείς ότι ύστερα από καμιά δεκαριά χρόνια θα μείνει αμετάβλητος ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις; Είναι απόλυτα ακατανόητο" (Ο Ιμπεριαλισμός... Λ.Α. τ. 22, σ. 277 κ.ε.)
Ιδού λοιπόν η θεωρητική τομή που εγκαινιάζει η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό: στην κυρίαρχη αντίληψη περί της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομικής δομής αντιπαραθέτει την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, οι κρίκοι της οποίας δεν είναι οι εθνικές οικονομίες αλλά τα κράτη. Έτσι αυτό που μετράει δεν είναι απλώς η "οικονομική ανάπτυξη" αλλά η συνολική (οικονομική, πολιτική, στρατιωτική) δύναμη κάθε κράτους-κρίκου της αλυσίδας.
Η δεύτερη θεωρητική συνέπεια της θέσης του Λένιν για την παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα αφορά τους υλικούς (εσωτερικούς και διεθνείς) όρους για την προλεταριακή επανάσταση. Πρόκειται για τη θεωρία του αδύνατου κρίκου: Σε ρήξη με τον "ιμπεριαλιστικό οικονομισμό" που κυριαρχεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, μέσα στη διεθνή Σοσιαλδημοκρατία, ο Λένιν θα υποστηρίξει ότι η ανατροπή του καπιταλισμού δεν θα προκύψει ούτε από την αδυναμία του παγκόσμιου συστήματος να αναπαράγεται σε παγκόσμια κλίμακα, ούτε από τις αντιφάσεις που υποτίθεται ότι συνεπιφέρει η υπερβολική "ωρίμανση" του καπιταλισμού. Η σοσιαλιστική επανάσταση δεν λαμβάνει χώρα στην περισσότερο αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, αλλά στη χώρα που αποτελεί αδύνατο κρίκο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: στη χώρα όπου συγχωνεύονται και οξύνονται με τέτοιο τρόπο οι εσωτερικές και διεθνείς αντιφάσεις σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να καθίσταται αντικειμενικά αναπόφευκτη η ανοικτή πολιτική έκφραση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας και η επαναστατική κρίση4. Ο Λένιν θα σημειώσει στα Γράμματα από μακριά (Μάρτιος 1917, Λ.Α. τ. 23): "Αν η επανάσταση νίκησε τόσο γρήγορα και φαινομενικά, με την πρώτη επιπόλαια ματιά τόσο ριζικά, αυτό έγινε μονάχα γιατί χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση συγχωνεύτηκαν, και συγχωνεύτηκαν εξαιρετικά 'αρμονικά', τελείως διαφορετικά ρεύματα, τελείως ετερογενή ταξικά συμφέροντα, διαμετρικά αντίθετες πολιτικές και κοινωνικές τάσεις". Σχετικά με τους διεθνείς όρους που έκαναν δυνατή την πρώτη φάση της ρωσικής επανάστασης ο Λένιν θα σημειώσει: "Η αστική τάξη της Δυτικής Ευρώπης ήταν πάντα ενάντια στην επανάσταση. Τέτοια ήταν η κατάσταση, στην οποία είχαμε συνηθίσει. Τα πράγματα ήρθαν όμως διαφορετικά. Ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος διέσπασε την αστική τάξη της Ευρώπης και αυτό είχε σαν συνέπεια οι Αγγλογάλλοι κεφαλαιοκράτες, επιδιώκοντας ιμπεριαλιστικούς σκοπούς, να γίνουν

οπαδοί της ρωσικής επανάστασης. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η επανάσταση να πάρει τέτοια τροπή που κανένας δεν το περίμενε" (Λ.Α. τ. 24 σ. 125.)
Η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό δεν στόχευε να αποτελέσει μια θεωρητική παρέμβαση (το δηλώνει άλλωστε και ο υπότιτλός της: "εκλαϊκευτικό σκιαγράφημα"), αλλά μια παρέμβαση κυρίαρχα πολιτική, με στόχο να δείξει την αναγκαιότητα αλλά και τη δυνατότητα της προλεταριακής επανάστασης. Βέβαια, οι θεωρητικές παραδοχές και τα θεωρητικά αποτελέσματα είναι αναγκαστικά παρόντα, ακόμα --έγινε ίσως προφανές στα προηγούμενα-- παράγονται σημαντικότατα νέα θεωρητικά αποτελέσματα. Εντούτοις, σ' ό,τι αφορά το θέμα που εξετάσαμε εδώ, τη διεθνοποίηση της κεφαλαιακής σχέσης, δεν έχουμε να κάνουμε με μια θεωρητική ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου)5. Έχουμε να κάνουμε με τη διατύπωση των θεωρητικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων, που επιτρέπουν τη διατύπωση μιας τέτοιας θεωρητικής ανάλυσης (για τον σύγχρονο ιμπεριαλισμό).
Η κυριαρχία και πάλι της θεωρίας του καπιταλισμού ως ενοποιημένης παγκόσμιας οικονομικοκοινωνικής δομής, στη σύγχρονη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, δείχνει νομίζω την τεράστια θεωρητική σημασία της (πολιτικής) παρέμβασης του Λένιν. Από κει και πέρα χρειάζεται να θυμάται κανείς ότι "η ολόπλευρη επιστημονική μελέτη του ιμπεριαλισμού (...) δεν έχει ουσιαστικά τέλος, όπως δεν έχει τέλος και η επιστήμη γενικά" (Ιούνιος 1915, Λ.Α. τ. 21, σ. 208.)

1.5.Από την ιμπεριαλιστική αλυσίδα στη "γενική κρίση" του "παγκόσμιου καπιταλισμού".

Μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης, η αντίληψη του Λένιν για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα είναι πλέον κυρίαρχη έστω προσωρινά στο Κ.Κ. Ρωσίας (μπ.). (Βλ. π.χ. Στάλιν, "Για τις βάσεις του Λενινισμού", στο Στάλιν, 1951.) Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πολεμική του προς την Λούξεμπουργκ, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1925, ο Μπουχάριν έχει τελείως εγκαταλείψει την προβληματική του "παγκόσμιου καπιταλισμού" (Bucharin 1970, Μπουχάριν 1983). Μάλιστα ο ίδιος θα υποστηρίξει, ένα χρόνο αργότερα: "Η σύγχρονη παγκόσμια οικονομία αποτελεί μια πραγματική ενότητα μόνο με την περιορισμένη σημασία της λέξης. Εάν ακόμα και στην προπολεμική περίοδο η συνοχή ανάμεσα στα διαφορετικά μέρη της παγκόσμιας οικονομίας ήταν άπειρες φορές πιο αδύνατη από τη συνοχή ανάμεσα στα στοιχεία της οικονομίας στο εσωτερικό της οποιασδήποτε χώρας, αυτή η συνοχή έγινε μετά τον πόλεμο και σαν αποτέλεσμα του πολέμου ακόμα πολύ πιο αδύνατη. Γι αυτό τα λεγόμενα γενικά συμπεράσματα σχετικά με την παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της, κατέχουν επίσης έναν περιορισμένο χαρακτήρα, ένα χαρακτήρα ακόμα πολύ πιο περιορισμένο απ ό,τι πριν τον πόλεμο" (Bucharin 1926, σ. 31-32).
Παρ όλα αυτά η αντίληψη για τον παγκόσμιο καπιταλισμό δεν εξαφανίζεται ούτε αυτή την περίοδο από τα έργα των "ορθόδοξων" μαρξιστών θεωρητικών, και ιδιαίτερα εκείνων που υπερασπίζονταν τη θεωρία του "σαπίσματος" και της "μόνιμης κρίσης" του καπιταλισμού6.
Η θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" ενισχύεται εντούτοις και κυριαρχεί και πάλι στο εσωτερικό του σοβιετικού μαρξισμού μετά την επικράτηση του σταλινισμού. Μέσα από τη θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού επιχειρείται τώρα να θεμελιωθεί η αντίληψη για τη "γενική κρίση" του (παγκόσμιου) καπιταλισμού και συνακόλουθα για τον επαναστατικό, δηλαδή αποσταθεροποιητικό για τον καπιταλισμό, ρόλο του σοβιετικού κράτους: "Η γενική κρίση του καπιταλισμού

εκφράζεται κατά κύριο λόγο στη διάσπαση της παγκόσμιας οικονομίας, στον αποχωρισμό του ενός έκτου της γης, δηλαδή της Σοβιετικής Ένωσης, από την περιοχή κυριαρχίας του παγκόσμιου καπιταλισμού. Αυτό σημαίνει ότι ο καπιταλισμός δεν αποτελεί πλέον ένα ενιαίο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας, που περικλείει τα πάντα, ότι δίπλα στο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα υπάρχει το σοσιαλιστικό σύστημα, το οποίο αναπτύσσεται, ωριμάζει, αντιπαρατίθεται στο καπιταλιστικό σύστημα και το οποίο απλώς μέσα από το γεγονός της ύπαρξής του δηλώνει το σάπισμα του καπιταλισμού και κλονίζει τα θεμέλιά του" (Στάλιν, Πολιτική Εισήγηση της Κ.Ε. στο 16ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ). "Οι ρίζες της γενικής κρίσης του καπιταλισμού βρίσκονται στην κολοσσιαία ανάπτυξη της κρίσης του ιμπεριαλισμού στις αποικίες από τις οποίες δεν μπορεί να αποκομίζει πλέον τα οικονομικά οφέλη του παρελθόντος. Η γενική κρίση του καπιταλισμού δεν είναι κατά κανένα τρόπο μια φάση του κύκλου, αλλά αποτελεί ένα στάδιο ή μια φάση του ιμπεριαλισμού, μια ολόκληρη εποχή της παρακμής του καπιταλισμού" (Arbeiterschulung 1930, σ. 265 και σ. 268.)

Βρισκόμαστε ήδη σε μια εποχή όπου ο οικονομισμός και μάλιστα στη μορφή της "θεωρίας της κατάρρευσης" αναδεικνύεται ως το κυρίαρχο στοιχείο του σοβιετικού μαρξισμού7.

Όπως έχουν δείξει κυρίως οι εργασίες του Αλτουσέρ, ο οικονομισμός αποτελεί τη συνηθέστερη μορφή, υπό την οποία εκφράζεται η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας πάνω στον μαρξισμό.

Πρόκειται για την ιδεολογία η οποία αποδίδει την προτεραιότητα της ιστορικής εξέλιξης στην "ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων" και με τον τρόπο αυτόν συσκοτίζει τόσο τον ρόλο της ταξικής πάλης ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας, όσο και την κυριαρχία των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων εξουσίας πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις και την εξέλιξή τους. Ο οικονομισμός μετατρέπει τον μαρξισμό σ ένα εξελικτικό τελεολογικό δόγμα.

Τα θεωρήματα του οικονομισμού της Τρίτης Διεθνούς έχουν διατυπωθεί με τον πιο ολοκληρωμένο και σαφή τρόπο από τον ίδιο τον Στάλιν: "Πρώτα αλλάζουν και εξελίσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, κι ύστερα σε εξάρτηση από τις αλλαγές αυτές και σε αντιστοιχία μ αυτές, αλλάζουν οι παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων (...). Ό,τι λογής είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, τέτοιες πρέπει να είναι και οι παραγωγικές σχέσεις". (Στάλιν, "Για τον διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό", στο Στάλιν, σ. 728-29, 1951.)

Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη οι (καπιταλιστικές) παραγωγικές σχέσεις φρενάρουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και αυτή ακριβώς η αντίφαση είναι που καθιστά την κοινωνική αλλαγή αναπόφευκτη: Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής πρέπει να αντικατασταθούν από τις νέες, τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής, ώστε να γίνει τελικά δυνατή η ανεμπόδιστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Ο οικονομισμός βρίσκεται λοιπόν στον αντίποδα των θεωρητικών συμπερασμάτων της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, που θεμελίωσε ο Μαρξ, ακόμα και σ ό,τι αφορά το ζήτημα της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Μαρξ το κεφάλαιο αναπαράγεται "διαρκώς επαναστατικοποιώντας, ανατρέποντας όλα τα εμπόδια που εμποδίζουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τη διεύρυνση των αναγκών, την πολυπλοκότητα της παραγωγής και την εκμετάλλευση των φυσικών και πνευματικών δυνάμεων" (Marx, 1974, σ. 313.) Η διαδικασία αυτή διακόπτεται μόνο προσωρινά από τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης που εμφανίζονται κυκλικά. Για τη μαρξιστική θεωρία, λοιπόν, η ανατροπή του καπιταλισμού δεν θα

προκύψει από τις "νομοτέλειες" της εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά από την εσωτερική δυναμική και τις εγγενείς τάσεις της πάλης των τάξεων.
Όμως με τα ζητήματα που αναφέρονται στις οικονομίστικες αντιλήψεις για την παρακμή, την κατάρρευση και το "σάπισμα" του καπιταλισμού στην εποχή του ιμπεριαλισμού θα ασχοληθούμε στα επόμενα κεφάλαια. Εδώ θα αναφερθούμε σύντομα στις κριτικές που διατυπώθηκαν από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας στον οικονομισμό της σοβιετικής εξουσίας και της (σταλινικής) Τρίτης Διεθνούς.
Η ιστορικά πρώτη κριτική στον σοβιετικό οικονομισμό διατυπώθηκε από τον Μάο Τσε Τουγκ: "Η επανάσταση πρέπει κατ αρχήν να ανατρέψει το παλιό εποικοδόμημα για να μπορούν να καταργηθούν οι παλιές σχέσεις παραγωγής (...) Έτσι χαράζεται ένας δρόμος στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της νέας κοινωνίας (...) Μια μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι πάντοτε μεταγενέστερη από τον μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής" (Μάο, 1975, σ. 93, 111)
Η πιο ολοκληρωμένη κριτική στον οικονομισμό διατυπώθηκε αναμφίβολα από τον Λουί Αλτουσέρ και τους συνεργάτες του. Ο Αλτουσέρ έδειξε όπως είπαμε ότι ο οικονομισμός αποτελεί την κυρίαρχη μορφή που παίρνει η αστική ιδεολογία όταν κυριαρχεί πάνω στον μαρξισμό. Ο οικονομισμός "γεννιέται αυθόρμητα, δηλαδή αναγκαία, πάνω στη βάση των αστικών πρακτικών παραγωγής και εκμετάλλευσης, και ταυτόχρονα πάνω στη βάση των νομικών πρακτικών του αστικού Δικαίου και της ιδεολογίας του" (Αλτουσέρ 1977, σ. 112-113).
Σ ό,τι αφορά τώρα συγκεκριμένα την οικονομιστική θεωρία της "γενικής κρίσης" του καπιταλισμού, είναι προφανές ότι παρουσιάζει σημαντικές αναλογίες με τον οικονομισμό της ΙΙ Διεθνούς, τον οποίο είχε την ευκαιρία να ανασκευάσει ο Λένιν: Η υποτίμηση του ρόλου του κράτους (και της πάλης των τάξεων) είναι και πάλι ο όρος που επιτρέπει τη διατύπωση της "νέας" αυτής θεωρίας (Βλ. και Πουλαντζάς, στο Πουλαντζάς, Μίλιμπαντ, Φάυ, 1977, σ. 11-29).
Στην πρώτη περίοδο μετά την επικράτηση του σταλινισμού η θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" δεν έχει πάντως εκτοπίσει ολοκληρωτικά τη λενινιστική θεωρία της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Συνυπάρχει απλώς με αντιφατικό τρόπο δίπλα σ αυτήν. (Βλ. π.χ. Στάλιν 1951, σ. 1-9.) Με ανάλογο τρόπο συνυπάρχει και η θεωρία της "γενικής κρίσης" δίπλα στη μαρξιστική θεωρία των κρίσεων8.
Η θεωρία της "γενικής κρίσης" και του "παγκόσμιου καπιταλισμού" επικυρώνεται και πάλι στο 17ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1934 (Βλ. Στάλιν, Έκθεση του ΚΕ του Κ.Κ. (μπ.) της ΕΣΣΔ στο XVII συνέδριο του Κόμματος, στο Στάλιν 1951, σ. 566 κ.ε.). Εντούτοις, η θεωρία της "γενικής κρίσης" εγκαταλείπεται προσωρινά στο 18ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Στην Έκθεση Δράσης της Κ.Ε. ο Στάλιν θα υποστηρίξει: "Η σημερινή κρίση, σε διάκριση με την προηγούμενη κρίση δεν είναι γενική, μα αγκαλιάζει για την ώρα κυρίως τις οικονομικές ισχυρές χώρες, που δεν πέρασαν ακόμα στον δρόμο της πολεμικής οικονομίας" (Στάλιν 1951, σ. 743.)
Πίσω απ αυτή τη νέα διατύπωση δεν βρίσκεται πάντως κάποια θεωρητική επανεκτίμηση ή διαμάχη. Βρισκόμαστε αμετάκλητα στην εποχή που η "θεωρία" δεν αποτελεί παρά ένα άμεσο παράγωγο της κρατικής πολιτικής της ΕΣΣΔ, την οποία απλώς καλείται να νομιμοποιήσει. Την εποχή του 18ου Συνεδρίου, η ΕΣΣΔ είχε εγκαταλείψει τον επαναστατικό απομονωτισμό της από τις καπιταλιστικές χώρες και είχε χαράξει μια νέου τύπου εξωτερική πολιτική, η οποία περιλάμβανε πολύμορφες εξωτερικές σχέσεις και συνθήκες μη επίθεσης, τόσο με τον συνασπισμό των δυτικών Συμμάχων, όσο και με τις δυνάμεις του Άξονα9. Στο πλαίσι0 αυτής της νέας εξωτερικής πολιτικής η Σοβιετική Ένωση δεν προσβλέπει ούτε διακηρύσσει πλέον την επικείμενη κατάρρευση του καπιταλισμού, αλλά προσανατολίζεται προς έναν

αμυντικό στόχο: τη διαφύλαξη της ουδετερότητάς της και συνεπώς της εδαφικής της ακεραιότητας από τον επερχόμενο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
Την ίδια εποχή, δηλαδή μετά το 7ο Συνέδριο της Διεθνούς το 1935, η πολιτική των Κομμουνιστικών Κομμάτων στις καπιταλιστικές χώρες παύει να προσανατολίζεται προς την άμεση ανατροπή της καπιταλιστικής εξουσίας (όπως καθόριζε μέχρι τότε η "υπεραριστερή" στρατηγική του 5ου Συνεδρίου της Διεθνούς) και στοχεύει πλέον στην κατ' αρχήν απόκρουση του φασισμού μέσω των συμμαχικών λαϊκών μετώπων: Η "γραμμή του σοσιαλφασισμού" έχει υποκατασταθεί από τη "γραμμή Δημητρόφ". Η νέα αυτή πολιτική στρατηγική χρειάζεται πολύ λίγο την άποψη ότι η Σοβιετική Ένωση, με τη διεθνή παρουσία της, επιταχύνει την κατάρρευση των κοινωνικών καθεστώτων της Δύσης. Όταν μάλιστα η άποψη αυτή για την επιθανάτια "γενική κρίση" του καπιταλισμού είχε στο παρελθόν τεκμηριωθεί με βάση τον ισχυρισμό ότι η "φύση" όλων των μη κομμουνιστικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων (ακόμα και της Σοσιαλδημοκρατίας) είναι σε τελευταία ανάλυση "φασιστική".
Οι καμπές της ταξικής πάλης, λοιπόν, τόσο στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ όσο και στις καπιταλιστικές χώρες (Βλ. Πουλαντζάς, 1975 (β), κεφ. 4 και 5) συνηγορούν για την (προσωρινή) εγκατάλειψη της θεωρίας για τη "γενική κρίση" του "παγκόσμιου" καπιταλισμού. Εντούτοις, οι ιδεολογικές και θεωρητικές προϋποθέσεις της θεωρίας αυτής, δηλαδή ο οικονομισμός και ο οικονομισμός, δεν έπαψαν ποτέ να είναι παρούσες στο εσωτερικό του θεωρητικού συστήματος που ονομάζεται "σοβιετικός μαρξισμός".
Στο σημείο αυτό ας συνοψίσουμε: Η θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" εκτοπίζεται από τον ιδεολογικό λόγο της κομμουνιστικής Αριστεράς κατά την περίοδο που ακολούθησε την Οκτωβριανή Επανάσταση, χωρίς όμως να εξαφανιστεί ολοκληρωτικά. Μετά την επικράτηση του σταλινισμού η θεωρία αυτή επανακτά το ιδεολογικό της κύρος και την ηγεμονία της, καθώς ο οικονομισμός εκτοπίζει τη μαρξιστική θεωρία του κράτους και της πάλης των τάξεων10. Η νέα ιστορική συγκυρία που προκύπτει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή η δημιουργία των δύο στρατιωτικο-πολιτικών συνασπισμών και ο ψυχρός πόλεμος, θα επιτρέψουν την τελική κυριαρχία στα πλαίσια του σοβιετικού μαρξισμού της θεωρίας του "παγκόσμιου καπιταλισμού" και της "γενικής κρίσης" του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ, ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ

2.1 Το θωρητικό πλαίσιο: Το χρηματιστικό κεφάλαιο του Rudolf Hilferding.

Οι μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό είναι εξ ορισμού θεωρίες της κυριαρχίας των μονοπωλίων. Πρόκειται για τη σημαντικότερη, ίσως, θέση που εισήγαγε στη μαρξιστική προβληματική ο Rudolf Hilferding με το βιβλίο του Das Finatzkapital (Το χρηματιστικό κεφάλαιο).
Οι βασικές απόψεις που επιχείρησε να θεμελιώσει ο Hilferding υιοθετήθηκαν στη συνέχεια από όλες τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: Η κυριαρχία των μονοπωλίων στο εσωτερικό της αστικής τάξης, αλλά και πάνω σ ολόκληρη την κοινωνία αποτελεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την ειδοποιό διαφορά, του σύγχρονου καπιταλισμού. Η κυριαρχία αυτή στηρίζεται στη συγχώνευση του τραπεζικού με το βιομηχανικό κεφάλαιο, υπό την πρωτοκαθεδρία του πρώτου, στον σχηματισμό μ αυτόν τον τρόπο μιας νέας κυρίαρχης κεφαλαιοκρατικής μερίδας, του χρηματιστικού κεφαλαίου. Η αποικιοκρατία προκύπτει έτσι ως έκφραση και αποτέλεσμα του ανταγωνισμού στο διεθνές επίπεδο ανάμεσα στις κυρίαρχες μονοπωλιακές ενώσεις των διαφορετικών χωρών. Ο Hilferding ασχολήθηκε επιπλέον με τις συνθήκες που εξασφαλίζουν τον σχηματισμό και τη σταθεροποίηση των μονοπωλίων, όπως π.χ. την ενοποίηση της εξορυκτικής με τη μεταποιητική βιομηχανία, τη δυσκολία μετακίνησης σε άλλους κλάδους του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί στη βαριά βιομηχανία, την τάση των μονοπωλίων να σταθεροποιούνται μέσα από την αποκλειστική χρήση μιας φυσικής δύναμης --φυσικά μονοπώλια-- κ.λπ.
Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Hilferding, η κυριαρχία των μονοπωλίων μετατρέπει νομοτελειακά το καπιταλιστικό κράτος σε μοχλό προώθησης των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων, των συμφερόντων της κυρίαρχης σε κάθε αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα ιμπεριαλιστικής ολιγαρχίας. Το αποτέλεσμα είναι λοιπόν η ενίσχυση της κατασταλτικής ισχύος του αστικού κράτους, η αποικιακή πολιτική, η εκμετάλλευση από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις των μικρότερων ανεξάρτητων κρατών με τη χρήση των κάθε είδους οικονομικών (π.χ. εξαγωγές κεφαλαίων) αλλά και πολιτικών μέσων, ο ενδοιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός που οδηγεί μέχρι και στον πόλεμο κ.λπ. Βάση αυτής της ανάλυσης αποτελεί η υπόθεση ότι, παράλληλα με την κυριαρχία των μονοπωλίων, αναστέλλεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, πράγμα που κάνει δυνατή την υπαγωγή του κράτους στα συμφέροντα της μονοπωλιακής ολιγαρχίας.
Έγραφε ο Hilferding: "Το χρηματιστικό κεφάλαιο σημαίνει την ενοποίηση του κεφαλαίου. Οι σφαίρες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου, οι οποίες προηγούμενα ήταν διαχωρισμένες, υπάγονται τώρα στην ενιαία διεύθυνση των μεγάλων χρηματιστών, στους άρχοντες της βιομηχανίας και των τραπεζών, οι οποίοι έχουν ενοποιηθεί στα ίδια ακριβώς πρόσωπα. Αυτή η ίδια η ενοποίηση έχει ως βάση την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη από

τις μεγάλες μονοπωλιακές ενώσεις. Ως αποτέλεσμα αλλάζει νομοτελειακά και η σχέση της τάξης των κεφαλαιοκρατών με την κρατική εξουσία" (Hilferding 1973, σ. 406.) Και συνέχιζε: "Το καρτέλ αποκλείει τον ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά, με τον διαμοιρασμό της ποσότητας της παραγωγής που αντιστοιχεί στην εγχώρια κατανάλωση" (Σ. 416.) Με βάση την υπόθεση σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού ερμήνευε επιπλέον ο Hilferding τους ψηλούς δασμούς και γενικότερα την προστατευτική πολιτική που εφάρμοζαν οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες στις αρχές του αιώνα: "Η εξαφάνιση του ανταγωνισμού διατηρεί τους ψηλούς δασμούς καθώς και τα αυξητικά αποτελέσματά τους πάνω στις τιμές, ακόμα και σε εκείνο το στάδιο, κατά το οποίο η παραγωγή έχει ξεπεράσει κατά πολύ την εσωτερική ζήτηση. Αναδεικνύεται έτσι σε βασικό συμφέρον της καρτελοποιημένης βιομηχανίας το να διατηρούνται σε μόνιμη βάση οι προστατευτικοί δασμοί, οι οποίοι από τη μια διασφαλίζουν την ύπαρξη του καρτέλ, και από την άλλη του επιτρέπουν να αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος από το προιόν που πουλάει στην εγχώρια αγορά. Το ύψος αυτού του πρόσθετου κέρδους καθορίζεται από την αύξηση της εγχώριας τιμής πάνω από την τιμή στην παγκόσμια αγορά. Αυτή η διαφορά εξαρτάται όμως από το ύψος των δασμών" (Hilferding 1973, σ. 416-17.)
Και η προβληματική του Hilferding ολοκληρώνεται σχετικά με το κράτος: "Το χρηματιστικό κεφάλαιο δεν επιδιώκει την ελευθερία αλλά την κυριαρχία (...) Αλλά για να πετύχει κάτι τέτοιο, για να διατηρήσει και να επεκτείνει την επικυριαρχία του, χρειάζεται το κράτος (...) Χρειάζεται ένα κράτος πολιτικά ισχυρό, το οποίο να ασκεί την εμπορική πολιτική του χωρίς να χρειάζεται να παίρνει υπόψη του τα αντιτιθέμενα συμφέροντα άλλων κρατών. Έχει ακόμα ανάγκη από ένα ισχυρό κράτος, το οποίο να προωθεί τα οικονομικά του συμφέροντα στο εξωτερικό, να επιβάλει την πολιτική του εξουσία, ώστε να αποσπά από τα μικρότερα κράτη ευνοικές εμπορικές συμφωνίες, και συμφωνίες για προμήθειες πρώτων υλών. Ένα κράτος που να μπορεί να επεμβαίνει παντού στον κόσμο, που να μπορεί να μετατρέψει ολόκληρο τον κόσμο σε σφαίρα τοποθέτησης του χρηματιστικού του κεφαλαίου. Το χρηματιστικό κεφάλαιο χρειάζεται τέλος ένα κράτος που να είναι αρκετά ισχυρό ώστε να ασκεί επεκτατική πολιτική και να μπορεί να προσαρτά νέες αποικίες (...) Το ιδανικό της ειρήνης εξαφανίζεται, στη θέση της ανθρωπιστικής ιδέας εμφανίζεται το ιδανικό του μεγαλείου και της εξουσίας του κράτους (...) Το κεφάλαιο γίνεται ο κατακτητής του κόσμου, και με κάθε νέα χώρα που κατακτά, κατακτά και τα σύνορα τα οποία θα πρέπει να υπερβεί" (Hilferding 1973, σ. 456-57.)

2.2Μονοπώλια, ελεύθερος ανταγωνισμός1 και παρακμή του καπιταλισμού

Η επιχειρηματολογία του Hilferding για τον σχηματισμό και τη σταθεροποίηση των μονοπωλίων προυποθέτει όπως είπαμε τη θέση ότι έχει καταργηθεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Ταυτόχρονα ο Hilferding συνδέει τη μονοπωλοποίηση της εσωτερικής αγοράς με την "τροχοπέδηση της παραγωγικότητας" (Hilferding 1973, σ. 425). Η κυριαρχία των μονοπωλίων καταλήγει σύμφωνα με αυτή την αντίληψη στον καθορισμό ενός συγκεκριμένου ορίου, πέρα από το οποίο δεν μπορεί να επεκταθεί η παραγωγή.
Οι αντιλήψεις αυτές υιοθετήθηκαν τόσο από τον Μπουχάριν, όσο και από τον Λένιν, από τον δεύτερο εντούτοις με έναν ιδιαίτερα αντιφατικό τρόπο.
Ο Μπουχάριν (1915) ενσωμάτωσε τις θέσεις του Hilferding για την κυριαρχία των μονοπωλίων στην αντίληψή του για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία και

διατύπωσε έτσι τη θέση για τη συγχώνευση μονοπωλιακού κεφαλαίου του κράτους. Η συγχώνευση αυτή παίρνει, σύμφωνα με τον Μπουχάριν, τη μορφή ενός "κρατικομονοπωλιακού τραστ":

"Όλα τα στοιχεία αυτού του σχετικά οργανωμένου συστήματος, τα καρτέλ, οι τράπεζες, οι κρατικές επιχειρήσεις βρίσκονται σε μια διαδικασία συγχώνευσης (...) Έτσι οι διαφορετικές σφαίρες της διαδικασίας συγκέντρωσης και οργάνωσης ενεργοποιούν η μια την άλλη, δημιουργώντας μια πολύ ισχυρή τάση στην κατεύθυνση του μετασχηματισμού ολόκληρης της εθνικής οικονομίας σε μια πολύπλοκη γιγαντιαία επιχείρηση υπό την καθοδήγηση των βασιλιάδων του χρηματιστικού κεφαλαίου και του κράτους. Πρόκειται για μια επιχείρηση που μονοπωλεί την εθνική αγορά και διαμορφώνει τις προυποθέσεις για μια οργανωμένη παραγωγή σ ένα ψηλότερο μη καπιταλιστικό επίπεδο. Συνεπώς, ο παγκόσμιος καπιταλισμός, το παγκόσμιο σύστημα παραγωγής παίρνει στην εποχής μας την ακόλουθη μορφή: λίγα συγκροτημένα και οργανωμένα οικονομικά μορφώματα απ τη μια μεριά ('οι μεγάλες πολιτισμένες δυνάμεις') και μια περιφέρεια υπανάπτυκτων χωρών με ένα ημιαγροτικό οικονομικό σύστημα από την άλλη (...). Τα οικονομικά αναπτυγμένα κράτη έχουν ήδη προχωρήσει προς μια κατάσταση η οποία μας επιτρέπει να τα θεωρούμε ως μεγάλους οργανισμούς του τύπου του τραστ, ή, όπως τα ονομάσαμε, ως κρατικοκαπιταλιστικά τραστ. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλάμε σήμερα για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε κρατικοκαπιταλιστικά τραστ, ως συστατικά στοιχεία μιας πολύ ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής οντότητας, της παγκόσμιας οικονομίας. (Bukharin 1972, σ. 118.).

Ο Λένιν επαναλαμβάνει επίσης την επιχειρηματολογία του Hilferding σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού (π.χ. στο πρώτο κεφάλαιο του Ιμπεριαλισμού...). Επιπλέον, όμως, επηρεασμένος από τον Hobson, θα θεωρήσει ανεπαρκή την ανάλυση του Hilferding για την παρακμή του καπιταλισμού την εποχή του ιμπεριαλισμού. Έτσι στις σημειώσεις του, που αργότερα εκδόθηκαν ως Τετράδια για τον ιμπεριαλισμό θα τον κατηγορήσει ότι αγνοεί τόσο "τη σχέση ανάμεσα στο χρηματιστικό κεφάλαιο και τον παρασιτισμό", όσο και "τη σχέση ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και τον οπορτουνισμό" (L. W. τόμος 39, σ. 186). Στον Ιμπεριαλισμό... μάλιστα ο Λένιν θα γράψει: "Μια από τις ελλείψεις του μαρξιστή Hilferding είναι ότι έκανε εδώ ένα βήμα προς τα πίσω σε σχέση με τον μη μαρξιστή Hobson. Μιλάμε για τον παρασιτισμό που προσδιορίζει στον ιμπεριαλισμό" (Λένιν 1970, σ. 96.)

Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Hobson, την οποία υιοθετεί στη σημείο αυτό ο Λένιν, οι εξαγωγές κεφαλαίων και η εκμετάλλευση των αποικιών οδηγούν στο φρενάρισμα της ανάπτυξης των ιμπεριαλιστικών χωρών: Η καπιταλιστική παραγωγή καθίσταται για τις χώρες αυτές όλο και λιγότερο αναγκαία, γιατί πλέον "τρέφονται" από την εκμετάλλευση των αποικιών, λεηλατούν ολόκληρο τον κόσμο "κόβοντας κουπόνια". Ο αναπτυγμένος καπιταλισμός μετασχηματίζεται έτσι σε καπιταλισμό που σαπίζει. Επιπλέον, σύμφωνα πάντα μ αυτή την αντίληψη, οι κυρίαρχες τάξεις των ιμπεριαλιστικών χωρών χρησιμοποιούν τα αποικιακά τους υπερκέρδη για να εξαγοράσουν τα ανώτερα στρώματα του προλεταριάτου, την εργατική αριστοκρατία. Σαν αποτέλεσμα, τα στρώματα αυτά προσανατολίζονται πολιτικά προς τον οπορτουνισμό, δηλαδή γίνονται φορείς μιας αστικής γραμμής στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος. Έγραφε λοιπόν ο Hobson, για να το παραθέσει και στη συνέχεια να το αναλύσει διεξοδικότερα ο Λένιν: "Είναι η συνήθεια του οικονομικού παρασιτισμού, που εξαιτίας της το κυρίαρχο κράτος χρησιμοποιεί τις επαρχίες του, τις αποικίες και τις εξαρτημένες χώρες για τον πλουτισμό της ιθύνουσας τάξης του, και για την εξαγορά των κατωτέρων τάξεών τους για να μένουν φρόνιμες".

(Απόσπασμα από το βιβλίο του Hobson Ιμπεριαλισμός, που χρησιμοποιεί ο Λένιν. Βλ. Λένιν 1970, σ. 99-100.)

Όμως αυτή η επιχειρηματολογία την οποία υιοθετεί ο Λένιν θα αντικρουσθεί στη συνέχεια από τον ίδιο, και μάλιστα στο πλαίσιο της ίδιας μπροσούρας, στον Ιμπεριαλισμό...: "Η τάση προς τη στασιμότητα και το σάπισμα, εξακολουθεί να δρα και επικρατεί για ορισμένα χρονικά διαστήματος σε μερικούς κλάδους της βιομηχανίας και σε μερικές χώρες". (Λένιν 1970, σ. 97, οι υπογρ. δικές μου. Γ.Μ.) Ο Λένιν σχετικοποιεί εδώ τη θέση σχετικά με το σάπισμα του ιμπεριαλισμού καθώς εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται ότι στον καπιταλισμό παραμένει πάντα εγγενής "η δυνατότητα να ελαττωθούν τα έξοδα παραγωγής και να αυξηθούν τα κέρδη με την εισαγωγή τεχνικών βελτιώσεων" (όπ.π. σ. 96). Την ίδια τάση θα περιγράψει σε άλλο σημείο της μπροσούρας του ως εξής: "Οι δισεκατομμυριούχες επιχειρήσεις των μεγάλων τραπεζών μπορούν να προωθούν προς τα μπρος την τεχνική πρόοδο με μέσα που δεν επιδέχονται καμιά σύγκριση με τα προηγούμενα" (οπ.π. σ. 42.)

Όμως αυτή η θέση για τη συνέχιση της τεχνικής προόδου, και μάλιστα με ρυθμούς που "δεν επιδέχονται καμιά σύγκριση με προηγούμενα" θα επιτρέψει επιπλέον στον Λένιν να σχετικοποιήσει ακόμα και τις αντιλήψεις του Hilfending σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού, αντιλήψεις που και ο ίδιος ο Λένιν κατ αρχήν ενσωμάτωσε στην ανάλυσή του: "Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. (...) Ταυτόχρονα τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ αυτόν και δίπλα σ αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά από εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις". (Λένιν, 1970, σ. 85, οι υπογρ. δικές μου. Γ.Μ.)

Τελικά, οι απόψεις για τη διατήρηση του ελεύθερου ανταγωνισμού και τη συνέχιση της τεχνικής και οικονομικής ανάπτυξης θα υπερισχύουν στον Ιμπεριαλισμό... σε σχέση με τις απόψεις για το σάπισμα και τη στασιμότητα του καπιταλισμού: "Θα ήταν λάθος να νομίζει κανείς ότι αυτή η τάση προς το σάπισμα αποκλείει τη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού. Όχι, διάφοροι κλάδοι της βιομηχανίας, διάφορα στρώματα της αστικής τάξης, διάφορες χώρες εκδηλώνουν στην εποχή του ιμπεριαλισμού πότε τη μια και πότε την άλλη απ αυτές τι τάσεις. Σαν σύνολο ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από προηγούμενα". (Λένιν, 1970, σ. 122.)

Ας συνοψίσουμε: Η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό καταφεύγει σε μια αναμφίβολα αντιφατική επιχειρηματολογία. Από τη μια ο ιμπεριαλισμός παρουσιάζεται ως ο καπιταλισμός που σαπίζει, θέση που θα αποτελέσει έκτοτε το μόνιμο μότο του σοβιετικού μαρξισμού. Από την άλλη υποστηρίζεται ότι την εποχή του ιμπεριαλισμού ο καπιταλισμός "αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από πριν". Το ότι η δεύτερη θέση αποτελεί όμως τον ισχυρό πόλο της επιχειρηματολογίας του Λένιν δεν συνάγεται μόνο από το γεγονός ότι διατυπώνεται στην μπροσούρα του με τη μορφή γενικού συμπεράσματος. Πολύ περισσότερο προκύπτει από το γεγονός ότι στα κατοπινά του κείμενα ο Λένιν είχε αρκετές φορές την ευκαιρία να ανασκευάσει την δογματική προσκόλληση άλλων στελεχών του μπολσεβίκικου κόμματος στις χομπσιανές θέσεις για τον παρασιτισμό και το σάπισμα του καπιταλισμού.

Στο 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ.) ο Λένιν θα υποστηρίξει, ασκώντας κριτική στον Μπουχάριν: "Καθαρός ιμπεριαλισμός, χωρίς να έχει σαν κύρια βάση του τον καπιταλισμό, δεν υπήρξε ποτέ, δεν υπάρχει πουθενά και δεν θα υπάρξει ποτέ. Αυτό είναι μια λανθασμένη γενίκευση όλων όσων λέγονταν για τα καπιταλιστικά

συνδικάτα, τα καρτέλ, τα τραστ, το χρηματιστικό καπιταλισμό (...) Όταν ο σ. Μπουχάριν έλεγε ότι μπορεί να προσπαθήσουμε να δώσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της καταστροφής του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού εμείς στην επιτροπή φέραμε αντιρρήσεις (...) Πουθενά στον κόσμο δεν υπήρξε και δεν θα υπάρξει μονοπωλιακός καπιταλισμός χωρίς τον ελεύθερο συναγωνισμό σε ολόκληρη σειρά κλάδους. Να περιγράψεις ένα τέτοιο σύστημα σημαίνει να περιγράψεις ένα σύστημα αποσπασμένο από τη ζωή και όχι σωστό. Αν ο Μαρξ έλεγε για τη μανιφακτούρα πως ήταν το εποικοδόμημα πάνω στην μαζική μικρή παραγωγή, τότε ο ιμπεριαλισμός και ο χρηματιστικός καπιταλισμός είναι το εποικοδόμημα πάνω στον παλιό καπιταλισμό. Αν γκρεμίσουμε την κορυφή του θα φανεί ο παλιός καπιταλισμός". (Λ.Α. τ. 38 σ. 151-154, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.) Την ίδια εποχή, στο Πρόγραμμα που ψηφίστηκε από το 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ.) και στη διαμόρφωση του οποίου ήταν καθοριστική η παρέμβαση του Λένιν, δεν θα βρούμε ούτε μια νύξη για το "σάπισμα" του καπιταλισμού. Αντίθετα το ντοκουμέντο αυτό είναι γεμάτο από διατυπώσεις όπως η ακόλουθη: "Ο τομέας της κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής διευρύνεται όλο και περισσότερο, στον βαθμό που η διαρκής τελειοποίηση της τεχνικής, μεγαλώνοντας την οικονομική σημασία των μεγάλων επιχειρήσεων, οδηγεί στην εκτόπιση των μικρών αυτοτελών παραγωγών (...) Έτσι λοιπόν η τελειοποίηση της τεχνικής που σημαίνει άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και αύξηση του κοινωνικού πλούτου, προκαθορίζει στην αστική κοινωνία το μεγάλωμα της κοινωνικής ανισότητας". (Λ.Α. τ. 38, σ. 418-419, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Γίνεται νομίζω προφανές ότι οι διατυπώσεις του Λένιν σχετικά με το "σάπισμα" του καπιταλισμού δεν αποσκοπούσαν κατά κανένα τρόπο στη θεωρητική πληρότητα αλλά πολύ περισσότερο στο να ενισχύσουν τις πολιτικές θέσεις των κομμουνιστών, με μέσο μια τακτική συμμαχία στο ιδεολογικό επίπεδο με κάποιες εκλαικευτικές ριζοσπαστικές αστικές απόψεις (Hobson). Το κύριο μέτωπο κριτικής του Λένιν ήταν όπως είναι γνωστό στραμμένο ενάντια στις απόψεις της Σοσιαλδημοκρατίας, σύμφωνα με τις οποίες ο καπιταλισμός καθώς αναπτύσσεται και ωριμάζει θα μπορούσε να μεταρρυθμιστεί, να "εξανθρωπιστεί" ακόμα να μετασχηματιστεί αργά αλλά σταθερά σε σοσιαλισμό. Την εποχή που γράφει τον Ιμπεριαλισμό..., ο Λένιν μοιάζει λοιπόν να πιστεύει ότι η επιχειρηματολογία του Χόμπσον για τον "καπιταλισμό που σαπίζει" μπορεί να συνεισφέρει στην κριτική του ρεφορμισμού. Όπως τόνιζε ο ίδιος: "Τα ζητήματα αν μπορεί ν αλλάξουν με μεταρρυθμίσεις οι βάσεις του ιμπεριαλισμού, αν πρέπει να τραβήξουμε μπροστά προς την παραπέρα όξυνση και το παραπέρα βάθεμα των αντιθέσεων που γεννά ο ιμπεριαλισμός, ή προς τα πίσω, προς την άμβλυνσή τους, είναι τα βασικά ζητήματα της κριτικής τους ιμπεριαλισμού" (Λένιν, 1970, σ. 107-108.)

Το ότι πάντως επρόκειτο για μια "ιδεολογική συμμαχία" πρόσκαιρη φαίνεται νομίζω όχι μόνο από τη μετέπειτα εγκατάλειψη από τον Λένιν των θέσεων για την παρακμή και το σάπισμα του καπιταλισμού, αλλά ακόμα και από τον τρόπο οργάνωσης της επιχειρηματολογίας μέσα στον ίδιο τον Ιμπεριαλισμό...: "Σαν σύνολο ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από προηγούμενα" (Λένιν, 1970 σ. 122).

Πραγματικά, οι απόψεις σχετικά με το σάπισμα του καπιταλισμού δεν έχουν τίποτα κοινό με τις μαρξιστικές έννοιες της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη σχέση, ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης μιας αστικής κοινωνίας. Δεν είναι ούτε αντικείμενο, ούτε γενικά πλούτος, τον οποίο μάλιστα μια κοινωνία θα μπορούσε να προμηθεύεται από το εξωτερικό, εγκαταλείποντας έτσι τη δική της "παραγωγή πλούτου". Το κεφάλαιο είναι

αυτοαξιοποιούμενη αξία, είναι εξ ορισμού παραγωγή για την παραγωγή, συσσώρευση σε μια διαρκώς διευρυνόμενη βάση.
Όπως έγραφε ο Μαρξ: "Το κεφάλαιο δεν είναι πράγμα, όπως και το χρήμα δεν είναι πράγμα. Στο κεφάλαιο, όπως και στο χρήμα, ορισμένες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις των προσώπων παρουσιάζονται σαν σχέσεις πραγμάτων προς ανθρώπους, ή ορισμένες κοινωνικές σχέσεις παρουσιάζονται σαν κοινωνικές φυσικές ιδιότητες πραγμάτων. (...) Ο καπιταλιστής λειτουργεί αποκλειστικά σαν προσωποποιημένο κεφάλαιο, σαν το κεφάλαιο-πρόσωπο, όπως ο εργάτης αποκλειστικά σαν προσωποποιημένη εργασία (...) Από την άλλη πλευρά η υπάρχουσα αξία ή χρήμα δεν γίνεται πραγματικά κεφάλαιο, παρά μόνο όταν παρουσιάζεται σαν αξιοποιούμενη αξία, σαν σε διαμόρφωση αξία. Και σαν τέτοια παρουσιάζεται όταν η δραστηριότητα του δυναμικού εργασίας, η εργασία, επενεργεί στο προτσές παραγωγής σαν ενέργεια, η οποία έχει ενσωματωθεί σ αυτό το ίδιο και η οποία του ανήκει και δεύτερον όταν ως υπεραξία αντιδιαστέλλεται από τον εαυτό της ως αρχικά προυποτιθέμενη αξία, κάτι που είναι πάλι αποτέλεσμα της αντικειμενοποίησης της υπερεργασίας (...) Το προιόν της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι μόνο υπεραξία, είναι και κεφάλαιο. (Μαρξ, 1983, σ. 60, 81, 95-96, 156.)
Το μακροπρόθεσμο κοινωνικό αποτέλεσμα της κεφλαιακής σχέσης, είναι λοιπόν η τάση για αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας, τάση που αναστέλλεται μόνο προσωρινά από τις κυκλικές κρίσεις του καπιταλισμού, οι οποίες λειτουργούν έτσι κάθε φορά ως αφετηρίες για μια νέα περίοδο καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η ιστορική εξέλιξη, δηλαδή η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα στον κλασικό τόπο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τις καπιταλιστικές βιομηχανικές χώρες, επιβεβαίωσε τις θέσεις της μαρξιστικής θεωρίας: "Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μάξιμουμ του προιόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος, ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή (...). Ο σκοπός της παραγωγής είναι, το καθένα προιόν κ.λπ. να περιέχει όσο το δυνατόν περισσότερη απλήρωτη εργασία και αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσα από παραγωγή για χάρη της παραγωγής (...) Ωστόσο, αυτή η ενυπάρχουσα τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται κατ αρχήν με επαρκή τρόπο και γίνεται η ίδια μια αναγκαία προυπόθεση, ακόμα και τεχνολογικά μόλις αρχίσει να αναπτύσσεται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ αυτόν η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο" (Μαρξ, 1983, σ. 126-127.)
Με το ζήτημα όμως της καπιταλιστικής ανάπτυξης θα έχουμε την ευκαιρία να ασχοληθούμε και πάλι στα επόμενα κεφάλαια. Εδώ ας συγκρατήσουμε ότι η θεωρία του σαπίσματος και της παρακμής του καπιταλισμού διατυπώνεται για πρώτη φορά από ένα μη μαρξιστή θεωρητικό, τον Hobson, και υιοθετείται στη συνέχεια από τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, με αντιφατικό τρόπο, χωρίς δηλαδή να αποκτήσει ποτέ μια δεσπόζουσα θέση στο εσωτερικό τους. Η κυριαρχία της "θεωρίας του σαπίσματος" θα συμπέσει και πάλι με την κυριαρχία του σταλινικού οικονομισμού: Ο (παγκόσμιος) καπιταλισμός σαπίζει καθότι με την ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης έχει περιέλθει στη φάση της "γενικής κρίσης" του.
Αξίζει επίσης στο σημείο αυτό να θυμόμαστε τις παρατηρήσεις του Λένιν το 1919 σχετικά με τη θεωρία της κυριαρχίας των μονοπωλίων και της κατάργησης του ελεύθερου ανταγωνισμού που εισήγαγε ο Hilferding και που έκτοτε αποτελεί τον κοινό τόπο όλων των θεωριών για τον ιμπεριαλισμό. Αλλά και στα ζητήματα αυτά θα επανέλθουμε.

2.3.Εξαγωγές κεφαλαίου και θεωρία της υποκατανάλωσης.

2.3.1 Η κυριαρχία της θεωρίας της υποκατανάλωσης.

Οι μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό αποτελούν ταυτόχρονα θεωρίες για την εξαγωγή κεφαλαίου.
Από την εποχή του Χρηματιστικού Κεφαλαίου του Hilferding κυριαρχούν δύο ερμηνευτικά σχήματα που επιχειρούν να συνδέσουν τις εξαγωγές κεφαλαίων με τον σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων:
α) Η αντίληψη ότι οι εξαγωγές κεφαλαίων είναι ένα αποτέλεσμα του περιορισμού, ως συνέπεια της κυριαρχίας των μονοπωλίων, των σφαιρών και δυνατοτήτων τοποθέτησης του κεφαλαίου στις υπεραναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Αυτό είναι το κυρίαρχο σχήμα με βάση το οποίο ερμηνεύονται οι κεφαλαιακές εξαγωγές, σ όλες τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, μέχρι την πολεμική του Μπουχάριν στην Λουξεμπουργκ το 1925 (Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals).
β) Η θέση ότι οι διαφορές ανάμεσα στα ποσοστά κέρδους των διαφορετικών καπιταλιστικών χωρών και η τάση του κεφαλαίου για μεγιστοποίηση του κέρδους του το οδηγεί στο να πραγματοποιεί άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό.
Ο Hilferding θα διατυπώσει ως εξής τη θέση που συναγάγει τις εξαγωγές κεφαλαίου από τον περιορισμό των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου: "Η ίδια η εξαγωγή κεφαλαίων δεν αποτελεί αποτέλεσμα του σχηματισμού των καρτέλ. Αποτελεί ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να διαχωριστεί από την καπιταλιστική ανάπτυξη. Εντούτοις ο σχηματισμός των καρτέλ αυξάνει ξαφνικά την αντίφαση και δημιουργεί την οξεία μορφή της εξαγωγής κεφαλαίου (...). Ο σχηματισμός των καρτέλ σημαίνει εξαιρετικά πρόσθετα κέρδη (...) Ταυτόχρονα όμως συνεπάγονται τα καρτέλ μια επιβράδυνση των τοποθετήσεων κεφαλαίου. Στις καρτελοποιημένες βιομηχανίες, επειδή ο πρώτος κανόνας του καρτέλ είναι ο περιορισμός της παραγωγής, στις μη καρτελοποιημένες επειδή η μείωση του ποσοστού κέρδους λειτουργεί κατ αρχήν ανασχετικά για την παραπέρα τοποθέτηση κεφαλαίου. Έτσι, από τη μια αυξάνει ραγδαία η μάζα του κεφαλαίου που προορίζεται για συσσώρευση, ενώ από την άλλη περιορίζεται η δυνατότητά του για τοποθέτηση. Η αντίφαση αυτή απαιτεί τη λύση της και τη βρίσκει στην εξαγωγή κεφαλαίου" (Hilferding 1973, σ. 320 κ.ε.)
Ο Hilferding θα υποστηρίξει ακόμη, ότι οι εξαγωγές κεφαλαίων από τη μια μεριά μετατρέπουν τις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες σε "διεθνείς τραπεζίτες", ενώ από την άλλη (οι εξαγωγές κεφαλαίων) επιταχύνονται από την προστατευτική πολιτική των ψηλών δασμών, την οποία θεωρούσε συνυφασμένη με την κυριαρχία των μονοπωλίων: "Η επιβολή ή η αύξηση του δασμού σε μια άλλη χώρα σημαίνει ακριβώς, όπως και πριν, ότι περιορίζεται η δυνατότητα της χώρας που εξάγει εκεί να προωθήσει τα εμπορεύματά της, αποτελεί επομένως ένα εμπόδιο στη βιομηχανική της ανάπτυξη. Αντίθετα ο προστατευτικός δασμός σημαίνει σ αυτή τη χώρα πρόσθετα κέρδη και αυτό αποτελεί ένα κίνητρο, ώστε αντί για εμπορεύματα, να εξάγεται στην ξένη χώρα η ίδια η παραγωγή εμπορευμάτων" (Hilferding, 1973, τόμος ΙΙ, σ. 420.)
Μια δευτερεύουσα επιχειρηματολογία του Hilferding αφορά τις διεθνείς διαφορές του ποσοστού κέρδους: "Όρος για την εξαγωγή κεφαλαίου είναι οι διαφορές του ποσοστού κέρδους. Η εξαγωγή κεφαλαίου είναι το μέσο για την εξίσωση των εθνικών ποσοστών κέρδους. Το ύψος του κέρδους εξαρτάται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, επομένως από το ύψος της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Όσο πιο

προχωρημένη είναι αυτή, τόσο χαμηλότερο είναι το γενικό ποσοστό κέρδους" (Hilferding 1973, σ. 427.)
Ο Μπουχάριν επαναλαμβάνει στο Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία την επιχειρηματολογία του Hilferding σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου, επιμένει όμως περισσότερο στον ρόλο των διεθνών διαφορών του ποσοστού κέρδους.
Κατ αρχήν επαναλαμβάνει λοιπόν ο Μπουχάριν τις θέσεις του Hilferding για τον περιορισμό των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου: "Η εξαγωγή κεφαλαίου από μια συγκεκριμένη χώρα προυποθέτει μια υπερπαραγωγή κεφαλαίου στη χώρα αυτή, δηλαδή μια υπερσυσσώρευση (....). Τα καρτέλ και τα τραστ έχουν την τάση να θέτουν συγκεκριμένα όρια στην τοποθέτηση του κεφαλαίου, γιατί καθορίζουν ένα συγκεκριμένο εύρος της παραγωγής (...). Η όλη διαδικασία σπρώχνει έτσι το κεφάλαιο έξω από τη χώρα" (Bucharin 1969, παρατίθεται από τον Busch 1974, σ. 252.)
Ταυτόχρονα, επαναλαμβάνει επίσης την επιχειρηματολογία του Hilferding για την ενισχυτική λειτουργία των ψηλών δασμών σε σχέση με τις εξαγωγές κεφαλαίων: "Ενώ τα δασμολογικά τείχη αντιπαραθέτουν μεγάλα εμπόδια στην εξαγωγή εμπορευμάτων, δεν παρενοχλούν κατά κανένα τρόπο την εξαγωγή κεφαλαίων. Είναι προφανές ότι η φυγή κεφαλαίων από τη χώρα, υπό κατά τα άλλα ίδιες συνθήκες, θα πρέπει να είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο ψηλότεροι είναι οι δασμοί" (όπ. π.).
Ο Μπουχάριν θα διαφοροποιηθεί όμως ως ένα βαθμό από την επιχειρηματολογία του Hilferding, κατά το ότι θα επιμείνει περισσότερο στις διεθνείς διαφορές του γενικού ποσοστού κέρδους, τις οποίες θεωρεί ως τον θεμελιακό παράγοντα που οδηγεί στις εξαγωγές κεφαλαίων. Θα στηρίξει μάλιστα την ανάλυσή του στη θέση του Μαρξ ότι "αν στέλνεται κεφάλαιο στο εξωτερικό, αυτό γίνεται, όχι γιατί δεν θα μπορούσε απολύτως καθόλου να χρησιμοποιηθεί στο εσωτερικό. Αυτό γίνεται γιατί μπορεί να απασχοληθεί στο εξωτερικό με μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους" (Μαρξ 1978-β, σ. 324). Την επιχειρηματολογία αυτή θα αναπτύξει διεξοδικότερα ο Μπουχάριν μερικά χρόνια αργότερα, στο Imperialismus und Akkumulation des Kapitals και μάλιστα σε βάρος της θεωρίας του Hilferding για τον περιορισμό των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου.
Ο Λένιν υιοθετεί επίσης κατ αρχήν την άποψη του Hilferding ότι αιτία των εξαγωγών κεφαλαίου είναι ο περιορισμός των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου: "Δημιουργήθηκε ένα τεράστιο περίσσευμα κεφαλαίου στις αναπτυγμένες χώρες (...). Η ανάγκη της εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι σε μερικές χώρες ο καπιταλισμός έχει παραωριμάσει και για το κεφάλαιο δεν υπάρχει πεδίο για επικερδή τοποθέτηση" (Λένιν 1970, σ. 59-60). Στη συνέχεια όμως δεν θα ερμηνεύσει, όπως ο Hilferding και ο Μπουχάριν, το "περίσσευμα κεφαλαίου" ως αποτέλεσμα του περιορισμού της παραγωγής από τα καρτέλ, αλλά θα καταφύγει και πάλι στην επιχειρηματολογία του Hobson. Πρόκειται εδώ για μια αντίληψη που εντάσσεται ολοκληρωτικά στις θεωρίες της υποκατανάλωσης: Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των μαζών και συνεπώς η περιορισμένη δυνατότητά τους για κατανάλωση οδηγεί στον περιορισμό της παραγωγής και συνακόλουθα στη συρρίκνωση των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου και στη φυγή του κεφαλαίου στο εξωτερικό.
Έγραφε λοιπόν ο Λένιν στον Ιμπεριαλισμό...: "Είναι αυτονόητο πως, αν ο καπιταλισμός μπορούσε να αναπτύξει τη γεωργία που τώρα μένει παντού φοβερά πίσω από τη βιομηχανία, αν μπορούσε ν ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των μαζών του πληθυσμού, που παντού παρά την ιλιγγιώδη τεχνική πρόοδο μένει μισοπεινασμένος και εξαθλιωμένος, τότε δεν θα μπορούσε ούτε λόγος να γίνει για περίσσευμα κεφαλαίου (...) Τότε, όμως, ο καπιταλισμό δεν θα ήταν καπιταλισμός, γιατί η

ανισομετρία της ανάπτυξης και ένα βιοτικό επίπεδο πείνας για τις μάζες είναι ουσιαστικοί, αναπόφευκτοι όροι και προυποθέσεις αυτού του τρόπου παραγωγής. Όσο ο καπιταλισμός θα εξακολουθεί να ναι καπιταλισμός, το περίσσευμα του κεφαλαίου δεν θα χρησιμεύει για το ανέβασμα του βιοτικού επιπέδου των μαζών σε μια δοσμένη χώρα, γιατί αυτό θα μείωνε τα κέρδη των κεφαλαιοκρατών, μα για το ανέβασμα των κερδών με την εξαγωγή κεφαλαίου στο εξωτερικό, στις καθυστερημένες χώρες" (Λένιν 1970, σ. 59-60).

Αν όμως εδώ έχουμε να κάνουμε με τη διατύπωση των πορισμάτων της θεωρίας της υποκατανάλωσης στην τυπική τους μορφή (περίσσεια κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της χαμηλής κατανάλωσης των μαζών), εντούτοις σε μια παρόμοια εκδοχή της θεωρίας της υποκατανάλωσης στηρίζονται και οι θέσεις του Hilferding (και του Μπουχάριν) που πριν περιγράψαμε. Πραγματικά, η θέση ότι σε ορισμένες χώρες περιορίζονται σε μόνιμη βάση, δηλαδή ανεξάρτητα από τις συγκυρίες των κρίσεων υπερσυσσώρευσης, οι δυνατότητες τοποθέτησης του κεφαλαίου, και δημιουργείται έτσι μια μόνιμη περίσσεια κεφαλαίου μπορεί να θεμελιωθεί μόνο με βάση την υποκαταναλωτική θεωρία: Ότι, δηλαδή διαμορφώνεται σε μόνιμη βάση μια αναντιστοιχία ανάμεσα στην κατανάλωση και την παραγωγή, επειδή ακριβώς η κατανάλωση δεν είναι από οικονομική άποψη σε θέση να απορροφά τη διαρκώς διευρυνόμενη παραγωγή.

Θα δούμε στη συνέχεια ότι και η θεωρία της Ρόζας Λούξεμπουργκ για τις εξαγωγές κεφαλαίου βασίζεται στα πορίσματα της θεωρίας της υποκατανάλωσης.

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό εισάγουν, λοιπόν, στη μαρξιστική θεωρία τα πορίσματα της θεωρίας της υποκατανάλωσης.

2.3.2 Η προιστορία του Λένιν (1899) και η κριτική του Μπουχάριν (1925).

Η θεωρία της υποκατανάλωσης έχει ελάχιστη σχέση με τον μαρξισμό, με το θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας που θεμελίωσε ο Μαρξ. Ο ίδιος ο Λένιν είχε την ευκαιρία να ανασκευάσει τα βασικά πορίσματα της θεωρίας της υποκατανάλωσης στα πλαίσια της πολεμικής του ενάντια στους Ναρόντνικους. Οι Ναρόντνικοι υποστήριζαν ότι ήταν αδύνατη η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, λόγω ακριβώς της φτώχειας των μαζών και συνεπώς των περιορισμένων ορίων της κατανάλωσης. Η κριτική του Λένιν προσανατολίστηκε στο να αποδείξει ότι η θεωρία της υποκατανάλωσης δεν μπορεί να αντιληφθεί την πραγματική διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, η ικανότητά του να συσσωρεύει σε μια όλο ευρύτερη βάση στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην παραγωγική κατανάλωση (κατανάλωση των μέσων παραγωγής, δηλαδή μηχανών, πρώτων υλών κ.λπ. από το ίδιο το κεφάλαιο) κι όχι στην ατομική κατανάλωση, την κατανάλωση των μαζών. Επομένως το κεφάλαιο (η παραγωγή) δημιουργεί πάντα και ευρύνει τη δική της αγορά (κατανάλωση) με την οποία αρθρώνεται και από την οποία τελικά συναρτάται και η κατανάλωση των μαζών. Αυτό σημαίνει ότι τα όρια της κατανάλωσης καθορίζονται από την ίδια την παραγωγή, δηλαδή αντιστοιχούν στην παραγωγή. Η κατανάλωση εξαρτάται και διαμορφώνεται από την παραγωγή. Δεν διαμορφώνει την παραγωγή. Όπως έγραφε ο Λένιν: "Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να μην εξαρτιέται από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού. Γι αυτό ακριβώς η θεωρία του Μαρξ δεν βάζει πουθενά και ποτέ αυτό το ζήτημα χωριστά (...). Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα" (Λ.Α. τ. 3, σ. 59. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα Μηλιός 1997-α, σσ. 209-53).

Αντίθετα με αυτές τις θέσεις, ο Λένιν της εποχής του Ιμπεριαλισμού... μοιάζει να πιστεύει ότι η (περιορισμένη) κατανάλωση των μαζών καθορίζει την πορεία εξέλιξης του καπιταλισμού. Ας αφήσουμε στους βιογράφους του να αποφασίσουν αν πρόκειται για μια πραγματική μεταστροφή των απόψεων και της θεωρητικής του συγκρότησης, όπως π.χ. ισχυρίζεται ο A. Brewer (1980), ή αν και πάλι πρόκειται για την υιοθέτηση για λόγους τακτικής ορισμένων αστικών αντιλήψεων, στα πλαίσια ενός "εκλαικευτικού σκιαγραφήματος", που το περιεχόμενό του ήταν περισσότερο πολιτικό παρά θεωρητικό. Εδώ, ας αρκεστούμε απλώς να επισημάνουμε αυτή την αντίφαση ανάμεσα στον Λένιν της Ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία και στον Λένιν του Ιμπεριαλισμού...

Σε διάκριση με τις άλλες κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, που υιοθετούν τη θεωρία της υποκατανάλωσης μόνο σε σχέση με το ζήτημα των εξαγωγών κεφαλαίου, η θεωρία της Ρόζας Λούξεμπουργκ βασίζεται εξ ολοκλήρου στη θεωρία της υποκατανάλωσης. Η Λούξεμπουργκ επιχείρησε όπως είπαμε να αποδείξει ότι η καπιταλιστική παραγωγή (και η παραγόμενη υπεραξία) δεν μπορεί να καταναλωθεί (πραγματοποιηθεί) στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, χωρίς την ύπαρξη δηλαδή ενός μη καπιταλιστικού περίγυρου.

Στη θεωρία της Λούξεμπουργκ άσκησε κριτική όπως είναι γνωστό Μπουχάριν με την μπροσούρα που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1925 (Imperialismums und die Akkumulation des Kapitals). Μέσα από την κριτική αυτή ο Μπουχάριν είχε την ευκαιρία να ανασκευάσει τα βασικά πορίσματα της θεωρίας της υποκατανάλωσης: "Τα όρια της κατανάλωσης διευρύνονται μέσα από την προσαρμογή της ίδιας της διαδικασίας αναπαραγωγής (...) μέσα από την ίδια την παραγωγή, η οποία πολλαπλασιάζει: 1) το εισόδημα των καπιταλιστών, 2) το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες) και 3) το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο) (...). Ο Μαρξ γράφει ότι όταν ο Σμιθ ερμηνεύει την πτώση του ποσοστού κέρδους από την υπερπληθώρα κεφαλαίου, τη συσσώρευση κεφαλαίου, τότε πρόκειται για μια μόνιμη επίδραση και αυτό είναι λάθος (Θεωρίες για την υπεραξία, τόμος II). Ας σημειώσουμε εδώ το σημαντικό γεγονός ότι ήδη αρκετά χρόνια πριν από την έκδοση των Θεωριών για την υπεραξία του Μαρξ ο συν. Λένιν είχε υποστηρίξει ακριβώς την ίδια άποψη. 'Δεν έχω πει ποτέ', έγραφε ο Λένιν 'ότι αυτή η αντίφαση (συγκεκριμένα η αντίφαση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, Ν. Μπ.) πρέπει να δημιουργεί σε σταθερή βάση (υπογραμμισμένο από τον Λένιν, Ν. Μπ.) ένα πλεονάζον προιόν'." (Bucharin 1970, σσ. 44-45).

Στηριζόμενος λοιπόν στην επιχειρηματολογία του Μαρξ και του Λένιν, ο Μπουχάριν θα αντιπαρατεθεί στη θεωρία της υποκατανάλωσης, για να φθάσει τελικά στο να αμφισβητήσει ακόμα και τη θέση σύμφωνα με την οποία οι εξαγωγές κεφαλαίων προκύπτουν από την "περίσσεια κεφαλαίου", από τον περιορισμό επομένως των περιθωρίων και των σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Όπως θυμόμαστε, η θέση αυτή, που διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Hilferding, αποτέλεσε στη συνέχεια κοινό τόπο τόσο για τον Μπουχάριν (1915), όσο και για τον Λένιν (1916). Έγραφε λοιπόν ο Μπουχάριν το 1925: "Ποια είναι λοιπόν η πραγματική αιτία της καπιταλιστικής εξάπλωσης; Πρώτον στηρίζεται στις δυσκολίες που αν και δεν προκύπτουν από μια απόλυτη και διαρκή υπερπαραγωγή, προκύπτουν όμως από τις κρίσεις και όλες τις συνέπειές τους. (...) Εάν έχουμε για παράδειγμα μια προσωρινή υπερπαραγωγή (κρίση) με μια ταυτόχρονη ύπαρξη μιας επιπλέον αγοράς διάθεσης, το ρεύμα των εμπορευμάτων θα εκχειλίσει φυσικά προς αυτήν (...) Αυτό είναι προφανές ότι δεν θα κλονίσει στο

ελάχιστο τη δυνατότητα της συσσώρευσης σε μια καθαρά καπιταλιστική κοινωνία. Εάν δεν υπήρχε καμιά επιπλέον αγορά, τότε αυτή η κατάσταση μόνη της δεν θα ήταν σε θέση να αφαιρέσει τη βάση για την ύπαρξη του καπιταλισμού. (...) Δεύτερον, κάτι που είναι ασύγκριτα σπουδαιότερο γιατί πρόκειται για έναν παράγοντα που επενεργεί μόνιμα, βασίζεται (η εξάπλωση του κεφαλαίου, Γ.Μ.) στη δυνατότητα να αποκομίσει από έξω ένα μεγαλύτερο κέρδος" (Bucharin 1970, σ.79 οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ.)
Την κριτική του Μπουχάριν στη θεωρία της υποκατανάλωσης, αλλά και στην ερμηνεία των εξαγωγών κεφαλαίου με βάση την περίσσεια κεφαλαίου, πρέπει να τη θεωρήσουμε ως απόλυτα σωστή. Όπως άλλωστε παρατηρεί και ο K. Busch, ακόμα και αν μπορούσε να υπάρξει περίσσεια κεφαλαίου, το αποτέλεσμα δεν θα ήταν αναγκαστικά οι εξαγωγές κεφαλαίου: Επειδή αυτό το πλεονασματικό κεφάλαιο προκύπτει από την τάση μονοπωλιοποίησης και επομένως δεν είναι η έκφραση μιας πραγματικής υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (πτώση του ποσοστού κέρδους), θα μπορούσε εξίσου καλά να τοποθετηθεί στην εσωτερική αγορά και να πραγματοποιηθεί στην παγκόσμια αγορά. Δεν είναι δηλαδή απολύτως απαραίτητο να εξαχθεί στο εξωτερικό με τη μορφή του χρηματικού κεφαλαίου. (Busch 1974, σ. 258-59.)
Στα επόμενα, θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα με τη βασική υπόθεση του Μπουχάριν (1925) σύμφωνα με την οποία οι εξαγωγές κεφαλαίου έχουν ως βάση τις διεθνείς διαφοροποιήσεις στο ποσοστό κέρδους.

2.3.3 Πρόσθετο κέρδος και εξαγωγές κεφαλαίου ως αποτέλεσμα των διεθνών διαφορών του ποσοστού κέρδους (Μπουχάριν 1925)

Ο Μπουχάριν θεωρεί τις εξαγωγές κεφαλαίου ως συνιστώσα μιας ευρύτερης διαδικασίας "καπιταλιστικής επέκτασης". Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης, ο Μπουχάριν συνδέει τις εξαγωγές εμπορευμάτων με τις εξαγωγές κεφαλαίων και επιχειρεί να εντοπίσει την κοινή βάση και των δύο διαδικασιών. Η ανάλυσή του βασίζεται στις επισημάνσεις του Μαρξ, που περιέχονται στο Κεφάλαιο, σύμφωνα με τις οποίες το εξωτερικό εμπόριο ανάμεσα σε δυο χώρες με διαφορετική μέση παραγωγικότητα της εργασίας η κάθε μία επιτρέπει στην περισσότερο αναπτυγμένη χώρα να αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος. Το πρόσθετο αυτό κέρδος προκύπτει από το γεγονός ότι ένα οποιοδήποτε εμπόρευμα παράγεται στη χώρα με την ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας σε λιγότερες (εθνικές) ώρες εργασίας.
"Κεφάλαια, που είναι τοποθετημένα στο εξωτερικό εμπόριο, μπορούν να αποφέρουν ψηλότερο ποσοστό κέρδους, πρώτον, γιατί εδώ γίνεται συναγωνισμός με εμπορεύματα, που παράγονται από χώρες με λιγότερες ευκολίες παραγωγής, έτσι που η πιο προοδευμένη χώρα πουλάει τα εμπορεύματά της πάνω από την αξία τους, μόλο που τα πουλάει πιο φθηνά από των συναγωνιζόμενων χωρών. Το ποσοστό του κέρδους ανεβαίνει, εφόσον η εργασία της πιο προοδευμένης χώρας αξιοποιείται εδώ σαν εργασία μεγαλύτερου ειδικού βάρους, ανεβαίνει το ποσοστό κέρδους, γιατί η εργασία που πληρώνεται όχι σαν ποιοτικά ανώτερη εργασία, πουλιέται σαν τέτοια. (...) Ακριβώς, όπως ο εργοστασιάρχης, που χρησιμοποιεί μια νέα εφεύρεση προτού γενικευθεί η χρησιμοποίησή της πουλάει πιο φτηνά από τους άλλους, που τον συναγωνίζονται και που ωστόσο πουλάει το εμπόρευμά του πάνω από την ατομική του αξία, δηλαδή αξιοποιεί σαν υπερεργασία την ειδικά μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη της εργασίας που χρησιμοποιεί. Πραγματοποιεί έτσι ένα πρόσθετο κέρδος". (Μαρξ, 1978-β, σ. 300, αναφέρεται από τον Bucharin 1970, σ. 80.)

Η ανάπτυξη λοιπόν του εξωτερικού εμπορίου, επιτρέπει σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ στα περισσότερο αναπτυγμένα κράτη να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη και να βελτιώνουν έτσι το γενικό ποσοστό κέρδους τους. Ο Μπουχάριν θα θεωρήσει λοιπόν την αναζήτηση των πρόσθετων κερδών ως αιτία όχι μόνο για την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, αλλά και των εξαγωγών κεφαλαίου. Θα γράψει: "Η επέκταση του κεφαλαίου καθορίζεται από την κίνηση του κέρδους, από τον όγκο αυτού του κέρδους, και από εκείνο το ύψος από το οποίο εξαρτάται αυτός ο όγκος (...). Εάν υπάρχουν φθηνότερα παραγωγικά μέσα ή φθηνότερα εργατικά χέρια, τότε αυξάνει ανάλογα το ποσοστό κέρδους, πράγμα που επιδιώκει να εκμεταλλευθεί το κεφάλαιο. Εάν υπάρχουν άλλοι όροι που σχετίζονται με την τοποθεσία της βιομηχανίας, δηλαδή με το γεωγραφικό σημείο τοποθέτησης του κεφαλαίου -- όροι που αυξάνουν ανάλογα το ποσοστό κέρδους, τότε ρέει το κεφάλαιο προς τα κει. Εάν έχουμε τελικά ευνοικότερους όρους για την πραγματοποίηση του όγκου των εμπορευμάτων, αυξάνει τότε επίσης σ αυτή την περίπτωση το ποσοστό κέρδους, ενώ το κεφάλαιο προσανατολίζεται προς αυτή την κατεύθυνση σε μεγαλύτερο βαθμό. Συνεπώς οι ρίζες της καπιταλιστικής εξάπλωσης βρίσκονται τόσο στους όρους του αγοράζειν όπως και στους όρους της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και σ αυτούς της πώλησης. Εδώ αντιστοιχούν γενικά τρία προβλήματα: το πρόβλημα των αγορών πρώτων υλών, και εργασιακής δύναμης, το πρόβλημα των νέων σφαιρών τοποθέτησης του κεφαλαίου, τελικά το πρόβλημα των αγορών διάθεσης των προϊόντων. Το ρεζερβουάρ των μη καπιταλιστικών, ειδικά των μορφών οικονομίας που είναι απομακρυσμένες από τα κέντρα του αναπτυγμένου καπιταλισμού, εξασκεί μια βασική ελκτική δύναμη, για τον λόγο ότι εγγυάται ακριβώς (ακόμα και με ψηλά κόστη μεταφοράς) ένα μέγιστο κέρδος. Η επίτευξη ενός αποικιακού πρόσθετου κέρδους, μας εξηγεί την κατεύθυνση της καπιταλιστικής εξάπλωσης. Αυτό όμως δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η πάλη εκτυλίσσεται ή μπορεί να εκτυλιχθεί μόνο σ αυτή την κατεύθυνση. Αντίθετα: όσο περισσότερο θα εξελίσσεται αυτή η πάλη τόσο περισσότερο (κάτω από τον όρο βέβαια της περαιτέρω ύπαρξης του καπιταλισμού) θα μετατρέπεται σε αγώνα για τα καπιταλιστικά κέντρα". (Bucharin 1970, σ. 90-91.)

Ο Μπουχάριν θα συνοψίσει την επιχειρηματολογία του με τον ακόλουθο τρόπο: "1. Εάν πρόκειται για μια ευκαιριακή ανταλλαγή, τότε αποκομίζει το εμπορικό κεφάλαιο με όλους τους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης της απάτης, της βίας και της ληστείας, ένα πρόσθετο κέρδος. 2. Εάν η εξωτερική ανταλλαγή γίνει ένα μόνιμο φαινόμενο τότε αποκομίζει αναπόφευκτα η χώρα με την υψηλότερη δομή ένα πρόσθετο κέρδος. 3. Εάν εξάγεται κεφάλαιο τότε συμβαίνει αυτό για την απόκτηση ενός πρόσθετου κέρδους" (Bucharin 1970, σ. 81).2

Η διατύπωση αυτή του Μπουχάριν θέτει κατά τη γνώμη μου το θεωρητικό πλαίσιο για την περαιτέρω ανάλυση των διαδικασιών διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Το ποσοστό κέρδους και η κίνηση του κέρδους αποτελεί τον καθοριστικό "κοινωνικό δείκτη", ο οποίος επιτρέπει την ανάλυση των κάθε φορά συγκεκριμένων μορφών κίνησης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου.

Εντούτοις, η επιχειρηματολογία του Μπουχάριν παρουσιάζει ένα σημαντικό κενό: Ποια σχέση υφίσταται πράγματι ανάμεσα στη διαδικασία ιδιοποίησης ενός πρόσθετου κέρδους μέσω του εξωτερικού εμπορίου (σε βάρος μιας χώρας με χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας) και στις εξαγωγές κεφαλαίου (προς αυτή τη λιγότερο αναπτυγμένη χώρα); Ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: Γιατί δεν καταφέρνει το κεφάλαιο μιας περισσότερο αναπτυγμένης εθνικής οικονομίας να εκμηδενίσει στην παγκόσμια αγορά τα κεφάλαια των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, κατά τρόπο ανάλογο με όσα συμβαίνουν στην εσωτερική αγορά, όπου τα λιγότερο

αναπτυγμένα κεφάλαια ενός κλάδου είτε εξαναγκάζονται να εκσυγχρονισθούν είτε οδηγούνται στον αφανισμό; Γιατί δεν επαρκεί στα περισσότερο αναπτυγμένα κεφάλαια της παγκόσμιας αγοράς η κυριαρχική θέση τους στο διεθνές εμπόριο και καταφεύγουν και στην πρακτική της εξαγωγής κεφαλαίου;
Ο Μπουχάριν δεν θέτει καν τα ερωτήματα αυτά. Εντούτοις, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια, εξαρτάται από την απάντηση σ αυτά ακριβώς τα ερωτήματα, η δυνατότητα να κατανοήσουμε τα δομικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων μορφών διεθνοποίησης του κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΘΕΩΡΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό δεν εισάγουν απλώς ένα νέο αντικείμενο ανάλυσης, επίσης εγκαινιάζουν μια νέα προβληματική (συγκροτούν ένα νέο "θεωρητικό υπόδειγμα") στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας. Συγχρόνως συμπυκνώνουν το βασικό, μέχρι και σήμερα πλαίσιο θέσεων σχετικά με το αντικείμενο αυτό: Στη σύγχρονη βιβλιογραφία και συζήτηση σχετικά με τον ιμπεριαλισμό δεν βρίσκει κανείς σχεδόν ούτε μια θεωρητική πρόταση, που να μην έχει τις ρίζες της στις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η μεγάλη θεωρητική σημασία των θεωριών αυτών για τη σύγχρονη μαρξιστική θεωρία. Βέβαια, όπως έγινε νομίζω φανερό από τα προηγούμενα, οι θεωρίες αυτές δεν είναι χωρίς προβλήματα: Περιέχουν όχι λίγες αντιφάσεις ή ανολοκλήρωτες (και ατεκμηρίωτες) θεωρητικές διατυπώσεις και, ακόμα, φλερτάρουν ως ένα βαθμό με την αστική ιδεολογία, δηλαδή εγκαταλείπουν κάποτε το θεωρητικό έδαφος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τα προβλήματα αυτά έχουν όλα αναπαραχθεί και στο εσωτερικό των συγχρόνων αντιλήψεων για τον ιμπεριαλισμό. Έτσι, συχνά, οι σύγχρονες θεωρίες δεν αποτελούν παρά εκλεκτικιστικές αναδιατυπώσεις της επιχειρηματολογίας και των θέσεων των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό. Η επικαιρότητα των κλασικών θεωριών γίνεται, λοιπόν, προφανής ενόψει των σύγχρονων αντιπαραθέσεων και θεωρητικών συζητήσεων σχετικά με τον ιμπεριαλισμό και την "παγκοσμιοποίηση".

Ποιο είναι όμως το θεωρητικό αντικείμενο των (κλασικών) θεωριών για τον ιμπεριαλισμό; Με βάση ποιο αντικείμενο συγκροτούνται, με άλλα λόγια, ως ιδιαίτερες θεωρητικές περιοχές της μαρξιστικής ανάλυσης;

Είναι εύκολο, νομίζω, να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι (κλασικές) θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό διαμορφώνονται σε αναφορά με δυο αντικείμενα:

α) Τον "σύγχρονο καπιταλισμό", ο οποίος, σε αντιστοιχία με το νέο αυτό "θεωρητικό υπόδειγμα" μπορεί να ονομάζεται μονοπωλιακός ή χρηματιστικός καπιταλισμός. Πρόκειται εδώ για το βασικό αντικείμενο όλων των θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, το οποίο αφορά τους δομικούς μετασχηματισμούς είτε του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είτε των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών από τις αρχές του 20ου αιώνα. Σε αναφορά με αυτό το αντικείμενο διαμορφώνονται οι θέσεις για τον σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων, για τη συγχώνευση τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, τον σχηματισμό των καρτέλ, το γενικό καρτέλ, το οργανικό κράτος κ.λπ.

β) Την οικονομική και πολιτική επέκταση του καπιταλισμού, τα φαινόμενα, δηλαδή, τα οποία ονομάζονταν ιμπεριαλισμός, ήδη πριν από τη διατύπωση των μαρξιστικών θεωριών (π.χ. Hobson 1902).

Για όλες τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες υφίσταται μια αιτιακή σχέση ανάμεσα στα δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ("μονοπωλιακού") καπιταλισμού και στην ιμπεριαλιστική επέκταση του κεφαλαίου. Ο ιμπεριαλισμός είναι για τις θεωρίες αυτές το αναγκαίο αποτέλεσμα της κυριαρχίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ακόμα περισσότερο: οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό υποστηρίζουν ότι οι συγκεκριμένες μορφές, που έπαιρνε η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η

ιμπεριαλιστική πολιτική στην εποχή τους, αποτελούσαν επίσης αναγκαίες εκφάνσεις αποτελέσματα των δομικών χαρακτηριστικών του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ας θυμηθούμε εδώ ξανά μια διατύπωση του Hilferding, την οποία υιοθέτησαν τόσο ο Μπουχάριν (Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία) όσο και ο Λένιν (Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό): "η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου προωθεί έναν τριπλό στόχο: πρώτον, δημιουργία μιας όσον το δυνατόν μεγαλύτερης οικονομικής περιοχής, η οποία, δεύτερον θα προστατευθεί ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό από δασμολογικά τείχη και επομένως, τρίτον, θα γίνει περιοχή εκμετάλλευσης εκ μέρους των εθνικών μονοπωλιακών ενώσεων". (Hilferding 1973, σ. 443.) Η αποικιοκρατία και ο προστατευτισμός, που, όπως ξέρουμε τώρα, αποτέλεσαν απλώς ιστορικές μορφές της ιμπεριαλιστικής πολιτικής, μορφές που κυριάρχησαν μόνο κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, εκλαμβάνονταν από τις κλασικές θεωρίες ως δομικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού, ως αναγκαία αποτελέσματα του μετασχηματισμού του "παλιού καπιταλισμού" σε "μονοπωλιακό καπιταλισμό". (Ο Λένιν, για παράδειγμα, υποστήριξε επανειλημμένα ότι η φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου ήταν αδιανόητη, αποτελούσε "ουτοπία"). Μια παρόμοια αυθαίρετη θεωρητικοποίηση των ιστορικών επιφαινομένων αποτελεί η θέση ότι "πιο γρήγορα απ όλα αναπτύσσεται ο καπιταλισμός στις αποικίες και τις υπερπόντιες χώρες" (Λένιν 1970, σ. 94). Βέβαια, η θέση αυτή επιβεβαιώνεται για κάποιες πρώην αποικίες, όπως π.χ. ο Καναδάς ή η Αυστραλία, αποδεικνύεται όμως λανθασμένη για άλλες, όπως π.χ. η Ινδία, ή οι χώρες της Αφρικής.

Κατά τη γνώμη μου, η αυθαίρετη αυτή θεωρητικοποίηση των ιστορικών μορφών εμφάνισης της καπιταλιστικής κυριαρχίας καθορίστηκε τόσο από πολιτικούς, όσο και από θεωρητικούς παράγοντες.

Οι πολιτικοί παράγοντες συναρτώνται με τους πολιτικούς στόχους των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, τον πολεμικό τους χαρακτήρα ενάντια στις αστικές και τις μεταρρυθμιστικές θεωρίες. Ο σύγχρονος καπιταλισμός έπρεπε, δηλαδή, να παρουσιασθεί ως ένα κοινωνικό σύστημα που δεν μπορεί να "βελτιωθεί" ή να μεταρρυθμισθεί.

Περισσότερο καθοριστικοί είναι όμως οι θεωρητικοί παράγοντες. Εδώ κατά κύριο λόγο πρόκειται για τη σύγχυση ανάμεσα στα δυο αντικείμενα της θεωρίας (σύγχρονος καπιταλισμός -- επέκταση του κεφαλαίου), ή ακόμα για την ταύτιση των δυο αυτών αντικειμένων. Αυτή η σύγχυση-ταύτιση αποτελεί κοινό τόπο για όλες τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό.

Έτσι, η επέκταση του κεφαλαίου (ο ιμπεριαλισμό με τη στενή έννοια) δεν θεωρείται απλώς ως άμεσο και αναγκαίο αποτέλεσμα της κυριαρχίας των μονοπωλίων, αλλά ταυτίζεται συχνά μ αυτή την ίδια την κυριαρχία των μονοπωλίων. Αυτή η ταύτιση είναι κατ αρχήν προφανής στις θεωρίες που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλιστικό καπιταλισμό ως μια παγκόσμια κοινωνικοοικονομική δομή. Εδώ υφίσταται στην πραγματικότητα μόνο ένα θεωρητικό αντικείμενο. Το ζήτημα της καπιταλιστικής επέκτασης τίθεται, λοιπόν, απλώς ως πλευρά του ζητήματος της διευρυμένης αναπαραγωγής του (παγκόσμιου) καπιταλισμού. Αλλά ακόμα και στις αναλύσεις του Λένιν και του Hilferding μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε μια ανάλογη σύγχυση1. Στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός ο ορισμός του Λένιν: "Ο ιμπεριαλισμός είναι ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης, στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραστ κι έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες κεφαλαιοκρατικές χώρες" (Λένιν 1970, σ. 86).

Αυτή η ταύτιση του ιμπεριαλισμού γενικά (τόσο ως επέκταση του κεφαλαίου, όσο και ως ιμπεριαλιστική πολιτική) με την κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου υποβιβάζει την (ιμπεριαλιστική) πολιτική σε απλή αντανάκλαση της οικονομικής βάσης. Αυτό που δεν λαμβάνεται υπόψη είναι η σχετική αυτονομία του Πολιτικού, όπως π.χ. αυτό εκφράζεται στον ιστορικά διαμορφωμένο ανταγωνισμό ανάμεσα σε ορισμένα αστικά κράτη, στην εγγενή τάση επέκτασης των συνόρων κυριαρχίας του αστικού κράτους, ιδιαίτερα όταν παραμένουν ανοιχτά τα "εθνικά ζητήματα" κ.λπ. Είναι μάλιστα κατά κανόνα οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί ο παράγοντας που επικαθορίζει2 τις οικονομικές τάσεις εξέλιξης και οδηγεί, τελικά, στους ιμπεριαλιστικούς πολέμους. Το οικονομικό επίπεδο παίζει βέβαια τον καθοριστικό σε τελευταία ανάλυση ρόλο. Το πολιτικό επίπεδο παίζει όμως κατά κανόνα τον κυρίαρχο ρόλο μέσα σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία.
Όταν, όμως, υποτιμάται ο ρόλος του πολιτικού επιπέδου, η θεωρητική ανάλυση τείνει αναγκαστικά προς τον οικονομισμό, και καθίσταται έτσι αδύνατη η επιστημονική προσέγγιση των χαρακτηριστικών, των τάσεων εξέλιξης και των αντιφάσεων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Για παράδειγμα, είναι βέβαια σωστή η θέση του Λένιν ότι η βάση για τη διαίρεση των σφαιρών κυριαρχίας και επιρροής των ιμπεριαλιστικών χωρών δεν μπορεί να είναι άλλη από τη συνολική δύναμη της κάθε μιας από αυτές τις χώρες. Αυτή η γενική διατύπωση δεν επαρκεί όμως, αν δεν συμπληρωθεί από μια συγκεκριμένη ανάλυση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας, για να προσδιορίσουμε την κάθε φορά συγκεκριμένη μορφή των ενδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για παράδειγμα, οι ΗΠΑ είχαν ήδη αναδειχθεί στην πιο ισχυρή ιμπεριαλιστική χώρα, τόσο από οικονομική όσο και από στρατιωτική άποψη. Το μερίδιο των ΗΠΑ στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε από 31% το 1890 σε 42% το 1937. Στο ίδιο χρονικό διάστημα μειώθηκε το μερίδιο της Μ. Βρετανίας στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή από 22% σε 12% (Kuczynski 1965, σ. 19 και 21.) Αυτή η μεταβολή των διεθνών συσχετισμών δύναμης προς όφελος των ΗΠΑ δεν είχε όμως κατά κανένα τρόπο σαν αποτέλεσμα στο να αμφισβητήσουν πολιτικοστρατιωτικά οι ΗΠΑ τη βρετανική παγκόσμια ιμπεριαλιστική ηγεμονία και κυριαρχία. Οι ΗΠΑ αναδείχθηκαν τελικά σε ηγεμονική ιμπεριαλιστική δύναμη, εκτοπίζοντας από τη θέση αυτή τη Βρετανία, αλλά μετά από έναν ιμπεριαλιστικό πόλεμο στον οποίο όχι μόνο δεν είχαν την κατ αρχήν πρωτοβουλία, αλλά αντίθετα συμμάχησαν με τη Βρετανία ενάντια στη γερμανο-ιταλική προσπάθεια για την εγκαθίδρυση μιας "νέας τάξης" στην Ευρώπη.
Είναι λοιπόν απαραίτητο να αποφεύγουμε κάθε φορά την οικονομίστικη σχηματοποίηση που απορρέει από τη μηχανιστική ταύτιση της διαδικασίας διεθνοποίησης και διεθνούς επέκτασης της καπιταλιστικής κυριαρχίας με τη διαδικασία εξέλιξης των μορφών αυτής της ίδιας της καπιταλιστικής κυριαρχίας.
Κλείνοντας στο σημείο αυτό την αναφορά μας στις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό ας συνοψίσουμε ορισμένα από τα συμπεράσματά μας:
1. Η ιμπεριαλιστική διεθνοποίηση του καπιταλισμού μπορεί να προσεγγισθεί αποκλειστικά στη βάση της αντίληψης του Λένιν για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Αντίθετα, τα σχήματα που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλισμό ως μια ενιαία παγκόσμια καπιταλιστική δομή αποδεικνύονται αδιέξοδα, τόσο από θεωρητική άποψη όσο και σε αναφορά με το εμπειρικό υλικό που προσφέρει η εξέλιξη του καπιταλισμού.

2. Οι θέσεις που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλισμό ως τον "καπιταλισμό που σαπίζει" ή τον καπιταλισμό στη "φάση της επιθανάτιας αγωνίας του" έχουν ελάχιστη σχέση τόσο με τη μαρξιστική θεωρία όσο και με την εμπειρική πραγματικότητα.
3. Οι αντιλήψεις για την κυριαρχία των μονοπωλίων που εισάγουν οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό είναι σε μεγάλο βαθμό σχηματικές και αντιφατικές. Πρέπει λοιπόν να αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικότερης ανάλυσης.
4. Τέλος, οι εξαγωγές κεφαλαίου και η διεθνοποίηση του κεφαλαίου που απορρέει απ αυτές δεν προκύπτουν ως αποτέλεσμα της περίσσειας κεφαλαίου στο εσωτερικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, αλλά συνδέονται με τις διεθνείς διαφοροποιήσεις του ποσοστού κέρδους και τον εμπορικό κεφαλαιακό ανταγωνισμό στην παγκόσμια αγορά.

Και με τα ζητήματα όμως αυτά θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα στα επόμενα κεφάλαια.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας, διεθνοποίηση της παραγωγής, ιμπεριαλισμός: Η ενότητα κράτους - έθνους - κεφαλαίου και η δυναμική της επέκτασή της

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

ΚΡΑΤΟΣ, ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

4.1 Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και εθνικός κοινωνικός σχηματισμός

4.1.1 Το γενικό θεωρητικό πλαίσιο

Η κριτική ανάγνωση των κλασικών μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό που επιχειρήσαμε έκανε νομίζω προφανές ότι η θεωρητική προσέγγιση του ιμπεριαλισμού σχετίζεται άμεσα με τη θεωρία για το κράτος: Η αντίληψη ότι στη φάση του ιμπεριαλισμού ο καπιταλισμός διαμορφώνεται ως μια ενιαία παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή δεν είναι παρά η τυπική εκδήλωση του ιμπεριαλιστικού οικονομισμού (Λένιν), του παραμερισμού δηλαδή του καπιταλιστικού κράτους ως καπιταλιστικής συγκεφαλαίωσης της καπιταλιστικής εξουσίας από τον ορίζοντα της θεωρητικής ανάλυσης.

Βεβαίως, δεν είναι μόνο η μαρξιστική θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, αλλά, νομίζω, η μαρξιστική θεωρία γενικά, ολόκληρο το μαρξιστικό θεωρητικό σύστημα, που εμπεριέχει ως κομβικό σημείο σύστασής του τη θεωρία για το κράτος. Στο σημείο αυτό χρειάζεται λοιπόν να επιμείνουμε.

Όπως ήδη αναφέραμε στα προηγούμενα, ο μαρξισμός έχει ως θεμελιώδες αντικείμενό του τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, (ΚΤΠ), δηλαδή τις θεμελιώδεις δομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κυριαρχία. Ο ίδιος ο Μαρξ ήταν στο σημείο αυτό κατηγορηματικός, όταν στην εισαγωγή του κύριου θεωρητικού έργου του, του Κεφαλαίου έγραφε: Αυτό που έχω να ερευνήσω σ αυτό το έργο, είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ αυτόν. (Μαρξ 1978-α, σ. 12.)

Η θεωρία του Μαρξ δεν αποτέλεσε μια νέα οικονομική ανάλυση, δίπλα σ αυτές των κλασικών αστών οικονομολόγων. Αντίθετα διαμορφώθηκε εξαρχής ως κριτική αυτών των θεωριών, ως Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, με την έννοια ότι συγκροτήθηκε ως η επιστημονική ανάλυση και κριτική των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, τις οποίες ακριβώς οι προσεγγίσεις των κλασικών οικονομολόγων συγκάλυπταν και υπερασπίζονταν. Παραγνώριζαν δηλαδή την κοινωνική-ταξική τους διάσταση, παρουσιάζοντάς τες ως αιώνιες, υπεριστορικές μορφές της ανθρώπινης κοινωνίας. Με την έννοια αυτή η θεωρία του Μαρξ εγκαινιάζει, όπως έδειξε και ο Αλτουσέρ, μια νέα επιστημονική ήπειρο, την επιστήμη του κοινωνικού. Αυτό σημαίνει ακριβώς, ότι στο επίκεντρο της ανάλυσης δεν τοποθετείται μόνο η οικονομία, αλλά η καπιταλιστική εξουσία στην ολότητά της, ως εξουσία κοινωνική - ταξική, δηλαδή εξουσία ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και ιδεολογική. Όπως παρατηρεί ο Αλτουσέρ:

Με τις σχέσεις παραγωγής, οι ανταγωνιστικές τάξεις είναι ήδη παρούσες στην παραγωγική διαδικασία. Μέσα στον ταξικό αυτό συσχετισμό αντιμαχομένων συμφερόντων, μπαίνουν τα θεμέλια της πόλης των τάξεων: η ταξική πάλη είναι κυριολεκτικά ριζωμένη μέσα στην ίδια την παραγωγή. Αν το διαβάσουμε με τον

τρόπο αυτό, Το Κεφάλαιο, παύει να είναι μια θεωρία πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού, και γίνεται η θεωρία των υλικών, νομικο-πολιτικών και ιδεολογικών μορφών ενός τρόπου παραγωγής, που βασίζεται στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας γίνεται έτσι μια επαναστατική θεωρία. (Λ. Αλτουσέρ, 1977, σ. 66-67.)
Ο ΚΤΠ αποτελεί ακριβώς τον αιτιακό πυρήνα αυτών των σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθεαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας, σ όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Εδώ ακριβώς εμπεριέχονται λοιπόν και οι πολιτικές σχέσεις εξουσίας: οι σχέσεις που συγκεφαλαιώνουν τη συνολική αστική κυριαρχία και αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής. Πράγμα που ταυτόχρονα σημαίνει ότι ο τόπος λειτουργίας του ΚΤΠ δεν είναι παρά ο καπιταλιστικός (εθνικός) κοινωνικός σχηματισμός, που τη συνοχή και τα όρια - σύνορά του διασφαλίζει το κράτος: το κράτος αποτελεί τη βαθμίδα που διατηρεί τη συνοχή ενός κοινωνικού σχηματισμού και αναπαράγει τις συνθήκες παραγωγής ενός κοινωνικού συστήματος, διατηρώντας (με το να διατηρεί, Γ.Μ.) την ταξική κυριαρχία (Πουλαντζάς, στο Πουλαντζάς-Μίλιμπαντ, 1977, σ. 27).
Επειδή οι θέσεις που κάπως επιγραμματικά διατυπώσαμε στις προηγούμενες παραγράφους θα αποτελέσουν την αφετηρία για την παραπέρα θεωρητική μας ανάλυση αναφορικά με τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού, των σταδίων του καπιταλισμού, της καπιταλιστικής ανάπτυξης κ.λπ., θα προσπαθήσουμε εδώ να τις παρουσιάσουμε πιο διεξοδικά. Οι αναλύσεις του Αλτουσέρ και των συνεργατών του θα αποτελέσουν το βασικό μας θεωρητικό υπόβαθρο.

4.1.2 Η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Ας αρχίσουμε, λοιπόν, με την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) και ας δώσουμε τον λόγο στον Αλτουσέρ: Ο Μαρξ λοιπόν διαλέγει το παράδειγμα της Αγγλίας. Δεν παύει όμως να υποβάλει αυτός ο ίδιος το παράδειγμά του σε σοβαρό καθαρισμό αφού, όπως και ο ίδιος ομολογεί, το αναλύει παίρνοντας ως προυπόθεση ότι το αντικείμενό του περιλαμβάνει πάντοτε μόνο δύο τάξεις (κατάσταση που δεν γνωρίζει παράδειγμα στον κόσμο) και πως η παγκόσμια αγορά υπόκειται ολοκληρωτικά στην καπιταλιστική παραγωγή, πράγμα που και αυτό είναι εκτός πραγματικότητας. Συνεπώς ο Μαρξ δεν μελετά καν το παράδειγμα της Αγγλίας, μελετά ένα παράδειγμα κατασκευασμένο, το οποίο ονομάζει ιδανικό μέσο όρο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (...) Αλλά κι εδώ πάλι, μπορούμε να συλλάβουμε την πραγματική πρόθεση του Μαρξ αν νοήσουμε αυτό το ιδανικό ως ιδεατό, δηλαδή ως την απλή εννοιολογική ύπαρξη του αντικειμένου του, και τον μέσο όρο ως το περιεχόμενο της έννοιας του αντικειμένου του, και όχι ως το αποτέλεσμα μιας εμπειρικής αφαίρεσης. Το αντικείμενο του Μαρξ δεν είναι ένα ιδανικό αντικείμενο, που αντιτίθεται προς ένα πραγματικό αντικείμενο, και άρα λόγω αυτής της αντίθεσης διακρίνεται απ αυτό, με τον ίδιο τρόπο που το δέον διακρίνεται από το είναι, και ο κανόνας διακρίνεται από το γεγονός, το αντικείμενο της θεωρίας του είναι ιδεατό, δηλαδή ορίζεται με όρους γνώσης, με την αφαίρεση της έννοιας. Αυτό το λέει κι ο ίδιος ο Μαρξ, όταν γράφει ότι η ειδοποιός διαφορά του καπιταλιστικού συστήματος εκδηλώνεται (sich darstellt) στη δομή του, σ ολόκληρη τη μορφή του πυρήνα της (in ihrer ganzen Kerngestalt). Αυτή η Kerngestalt και οι καθορισμοί της αποτελούν το αντικείμενο της ανάλυσης του Μαρξ, εφόσον η ειδοποιός αυτή διαφορά ορίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (...) Όταν λοιπόν μας λέει ο Μαρξ ότι μελετά ένα ιδανικό μέσο όρο, πρέπει να καταλαβαίνουμε

ότι αυτή η ιδανικότητα δεν συμπαραδηλώνει κάτι το μη πραγματικό, ή τον ιδανικό κανόνα, αλλά την έννοια του πραγματικού (...) την έννοια της ειδοποιού διαφοράς του εξεταζόμενου τρόπου παραγωγής. (Althusser, στο Althusser-Balibar 1972, τ. II, σσ. 262-264.)

Ο ΚΤΠ διαμορφώνεται λοιπόν κατ αρχήν ως μια τυπικά καπιταλιστική ενότητα των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων, υπό την κυριαρχία των πρώτων: Οι παραγωγικές σχέσεις δεν έχουν απλώς την προτεραιότητα σε αναφορά με τον κοινωνικό μετασχηματισμό πολύ περισσότερο καθορίζουν ποιοτικά τη δομή και τις τάσεις εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων (Μπετελέμ, 1973). Ταυτόχρονα, δεν αναφέρεται απλώς, όπως ήδη τονίσαμε στο οικονομικό επίπεδο, αλλά σε ένα δομημένο κοινωνικό όλο, το οποίο συγκροτείται από τη συνάρθρωση του οικονομικού, του πολιτικού και του ιδεολογικού επιπέδου: Οι σχέσεις παραγωγής παραπέμπτουν στις μορφές της υπερδομής ως τις καθεαυτό συνθήκες της ύπαρξής τους. Δεν μπορούμε να σκεφτούμε την κατηγορία των σχέσεων παραγωγής κάνοντας αφαίρεση από τις συνθήκες ύπαρξής τους που εντάσσονται στην υπερδομή. (Althusser-Balibar 1972, τ. II σ. 238.)

Στα πλαίσια του ΚΤΠ το οικονομικό επίπεδο κατέχει τον προσδιοριστικό σε τελευταία ανάλυση ρόλο: Αυτό σημαίνει ότι η δομή του πολιτικού επιπέδου (κράτος, δικαιακό σύστημα) και της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας (πολιτική, δικαιακή, ηθική, θρησκευτική κ.λπ. ιδεολογία) καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τη δομή του οικονομικού επιπέδου. Ταυτόχρονα, τα δομικά χαρακτηριστικά του οικονομικού στοιχείου προσδιορίζουν σε τελευταία ανάλυση και τον τύπο (και τα χαρακτηριστικά) της συνάρθρωσης ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα. Ο ΚΤΠ ορίζεται από μια χαρακτηριστική αυτονομία των βαθμίδων του, που επιδέχονται μια ιδιαίτερη επιστημονική μελέτη, ενώ παράλληλα το οικονομικό στοιχείο διατηρεί μέσα σ αυτόν τον τρόπο παραγωγής, πέρα από τον προσδιοριστικό σε τελευταία ανάλυση, τον κυρίαρχο ρόλο (Πουλαντζάς, 1975, σ. 25).

Η δομή του οικονομικού στοιχείου καθορίζεται στον ΚΤΠ από τη δημιουργία του ελεύθερου εργαζόμενου, δηλαδή από τον αποχωρισμό των μέσων παραγωγής από τον εργαζόμενο και την ιδιοποίηση του υπερπροιόντος (το οποίο παίρνει τη μορφή της υπεραξίας) από το μη-εργαζόμενο, ο οποίος είναι και κάτοχος των μέσων παραγωγής. Πρόκειται εδώ για την τυπικά καπιταλιστική οργάνωση της ενότητας παραγωγικών σχέσεων - παραγωγικών δυνάμεων, για την ειδοποιό διαφορά της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας: Οποιεσδήποτε κι αν είναι οι κοινωνικές μορφές της παραγωγής, συντελεστές της παραμένουν πάντα οι εργάτες και τα μέσα παραγωγής (...) Για να γίνει γενικά παραγωγή, πρέπει να ενωθούν. Ο ειδικός τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται αυτή η ένωση κάνει να διακρίνονται οι διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής διάρθρωσης. Στην προκειμένη περίπτωση ο χωρισμός του ελεύθερου εργάτη από τα μέσα παραγωγής του αποτελεί τη δοσμένη αφετηρία, και είδαμε, πώς και κάτω από ποιους όρους ενώνονται οι δυο αυτοί συντελεστές στα χέρια του κεφαλαιοκράτη δηλαδή ενώνονται σαν παραγωγικός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου του. (Μαρξ 1979 -- Το Κεφάλαιο, τ. II-- σ. 34).

Ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται ακριβώς από τον απόλυτο διαχωρισμό του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, που μπαίνουν σε σύνδεση μόνο με τη μεσολάβηση του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και υπό τον έλεγχό του. Ο καπιταλισμός μπορεί να διαρκέσει πολύ καιρό και μπορεί να υποστεί πολλούς μετασχηματισμούς στη (νομική) μορφή της ιδιοκτησίας (ατομικής ή συλλογικής) των μέσων παραγωγής. Όπως μπορεί να υποστεί πολλούς μετασχηματισμούς, στηριζόμενους σε ανάλογες τεχνολογικές επαναστάσεις, στις μορφές οργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας, με

τις συνέπειές τους στην εξειδίκευση των εργατών, άρα στη διαμόρφωσή τους, στη σχέση τους με την αγορά εργασίας κ.λπ. Αλλά όλοι αυτοί οι μετασχηματισμοί είναι πάντα ιστορικές εξελίξεις της θεμελιώδους παραγωγικής σχέσης: της μισθωτής εργασίας στον καπιταλισμό. (Balibar, 1978, σ. 135.)

Ο προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση των άλλων κοινωνικών επιπέδων από το οικονομικό δεν σημαίνει, βέβαια, σε καμιά περίπτωση ότι υφίσταται ανάμεσα στη βάση (οικονομία) και στο εποικοδόμημα (κράτος-δικαιακό σύστημα, ιδεολογία) μια σχέση γενετικής υφής, όπως για παράδειγμα αφήνουν να εννοηθεί οι προσεγγίσεις που επιχειρούν να συναγάγουν το κράτος από την οικονομία (Ableitungstheorie). Η καπιταλιστική κυριαρχία ταυτίζεται με την εγκαθίδρυση δομών και κοινωνικών σχέσεων οι οποίες εμπεδώνονται ταυτόχρονα στο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Το αστικό κράτος δεν πηγάζει από τις καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Στην τυπικά-ιδανική περίπτωση εγκαθιδρύεται παράλληλα και ταυτόχρονα με αυτές, ως όψη της συνολικής και ενιαίας καπιταλιστικής κυριαρχίας. Βεβαίως τα δομικά χαρακτηριστικά του μέσα από τα οποία υλοποιείται η αστική πολιτική εξουσία, η σχετική αυτονομία του από το οικονομικό επίπεδο, η δόμησή του με βάση τις κοινωνικά ουδέτερες αρχές του δικαίου, η εσωτερική συνοχή και ιεραρχία του γραφειοκρατικού μηχανισμού του, ο ειδικός διαχωρισμός-επικάλυψη ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό κ.λπ., προσδιορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τη θεμελιώδη (οικονομική) σχέση του ΚΤΠ: τον χωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής και την πρόσβασή του σ αυτά αποκλειστικά μέσω της εξουσίας του κεφαλαιοκράτη.

Οι θεωρητικές παρατηρήσεις σχετικά με την έννοια του ΚΤΠ που προηγήθηκαν μας επιτρέπουν να επανέλθουμε στο ζήτημα που θέσαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου: Ο μαρξισμός επιλέγει ως θεμελιώδες θεωρητικό του αντικείμενο τον ΚΤΠ, ακριβώς γιατί το αντικείμενο αυτό μας επιτρέπει να απομονώσουμε και να μελετήσουμε επιστημονικά τον πυρήνα των συνολικών, δηλαδή οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων καπιταλιστικής εξουσίας, όπως αυτές διαμορφώνονται αποκλειστικά στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνιών, των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Στα πλαίσια αυτών ακριβώς των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας το καπιταλιστικό κράτος εμφανίζεται, δηλαδή λειτουργεί, ως η δημόσια πολιτική οργάνωση της κοινωνίας επιτελώντας στην πραγματικότητα δυο λειτουργίες: α) Συμβάλλει αποφασιστικά στην οργάνωση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του κεφαλαίου. Με την έννοια αυτή λειτουργεί ως το πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης, που ενοποιεί πολιτικά τις διαφορετικές μερίδες του κεφαλαίου και τις συγκροτεί ως μια ενιαία άρχουσα τάξη. β) Συμβάλλει αποφασιστικά στην οργάνωση ολόκληρης της κοινωνίας με βάση τα μακροπρόθεσμα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα. Επιβάλλει έτσι την αστική τάξη πραγμάτων σαν έκφραση του ενιαίου εθνικού συμφέροντος ολόκληρης της κοινωνίας. Υλοποιεί δηλαδή τη θεμελιώδη λειτουργία του, τη διατήρηση της συνοχής ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, με το να αναπαριστά και να εγκαθιδρύει τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα ως γενικά κοινωνικά, δηλαδή εθνικά συμφέροντα. Εδώ είναι αποφασιστικός ο ρόλος της κυρίαρχης ιδεολογίας η οποία ακριβώς αναπαριστά τις σχέσεις των φορέων της παραγωγής με τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους ως σχέσεις ιδιωτικού ανταγωνισμού στα πλαίσια ενός ενιαίου εθνικού-κοινωνικού συμφέροντος (Αλτουσέρ, 1977).

Ας συνοψίσουμε: Ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, μια κοινωνία δηλαδή που η εσωτερική συνοχή και οργάνωσή της βασίζεται κυρίως στην εξουσία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία και η οποία συγκροτείται πολιτικά ως εθνικό

κράτος, οικοδομείται πάντοτε, ανεξάρτητα από ιστορικές και άλλες ιδιαιτερότητες, με βάση έναν ιδιαίτερο τύπο αιτιακών κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων. Μ άλλα λόγια, ο πυρήνας των κυρίαρχων κοινωνικών (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) σχέσεων αντιστοιχεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

4.1.3 Ο κοινωνικός σχηματισμός

Οι παρατηρήσεις μας σχετικά με την έννοια του τρόπου παραγωγής και πιο συγκεκριμένα του ΚΤΠ μας επιτρέπουν να θέσουμε λοιπόν στο επίκεντρο της ανάλυσής μας την κατηγορία του (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται, δηλαδή, για την έννοια των υπαρκτών καπιταλιστικών κοινωνικών και επομένως για μια έννοια περισσότερο σύνθετη από εκείνη του ΚΤΠ.
Εδώ όμως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: Ο (καπιταλιστικός) κοινωνικός σχηματισμός αναφέρεται σε ένα διαφορετικό επίπεδο θεωρητικής ανάλυσης, σε σχέση με τον ΚΤΠ. Συγκεκριμένα, η κατηγορία του κοινωνικού σχηματισμού εμπεριέχει τις έννοιες της ιστορικής φάσης και της συγκυρίας της πάλης των τάξεων, του ταξικού και πολιτικού συσχετισμού δυνάμεων και συνεπώς των διαφοροποιημένων μορφών ταξικής κυριαρχίας, έννοιες που απουσιάζουν από την κατηγορία του τρόπου παραγωγής. Το ζήτημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί στη βιβλιογραφία έχει πλέον γενικευτεί μια ιδιότυπη σύγχυση ανάμεσα στις κατηγορίες του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού, συνηθέστερο αποτέλεσμα της οποίας είναι να θεωρείται ο κοινωνικός σχηματισμός ως το απλό αποτέλεσμα της συνάρθρωσης διαφορετικών τρόπων και μορφών παραγωγής (Βλ. και Μιχαηλίδης 1986, Μηλιός και Θεοχαράς 1986).
Είναι πράγματι αλήθεια, ότι στο εσωτερικό ενός (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού εγγράφονται πάντα διάφοροι τρόποι ή μορφές παραγωγής, οι οποίοι βέβαια βρίσκονται υπό την κυριαρχία του ΚΤΠ και της διευρυμένης αναπαραγωγής του. Το ζήτημα όμως της διάκρισης ανάμεσα στις δυο έννοιες δεν εξαντλείται σε καμιά περίπτωση στην ύπαρξη περισσότερων τρόπων παραγωγής. Μάλιστα τα θεωρητικά αποτελέσματα από μια τέτοια παρανόηση μπορεί να είναι πολλά και σημαντικά, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε στα επόμενα κεφάλαια (βλ. π.χ. κεφ. 5.4, σχετικά με το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού).
Ας δούμε λοιπόν αναλυτικότερα κατά ποια έννοια διαφοροποιείται η κατηγορία (και το επίπεδο θεωρητικής ανάλυσης) του ΚΤΠ από αυτήν του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.
Πέρα από το συζητημένο θέμα της ύπαρξης περισσοτέρων τρόπων παραγωγής στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, έχουμε εδώ να κάνουμε με δυο ειδών εννοιολογικές διαφοροποιήσεις:
α) Ενώ η έννοια του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού προυποθέτει την ανάλυση των κυρίαρχων καπιταλιστικών σχέσεων καθαυτών, η έννοια του ΚΤΠ αναφέρεται αποκλειστικά στην ειδοποιό διαφορά αυτών των σχέσεων, στον εσωτερικό-δομικό πυρήνα τους.
Ας φέρουμε εδώ ένα παράδειγμα: Ο ΚΤΠ (όπως και κάθε τρόπος παραγωγής) αναφέρεται ως γνωστόν σε δύο μόνο τάξεις. Γιατί στις κοινωνικές σχέσεις εγγράφονται τότε περισσότερες τάξεις; Γιατί οι κοινωνικοί σχηματισμοί περιέχουν περισσότερους τρόπους παραγωγής, θα μας πουν όσοι νομίζουν ότι το κάθε τι προκύπτει από τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής. Η απάντηση όμως αυτή περιέχει μόνο τη μισή αλήθεια. Γιατί πραγματικά σε ποιο τρόπο παραγωγής και σε ποια συνάρθρωση ανάγεται η νέα μικροαστική τάξη, στην οποία ως γνωστόν

εντάσσονται, μέσα στο εργοστάσιο, π.χ. οι τεχνικοί και οι μηχανικοί; Εδώ η εμμονή στη θέση των περισσοτέρων τρόπων παραγωγής οδηγεί σε οφθαλμοφανείς αντιφάσεις. Ας παρακολουθήσουμε στο σημείο αυτό την επιχειρηματολογία του Ν. Πουλαντζά: Εάν εξετάσει κανείς αποκλειστικά τους τρόπους παραγωγής (...), τότε περιέχει κάθε τρόπος παραγωγής δυο τάξεις (...). Όμως μια συγκεκριμένη κοινωνία, ένας συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός περιέχει περισσότερες από δυο τάξεις, και μάλιστα στο βαθμό, που συγκροτείται από περισσότερους τρόπους και μορφές παραγωγής (...) Στη σημερινή Γαλλία για παράδειγμα οι δύο κύριες τάξεις είναι η αστική τάξη και το προλεταριάτο. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, (...) η νέα μικροαστική τάξη, η οποία εξαρτάται από τη μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού (...) (Poulantzas 1973, σ. 16.) Βέβαια, η "μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού" δεν μπορεί να καταμετρηθεί στους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Εκτός αυτού, οι μηχανικοί και οι τεχνικοί της παραγωγής, ως διακριτοί φορείς τόσο από την εργατική τάξη όσο και από τους καπιταλιστές-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, δεν εφευρέθηκαν κατά το λεγόμενο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. Εμφανίστηκαν μαζί με τη μεγάλη βιομηχανία: Ότι η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας, το σημείωσε ήδη ο Γιουρ. (A. Ure Philosophie des manufactures, Tome I, Paris 1836, σ. 67-68), έγραψε ο Μαρξ στο Κεφάλαιο (Μαρξ 1978-β, σ. 488), πολύ πριν την εποχή του λεγόμενου μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Η αντίφαση παύει να υπάρχει αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο (Κ)ΤΠ αναφέρεται αποκλειστικά στον πυρήνα των σχέσεων εξουσίας, στο εσωτερικό των οποίων ορίζονται οι τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, οι τάξεις συγκροτούνται ως αποτέλεσμα τόσο της διευρυμένης αναπαραγωγής των θέσεων (και λειτουργιών) που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, όσο και της διευρυμένης αναπαραγωγής των φορέων που θα καταλάβουν αυτές τις θέσεις. Ο ΚΤΠ αναφέρεται όμως μόνο στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας, στην κυρίαρχη όψη της: στη διευρυμένη αναπαραγωγή των θέσεων και λειτουργιών στον κοινωνικό (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας. Εδώ πραγματικά υπάρχουν μόνο δύο ειδών κοινωνικές θέσεις και λειτουργίες: αυτές του κεφαλαίου και αυτές της εργασίας1. Στους υπαρκτούς κοινωνικούς σχηματισμούς όμως η αστική πράξη έχει εκχωρήσει ορισμένες από τις λειτουργίες που ανάγονται στην άσκηση της εξουσίας της, δηλαδή ορισμένες από τις λειτουργίες του κεφαλαίου, σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση (λειτουργίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας όμως π.χ. επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, ή λειτουργίες που διασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής εξουσίας, όπως π.χ. η κρατική καταστολή). Προιόν της αντιφατικής αυτής όψης των καπιταλιστικών σχηματισμών (σχηματικά: λειτουργίες του κεφαλαίου ανατίθενται σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη αλλά στις εκμεταλλευόμενες τάξεις) είναι η νέα μικροαστική τάξη.

β) Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν συγκεφαλαιώνει μόνο περισσότερους τρόπους παραγωγής, αλλά και μια ιστορία. Εφόσον η δομή των σχέσεων εξουσίας (κυριαρχία ΚΤΠ) δεν έχει ανατραπεί, πρόκειται πάντα για έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Εντούτοις ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων στο εσωτερικό του έχει αναμφίβολα υποστεί σωρεία μετασχηματισμών και μεταβολών, που όλες τους αποκρυσταλλώνονται σε μετασχηματισμούς των μορφών μέσα από τις οποίες υλοποιείται η κυριαρχία του ΚΤΠ. Για παράδειγμα, το ότι πρόκειται για ένα καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό δεν υποδηλώνει κατά κανέναν τρόπο ότι η

εργάσιμη ημέρα πρέπει να είναι 12 ή 10 ή 7 ώρες, ότι το κράτος στη λειτουργία του ως οργανωτής της κοινωνίας (με βάση πάντα το συνολικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον) πρέπει να έχει περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες τις λειτουργίες πρόνοιας, ότι το κεφάλαιο πρέπει να είναι περισσότερο ή λιγότερο συγκεντροποιημένο, ότι η εργατική δύναμη πρέπει να έχει μια ψηλή ή χαμηλή εξειδίκευση. Αναφερόμαστε όπως είναι προφανές στο πλήθος των εξωτερικών, ως προς τις δομικές-αιτιατικές σχέσεις που συγκροτούν τον ΚΤΠ, προσδιορισμών, οι οποίοι όμως δρουν δια μέσου αυτών των δομικών-αιτιατικών σχέσεων. (Βλ. Αλτουσέρ 1986, Ιωακείμογλου 1986(α).) Δεν πρόκειται λοιπόν ούτε για αποτελέσματα που προκύπτουν από τη συνάρθρωση διαφορετικών τρόπων παραγωγής, ούτε για μετασχηματισμούς των νόμων της συσσώρευσης ή των δομικών χαρακτηριστικών της κεφαλαιοκρατικής κυριαρχίας. Πρόκειται για μετασχηματισμούς των ιστορικών όρων εμφάνισης των σχέσεων εξουσίας. Χωρίς την ανάλυση αυτών ακριβώς των ιστορικών αποτελεσμάτων και της δυναμικής της πάλης των τάξεων, η οποιαδήποτε μελέτη της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, θα έπαιρνε αναγκαστικά μια τεχνικίστικη χροιά.
Οι παρατηρήσεις αυτές σχετικά με την έννοια του (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού μας επιτρέπουν να θέσουμε εδώ το μεθοδολογικό πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα στο 7ο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου. Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν μπορεί να τεθεί σε αναφορά με τον πυρήνα της κεφαλαιακής σχέσης, την ειδοποιό διαφορά του καπιταλιστικού συστήματος, δηλαδή σε αναφορά με τον ΚΤΠ. Θα πρέπει επομένως να απορρίψουμε όλες εκείνες τις προβληματικές που ισχυρίζονται ότι υπάρχουν διαφορετικοί καπιταλιστικοί τρόπο παραγωγής, εκ των οποίον ο μητροπολιτικός είναι αναπτυξιακός και ο περιφερειακός μη-αναπτυξιακός.
Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τίθεται, αντίθετα, αποκλειστικά σε αναφορά με τους υπαρκτούς (καπιταλιστικούς) κοινωνικούς σχηματισμούς. Το ερώτημα δηλαδή που τίθεται είναι το κατά πόσο ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού επιτρέπει σε τέτοιο βαθμό την εγκαθίδρυση της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας (τόσο πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής, όσο και πάνω στην εργατική τάξη) ώστε να διασφαλίζεται η απρόσκοπτη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε διευρυνόμενη κλίμακα, δηλαδή η καπιταλιστική ανάπτυξη.
Επομένως το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης αφορά κατά κύριο λόγο το πλήθος των εξωτερικών, ως προς τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου, προσδιορισμών, οι οποίοι όμως λειτουργούν δια μέσου της κεφαλαιακής σχέσης, διευκολύνοντας και επιταχύνοντας, ή, αντίθετα δυσχεραίνοντας και εμποδίζοντας τη διευρυμένη αναπαραγωγή και εξάπλωσή της.

4.2 Το καπιταλιστικό κράτος ως εθνικό κράτος

4.2.1 Τα σύνορα της εθνικής-ταξικής εξουσίας

Οι λειτουργίες του κράτους στοχεύουν όπως είπαμε στη διατήρηση της συνοχής ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα από την εμπέδωση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του κεφαλαίου, δηλαδή την οργάνωση του κεφαλαίου σε άρχουσα τάξη: αποτελούν επομένως όρους που διασφαλίζουν τη συγκρότηση των επιμέρους ατομικών κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.

Προυπόθεση και αποτέλεσμα της αστικής κυριαρχίας είναι το να οργανώνονται και να βιώνονται οι ταξικές σχέσεις εξουσίας και τα ταξικά συμφέροντα ως εθνικές σχέσεις και συμφέροντα. Το έθνος αποτελεί δηλαδή την ιστορικά διαμορφωμένη ειδικά καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού, την ειδικά καπιταλιστική μορφή οργάνωσης της συνοχής ενός κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για μια ιστορικά κατακτημένη ενοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, πρώτα απ όλα στο οικονομικό και το ιδεολογικό επίπεδο, η οποία τείνει να ενοποιήσει το εσωτερικό --δηλαδή το εθνικό-- και να το διαχωρίσει ή διαφοροποιήσει από το εξωτερικό, δηλαδή το μή-εθνικό.
Με αυτή την έννοια το έθνος τείνει να αλληλοκαλυφθεί με το κράτος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι δυο έννοιες ταυτίζονται:
Το έθνος είναι το αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, δηλαδή προκύπτει ως μια ειδική --αντιστοιχούσα στις αστικές σχέσεις-- πολιτιστική και οικονομική συνοχή ανάμεσα σε συγκεκριμένες (ανταγωνιστικές) τάξεις. Το κράτος ταυτίζεται με την πολιτική ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας: Η εθνική ενότητα-συνοχή υλοποιείται στην πραγματικότητα μέσω της εθνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή της συγκρότησης του έθνους σε κράτος. Το αστικό κράτος είναι έτσι στην ιδανική περίπτωση εθνικό κράτος.
Πράγμα που σημαίνει ότι το ζήτημα του κράτους επικαλύπτεται με το ζήτημα των εθνικών συνόρων, εντός των οποίων θα οργανωθεί και θα ασκηθεί η ταξική κυριαρχία. Πρόκειται στην ουσία για τα όρια κυριαρχίας ενός συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο οργανώνεται ως εθνικό-κεφάλαιο, ως ο κοινωνικός πλούτος του έθνους.
Ακριβώς όπως το κράτος δεν αποτελεί ούτε εργαλείο, ούτε προιόν της οικονομίας, αλλά συστατικό στοιχείο των συνολικών (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, έτσι και το έθνος δεν αποτελεί ούτε μια εξωτερική συνθήκη, πέρα από τις κοινωνικές σχέσεις ή δίπλα σ αυτές, ούτε ένα προιόν του κράτους και των κοινωνικών σχέσεων. Αποτελεί ένα κεντρικό συστατικό στοιχείο των (καπιταλιστικών) κοινωνικών σχέσεων. "Στην πραγματικότητα, κράτος, έθνος και κεφάλαιο εμφανίζονται την ίδια στιγμή. Το ένα δεν προηγείται του άλλου: είναι τρεις όψεις ενός και του αυτού συστήματος οργάνωσης της κοινωνίας (...) Το κράτος δεν είναι ένα μηχανισμός εξωτερικός και δευτερεύων σε σχέση με την οικονομία, αλά η πολιτική μορφή μιας ειδικής κοινωνικής κυριαρχίας. (Miaille 1983, σ. 234 και 256).
Από τις θέσεις που μόλις διατυπώσαμε προκύπτει ένα πρώτο συμπέρασμα αναφορικά με τον ιμπεριαλισμό, την τάση εξάπλωσης του κεφαλαίου, επέκτασης δηλαδή των ορίων κυριαρχίας του ως συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να θεωρήσουμε ότι η τάση αυτή υποχρεωτικά περιορίζεται σε μια μόνο όψη των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, ή έστω ότι πηγάζει μόνο από αυτή: Συγκεκριμένα, δεν είναι μόνο η δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης που δημιουργεί τις πιέσεις για εδαφική ή οικονομική ιμπεριαλιστική επέκταση ενός (εθνικού) συνολικού-κεφαλαίου, όσο κι αν πρόκειται για τη συνηθέστερη ή τυπικότερη περίπτωση. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί τόσο η δυναμική της κρατικής συγκρότησης, όσο και η δυναμική του έθνους.
Η κριτική ανάγνωση των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό μάς το έχει άλλωστε ήδη καταστήσει σαφές: Το αίτημα για εθνική ενοποίηση είναι συχνά η κινητήρια δύναμη για προσαρτήσεις εδαφών, στα οποία, είτε υφίσταται, είτε ακόμα περισσότερο κυριαρχεί οικονομικά μια μειοψηφία ομοεθνών της χώρας που πραγματοποιεί (ή επιχειρεί) τις προσαρτήσεις, είτε απλώς υποτίθεται ότι είχε εκεί αναπτυχθεί στο ιστορικό παρελθόν ο εθνικός πολιτισμός. Αυτή είναι π.χ. η περίπτωση

της μεγάλης Γερμανίας του ναζισμού. Στο 9ο κεφάλαιο θα δούμε ότι η ιστορία της πρώτης φάσης του ελληνικού καπιταλισμού, από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους μέχρι τη μικρασιατική εκστρατεία είναι η ιστορία ενός τέτοιου εθνικού επεκτατισμού.
Ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι λοιπόν εθνικός με τη διπλή έννοια του όρου: η συνοχή του έχει ως κύρια όψη το στοιχείο της εθνικής ενότητας. το κεφάλαιο συγκροτείται ως εθνικό-συνολικό κεφάλαιο, τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά του διατυπώνονται και διασφαλίζονται ως εθνικά συμφέροντα.
Στο σημείο αυτό είναι εξαιρετικά καίριες και διεισδυτικές ορισμένες παρατηρήσεις του Ν. Πουλαντζά: «Το καπιταλιστικό κράτος θέτει τα σύνορα συγκροτώντας αυτό που είναι μέσα, τον λαό-έθνος, διότι ομογενοποιεί το πριν και το μετά αυτού του περιφράγματος. Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι ιστορικότητα ενός εδάφους και εδαφικοποίηση μιας ιστορίας, κοντολογίς εθνική παράδοση ενός εδάφους υλοποιημένη στο κράτος-έθνος: οι σημαντήρες του εδάφους γίνονται οδηγητικοί δείκτες της ιστορίας που χαράζονται μέσα στο κράτος. Τα περιφράγματα που συνεπάγεται η συγκρότηση του σύγχρονου λαού-έθνους δεν είναι τόσο τρομερά παρά μόνο επειδή είναι ταυτόχρονα κομμάτια μιας ολοποιημένης και κεφαλοποιημένης από το κράτος ιστορίας. Οι γενοκτονίες είναι απεκβολές αυτών που γίνονται ξένα σώματα μέσα στο εθνικό έδαφος και στην εθνική ιστορία, αποκλεισμοί έξω από τον χώρο και έξω από τον χρόνο (...) Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι μια σύγχρονη επινόηση και με την έννοια ότι τα συνοριακά δίφρακτα κατεβάζονται και για τους αντεθνικούς, που είναι χρονικά μετέωροι, σε εκκρεμότητα εθνικής ιστορικότητας» (Πουλαντζάς 1982, σ. 164).

4.2.2 Εσωτερικές και διεθνείς σχέσεις

Η εθνική-κρατική συμπύκνωση της ταξικής πάλης και της ταξικής κυριαρχίας κατακερματίζει λοιπόν τον διεθνή χώρο: Ο χώρος ως τόπος των κοινωνικών σχέσεων χαρακτηρίζεται αποφασιστικά από την εθνική-κρατική του διάσταση, από την εθνική ομογενοποίηση στο εσωτερικό του κάθε εθνικού-κρατικού εδάφους κυριαρχίας (επικράτειας). Καθορίζεται αποφασιστικά από τη συγκεφαλαίωση της συνολικής ταξικής κυριαρχίας στα πλαίσια του κοινωνικού σχηματισμού (που στην τυπικότερη περίπτωση παίρνει τη μορφή του εθνικού κράτους), από τη συνολική κρατική λειτουργία, που συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία των γενικών όρων που είναι απαραίτητοι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. από την τάση πολιτικής, διοικητικής, δικαιακής, θεσμικής, πολιτιστικής ομογενοποίησης που είναι συνυφασμένη με την κρατική εξουσία και τα σύνορά της. από τις συγκεκριμένες (εθνικές) πολιτικές διαχειρίσης της εργασιακής δύναμης, τις πολιτικές κινήτρων και τις κάθε είδους παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού (εθνικού) κοινωνικού κεφαλαίου και για την επέκτασή του στον διεθνή χώρο, εις βάρος των άλλων εθνικών κεφαλαίων. από το ενιαίο νόμισμα και το συγκεκριμένο θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την ενότητα και την ελευθερία της εθνικής αγοράς, τον άμεσο ανταγωνισμό των εντός των συνόρων κεφαλαίων μεταξύ τους. Κάτω απ αυτούς τους "εθνικούς" όρους αναπαράγεται λοιπόν, στις επαρκείς μορφές της, η κυριαρχία του ΚΤΠ και ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας. Πρόκειται έτσι για έναν κατακερματισμό του διεθνούς χώρου σε επί μέρους (εθνικές) περιοχές ταξικής κυριαρχίας, σε επί μέρους περιοχές διευρυμένης αναπαραγωγής των διαφορετικών (εθνικών) κοινωνικών κεφαλαίων.

Το ιστορικό ζήτημα που τίθεται εδώ, είναι να εξηγήσουμε γιατί δεν έγινε δυνατό να συγκροτηθεί μια ενιαία ταξική κυριαρχία του κεφαλαίου σ όλες τις περιοχές που έχει επικρατήσεις ο καπιταλισμός, γιατί μ άλλα λόγια ο χώρος του κεφαλαίου κατακερματίζεται σε ιδιαίτερα (εθνικά) κράτη. Η απάντηση δεν είναι δύσκολο να δοθεί: Η ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων που οδήγησε στη συγκρότηση της καπιταλιστικής κυριαρχίας εξελίχθηκε με άνισους ρυθμούς στους διαφορετικούς γεωγραφικούς και κοινωνικούς χώρους και έτεινε έτσι να υπαχθεί στις πολιτικές-κρατικές διαιρέσεις που προϋπήρξαν της καπιταλιστικής εξουσίας. Πρόκειται εδώ για δυο αλληλοδιάδοχες ιστορικές διαδικασίες:
α) Τον σχηματισμό των απολυταρχικών κρατών ως μεταβατικών κοινωνικών καθεστώτων μεταξύ φεουδαρχίας και καπιταλισμού (Πουλαντζάς 1975(α), σ. 235 κ.ε.).
β) Την ασύγχρονη εξέλιξη των αστικών επαναστάσεων στα πλαίσια αυτών των απολυταρχικών κρατών (Busch-Grunert-Tobergte 1984).
Η ασύγχρονη εξέλιξη των αστικών επαναστάσεων είχε ως αποτέλεσμα να τείνουν να συμπέσουν τα σύνορα της επικράτειας των (προυπαρχόντων) απολυταρχικών κρατών με τα εθνικά σύνορα των νεοδημιουργούμενων αστικών κρατών. Πολύ περισσότερο που η περίοδος μετάβασης στον καπιταλισμό είναι η περίοδος εθνικής συγκρότησης στο εσωτερικό των υπαρχόντων συνόρων.
Η συγκρότηση των εθνικών κρατών καθιστά έκτοτε αδύνατη την ενοποίησή τους με άλλα μέσα εκτός από πόλεμο, κατοχή και προσάρτηση ξένων εδαφών. Το κράτος δεν είναι παρά η πολιτική συμπύκνωση των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας. Λειτουργεί επομένως απαγορευτικά προς οποιαδήποτε τάση κατάργησής του με την ενσωμάτωση ή απορρόφησή του μέσα σε διεθνείς οικονομικές ή και πολιτικές διαδικασίες ενοποίησης ή ολοκλήρωσης. Οι διαδικασίες ολοκλήρωσης δεν μπορούν λοιπόν σε καμιά περίπτωση να ξεπεράσουν κάποια όρια: Όσο καιρό θα βρίσκονται αντιμέτωπα στην παγκόσμια αγορά εθνικά κεφάλαια με άνισα επίπεδα ανάπτυξης, θα καταφεύγουν τα λιγότερο αναπτυγμένα έθνη στην προστατευτική και εξισωτική λειτουργία που προκύπτει από την εθνική-κρατική συγκρότηση του κεφαλαίου. Οι τάσεις διεθνοποίησης αντιστοιχούν πράγματι στα συμφέροντα των περισσότερο αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων, και δεν μπορούν να υιοθετηθούν από τα έθνη χαμηλότερου επιπέδου παρά μόνο στη μορφή της ζώνης ελευθέρων συναλλαγών ή της δασμολογικής ένωσης (Busch, 1974, σ. 19).
Η άμεση συνέπεια των θέσεων που μόλις διατυπώσαμε είναι ότι οι εσωτερικές, εθνικές σχέσεις και διαδικασίες έχουν πάντα την προτεραιότητα σε σχέση με τις διεθνείς σχέσεις: Πρόκειται ακριβώς για το θεμελιώδες πόρισμα του μαρξισμού ότι η ταξική πάλη (που συγκεφαλαιώνεται στο εσωτερικό της κάθε εθνικής-κρατικής ενότητας) αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Η πάλη των τάξεων, δηλαδή τελικά οι ταξικοί και πολιτικοί συσχετισμοί των δυνάμεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού (αλλιώς: οι συσχετισμοί στο εσωτερικό ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας) καθορίζουν κατά κύριο λόγο τις τάσεις εξέλιξης του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Μέσω αυτών των ταξικών συσχετισμών και σχέσεων εξουσίας δρουν οι διεθνείς σχέσεις, οι ενδεχόμενες εξαρτήσεις ή αλληλοεξαρτήσεις από κάποιους άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Είναι αντίθετα εντελώς ξένο προς τον μαρξισμό και την επιστημονική ανάλυση να θεωρήσουμε ότι οι διεθνείς εξαρτήσεις δημιουργούν ή καθορίζουν την εξέλιξη των σχέσεων και μορφών της ταξικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.
Οι διεθνείς σχέσεις αποτελούν απλώς ένα σύνολο περισσότερο ή λιγότερο σημαντικών εξωτερικών (ως προς την κεφαλαιακή σχέση) προσδιορισμών, που

επενεργούν στους ταξικούς συσχετισμούς δια μέσου των νόμων κίνησης της οικονομίας και της κοινωνίας.
Μ' άλλα λόγια οι εθνικές διαδικασίες προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το εθνικό εντάσσεται στο διεθνείς: Οι εξαρτήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν παρά ως η συνέπεια των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Το ποσοστό κέρδους μιας εθνικής καπιταλιστικής οικονομίας, για να αναφέρουμε εδώ απλώς ένα παράδειγμα, ως αποτέλεσμα κυρίως ενός ιστορικά διαμορφωμένου ταξικού συσχετισμού δυνάμεων μέσα από τον οποίο διαμορφώθηκε το ύψος της παραγωγικότητας της εργασίας και ο βαθμός της εκμετάλλευσής της από το κεφάλαιο, αποτελεί τον αποφασιστικό δείκτη που προσδιορίζει τη θέση και το ρόλο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού στη διεθνή κίνηση κεφαλαίων. Στα ζητήματα όμως αυτά θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στα επόμενα κεφάλαια (βλ. κυρίως κεφ. 6 και 7).
Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι ο κατακερματισμός του χώρου κυριαρχίας του κεφαλαίου στις επί μέρους εθνικές-κρατικές συγκροτήσεις, στους επί μέρους δηλαδή χώρους διευρυμένης, αναπαραγωγής των εθνικών-κοινωνικών κεφαλαίων, μας υποχρεώνει να διακρίνουμε τη διαδικασία ανισόμενης ανάπτυξης στο εσωτερικό ενός (καπιταλιστικού) κοινωνικού σχηματισμού, από την ανισόμερη ανάπτυξης σε διεθνές επίπεδο. Η ανισόμερη ανάπτυξης δεν αποτελεί νομοτέλεια του ΚΤΠ αλλά προιόν της πάλης των τάξεων, προιόν του συγκεκριμένου κάθε φορά κοινωνικού-ταξικού και πολιτικού συσχετισμού των δυνάμεων.
Έτσι, στο εθνικό επίπεδο, πρόκειται για τις ανισομέρειες που αναπαράγονται στο εσωτερικό μιας και της αυτής διαδικασίας διευρυμένης αναπαραγωγής ενός (εθνικού) συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ενός και του αυτού συστήματος εξουσίας. Η πόλωση της συσσώρευσης (Κομηνός 1985) στο εσωτερικό μιας χώρας θα πρέπει να αναλυθεί σε συνάρτηση με τα αποτελέσματα της (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) πάλης των τάξεων: από αυτά εξαρτάται η εμπέδωση (στον χώρο) της καπιταλιστικής κυριαρχίας και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας ενός εθνικού κεφαλαίου, η διάλυση ή/και η διατήρηση των προκαπιταλιστικών τρόπων και μορφών παραγωγής κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για αποτελέσματα που συναρτώνται με τη διαδικασία συγκρότησης των επί μέρους κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους, την εθνική ομογενοποίηση των όρων διευρυμένης αναπαραγωγής και πώλησης της εργασιακής δύναμης κ.λπ.
Αντίθετα στο διεθνές επίπεδο πρόκειται κυρίως για τους άνισους ρυθμούς εξέλιξης της διευρυμένης αναπαραγωγής διαφορετικών (εθνικών) συνολικών-κοινωνικών κεφαλαίων. Εδώ πρόκειται λοιπόν για διαφορές ανάμεσα σε διακριτά συστήματα ταξικής εξουσίας: Για την ανισόμερη ανάπτυξη της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (που οι κρίκοι της είναι, όπως ήδη είπαμε, τα εθνικά κράτη), διαδικασία την οποία περιέγραψε πρώτος ο Λένιν.
Είναι χαρακτηριστικό εδώ ότι ο οικονομισμός και οι θεωρίες του παγκόσμιου καπιταλισμού αδυνατούν να αντιληφθούν την ποιοτική διαφοροποίηση ανάμεσα στην ανισόμερη ανάπτυξη των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών και την ανισόμερη ανάπτυξη στο εσωτερικό ενός και του αυτού κοινωνικού σχηματισμού: Καθώς από την αντίληψή τους απουσιάζει η προβληματική της πάλης των τάξεων, κατανοούν την ανισόμερη ανάπτυξη ως ένα νομοτελειακό αποτέλεσμα του ΚΤΠ. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Μαντέλ: Η σχέση ανάμεσα στις υπανάπτυκτες τούτες και τις αναπτυγμένες περιοχές στα εκβιομηχανισμένα καπιταλιστικά κράτη δεν μοιάζει μονάχα τυπικά με τη σχέση ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές και τις υπανάπτυκτες χώρες. Κι η οικονομική λειτουργία της είναι η ίδια. Η διαφορά στην

παραγωγικότητα της γεωργίας και της βιομηχανίας (...) επιτρέπει την άνιση ανταλλαγή (...) Άνιση είναι κι η ανταλλαγή των πρώτων υλών που παράγονται σε υπανάπτυκτες περιοχές, όπως γίνεται με το βαμβάκι στις νότιες πολιτείες των ΗΠΑ, με έτοιμα βιομηχανικά είδη. (Μαντέλ, 1975, σ. 73).
Με βάση το ιδεολόγημα του παγκόσμιου καπιταλισμού και της άνισης ανταλλαγής (για την κριτική του βλ. Busch 1973, Μηλιός 1983 (α) και 1983 (β), Μηλιός 1997-β) καλούμαστε λοιπόν να δεχθούμε ότι οι διαφορετικοί ρυθμοί συσσώρευσης ανάμεσα σε δυο τομείς της παραγωγής στην ίδια καπιταλιστική χώρα (την καπιταλιστική --ή έστω απλο-εμπορευματική-- γεωργία των ΗΠΑ και τη βιομηχανία των ΗΠΑ, βλ. και Οικονομάκης 1998, 1999) εκφράζουν παρόμοιες κοινωνικές ή οικονομικές σχέσεις (και διαφορές) όπως και οι διαφορετικοί ρυθμοί ανάπτυξης ανάμεσα σε μια αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα (π.χ. τις ΗΠΑ) και μια χώρα που η εξέλιξή της καθορίζεται ακόμα σε μεγάλο βαθμό από τη διατήρηση και αναπαραγωγή προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (π.χ. τις Ινδίες ή τους αφρικανικούς κοινωνικούς σχηματισμούς). Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας μετασχηματίζεται από τον οικονομισμό σε Οικονομική Φαινομενολογία.

4.3. Εθνικό κράτος και διεθνοποίηση του κεφαλαίου

Η κυριαρχία του οικονομισμού στο εσωτερικό της ιδεολογίας της Αριστεράς (ιδιαίτερα η αντίληψη της γενικής κρίσης του καπιταλισμού) σταθεροποιεί τις απόψεις που αντιλαμβάνονται τον ιμπεριαλισμό ως μια ενιαία παγκόσμια καπιταλιστική δομή.
Οι αντιλήψεις αυτές καλούνται βέβαια παράλληλα να παίξουν ένα συγκεκριμένο πολιτικό ρόλο: να παρουσιάσουν την εξωτερική πολιτική των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού όχι απλώς ως αριστερή πολιτική, αλλά και ως την καθοδηγητική πολιτική για το "παγκόσμιο" εργατικό κίνημα: Ο αγώνας της εργατικής τάξης στις καπιταλιστικές χώρες πρέπει, σύμφωνα μ αυτή την θεώρηση του παγκόσμιου καπιταλισμού και της γενικής κρίσης του, να υπαχθεί στην κύρια αντίθεση της εποχής μας, την αντίθεση ανάμεσα στον σοσιαλισμό και τον καπιταλισμό ακριβώς γιατί η πρόοδος του σοσιαλισμού σημαίνει εξασθένιση του καπιταλισμού (D. Klein 1974, σ. 10).
Παρότι οι αντιλήψεις αυτές δεν αποτελούν μια συνεκτική θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού λειτουργούν εντούτοις ως ιδεολογικές προυποθέσεις για την επαναδιατύπωση των κλασικών θεωριών για τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Ως όρος-κλειδί αυτών των αντιλήψεων αναδεικνύεται, φυσικά, η εξάρτηση, Εξάρτηση σημαίνει για τις περισσότερες προσεγγίσεις ότι οι εξωτερικές σχέσεις ενός μη-ιμπεριαλιστικού (συνεπώς εξαρτημένου) κοινωνικού σχηματισμού ανάγονται αναγκαστικά σε σχέσεις υπαγωγής στους ιμπεριαλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, από τις οποίες μάλιστα καθορίζονται τόσο οι τάσεις εξέλιξης όσο και τα χαρακτηριστικά της εξουσίας στους εξαρτημένους σχηματισμούς. Πρόκειται λοιπόν για μια αντίληψη που αποδίδει την προτεραιότητα της κοινωνικής εξέλιξης στις διεθνείς σχέσεις ή στην (υποτιθέμενη) παγκόσμια ταξική πάλη, υποτιμώντας την (πολιτική) συμπύκνωση της πάλης των τάξεων και συνεπώς τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό του κάθε διακριτού κοινωνικού σχηματισμού. Ο Eric Hobsbawn διατυπώνει με ιδιαίτερα πυκνό τρόπο αυτή την αντίληψη: Το πρώτο συμπέρασμα είναι (...) ότι ο πολλαπλασιασμός του αριθμού των ανεξάρτητων, κυρίαρχων κρατών έχει μετατρέψει για τα περισσότερα από αυτά την έννοια του όρου ανεξαρτησία ως προς την ουσία της σε συνώνυμο της εξάρτησης. (...) Είναι (τα κράτη αυτά, Γ.Μ.) με

μια διπλή έννοια εξαρτημένα: εντελώς γενικά από τη διεθνή οικονομία, την οποία συνήθως δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θα μπορέσουν, ως μεμονωμένα κράτη, να επηρεάσουν και ειδικότερα (...) από τις μεγάλες δυνάμεις και τα πολυεθνικά κοντσέρν (Hobsbawn, 1978, σ. 52).
Με τις απόψεις αυτές, που η θεωρητική τους ασυνέπεια είχαμε ήδη την ευκαιρία να σχολιάσουμε, θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα στο 7ο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου. Εδώ θα μας απασχολήσει μια αντίληψη που επιχειρεί μια περισσότερο συγκεκριμένη ανάλυση των συγχρόνων μορφών διεθνοποίησης του κεφαλαίου (πολυεθνικές επιχειρήσεις) και συναγάγει από αυτές ορισμένα συμπεράσματα για το κράτος και τη σχέση του με το διεθνές κεφάλαιο: Συγκεκριμένα, η αντίληψη αυτή υποστηρίζει ότι ο σχηματισμός και η ενδυνάμωση των πολυεθνικών επιχειρήσεων μετά τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει δημιουργήσει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στην επικράτεια του εθνικού κράτους (εθνικά σύνορα) από τη μια και στην περιοχή λειτουργίας ή και κυριαρχίας του κεφαλαίου (του κάθε εθνικού κράτους) από την άλλη. Ως εκ τούτου, ισχυρίζεται η αντίληψη αυτή, αναπτύσσεται μια τάση υπέρβασης των εθνικών κρατών.
Μπορούμε να βρούμε την αντίληψη αυτή στα κείμενα τόσο ορισμένων τυπικών εκφραστών της θεωρίας του παγκόσμιου καπιταλισμού, όπως το Hymer (1975), όσο και ορισμένων παραδοσιακών μαρξιστών συγγραφέων, όπως ο Μαντέλ (1971). Ενώ όμως ο Hymer αναδιατυπώνει απλώς την παραδοσιακή επιχειρηματολογία (π.χ. του Μπουχάριν) σχετικά με τον παγκόσμιο καπιταλισμό2, ο Μαντέλ θεωρεί ότι είναι κατά κύριο λόγο οι σύγχρονες μορφές ολοκλήρωσης στα πλαίσια της ΕΟΚ που οδηγούν για πρώτη φορά στον σχηματισμό διεθνών κρατικών οργάνων και λειτουργιών: Η ανάπτυξη της αλληλοδιείσδυσης του κεφαλαίου στο εσωτερικό της Κοινής Αγοράς, η εμφάνιση μεγάλων ανάμικτων τραπεζικών και βιομηχανικών μονάδων οι οποίες δεν ανήκουν κατά κύριο λόγο σε καμιά εθνική καπιταλιστική τάξη, αποτελούν την υλική υποδομή για την ανάδυση υπερεθνικών οργάνων κρατικής εξουσίας στην Κοινή Αγορά. Όσο αναπτύσσεται η αλληλοδιείσδυση του κεφαλαίου, τόσο μεγαλώνει η πίεση να μεταφερθούν ορισμένες εξουσίες από τα εθνικά κράτη των έξι χωρών στις υπερεθνικές μονάδες της Κοινής Αγοράς. (Mandel 1975, σ. 147.)
Η επιχειρηματολογία αυτή σχετικά με τη διεθνοποίηση των κρατικών λειτουργιών ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου διατυπώθηκε στην πιο ολοκληρωμένη της μορφή από τον Robin Murrav (1971). Ο Murray ισχυρίστηκε ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου έχε ως συνέπεια μια εδαφική μη-αντιστοιχία ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο (του): Υπάρχει μια αύξουσα εδαφική μη-αντιστοιχία ανάμεσα στο εξαπλούμενο κεφάλαιο και στο κράτος από το οποίο προέρχεται (...) Η οικονομική διεθνοποίηση άνοιξε τα σύνορα των οικονομιών και αύξησε την αστάθεια. Ταυτόχρονα η διαδικασία αυτή εξασθένισε τις υπάρχουσες κρατικές εξουσίες σε ό,τι αφορά την ικανότητά τους να ελέγχουν αυτή την αστάθεια. (Murray, 1971 σ. 106, 108). Η έλλειψη σύμπτωσης ανάμεσα στην κρατική επικράτεια και στον χώρο λειτουργίας του κεφαλαίου, όπως και η αυξανόμενη αστάθεια των κρατών καταλήγει, σύμφωνα με τον Murray, στη δημιουργία διεθνών αρχών κρατικού τύπου και αντίστοιχων διεθνών πολιτικών λειτουργιών. Οι αρχές εξουσίας και οι λειτουργίες αυτές τείνουν να καλύψουν τον χώρο επέκτασης, δηλαδή την πραγματική επικράτεια του κεφαλαίου: Πρώτον δεν είναι απαραίτητο, οι κρατικές οικονομικές λειτουργίες, που αναφέρονται σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο κεφάλαιο ή συνεκτικό σύστημα κεφαλαίων να ασκούνται από μια μόνο αρχή, παρ ότι συνήθως θα υπάρχει μια κυριαρχούσα αρχή. Δεύτερον, το όργανο ή τα όργανα που ασκούν αυτές τις λειτουργίες δεν είναι αναγκαστικά οι κυβερνητικές αρχές των εθνικών κρατών. Διότι

όταν μιλάμε για κρατικές οικονομικές λειτουργίες αναφερόμαστε σε αυτό που μπορεί ακριβέστερα να ονομαστεί οικονομική res publica, δηλαδή σε αυτά τα οικονομικά ζητήματα τα οποία είναι δημόσια, εξωτερικά ως προς τα ιδιωτικά ατομικά κεφάλαια. Με αυτά τα δημόσια οικονομικά ζητήματα μπορούν να ασχοληθούν μια ομάδα ιδιωτικών κεφαλαίων, οι εθνικές κυβερνήσεις, ή κάποια δημόσια διεθνή όργανα (Murray 1971, σ. 87-88).

Η επιχειρηματολογία αυτή αποτυγχάνει ολοκληρωτικά να αντιληφθεί το κράτος ως αυτό που πραγματικά είναι: την πολιτική συμπύκνωση των ταξικών σχέσεων εξουσίας, τον παράγοντα που διασφαλίζει τη συνοχή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σε αντιστοιχία με τον οικονομισμό και την εργαλειακή θεωρία για το κράτος, αντιλαμβάνεται το κράτος ως το άθροισμα κάποιων λειτουργιών που υπηρετούν τα συμφέροντα των ιδιωτικών κεφαλαίων. Από εκεί και πέρα συσκοτίζει η θεώρηση αυτή τις εμπειρικά διαπιστωμένες τάσεις εξέλιξης του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, όπως πολύ σωστά παρατηρούσε ο Bill Warren (1971), στην κριτική του στον Murray:

α) Η εμβέλεια της διεθνούς δραστηριότητας ενός εθνικού κεφαλαίου (διεθνές εμπόριο και κυρίως διεθνείς επενδύσεις) παραμένει σχετικά περιορισμένη σε σύγκριση με την οικονομική δραστηριότητά του στο εσωτερικό της χώρας.

β) Τα εθνικά κράτη ενισχύουν σε όλες τις περιπτώσεις τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

γ) Ο περιορισμός της αποτελεσματικότητας της οικονομικής πολιτικής των εθνικών κρατών λόγω της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, απολήγει τελικά στην ενίσχυση κι όχι στην εξασθένιση του κρατικού παρεμβατισμού.

δ) Η θεωρητική ένδεια των εννοιών του Murray τον οδηγεί να συμπεριλάβει την ΕΟΚ ως μια όψη της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, ενώ προφανώς αποτελεί μία επέκταση, μέσω της συνεργασίας, τις ισχύος των εθνικών κρατών και μαζί των μεγάλων επιχειρήσεων. (Warren, 1971, σ. 83).

Βεβαίως η κριτική αυτή είναι αποσπασματική γιατί δεν αναφέρεται στο ουσιώδες θεωρητικό ζήτημα: Τη συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων, που συσσωρεύουν στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, κι αυτό ανεξάρτητα από τις νομικές μορφές ύπαρξης (κρατική ιδιοκτησία, ξένη ιδιοκτησία) του κάθε μεμονωμένου κεφαλαίου. Αν και διεθνιστική, η θεωρία της εδαφικής μη-αντιστοιχίας κράτους και κεφαλαίου υποθέτει σιωπηρά ότι ένα μεμονωμένο κεφάλαιο δεν χάνει ποτέ την εθνικότητα που του προσδίδουν οι νομικές σχέσεις ιδιοκτησίας. Έτσι ακόμα κι αν εξαχθεί στο εξωτερικό θα ανήκει πάντα στη χώρα από την οποία προήλθε. Μόνο με βάση αυτή την υπόθεση μπορεί να τεθεί το ζήτημα της εδαφικής μη-αντιστοιχίας.

Αντίθετα με αυτή τη θέση της αστικής νομικής ιδεολογίας, η μαρξιστική θεωρία υποδεικνύει ότι οι νομικές σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν αντιστοιχούν αναγκαστικά στις πραγματικές σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αυτή είναι πρώτα απ όλα η περίπτωση των ανωνύμων εταιριών, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο σύνολο των μετόχων τους, ή των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ, των επιχειρήσεων που ανήκουν νομικά σ ένα ξένο ή διεθνές τραστ, λειτουργούν όμως παραγωγικά στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, ως τμήμα του (εθνικού) συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η περίπτωση αυτή είχε απασχολήσει τον ίδιο τον Μαρξ: Κάθε κεφάλαιο, όσο καιρό λειτουργεί σαν παραγωγικό κεφάλαιο, είναι παγιωμένο στο προτσές παραγωγής, επομένως στο προτσές παραγωγής είναι

παγιωμένα και όλα τα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, όποια κι αν είναι η τελική τους μορφή, η λειτουργία τους και ο τρόπος κυκλοφορίας της αξίας τους. (...) Το γεγονός ωστόσο ότι υπάρχουν μέσα εργασίας που είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γη, αναθέτει σ αυτό το μέρος του παγίου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των εθνών. Δεν μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν σαν εμπόρευμα στην παγκόσμια αγορά. Μπορεί ν αλλάζουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ αυτό το πάγιο κεφάλαιο, μπορεί το πάγιο κεφάλαιο ν αγοράζεται και να πουλιέται και έτσι να κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα να κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές λ.χ. με τη μορφή μετοχών. Όμως, η αλλαγή των προσώπων, που είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του παγίου κεφαλαίου, δεν αλλάζει τη σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου μέρους του πλούτου μιας χώρας προς το κινητό μέρος του (Μαρξ 1979, Το Κεφάλαιο, τ. ΙΙ, σ. 158-159, οι υπογραμμίσεις δικές μου Γ.Μ.).
Στη διατύπωση αυτή του Μαρξ βρίσκεται η κύρια πλευρά του ζητήματος της ιδιοκτησίας ενός "ξένου" κεφαλαίου: Το κεφάλαιο αυτό, παρ ότι διατηρεί την ξένη νομική ιδιοκτησία ενσωματώνεται στη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής, εντάσσεται στο συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αυτής της χώρας. Τα μέσα παραγωγής ανήκουν στον ντόπιο πλούτο, καταναλώνουν ντόπιες εργατικές δυνάμεις (ακριβώς όπως κάθε άλλο μεμονωμένο κεφάλαιο στο εσωτερικό της χώρας), τα παραγόμενα εμπορεύματα εκφράζουν την τιμή τους σε ντόπιο νόμισμα. Η κύρια όψη των πραγματικών σχέσεων ιδιοκτησίας θα πρέπει λοιπόν να αναζητηθεί στις διευθυντικές βαθμίδες της ίδιας της επιχείρησης, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις κρατικές ή συνεταιριστικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις (βλ. και Μπετελέμ 1975). Όπως σωστά παρατηρεί η Ch. Neusss, πρόκειται για εξαγωγές κεφαλαίου, το οποίο είναι υποχρεωμένο να λειτουργήσει στο εξωτερικό ως εθνικό κεφάλαιο, επειδή λειτουργεί εκεί ως παραγωγικό κεφάλαιο (Neusss, 1973, σ. 150). Κάτω από αυτή την οπτική γωνία, που υποδεικνύει το θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, το ζήτημα της μη-αντιστοιχίας κράτους και κεφαλαίου είναι ένα ψευτοπρόβλημα: Διαστρεβλώνοντας την κύρια πλευρά των πραγμάτων, την αντιστοιχία κράτους και συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ανεξάρτητα από τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας των μεμονωμένων κεφαλαίων, η αντίληψη αυτή δεν επιτρέπει ούτε καν την επισήμανση της δευτερεύουσας πλευράς των πραγμάτων: Τη διατήρηση ορισμένων δευτερευουσών πλευρών της πραγματικής οικονομικής κυριότητας στη μητρική εταιρία, άρα και στη χώρα προέλευσης του ξένου κεφαλαίου. Πρόκειται για την τυπική δικαιοδοσία της μητρικής εταιρίας να αποφασίζει, για το τι και πώς θα παράγουν οι θυγατρικές της στο εξωτερικό. Όμως και πάλι έχουμε εδώ να κάνουμε με τη "φαινομενική κίνηση του κόσμου". Οι εξαγωγές κεφαλαίου δεν είναι το αποτέλεσμα της βούλησης ή της απόφασης κάποιων κεφαλαιοκρατών. Όπως θα δούμε στο 6ο κεφάλαιο, προκύπτουν από τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για τις αποφάσεις σχετικά με τις ήδη υπάρχουσες θυγατρικές. Οι "αποφάσεις" αυτές "παίρνονται" από τις ίδιες τις κοινωνικές συνθήκες, από τους διαφορετικούς ρυθμούς συσσώρευσης στις διαφορετικές χώρες, ανεξάρτητα από το ποιος τις επικυρώνει.
Η επιστημονικότητα της μαρξιστικής θεωρίας έγκειται στο γεγονός ότι κατάφερε να δείξει πως "στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων εμφανίζονται οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, που επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού και που γι αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης (...) Η επιστημονική ανάλυση του συναγωνισμού είναι δυνατή μόνο όταν έχει κατανοηθεί η εσωτερική φύση του κεφαλαίου, ακριβώς όπως η φαινομενική

κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σε 'κείνον που γνωρίζει την πραγματική, αισθητά όμως μη αντιληπτή κίνησή τους" (Μαρξ 1978-α --Το Κεφάλαιο, τόμος Ι-- σ. 331).

Έτσι, τα αποτελέσματα που συνεπιφέρει η διεθνοποίηση του κεφαλαίου για το καπιταλιστικό κράτος δεν είναι ούτε η υπέρβασή του, ούτε η εδαφική μη-αντιστοιχία με το κεφάλαιο του. Αν κάτι μπορεί πραγματικά να προκληθεί αυτό είναι μόνο η υπονόμευση της οικονομικής πολιτικής του κράτους από το διεθνοποιημένο κεφάλαιο:

Όπως έδειξε ο Busch (1974, σσ. 276-315), η διεθνοποίηση του κεφαλαίου επηρεάζει τη δυνατότητα του κράτους να παρεμβαίνει στην οικονομία κι αυτό γιατί: α) Βραχυκυκλώνει την αντικυκλική πολιτική των εθνικών κρατών. β) Περιορίζει τον ρυθμιστικό ρόλο του κράτους στις συγκυρίες διεθνών νομισματικών κρίσεων, γ) Διεθνοποιεί το δίκαιο των επιχειρήσεων που ισχύει στις κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες. Τα αποτελέσματα αυτά δεν είναι όμως ενιαία για όλες τις μορφές διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Κυρίως διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν πρόκειται για έναν κάθετο ή για έναν οριζόντιο καταμερισμό εργασίας στα πλαίσια της πολυεθνικής επιχείρησης. Ο οριζόντιος καταμερισμός εργασίας στα πλαίσια της πολυεθνικής επιχείρησης είναι η συνηθέστερη μορφή διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Αναφέρεται στην περίπτωση κατά την οποία όλες οι επί μέρους παραγωγικές μονάδες του διεθνούς κοντσέρν στις διάφορες χώρες παράγουν τα ίδια ή σχεδόν τα ίδια προϊόντα. Αντίθετα στον κάθετο καταμερισμό εργασίας ένα προιόν παράγεται τμηματικά και εν σειρά από τις διαφορετικές μονάδες του κοντσέρν, όπου κάθε επί μέρους παραγωγική μονάδα παράγει ένα διαφορετικό τμήμα του τελικού προιόντος. Όπως παρατηρεί ο Busch: Ο οριζόντιος τύπος ολοκλήρωσης επηρεάζει συνήθως προκυκλικά την οικονομική συγκυρία στις διαφορετικές χώρες τοποθέτησης του κεφαλαίου, επειδή, σε περίπτωση που οι εθνικοί συγκυριακοί κύκλοι εξελίσσονται ασύγχρονα, το κοντσέρν ως σύνολο προσανατολίζει την προς επένδυση μάζα του κέρδους κάθε φορά προς εκείνα τα κράτη τα οποία βρίσκονται σε συγκυρία οικονομικής ανόδου. Αυτή η μορφή πολυεθνικού κοντσέρν δεν συμβάλλει λοιπόν καθόλου στον συγχρονισμό των εθνικών συγκυριακών κύκλων. Το αντίθετο συμβαίνει με τον κάθετο τύπο ολοκλήρωσης. Επειδή οι εργασιακές διαδικασίες των διαφορετικών τμημάτων του συνολικού κοντσέρν πρέπει να διαδεχθούν η μια την άλλη (...) μπορούν να συμβάλουν τα πολυεθνικά κοντσέρν κάθετης ολοκλήρωσης στον συγχρονισμό των οικονομικών συγκυριών, διότι (...) ο δικός τους ρυθμός συσσώρευσης τείνει να καθορίσει επίσης και τον ρυθμό της παγκόσμιας συγκυρίας (Busch 1974, σ. 278).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ

5.1 Το θεωρητικό πρόβλημα

Όπως είδαμε ήδη στο πρώτο μέρος του βιβλίου, οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό εισάγουν στη μαρξιστική θεωρία την αντίληψη ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει μετασχηματισθεί σε "μονοπωλιακό καπιταλισμό": κυριαρχία των μονοπωλίων στην καπιταλιστική οικονομία, κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαμόρφωση ενός νέου σταδίου του καπιταλισμού, μετασχηματισμός αντίστοιχα των πολιτικών και ιδεολογικών μορφών της αστικής κυριαρχίας. Οι αντιλήψεις αυτές για τον σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων αποτελούν μέχρι και σήμερα τον κοινό τόπο των περισσοτέρων προσεγγίσεων στον ιμπεριαλισμό, ανεξάρτητα από τις ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις ή και αντιπαραθέσεις σε άλλα ζητήματα της θεωρίας.
Όχι μόνο οι εκπρόσωποι του σοβιετικού μαρξισμού, αλλά και συγγραφείς όπως ο Σουήζυ, ο Αμίν, ο Μαντέλ κ.ά. υιοθετούν λοιπόν παρόμοιες θέσεις σχετικά με την κυριαρχία των μονοπωλίων και τον μετασχηματισμό του ανταγωνιστικού καπιταλισμού σε μονοπωλιακό καπιταλισμό. Οι θεωρητικές κατηγορίες που θεμελίωσε ο Μαρξ σχετικά με τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό, το μέσο κέρδος, την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους κ.λπ. θεωρούνται τώρα ως ιστορικές μορφές εμφάνισης του κεφαλαίου, που αντιστοιχούσαν απλώς στο ξεπερασμένο πλέον στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Οι αναλύσεις των περισσότερων σύγχρονων θεωρητικών στηρίζονται έτσι σε επιχειρηματολογίες όπως αυτή του Π. Σουήζυ: Η τάση προς την εξίσωση των ποσοστών κέρδους, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του συναγωνιστικού καπιταλισμού, ανατρέπεται αναμφισβήτητα από το μονοπώλιο: Τα κέρδη ορισμένων επιχειρήσεων ανεβαίνουν ενώ άλλων μειώνονται (...) Απ αυτό προκύπτει ότι δεν μπορούμε ν αναμένουμε μια γενική εξίσωση στα ποσοστά κέρδους ούτε από την κινητικότητα του κεφαλαίου ούτε από το άπλωμα του μονοπωλίου. Αντί γι αυτό έχουμε μια κλίμακα ποσοστών κέρδους που αρχίζουν από το ψηλότερο όριο στους κλάδους της μεγάλης κλίμακας παραγωγής, όπου είναι σχετικά εύκολο να συγκροτηθούν σχετικά στέρεοι συνασπισμοί, και φτάνουν στο πιο χαμηλό τους ύψος στους κλάδους της παραγωγής με μικρή κλίμακα παραγωγής, όπου συνυπάρχουν πολυάριθμες επιχειρήσεις και η ευκολία εισόδου εμποδίζει τους σταθερούς συνασπισμούς. (Σουήζυ, χ. χρ. εκ., σ. 300-301).1
Οι θεωρητικοί του σοβιετικού μαρξισμού ισχυρίζονται μάλιστα ότι έχουν τροποποιηθεί όλοι οι νόμοι του καπιταλιστικού συστήματος, τους οποίους διατύπωσε ο Μαρξ. Ισχυρίζονται δηλαδή, ότι πλέον, στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, η κοινωνική εξουσία, δεν θεμελιώνεται στην εσωτερική συνοχή της κίνησης του κεφαλαίου, αλλά στην πολιτική βία του κράτους, που έχει συγχωνευθεί με τα μονοπώλια. Η θέληση των μονοπωλίων παρουσιάζεται από την αντίληψη αυτή ως ο κατ εξοχήν παράγοντας που καθορίζει τις τάσεις εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος: Η κυριαρχία των κρατικομονοπωλιακών σχέσεων τείνει να τροποποιήσει τη λειτουργία πρακτικά όλων των οικονομικών νόμων του καπιταλισμού και πάνω απ όλα του βασικού οικονομικού νόμου, του νόμου της αξίας και του γενικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης (...) Στον καπιταλισμό του ελεύθερου ανταγωνισμού η μάζα του κέρδους των καπιταλιστών καθοριζόταν από το

μέγεθος του επενδυμένου κεφαλαίου (...) Με το πέρασμα στον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό η μάζα του κέρδους εξαρτάται όλο και περισσότερο από παράγοντες όπως φόροι, εκπτώσεις, κυβερνητικές συμβάσεις, πιστώσεις, επιχορηγήσεις κ.λπ. (Abalkin κ.ά. 1983, σ. 233).
"Στην εποχή όταν κυριαρχούσε η μονοπρόσωπη μορφή καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, το κέρδος του κάθε καπιταλιστή αντικειμενικά πλησίαζε το μέσο κέρδος. Ο ξεχωριστός καπιταλιστής μπορούσε να πάρει υπερκέρδος αν χρησιμοποιούσε κάποια νέα τεχνική τελειοποίηση (...) Τυπικό για τη σημερινή εποχή είναι ότι τέτοια υπερκέρδη, σε τεράστιες διαστάσεις, παίρνονται από τις επιχειρήσεις των μονοπωλίων (...) Η εξασφάλιση μονοπωλιακού υπερκέρδους απαιτεί διάφορα μέτρα εξαναγκασμού, βίας και μάλιστα όχι μόνο οικονομικής, αλλά και εξωοικονομικής, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής και στρατιωτικής βίας. Οι δυνάμεις των ίδιων των μονοπωλίων ήταν ανεπαρκείς γι αυτό. Τα μονοπώλια μπορούσαν να χρησιμοποιούν όλες τις πηγές, να εφαρμόζουν όλες τις μεθόδους πλουτισμού τους, όμως μόνο με τη συνένωση της δύναμής τους με τη δύναμη του αστικού κράτους σ έναν ενιαίο μηχανισμό". (Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1977, σ. 137).
Οι θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού ισχυρίζονται λοιπόν στην ουσία ότι έχει συντελεστεί μια σημαντική τροποποίηση των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ανέλυσε επιστημονικά ο Μαρξ. Πρόκειται όπως είδαμε για την προσπάθεια να αναθεωρηθούν κυρίως οι κατηγορίες του κεφαλαιακού ανταγωνισμού, του μέσου κέρδους και (συνακόλουθα) του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, κατηγορίες συστατικές της έννοιας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο ισχυρισμός σχετικά με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού χρησιμεύει μάλιστα και ως μεθοδολογική νομιμοποίηση ολόκληρης της προσπάθειας θεωρητικής αναθεώρησης: "Η μαρξική ανάλυση του καπιταλισμού εξακολουθεί να βασίζεται ακόμα σε τελική ανάλυση στην υπόθεση μιας οικονομίας που διέπεται από τον συναγωνισμό (...) Πρέπει να δεχθούμε ότι ο συναγωνισμός που ήταν η κυρίαρχη μορφή της αγοράς στη Βρετανία του δέκατου ένατου αιώνα, έπαψε να κατέχει αυτή τη θέση (...) Γι αυτό είναι απαράδεκτο να αγνοούμε τα μονοπώλια όταν κατασκευάζουμε το μοντέλο μας της οικονομίας και να συνεχίσουμε να θεωρούμε τον συναγωνισμό σαν καθολική κατάσταση. Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τον καπιταλισμό στο μονοπωλιακό του στάδιο, δεν μπορούμε λοιπόν να κάνουμε αφαίρεση από το μονοπώλιο, ή να το εισάγουμε σαν ένα απλό τροποποιητικό παράγοντα. πρέπει να το τοποθετήσουμε στο κατ εξοχήν κέντρο της αναλυτικής προσπάθειας" (Μπάραν-Σουήζυ 1973, σ. 66-68).
Οι θεωρητικοί του Ινστιτούτου Κοινωνικών Επιστημών της ΕΣΣΔ θα προσθέσουν μάλιστα ότι ο ανταγωνισμός διατηρείται μόνο εκεί που υπάρχει ακόμη μικρή και μεσαία επιχειρηματική δραστηριότητα. "Για τον ελεύθερο συναγωνισμό απομένει πολύ στενός τομέας της οικονομίας, εφ όσον το ειδικό βάρος της μικρής και μεσαίας επιχειρηματικής δραστηριότητας είναι ασήμαντο στην παραγωγή" (Ινστιτούτο..., 1977, σ. 107.)
Τώρα ο ανταγωνισμός δεν είναι ελεύθερος. Αντίθετα έχει αποκτήσει μια νέα ποιότητα. Δεν περιγράφει την αντικειμενική οικονομική σχέση των επί μέρους κεφαλαίων μεταξύ τους, αλλά τη συνειδητή δράση των μονοπωλίων.
Αν για τον Μαρξ η δράση κάθε επί μέρους κεφαλαίου, και η "βούλησή" του, δηλαδή η επιδίωξή του να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του, περιορίζεται από τον ανταγωνισμό και υποτάσσεται τελικά στους νόμους κίνησης που πηγάζουν από την κεφαλαιοκρατική σχέση, για τη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού είναι η βούληση του μονοπωλίου που καθορίζει τα χαρακτηριστικά του

ανταγωνισμού. "Τη θέση της ανοικτής άμιλλας την παίρνει η μυστική συναλλαγή, η συμφωνία των λίγων ενάντια σ όλους τους υπόλοιπους. Όλα αυτά καθορίζουν και τη νέα ποιότητα και την εξαιρετική οξύτητα του συναγωνισμού στον ιμπεριαλισμό" (Ινστιτούτο... 1977, σ. 105.) Το επί μέρους κεφάλαιο, όταν είναι μονοπώλιο, γίνεται, σύμφωνα μ αυτή τη θεώρηση, μια αυτοδύναμη βουλησιαρχική οντότητα που γράφει ιστορία.
Με βάση τις θέσεις τους για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, οι θεωρητικοί του σοβιετικού μαρξισμού θα αναπτύξουν μια νέα προβληματική για το (αστικό) κράτος και την (σοσιαλιστική) επανάσταση. Εδώ, οι τροποποιήσεις του μαρξικού θεωρητικού συστήματος είναι περισσότερο προφανείς από οπουδήποτε αλλού. Ενώ δηλαδή το 1848, την εποχή του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, οι ιδρυτές του επιστημονικού σοσιαλισμού έγραφαν στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο πως: Ο άμεσος σκοπός των κομμουνιστών είναι: συγκρότηση του προλεταριάτου σε τάξη, ανατροπή της αστικής κυριαρχίας, κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο (Μαρξ-Ένγκελς, 1965, σ. 44), σήμερα η παραδοσιακή Αριστερά θεωρεί σαν άμεσο σκοπό των κομμουνιστών την "αντιμονοπωλιακή δημοκρατία", δηλαδή την ανατροπή της "μονοπωλιακής ολιγαρχίας" και όχι της αστικής τάξης σαν σύνολο. Για την αλλαγή αυτή θα συνασπιστούν, υποτίθεται, όλες οι άλλες τάξεις της κοινωνίας. Η κορυφή της μονοπωλιακής αστικής τάξης όλο και περισσότερο αντιπαραθέτει τον εαυτό της στην κοινωνία (...) Στο Πρόγραμμα του ΚΚΣΕ υποδείχνεται ότι κύριος εχθρός της εργατικής τάξης είναι τα καπιταλιστικά μονοπώλια. Αυτά επίσης είναι ο κύριος εχθρός της αγροτιάς, των βιοτεχνών, των άλλων μικροιδιοκτητών της πόλης, της πλειοψηφίας των υπαλλήλων και της διανόησης, ακόμα και μέρους των μεσαίων καπιταλιστών. Το βασικό χτύπημά της η εργατική τάξη το κατευθύνει ενάντια στα καπιταλιστικά μονοπώλια. Για την εξάλειψη της παντοδυναμίας των μονοπωλίων ενδιαφέρονται, ζωτικά όλα τα βασικά στρώματα του έθνους (Ινστιτούτο..., 1977, σ. 128 και 134).
Η κριτική μας στις αντιλήψεις αυτές για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό θα στηριχθεί σε μια θέση που διατυπώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο: Επειδή ακριβώς η θεωρία που θεμελίωσε ο Μαρξ, πρώτα απ όλα στο Κεφάλαιο, δεν αποτελεί ούτε μια ανάλυση του αγγλικού καπιταλισμού, ούτε μια προσέγγιση του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, αλλά την επιστημονική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του πυρήνα της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής, γι αυτό και είμαστε υποχρεωμένοι να αρνηθούμε τον ισχυρισμό ότι η θεωρητική ισχύς των πορισμάτων της μαρξιστικής ανάλυσης περιορίζεται στην "εποχή του ανταγωνιστικού καπιταλισμού".
Θα επιχειρήσουμε έτσι στα επόμενα να αναπτύξουμε την κατηγορία του μονοπωλίου σε ρήξη και αντιπαράθεση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, που αναφέραμε: Ως μια συγκεκριμένη μορφή εμφάνισης του μεμονωμένου κεφαλαίου, η οποία όχι μόνο δεν αναιρεί τους νόμους κίνησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά αντίθετα προκύπτει ακριβώς από αυτούς τους νόμους και λειτουργεί πάντα, στο εσωτερικό τους. Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε με το πρόβλημα της περιοδολόγησης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

5.2 Ανταγωνισμός και μονοπώλια.

Από την εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου του Hilferding, το μονοπώλιο εκλαμβάνεται από τις αριστερές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό ως ο αντίποδας του ελεύθερου ανταγωνισμού. Όπως είδαμε ήδη, οι θεωρίες αυτές ισχυρίζονται ότι τα

μονοπώλια περιορίζουν τον ελεύθερο ανταγωνισμό στους μη μονοπωλιακούς τομείς της καπιταλιστικής οικονομίας και αναπτύσσουν νέες μορφές μονοπωλιακού ανταγωνισμού, οι οποίες στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική εξουσία και την πολιτική επιρροή.
Εντούτοις, αυτή η θέση σχετικά με την αντιπαράθεση ελεύθερου ανταγωνισμού και μονοπωλίου, η κεντρική θέση όλων των θεωριών του μονοπωλιακού καπιταλισμού, βασίζεται σε μια αυθαίρετη ιδεολογική μετατόπιση και ως εκ τούτου πρέπει να απορριφθεί. Συγκεκριμένα, ενώ το μονοπώλιο ανάγεται στη θεωρητική κατηγορία του μεμονωμένου κεφαλαίου --δηλαδή αναφέρεται σε ένα μεμονωμένο κεφάλαιο που λόγω της ιδιαίτερης θέσης του στην καπιταλιστική παραγωγή αποκομίζει ένα κέρδος ψηλότερο από το μέσο-- αντίθετα ο ελεύθερος ανταγωνισμός αναφέρεται αποκλειστικά στην κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου: αποτελεί τον κατ εξοχήν κοινωνικό όρο για τη συγκρότηση των μεμονωμένων κεφαλαίων σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.
Ή για να διατυπώσουμε την ίδια θέση με τα λόγια του Μαρξ:
Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του ως ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου ως κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται απλά ως τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξής του, συγκροτούνται για πρώτη φορά ως νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στον βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση του κεφάλαιο. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από τον ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επί μέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κεφαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου. Ο αμοιβαίος καταναγκασμός που εξασκεί το ένα κεφάλαιο πάνω στο άλλο, πάνω στην εργασία κ.λπ. (ο ανταγωνισμός των εργατών μεταξύ τους είναι μόνο μια άλλη μορφή του ανταγωνισμού των κεφαλαίων), είναι η ελεύθερη, ταυτόχρονα η πραγματική ανάπτυξη του πλούτου ως κεφαλαίου (...) Η φαινομενικά ανεξάρτητη δράση των μεμονωμένων κεφαλαίων και οι τυχαίες συγκρούσεις τους θέτουν σε λειτουργία τον γενικό τους νόμο. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η επαρκής μορφή της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Όσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί, τόσο καθαρότερα εμφανίζονται οι μορφές της κίνησής του. (Marx 1974, σ. 543-544. Βλ. και Μαρξ 1990, 497-99).
Η μαρξιστική θεωρία ξεκινάει λοιπόν από τη θέση ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί ένα δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, το οποίο φυσικά δεν μπορεί να καταργηθεί. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού μπορεί να συνδέεται μόνο με την ανάπτυξη, όχι με την κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού.
Το μονοπώλιο δεν αποτελεί συνεπώς τον αντίποδα του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται για μια μορφή εμφάνισης του μεμονωμένου κεφαλαίου, η οποία δημιουργείται ακριβώς στο πλαίσιο του ελεύθερου ανταγωνισμού: όχι δίπλα και έξω από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, αλλά δια μέσου του ελεύθερου ανταγωνισμού και στο εσωτερικό του.
Τις θέσεις που μόλις διατυπώσαμε θεμελίωσε ο ίδιος ο Μαρξ στο Κεφάλαιο. Είναι δηλαδή πέρα για πέρα παραπλανητικός ο ισχυρισμός των θεωρητικών του μονοπωλιακού καπιταλισμού ότι το μονοπώλιο αποτελεί μια μεταγενέστερη του Μαρξ μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου, μια μορφή που ο Μαρξ δεν είχε την ευκαιρία να αναλύσει. Ο Μαρξ δεν αναφέρεται στα μονοπώλια με τρόπο απλά περιγραφικό,

αλλά θεμελιώνει το θεωρητικό πλαίσιο για την επιστημονική ανάλυση των ιδιαίτερων αυτών μορφών του μεμονωμένου κεφαλαίου.
Ο Μαρξ διακρίνει στο Κεφάλαιο τρεις τύπους μονοπωλίων: τα φυσικά, τα τεχνητά και τα τυχαία μονοπώλια (βλ. επίσης Altvater 1975, Varga 1974, σ. 117).
Τα φυσικά μονοπώλια προκύπτουν από τη μονοπωλιακή κατοχή ενός από τα στοιχεία της παραγωγής στη φυσική του μορφή, γεγονός που οδηγεί σε μια αυξημένη (ως προς το μέσο κοινωνικό επίπεδο) παραγωγικότητα και ένα αυξημένο (μονοπωλιακό) κέρδος.
Η κατοχή αυτής της φυσικής δύναμης αποτελεί μονοπώλιο στα χέρια του κατόχου της, όρο υψηλής παραγωγικής δύναμης του επενδυμένου κεφαλαίου, που δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το προτσές παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου. Η φυσική αυτή δύναμη, που μπορεί να μονοπωληθεί έτσι, είναι πάντα δεμένη με τη γη (...) Η αυξημένη παραγωγική δύναμη που χρησιμοποιεί (το φυσικό μονοπώλιο, Γ.Μ.) δεν πηγάζει ούτε από το κεφάλαιο ούτε από την εργασία, ούτε από την απλή χρησιμοποίηση μιας φυσικής δύναμης (...) που βρίσκεται στη διάθεση όλων των κεφαλαίων στην ίδια σφαίρα παραγωγής, όπως λ.χ. η ελαστικότητα του ατμού, μιας δύναμης επομένως που η χρησιμοποίησή της δεν είναι αυτονόητη από τη στιγμή που τοποθετείται κεφάλαιο σ αυτήν τη σφαίρα. (...) Πηγάζει από μια μονοπωλήσιμη φυσική δύναμη, που όπως η υδατόπτωση, βρίσκεται στη διάθεση εκείνων μόνο που διαθέτουν ιδιαίτερα κομμάτια γης, μαζί με όλα όσα βρίσκονται πάνω σ αυτά. Γι αυτό, το πρόσθετο κέρδος που προκύπτει από αυτή τη χρησιμοποίηση της υδατόπτωσης, δεν προκύπτει από το κεφάλαιο, αλλά από τη χρησιμοποίηση από το κεφάλαιο μιας μονοπωλήσιμης και μονοπωλημένης φυσικής δύναμης. (Μαρξ 1978-β, σ. 802-803.)
Τα φυσικά μονοπώλια δεν είναι βέβαια τόσο σπάνια όσο σπάνιο είναι το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ, δηλαδή η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί μια υδατόπτωση. Τα φυσικά μονοπώλια προκύπτουν επίσης και από τη δυνατότητα να ελεγχθούν μονοπωλιακά κάποιες πρώτες ύλες. Έτσι, όσο κι αν η σημασία τους μειώθηκε μετά τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο, πρέπει να δεχθούμε ότι τα φυσικά μονοπώλια παίζουν ακόμα και σήμερα καθοριστικό ρόλο.
Προσιδίαζαν βέβαια περισσότερο στο ιμπεριαλιστικό σύστημα μέχρι τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε η άμεση κατοχή των αποικιακών χωρών εξασφάλιζε στις ιμπεριαλιστικές χώρες τη μονοπωλιακή κατοχή κάποιων πρώτων υλών και την ανάδειξη κάποιων εθνικών βιομηχανιών (των ιμπεριαλιστικών χωρών) σε μονοπώλια της παγκόσμιας αγοράς. Είναι προφανές πως δεν πρόκειται εδώ για τη "συνένωση του κράτους με τα μονοπώλια σε μια νέα ποιότητα", αλλά για τη δυνατότητα να δημιουργηθούν μονοπώλια στην παγκόσμια αγορά, με την παρέμβαση του εθνικού κράτους. Πρόκειται δηλαδή για μια κρατική παρέμβαση που εντάσσεται στη γενικότερη λειτουργία του κράτους, η οποία, ως γνωστόν, επιδιώκει να δημιουργήσει τους αναγκαίους οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς όρους για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού (εθνικού) κεφαλαίου ενός κοινωνικού σχηματισμού.
Τα τεχνητά μονοπώλια οικοδομούν επίσης τη μονοπωλιακή του θέση σε μια ψηλότερη από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας, στο εσωτερικό ενός κλάδου της καπιταλιστικής παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή όμως η πάνω από τον κοινωνικό μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας δεν προκύπτει από τη μονοπωλιακή κατοχή μιας φυσικής δύναμης, αλλά από την τεχνολογική υπεροχή του συγκεκριμένου μεμονωμένου κεφαλαίου, σε σχέση με τις μέσες συνθήκες στο εσωτερικό του κλάδου παραγωγής που εντάσσεται. Αυτή η τεχνολογική υπεροχή αντανακλάται σε μια πρόσθετη υπεραξία και ένα πρόσθετο κέρδος.

Η τεχνολογική υπεροχή κάποιων μεμονωμένων κεφαλαίων είναι τις πιο πολλές φορές αποτέλεσμα της ψηλής συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, δηλαδή προκύπτει από την ψηλή τεχνική (και οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου (βλ. και Varga, 1974, σ. 18). Μπορεί όμως επίσης να προκύψει από την αποκλειστική χρησιμοποίηση μιας πατέντας ή κάποιων νέων τεχνολογιών.
Όπως είναι γνωστό, η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα της συνολικής εργασίας που καταναλώθηκε για την κατασκευή του. Η εργασία όμως που αποτελεί το μέτρο για την αξία του εμπορεύματος, δεν είναι η οποιαδήποτε εργασία, δεν είναι η εργασία που πραγματοποιείται στο ένα ή στο άλλο εργοστάσιο, αλλά η κοινωνικά αναγκαία εργασία, η εργασία δηλαδή που προκύπτει από μια εργατική δύναμη που ξοδεύεται με τον συνηθισμένο μέσο βαθμό μόχθου, με τον κοινωνικά συνηθισμένο βαθμό έντασης (Μαρξ 1978-α, σ. 208). Έτσι η αξία ενός εμπορεύματος προσδιορίζεται κοινωνικά, δεν ταυτίζεται με την ατομική του αξία, με τον χρόνο δηλαδή που στοίχισε η παραγωγή του για τον κάθε συγκεκριμένο κεφαλαιοκράτη.
Το τεχνητό μονοπώλιο δημιουργείται όταν ένα μεμονωμένο κεφάλαιο κατορθώνει, μέσα από την τεχνολογική υπεροχή του, να καθηλώνει την ατομική αξία των εμπορευμάτων που παράγει κάτω από την πραγματική τους αξία (που καθορίζεται όπως είπαμε στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο). Για τον μηχανισμό συγκρότησης των τεχνητών μονοπωλίων ο Μαρξ θα γράψει: Η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική του αξία, δηλαδή το εμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο εργασίας απ όσο στοιχίζει ο μεγάλος σωρός των προϊόντων του ιδίου είδους, που παράγονται με τους υπάρχοντες μέσους κοινωνικούς όρους. Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος όμως δεν είναι η ατομική του, αλλά η κοινωνική του αξία, δηλαδή δεν μετριέται με τον χρόνο εργασίας που στοιχίζει πραγματικά στον παραγωγό στην κάθε περίπτωση χωριστά, αλλά με τον χρόνο εργασίας που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του (...) Ο κεφαλαιοκράτης που χρησιμοποιεί τη νέα μέθοδο πουλάει το εμπόρευμά του στην κοινωνική του τιμή (...) το πουλάει πάνω από την ατομική του αξία και πραγματοποιεί έτσι μια πρόσθετη υπεραξία. (Μαρξ 1978-α, σ. 332.)
Η τάση λοιπόν για αύξηση της παραγωγικότητας, η τάση για αύξηση της σχετικής υπεραξίας, αλλά κι η δυνατότητα να δημιουργηθούν σε κάθε κλάδο της παραγωγής τεχνητά μονοπώλια, εγγράφεται στην ημερήσια διάταξη της καπιταλιστικής παραγωγής.
Το πρόσθετο κέρδος που απολαμβάνουν τα τεχνητά μονοπώλια σπρώχνει τους ανταγωνιστές του σαν αναγκαστικός νόμος του συναγωνισμού να εισάγουν τον νέο τρόπο παραγωγής (Μαρξ 1978-α, σ. 332). Γι αυτό εσωτερικό κίνητρο και μόνιμη τάση του κεφαλαίου είναι να ανεβάζει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, για να φτηναίνει τα εμπορεύματα και το φτήναιμα των εμπορευμάτων να φτηναίνει τον ίδιο τον εργάτη. (όπ.π.)
Το τεχνητό μονοπώλιο γεννιέται λοιπόν μέσα στον ανταγωνισμό, βρίσκεται διαρκώς μέσα σ αυτόν, ενώ παράλληλα η μονοπωλιακή του θέση απειλείται διαρκώς από τον ανταγωνισμό.
Είναι χαρακτηριστικό, ότι ακόμα και κατά την πρώτη περίοδο μετά την επικράτηση του σταλινισμού, οι θεωρητικοί του σοβιετικού μαρξισμού αναγνώριζαν ότι η μονοπωλιακή θέση ενός μεμονωμένου κεφαλαίου απειλείται διαρκώς από τους ανταγωνιστές του. Έγραφε έτσι ο Βάργκα το 1929: "Τα διαφορετικά είδη των μονοπωλίων κατέχουν διαφορετική σταθερότητα. Κανένα μονοπώλιο δεν είναι εξασφαλισμένο για πάντα. Τα πιο σταθερά από όλα είναι τα μονοπώλια των πρώτων υλών, εντούτοις κι αυτά απειλούνται πάντα από τη δυνατότητα να ανακαλυφθούν

άγνωστα μέχρι σήμερα αποθέματα πρώτων υλών, ή να αντικατασταθεί μέσα από την τεχνική πρόοδο η πρώτη ύλη που κατέχουν μονοπωλιακά από μια άλλη περισσότερο διαδεδομένη, είτε να αντικατασταθεί μια οργανική πρώτη ύλη από μια ανόργανη, όπως π.χ. το μονοπώλιο των μεγάλων επιχειρήσεων πετρελαίου που απειλείται από την υγροποίηση του άνθρακα. Τα μονοπώλια που βασίζονται στη μονοπωλιακή κατοχή ορισμένων μέσων εργασίας απειλούνται διαρκώς από την τεχνική πρόοδο" (Varga 1974, σ. 21-22.)

Οι παρατηρήσεις του Βάργκα κάνουν φανερό το γεγονός ότι ακόμα και τα φυσικά μονοπώλια συγκροτούνται στο εσωτερικό του κεφαλαιακού ανταγωνισμού και απειλούνται διαρκώς από αυτόν. Ο ισχυρισμός των σύγχρονων θεωρητικών του μονοπωλιακού καπιταλισμού ότι οι μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις καταργούν τον μεταξύ τους ελεύθερο ανταγωνισμό μέσα από συμφωνίες για τη θέσπιση ψηλών μονοπωλιακών τιμών σ όλους τους κλάδους της παραγωγής, και εγκαθιδρύονται έτσι ως παντοτινά μονοπώλια, ξεχνά την εγγενή τάση του κεφαλαίου να μετακινείται από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο, σε αναζήτηση του ψηλότερου δυνατού κέρδους. Οι μονοπωλιακές τιμές των συμφωνιών κορυφής βρίσκονται λοιπόν πάντα υπό την απειλή κάποιων άλλων κεφαλαίων που η παραγωγικότητά τους τούς επιτρέπει να παράγουν σε χαμηλότερες τιμές. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί εσωτερική αιτιότητα της κεφαλαιακής σχέσης. Δεν μπορεί να καταργηθεί από τη θέληση ορισμένων μεμονωμένων κεφαλαίων.

Τα τεχνητά μονοπώλια αποτελούν αναμφίβολα την κύρια μορφή των μονοπωλίων, ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή. Η δημιουργία τους συνυφαίνεται με τη διαδικασία συσσώρευσης και τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τον Μαρξ μπορεί να σχηματισθεί και ένας τρίτος τύπος μονοπωλίων, τη φορά αυτή όμως όχι στη σφαίρα της παραγωγής αλλά της κυκλοφορίας. Ο Μαρξ ονόμασε τον τύπο αυτό των μονοπωλίων τυχαία μονοπώλια. Πρόκειται δηλαδή για κάποια μεμονωμένα κεφάλαια που καταφέρνουν να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη με το να εκμεταλλευθούν, αναγκαστικά πρόσκαιρα, την αναρχία της καπιταλιστικής αγοράς, τις συγκυριακές ανισομέρειες και διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης. "Όταν μιλάμε για τυχαίο μονοπώλιο εννοούμε το μονοπώλιο που προκύπτει για τον αγοραστή ή πωλητή από την τυχαία σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς" (Μαρξ 1978-β, σ. 224.)

Το τυχαίο μονοπώλιο που δημιουργείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας έχει, όπως είναι προφανές, δευτερεύουσα σημασία, παρότι βέβαια η δημιουργία του δεν είναι πάντοτε τυχαία, όπως υπαινίσσεται η ονομασία του. Μ άλλα λόγια εντάσσεται εδώ και η δυνατότητα μιας περισσότερο μόνιμης κερδοσκοπίας, κατ αρχήν στην παγκόσμια αγορά, όταν οι συναλλασσόμενοι καλύπτονται πίσω από την ίδια νομική κυριότητα, όταν δηλαδή πρόκειται για κάποια μητρική εταιρία, σε κάποια καπιταλιστική χώρα, και για τη θυγατρική της σε κάποια άλλη χώρα. Μιλάμε για το περίφημο θέμα των υπερτιμολογήσεων και υποτιμολογήσεων, το οποίο τόσο πολύ φάνηκε να συγκινεί τους κυβερνητικούς αξιωματούχους κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ (βλ. και Ρουμελιώτης 1978). Αλλά και στην περίπτωση αυτή, η μεταβίβαση πόρων, που συντελείται μέσα από τις "άνισες ανταλλαγές" παραμένει αναγκαστικά δευτερεύουσα, ως προς την κύρια πλευρά, που είναι η μεταφορά κεφαλαίων, είτε σαν άμεσες παραγωγικές επενδύσεις (κύρια μορφή μεταφοράς κεφαλαίων ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες), είτε σαν επαναπατρισμός κερδών, τόκων κ.λπ.

Το μονοπώλιο είναι κατά κύριο λόγο μια κατηγορία της καπιταλιστικής παραγωγής και όχι της κυκλοφορίας. Δεν πρέπει λοιπόν να παραξενευόμαστε για το ενδιαφέρον

που δείχνει η πολιτική εξουσία και οι ιδεολόγοι της για τα μονοπωλιακά κέρδη που πραγματοποιούνται στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Για να συγκαλύψεις ένα σύστημα δεν έχεις παρά να υπερτονίσεις και να μεγαλοποιήσεις τις δευτερεύουσες πλευρές του.

Όμως ανάμεσα στις κύριες μορφές των μονοπωλίων από τη μια, δηλαδή τα φυσικά και τα τεχνητά μονοπώλια, που δημιουργούνται μέσα στην παραγωγική διαδικασία, και από την άλλη τα τυχαία μονοπώλια που δημιουργούνται στη σφαίρα της κυκλοφορίας, υπάρχει επίσης μια καθοριστική διαφορά, που αφορά τον χαρακτήρα των πρόσθετων κερδών που αποκομίζουν. Έτσι μόνο τα τυχαία μονοπώλια αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη μέσα από μια μεταφορά αξίας από κάποια άλλα επί μέρους κεφάλαια (κερδοσκοπία στην αγορά).

Αντίθετα τα τεχνητά αλλά ακόμα και τα φυσικά μονοπώλια αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη απλά γατί η ατομική αξία των εμπορευμάτων που παράγουν είναι χαμηλότερη από την ατομική αξία των ίδιων εμπορευμάτων που παράχθηκαν από τα άλλα μεμονωμένα κεφάλαια του συγκεκριμένου κλάδου παραγωγής. Επειδή λοιπόν, όπως ήδη αναπτύξαμε, η αγοραία αξία κάθε εμπορεύματος προσδιορίζεται κοινωνικά (σχηματισμός ενός μέσου, ως προς την τάση του, ποσοστού κέρδους) και δεν προκύπτει από τις ατομικές του αξίες, δεν λαμβάνει χώρα καμιά μεταφορά αξίας προς τα μονοπώλια. Τα μονοπώλια, όπως και τα μη-μονοπωλιακά κεφάλαια, πουλούν τα εμπορεύματα που παράγουν στην κοινωνικά καθορισμένη αξία τους (ακριβέστερα σε τιμές που κυμαίνονται γύρω από την --μέσω του σχηματισμού ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους προκύπτουσα-- τιμή παραγωγής). Το κόστος παραγωγής όμως ενός εμπορεύματος είναι χαμηλότερο για τα μονοπώλια. Πρόκειται λοιπόν για τη δυνατότητα των μονοπωλίων να απολαμβάνουν, χάρη στην υψηλή τους παραγωγικότητα, ένα πρόσθετο κέρδος. Τη διαδικασία αυτή περιέγραψε ο Μαρξ όταν εισήγαγε την έννοια της σχετικής υπεραξίας, αναφορικά με τα μεμονωμένα κεφάλαια ενός κλάδου παραγωγής, που παράγουν με μια παραγωγικότητα που είναι ψηλότερη από τη μέση παραγωγικότητα του κλάδου, και αποκομίζουν ένα κέρδος που είναι ψηλότερο από το μέσο κέρδος (όλης) της βιομηχανίας. Το αντίστροφο συμβαίνει (αποκόμιση ενός κέρδους χαμηλότερου του μέσου) για τα κεφάλαια με χαμηλότερη του μέσου παραγωγικότητα της εργασίας.

Κάθε υπαινιγμός λοιπόν ότι τα μονοπώλια εκμεταλλεύονται όλο το έθνος, δηλαδή ακόμα και τις μη μονοπωλιακές αστικές μερίδες, είναι ανυπόστατος. Επιδιώκει μόνο να εκτοπίσει από τον οπτικό μας ορίζοντα τη θεμελιώδη θέση του μαρξισμού. Ότι η τάξη των κεφαλαιοκρατών ως σύνολο, εκμεταλλεύεται πρώτα και κύρια την εργατική τάξη.

Χαρακτηριστική είναι στο σημείο αυτό η επιχειρηματολογία των θεωρητικών του σοβιετικού μαρξισμού. Για να στηρίξουν τη μεταρρυθμιστική στρατηγική της "αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας" διατείνονται ακριβώς ότι η "αντίθεση" ανάμεσα στη μονοπωλιακή και τη μη μονοπωλιακή αστική τάξη (που γίνεται κι αυτή τελικά αντικείμενο εκμετάλλευσης από τα μονοπώλια) οδηγεί την τελευταία σε συμμαχία με τις λαικές τάξεις: "Το μονοπωλιακό κέρδος περιλαμβάνει ένα μέρος της υπεραξίας που παράχθηκε από τις μη-μονοπωλιακές επιχειρήσεις. Τα μονοπώλια αποσπούν αυτό το μέρος της υπεραξίας μέσα από τον μηχανισμό των μονοπωλιακών υψηλών τιμών για τα προϊόντα τους και των μονοπωλιακών χαμηλών τιμών για τα προϊόντα των μη μονοπωλιοποιημένων επιχειρήσεων" (Popov 1984, σ. 204).

"Βαθαίνει η αντίθεση ανάμεσα στη μονοπωλιακή και τη μη μονοπωλιακή αστική τάξη. Ορισμένη μερίδα μικρών επιχειρηματιών, αναζητώντας διέξοδο από την κατάσταση, και προσπαθώντας να αποτρέψει την καταστροφή της, προσπαθεί να

πετύχει τον περιορισμό της κυριαρχίας των μονοπωλίων. Δημιουργείται έτσι η βάση για τη συμμετοχή αυτού του κοινωνικού στρώματος στον παλλαικό αγώνα ενάντια στην κυριαρχία του μονοπωλιακού κεφαλαίου. (Ινστιτούτο..., 1977, σ. 108.)
Αντίθετα όμως με τους ισχυρισμούς αυτούς, η μαρξιστική θεωρία είναι όπως είδαμε στο σημείο αυτό κατηγορηματική: Τα μονοπωλιακά κέρδη δεν συναρτώνται με μεταφορά υπεραξίας από τα μη μονοπωλιακά κεφάλαια. Αντίθετα λειτουργούν ως κίνητρο για την αύξηση της παραγωγικότητας των τελευταίων. Ακόμα λοιπόν κι αν προσωρινά ξεφεύγουν από τις εξισωτικές διαδικασίες της καπιταλιστικής παραγωγής (μέσο ποσοστό κέρδους), τα μονοπώλια παραμένουν πάντα στο εσωτερικό του ελεύθερου ανταγωνισμού, μέσα από τον οποίο συγκροτούνται τα επί μέρους, μεμονωμένα, κεφάλαια σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο. Όσο κι αν επιμένει ο σύγχρονος αναθεωρητισμός, όλα τα τμήματα του κεφαλαίου συγκροτούνται πάντα ως μια ενιαία τάξη, ως η άρχουσα τάξη της καπιταλιστικής κοινωνίας.

5.3 Συνολικό κεφάλαιο και μέσο κέρδος

Αν όπως είδαμε στα προηγούμενα ο ανταγωνισμός εξασφαλίζει την "πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου", αυτό συμβαίνει γιατί ο ανταγωνισμός επιβάλλει στα επί μέρους κεφάλαια τους νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής, κάνει δυνατό να συγκροτηθούν και να λειτουργήσουν οι επί μέρους καπιταλιστικές επιχειρήσεις, τα μεμονωμένα κεφάλαια, ως συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο.
Τα επί μέρους κεφάλαια, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αποτελούν ταυτόχρονα μέρη του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ως μεμονωμένα κεφάλαια κατατείνουν στον να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους. Αυτή η τάση για μεγιστοποίηση του κέρδους υποτάσσεται όμως, μέσα από τον ανταγωνισμό, στους νόμους εξισορρόπησης που είναι σύμφυτοι με την έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Κυρίαρχο ρόλο παίζει πρώτα απ όλα εδώ η τάση για εξίσωση του ποσοστού κέρδους των επί μέρους κεφαλαίων και η διαδικασία διαμόρφωσης ενός μέσου κέρδους.
Μέσα από τη δομική αλληλεξάρτητή τους, δηλαδή τη συγκρότησή τους σε κοινωνικό κεφάλαιο, τα μεμονωμένα κεφάλαια αναγορεύονται σε κοινωνική τάξη: λειτουργούν ως μια ενιαία κοινωνική δύναμη που αντιπαρατίθεται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία. Η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους δεν αποτελεί λοιπόν ένα νόμο που η ισχύς του περιορίζεται σε μια μόνο ιστορική περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αποτελεί ένα δομικό χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής.
Η τάση αυτή σχετίζεται με δυο διαδικασίες:
α) Τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό ενός κλάδου παραγωγής, που κατ αρχήν εξασφαλίζει τη λειτουργία του νόμου της αξίας σε κοινωνικό και όχι ατομικό επίπεδο, που εξασφαλίζει δηλαδή για κάθε εμπόρευμα την αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής, παρά τις διαφορές στην παραγωγικότητα και την οργανική σύνθεση των μεμονωμένων κεφαλαίων που παράγουν αυτό το εμπόρευμα, παρά δηλαδή τις διάφορες ατομικές αξίες των εμπορευμάτων (Μαρξ 1978-β, σ. 228). Ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός τείνει, όπως είπαμε, να επιβάλει σ όλα τα μεμονωμένα κεφάλαια τις κάθε φορά παραγωγικότερες τεχνικές παραγωγής. Εξισώνει έτσι το ποσοστό κέρδους στο εσωτερικό κάθε κλάδου.
β) Τον ανταγωνισμό στο επίπεδο της συνολικής καπιταλιστικής παραγωγής, που εξασφαλίζει μια τέτοια κινητικότητα του κεφαλαίου από τον έναν κλάδο της παραγωγής στον άλλο, ώστε να τείνει τελικά να διαμορφωθεί ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους σε ολόκληρη την καπιταλιστική οικονομία (γενικό ποσοστό κέρδους). Η

διαμόρφωση του ενιαίου (ως προς την τάση του) γενικού ποσοστού κέρδους επιτυγχάνεται με βάση τις τιμές παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό αποκτά η κεφαλαιακή σχέση την ολοκληρωμένη της μορφή: Τα εμπορεύματα εμφανίζονται ως προϊόντα όχι της εργασίας, αλλά του κεφαλαίου (Σταμάτης 1983).
Ο Μαρξ περιγράφει τη διαδικασία σχηματισμού των τιμών παραγωγής και συνακόλουθα την τάση εξίσωσης των διαφορετικών ποσοστών κέρδους σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους ως εξής: Εξαιτίας της διαφορετικής οργανικής σύνθεσης των κεφαλαίων που είναι τοποθετημένα σε διάφορους κλάδους παραγωγής, εξαιτίας επομένως του γεγονότος, ότι ανάλογα με τη διαφορετική ποσοστιαία συμμετοχή του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου σε ένα συνολικό κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, τίθενται σε κίνηση πολύ διαφορετικές ποσότητες εργασίας από ισομεγέθη κεφάλαια, τα κεφάλαια αυτά ιδιοποιούνται επίσης πολύ διαφορετικά μεγέθη υπερεργασίας, ή παράγουν πολύ διαφορετικές μάζες υπεραξίας. Κατά συνέπεια είναι στην αρχή πολύ διαφορετικά τα ποσοστά κέρδους, που επικρατούν σε διάφορους κλάδους παραγωγής. Αυτά τα διάφορα ποσοστά κέρδους εξισώνονται με τον συναγωνισμό σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους, που είναι ο μέσος όρος όλων αυτών των διαφορετικών ποσοστών κέρδους. Το κέρδος που, σύμφωνα μ αυτό το γενικό ποσοστό κέρδους, αναλογεί σ ένα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, οποιαδήποτε κι αν είναι η οργανική του σύνθεση, ονομάζεται μέσο κέρδος. Η τιμή ενός εμπορεύματος, που είναι ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος αυτού συν τη μερίδα που, σύμφωνα με τους όρους περιστροφής του, του αναλογεί, από το χρονιάτικο μέσο κέρδος του κεφαλαίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγή του (και όχι μόνο του κεφαλαίου, που καταναλώθηκε στην παραγωγή του), είναι η τιμή παραγωγής του. (Μαρξ 1978-β, σ. 199.)
Η "ελευθερία του κεφαλαίου", η συγκέντρωση και συγκεντροποπίησή του, και η δυνατότητά του να μετακινείται από τη μια σφαίρα παραγωγής στην άλλη -- μετακίνηση που επιβάλλεται μέσα από τον ανταγωνισμό-- είναι οι όροι που εξασφαλίζουν την κυριαρχία της τάσης για εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Με αυτή την ακατάπαυστη μετανάστευσή του, με δυο λόγια, με την κατανομή του ανάμεσα στις διάφορες σφαίρες παραγωγής, ανάλογα με την άνοδο εδώ ή την πτώση του ποσοστού κέρδους, το κεφάλαιο επιφέρει μια τέτοια σχέση της προσφοράς προς τη ζήτηση, που στις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής το μέσο κέρδος γίνεται το ίδιο κι έτσι οι αξίες μετατρέπονται σε τιμές παραγωγής. (Μαρξ 1978-β, σ. 248.)
Βέβαια η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, που συγκροτεί τα επί μέρους κεφάλαια σε συνολικό κεφάλαιο, δεν σημαίνει ότι αυτόματα και κάθε στιγμή, σε οποιονδήποτε καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, τα ποσοστά κέρδους των μεμονωμένων κεφαλαίων είναι ίσα. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του ανταγωνισμού, έτσι και εδώ εγγράφεται η δυνατότητα να αναπαράγονται κάποιες ανισότητες στα ποσοστά κέρδους, βέβαια μέσα πάντα στα πλαίσια της τάσης για εξίσωση του ποσοστού κέρδους και όχι καταργώντας την ισχύ της2. Γενικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή ο γενικός νόμος επιβάλλεται σαν η κυρίαρχη τάση, μ έναν πολύ πολύπλοκο και κατά προσέγγιση τρόπο, σαν κάποιος μέσος όρος αιώνιων διακυμάνσεων, που ποτέ δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ακρίβεια. (Μαρξ 1978-β, σ. 203-204.)
Το μονοπωλιακό κέρδος είναι έτσι μια δυνατότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μια δυνατότητα εσωτερική της τάσης για εξίσωση του ποσοστού κέρδους, που δημιουργείται ακριβώς μέσα και παράλληλα με αυτή την τάση, η οποία φυσικά εξακολουθεί να παραμένει κυρίαρχη.

Όπως είναι επόμενο από τα παραπάνω, το μονοπωλιακό κέρδος δεν μπορεί να αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εφ όσον παραμένει κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, δεν μπορεί να μην απειλείται διαρκώς από την κυρίαρχη τάση του καπιταλισμού, που τείνει να εξισώσει τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους, τάση που πηγάζει από τη "δομή του πυρήνα" (Kerngestalt) της κεφαλαιακής σχέσης.
Ακριβώς αντίθετα, η κυριαρχία της τάσης εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους είναι ο κοινωνικός όρος που διασφαλίζει τη συγκρότηση των επί μέρους κεφαλαίων σε άρχουσα κοινωνική τάξη: Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ, όσον αφορά το κέρδος, σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρίας (...) για τους διάφορους κεφαλαιοκράτες τα μερίδια αυτά διαφέρουν μεταξύ τους σύμφωνα με το μέγεθος του κεφαλαίου που έβαλε ο καθένας στη συνολική επιχείρηση, σύμφωνα με τον αριθμό των μετοχών που έχει. (Μαρξ 1978-β, σ. 200). Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποκτά συνείδηση ότι είναι μια κοινωνική δύναμη, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. (Μαρξ 1978, σ. 247.)
Στο σημείο αυτό μπορούμε να συνοψίσουμε: Το συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι το άθροισμα των μεμονωμένων κεφαλαίων. Είναι η συνολική κοινωνική κυριαρχία του κεφαλαίου, η οποία διασφαλίζεται και διαμορφώνεται στις επαρκείς μορφές της μέσα από τις εξισωτικές διαδικασίες που επιβάλλει ο ελεύθερος κεφαλαιακός ανταγωνισμός. Στο σημείο αυτό ο Μαρξ είναι κατηγορηματικός: Το κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αυτή την εξίσωση (του γενικού ποσοστού κέρδους, Γ.Μ.) όσο ανώτερη είναι η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη, σε μια δοσμένη εθνική κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο οι συνθήκες της δοσμένης χώρας είναι προσαρμοσμένες στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (Μαρξ 1978, σ. 248, οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ.)
Ο ισχυρισμός λοιπόν των θεωριών του μονοπωλιακού καπιταλισμού ότι τα μονοπώλια καταργούν την τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους στην ουσία παραποιεί και καταργεί τη μαρξική κατηγορία του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή τον πυρήνα της μαρξιστικής θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.
Στη μέχρι τώρα κριτική μας στις θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού αναφερθήκαμε κυρίως στις απόψεις, που θεωρούν ότι η τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους ανήκει στον παρωχημένο πλέον ανταγωνιστικό καπιταλισμό και τη θέση της έχει πάρει μια κλίμακα ποσοστών κέρδους, η οποία καθορίζεται με βάση τις ρυθμιστικές ή αναδιανεμητικές λειτουργίες του κράτους. Βεβαίως, όπως έδειξε και ο Altvater (1975), έχουν διατυπωθεί και ορισμένες άλλες παραλλαγές της θεωρίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού, που ως ένα βαθμό αποκλίνουν από το (κυρίαρχο) σχήμα για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, που περιγράψαμε στα προηγούμενα. Συνοπτικά οι αντιλήψεις αυτές είναι οι εξής:
α) Στις χώρες του μονοπωλιακού καπιταλισμού διαμορφώνονται δυο διαφορετικά μέσα ποσοστά κέρδους, ένα για το μονοπωλιακό και ένα για το μη-μονοπωλιακό τομέα της οικονομίας.
β) Διαμορφώνεται ένα μέσο ποσοστό κέρδους, όμως μόνο στον μη-μονοπωλιακό τομέα της οικονομίας.
γ) Στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού διαμορφώνεται ένα γενικό ποσοστό κέρδους, μέσα όμως από μια διαδικασία διαφορετική από εκείνη που είχε περιγράψει ο Μαρξ (τιμές παραγωγής). Πρόκειται στην ουσία έτσι για ένα τροποποιημένο μέσο ποσοστό κέρδους3.
Ο Altvater αντιπαραθέτει, και πολύ σωστά, σ αυτές τις απόψεις τα εξής:

α) Η αντίληψη για τα δυο διαφορετικά μέσα ποσοστά κέρδους μπορεί να αναφέρεται μόνο σε δυο διακριτές διαδικασίες σχηματισμού του συνολικού - κοινωνικού κεφαλαίου. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο θα επρόκειτο όμως για δυο διαφορετικές καπιταλιστικές κοινωνίες κι όχι απλώς για δυο τομείς. Χαρακτηριστικό της αντιφατικότητας αυτής της θεωρίας είναι το γεγονός ότι δεν είναι καν σε θέση να διατυπώσει το ερώτημα σχετικά με το τι είδους δομικές σχέσεις υφίστανται ανάμεσα στους δυο υποτιθέμενους διακριτούς τομείς.
β) Η αντίληψη σχετικά με την ύπαρξη ενός μέσου ποσοστού κέρδους αποκλειστικά στο μη-μονοπωλιακό τομέα της οικονομίας δεν κάνει τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνει την υπόθεση ότι τα μονοπώλια δεν υπόκεινται στις εξισωτικές διαδικασίες και πιέσεις που χαρακτηρίζουν τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό.
γ) Η αντίληψη τέλος ότι στον μονοπωλιακό καπιταλισμό λειτουργεί μια τροποποιημένη τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους αποτελεί απλώς μια απόπειρα να συγκαλυφθεί η απόκλιση των θεωριών του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τη μαρξιστική θεωρία.

5.4 Το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας επιτρέπει να θέσουμε τώρα το ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού.
Οι θεωρίες του μονοπωλιακού ή κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού θεωρούν ότι οι μετασχηματισμοί των δομικών χαρακτηριστικών και των νόμων του καπιταλιστικού συστήματος που, υποτίθεται, συνδέονται με τον σχηματισμό και την κυριαρχία των μονοπωλίων, οδηγούν στη διαμόρφωση ενός νέου σταδίου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:
Η φάση του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού είναι ως γνωστόν η τελευταία φάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ο προθάλαμος του σοσιαλισμού (Der Staatsmonopolistische Kapitalismus, 1972, σ. 529).
Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και θεωρητικοί που ασκούν κριτική στην αντίληψη του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, όπως π.χ. ο Νίκος Πουλαντζάς, αντιλαμβάνονται επίσης το μονοπωλιακό καπιταλισμό ως ένα στάδιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς (1981) θεωρεί τον μονοπωλιακό καπιταλισμό ως στάδιο στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (σ. 54). Θεωρεί ακόμα ότι στο εσωτερικό αυτού του ιμπεριαλιστικού σταδίου του ΚΤΠ μπορούν να διακριθούν κάποιες ιδιαίτερες φάσεις, οι οποίες όμως δεν αντιστοιχούν σε περαιτέρω μετασχηματισμούς του ΚΤΠ, αλλά είναι το ιστορικό αποτέλεσμα της τάξης των τάξεων (Πουλαντζάς 1981, σ. 53).
Από την άλλη μεριά οι περισσότεροι θεωρητικοί που ασκούν κριτική στην έννοια του μονοπωλιακού καπιταλισμού απορρίπτουν επίσης και κάθε αντίληψη σχετικά με τον χωρισμό του καπιταλισμού σε στάδια ή φάσεις. Έτσι για παράδειγμα ο Altvater (1975) θα γράψει:
Μόνο εάν ο ανταγωνισμός δεν είχε πράγματι καμιά δυνατότητα πια να εκτοπίσει το μονοπώλιο, ή δεν άφηνε καμιά δυνατότητα στα μη-μονοπωλιακά κεφάλαια να κερδίσουν μια μονοπωλιακή θέση, εάν δηλαδή η τάση δημιουργίας του μέσου ποσοστού κέρδους είχε πλήρως αποκλειστεί, θα νομιμοποιόταν αυτή η αντίληψη (σ. 160.)
Οι θέσεις που αναπτύξαμε εδώ σχετικά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τα μονοπώλια επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό αυτό, όμως μόνο σε αναφορά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής καθαυτόν. Ο ΚΤΠ, ως η δομή του πυρήνα (Μαρξ)

της κεφαλαιακής σχέσης σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα δεν υπόκειται πράγματι σε δομικούς μετασχηματισμούς ή στάδια. Παρ όλα αυτά, η εξέλιξη ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού μπορεί κάλλιστα να περιοδολογηθεί σε στάδια ή/και φάσεις. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται όμως για μετασχηματισμούς των εσωτερικών-αναγκαίων νόμων που διέπουν τον ΚΤΠ (δηλαδή κάθε καπιταλιστική κυριαρχία), αλλά για την παγίωση κάποιων συγκεκριμένων εξωτερικών ως προς τον ΚΤΠ κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών δύναμης, μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων. Πρόκειται λοιπόν για αποτελέσματα της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό των (αναπτυγμένων) καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, που αφορούν ζητήματα όπως η διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οι μορφές συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, η συγκεκριμένη διαδικασία διαμόρφωσης των κρατικών και αναπαραγωγικών μηχανισμών, η μορφή του μπλοκ εξουσίας, δηλαδή οι συγκεκριμένες αστικές μερίδες και οι αμοιβαίες σχέσεις τους, η συμμετοχή ή μη άλλων τάξεων πλην της αστικής στο μπλοκ της εξουσίας (π.χ. φεουδαρχών, γαιοκτημόνων), με δυο λόγια, ο συνολικός κοινωνικός συσχετισμός των δυνάμεων.

Αναφερόμαστε λοιπόν στις σχετικά διαφοροποιημένες ιστορικές μορφές συγκρότησης ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, που προκύπτουν από τα διαφορετικά ιστορικά στάδια της πάλης των τάξεων, κι όχι βέβαια από ένα μετασχηματισμό των δομικών χαρακτηριστικών και της λειτουργίας του ΚΤΠ.

Με αυτή την έννοια νομιμοποιούμαστε λοιπόν να μιλάμε για στάδια της καπιταλιστικής εξέλιξης και ανάπτυξης: ως στάδια στην ιστορική εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνικών μετασχηματισμών.

Πραγματικά, από τις αρχές του 19ου αιώνα έλαβαν χώρα μια σειρά από σημαντικούς μετασχηματισμούς σε όλες σχεδόν τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, στις οποίες σταδιακά εισαγόταν η "βιομηχανική επανάσταση".

Κατά τις πρώιμες περιόδους καπιταλιστικής ανάπτυξης είχε διαμορφωθεί έτσι σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες ένας ιδιαίτερα ευνοικός για το κεφάλαιο συσχετισμός των δυνάμεων μέσα στην πάλη των τάξεων. Ο συσχετισμός αυτός επέτρεψε το κεφάλαιο, παρά τη ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με τη χρησιμοποίηση των μηχανών, να επιμηκύνει διαρκώς την εργάσιμη μέρα και να εντατικοποιεί παράλληλα την εργασιακή διαδικασία, με την ταυτόχρονη μαζική χρησιμοποίηση της εξευτελιστικά αμειβόμενης παιδικής και γυναικείας εργατικής δύναμης.

Αντίθετα κατά την επόμενη ιστορική φάση, χοντρικά από το 1870 και μετά, λαμβάνει χώρα μια αντίστροφη διαδικασία: Η αγωνιστικότητα αλλά και η συνδικαλιστική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης αναπτύσσεται ραγδαία, γεγονός που συνεπιφέρει ένα μετασχηματισμό των συσχετισμών δύναμης προς όφελος της εργατικής τάξης (Ιωακείμογλου 1985, 1986).

Στην Αγγλία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ μειώνεται από το 1870 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η εργάσιμη μέρα με ένα μέσο ρυθμό 5 ώρες την εβδομάδα ανά πενταετία. Ταυτόχρονα μειώνεται σημαντικά η ελαστικότητα των μισθών. Οι εργατικοί μισθοί αυξάνουν σε σταθερές τιμές στην Αγγλία από 100 το 1850 σε 128 το 1873 και 176 το 1896. Παράλληλα, στις περιόδους κρίσης οι μειώσεις των μισθών παραμένουν σχετικά μικρές: Από 137 το 1867 σε 132 το 1871, από 137 το 1879 σε 134 το 1880, από 136 το 1881 σε 135 το 1882 κ.λπ. (Ιωακείμογλου 1985).

Παρ ότι οι αλλαγές αυτές δεν σήμαναν για την εργατική τάξη το τέλος της ιστορικής περιόδου της εξαθλίωσης, προκάλεσαν εντούτοις μια σειρά από καθοριστικούς μετασχηματισμούς σε όλες τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού: Πρόκειται στην πραγματικότητα για το τέλος μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου κατά την

οποία η καπιταλιστική συσσώρευση βασιζόταν αποφασιστικά στην αύξηση της απόλυτης υπεραξίας (Μαρξ): Επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας, απασχόληση των γυναικών και των παιδιών με εξαιρετικά χαμηλές αμοιβές κ.λπ. Αυτός ο καπιταλισμός της απόλυτης υπεραξίας, όπως ονομάζει την ιστορική φάση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών, που μόλις περιγράψαμε, ο Ηλίας Ιωακείμογλου, φθάνει, λοιπόν, με το τέλος του αιώνα στα όριά του. Η συνδικαλιστική-πολιτική ενδυνάμωση της εργατικής τάξης δεν αφήνει τώρα στο κεφάλαιο παρά ένα μόνο δρόμο για την αύξηση της παραγωγής υπεραξίας και την επιτάχυνση έτσι της διαδικασίας συσσώρευσης: Την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που οδηγεί τελικά στο "να φτηναίνει τον ίδιο τον εργάτη" (Μαρξ 1978-α, σ. 334), σταθεροποιώντας έτσι τις καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.
Υιοθετώντας λοιπόν και εμείς τους όρους που πρότεινε ο Ιωακείμογλου (1985) μπορούμε στο σημείο αυτό να διατυπώσουμε τη θέση ότι από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (και σε ορισμένες χώρες λίγο αργότερα), οι χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού περνούν από το ιστορικό στάδιο του "καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας" στο ιστορικό στάδιο του "καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας". Πρόκειται για μετασχηματισμούς που αφορούν όχι μόνο τη διαδικασία παραγωγής ή την εργασιακή διαδικασία, αλλά τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής στο σύνολό της, δηλαδή και το πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Χρειάζεται, λοιπόν, εδώ να επιμείνουμε περισσότερο.
Είναι γνωστό από τον Μαρξ ότι η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας αποτελεί μια μόνιμη και εγγενή τάση του καπιταλισμού από την πρώτη στιγμή της γέννησης της μεγάλης βιομηχανίας, δηλαδή με την ολοκλήρωση της διαδικασίας ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Εντούτοις, η τάση αυτή δεν κυριαρχεί εξαρχής στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, πράγμα που γίνεται φανερό ακόμα και κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης: "Όπως είναι γνωστό, η τεχνολογική επανάσταση έλαβε χώρα πρώτα στην υφαντουργία, τη χαλυβουργία και τη μεταλλουργία, όπου οι σημαντικότεροι νεωτερισμοί ήταν η εφεύρεση της κλωστικής μηχανής, της ατμομηχανής και της υψικαμίνου. Έγινε όμως προφανές ότι κατ αρχάς δεν δημιουργήθηκαν εκτεταμένες ανταλλαγές ανάμεσα στη βιομηχανία καταναλωτικών ειδών και στη βιομηχανία μέσων παραγωγής (...) Γύρω στα 1840 το 75% των βιομηχανικών εργατών στην Αγγλία απασχολούνταν στην υφαντουργία και από αυτούς το 50% αφιερωνόταν στην επεξεργασία του βαμβακιού" (Schweers, 1980, σ. 239-240).
Η βιομηχανική επανάσταση αφορούσε λοιπόν αρχικά μόνο ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους και συνοδευόταν από τις παραδοσιακές μορφές της παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας: Ο παουπερισμός, η φτώχεια των μαζών ήταν συνιστώσα της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι τη δεκαετία του 1860, όπου κυρίως πλήττονταν η μεγάλη μερίδα, οι εργάτες γης, αλλά και οι υφαντουργοί από το 1820 και μετά, και οι ανειδίκευτοι εργάτες, όπως και οι γυναίκες και τα παιδιά (Schweers 1980, σ. 254-255).
«Παρά μια ετήσια αύξηση της παραγωγής κατά 6-7%, στη βαμβακουργία (στην Αγγλία, Γ.Μ.) αντιστοιχούσε μόνο 7-8% της ακαθάριστης εγχώριας παραγωγής με μικρά αποτελέσματα αναφορικά με την εσωτερική διαπλοκή και ελάχιστα αποτελέσματα αναφορικά με την κάλυψη της τελικής ζήτησης: 77% των εργατών της υφαντουργίας ήταν το 1838 γυναίκες και παιδιά, που επιλέγονταν λόγω της μεγάλης προσαρμοστικότητάς τους στην εργασιακή πειθαρχία της βιομηχανίας, και απασχολούνταν σε μια εργάσιμη μέρα 16 ωρών και μια βδομάδα 8 ημερών με

εξαιρετικά χαμηλούς μισθούς (γυναίκες 1/3, παιδιά 1/6 του ανδρικού μισθού)» (Hurtienne, 1981, σ. 115).

Ο ιδιαίτερα αρνητικός, για την εργατική τάξη, συσχετισμός των δυνάμεων ήταν φανερός και στο πολιτικό επίπεδο. Έτσι στην Αγγλία, το 1867 απόκτησαν οι πρώτοι εργάτες (οι ειδικευμένοι εργάτες) το εκλογικό δικαίωμα. Το 1884 επεκτάθηκε και πάλι το εκλογικό δικαίωμα. Εντούτοις σημαντικά στρώματα του πληθυσμού, το προλεταριάτο του χωριού, οι φτωχοί των πόλεων, όπως και όλες οι γυναίκες παρέμειναν και μετά την τρίτη εκλογική μεταρρύθμιση χωρίς εκλογικό δικαίωμα (Engels, England 1845 und 1885, in MEW 21, σ. 191-195) (Schweers 1980, σ. 259).

Ο Thomas Hurtienne (1981) μελέτησε την καπιταλιστική ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών κατά τον 19ο αιώνα με βάση τις εργασίες των Hobsbawn, Dean, Foster, Odels κ.ά. και διατύπωσε τα συμπεράσματά του ως εξής: Στο πλαίσιο της κυριαρχίας της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας και της εκτατικής κεφαλαιακής συσσώρευσης, το βιοτικό επίπεδο των εργατικών οικογενειών παρέμενε μέχρι τον Α΄ Παγκόμιο Πόλεμο μονίμως περιορισμένο στο επίπεδο των ζωτικών αναγκών σε μέσα διατροφής, ενδυμασία και κατοικία (με την μπίρα, το ποδόσφαιρο και τις μουσικές εκδηλώσεις ως μοναδικές διασκεδάσεις στον ελεύθερο χρόνο τους). Ο τρόπος παραγωγής της μεγάλης βιομηχανίας δεν κυριαρχούσε κατά κανένα τρόπο στις κατ εξοχήν βιομηχανίες καταναλωτικών ειδών (ένδυση, διατροφή, είδη για το σπίτι), αλλά αφορούσε αρχικά τα ενδιάμεσα προϊόντα που μπορούσαν εύκολα να μηχανοποιηθούν (νήματα, υφάσματα, χάλυβας τσιμέντο) (...) Η επαναστατικοποίηση της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών στη βάση της μεγάλης βιομηχανίας άρχισε για πρώτη φορά στις αρχές του 20ου αιώνα και μαζικοποιήθηκε στις ΗΠΑ με την εισαγωγή από τον Taylor των μεθόδων επιστημονικής διεύθυνσης της επιχείρησης και από τον Ford της ημιαυτόματης αλυσίδας συναρμολόγησης (...) Μόνο τώρα μπορούσε να αναπτυχθεί μια στενή συνάρθρωση ανάμεσα στην εν σειρά παραγωγή ειδών μαζικής κατανάλωσης και στη μηχανοποιημένη μηχανολογία, η οποία αύξησε αλματωδώς την παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας στις βιομηχανίες ειδών κατανάλωσης (Hurtienne 1981, σ. 120).

Η μετάβαση λοιπόν, στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας συνδέεται με τους ακόλουθους μετασχηματισμούς στο εσωτερικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών:

α) Μετασχηματισμός της εργασιακής διαδικασίας με την όλο και ευρύτερη εφαρμογή των επιστημονικών γνώσεων στην παραγωγή, η οποία οδηγεί σε μια συνεχή μεταβίβαση των γνώσεων του συλλογικού εργάτη στο κεφάλαιο και σε μια συνεχή υποκατάσταση της εργασίας από συστήματα μηχανών (Ιωακείμογλου 1985).

β) Μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας σε συνολικό κοινωνικό επίπεδο, με τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, τη μείωση του ειδικού βάρους των μη καπιταλιστικών τομέων της οικονομίας, τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων (που αποτελούν ακριβώς τον τόπο των ιδεολογικών και αναπαραγωγικών μηχανισμών του καπιταλιστικού κράτους, Στογιαννίδου 1985), την αριθμητική επέκταση της νέας μικροαστικής τάξης κ.λπ. Η αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου συνδέεται με τη ραγδαία ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής και έχει ως κινητήρια δύναμη τη γρήγορη ανάπτυξη του τομέα Ι της καπιταλιστικής παραγωγής (παραγωγή μέσων παραγωγής). Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της παραγωγής σημαίνει ταυτόχρονα δημιουργία στους περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους ενός μικρού αριθμού γιγαντιαίων επιχειρήσεων, οι οποίες συγκεντρώνουν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής και αποκτούν έτσι τη δυνατότητα να λειτουργήσουν για ένα μεγαλύτερο ή

μικρότερο χρονικό διάστημα ως μονοπώλια, κυρίως τεχνητά μονοπώλια. Αυτό που έχει όμως εδώ τη μεγαλύτερη σημασία είναι ότι αυτές οι επιχειρήσεις του μεγάλου κεφαλαίου λειτουργούν, μέσα από την ιδιαίτερη θέση τους στη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ως η ηγεμονική μερίδα της άρχουσας τάξης. Στο ζήτημα όμως αυτό θα επανέλθουμε.
γ) Η διεύρυνση της καπιταλιστικής παραγωγής σε όλες τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού οδηγεί σε μια αντίστοιχη διεύρυνση του εξωτερικού του εμπορίου, γεγονός που συνδέεται αιτιακά, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, με την ανάπτυξη των εξαγωγών κεφαλαίου.
δ) Οι μεταβολές της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας συνδέονται με αντίστοιχους μετασχηματισμούς στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο.
Κατ αρχήν πρόκειται για τη ραγδαία ενίσχυση της σημασίας και του πεδίου λειτουργίας της οικονομικής πολιτικής του κράτους, ως αποτέλεσμα των προβλημάτων που προκύπτουν από τη διευρυνόμενη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και από την όξυνση των ενδοαστικών αντιθέσεων.
Από την άλλη μεριά πρόκειται για μια σειρά κρατικές λειτουργίες, οι οποίες προκύπτουν ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών της εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας, που περιγράψαμε, και οι οποίες στοχεύουν στον έλεγχο της διαδικασίας διευρυμένης αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, σε αντιστοιχία με τα νέα δεδομένα των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης. Εδώ σχηματικά εντάσσονται οι εξής μετασχηματισμοί:
Η επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο αγκαλιάζει τώρα και τους γόνους της εργατικής τάξης και διαμορφώνεται τελικά ως ένας ενιαίος εθνικός μηχανισμός, του οποίου οι λειτουργίες και οι ιεραρχικές βαθμίδες εκπορεύονται από τις αρχές της αξιοκρατίας και της ισοπολιτείας (Μηλιός 1993).
Η επανασταθεροποίηση της οικογένειας (ως μονάδας κατανάλωσης και μηχανισμού αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης), μετά τον πρόσκαιρο κλονισμό της, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την εργατική τάξη, κατά την περίοδο του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας. (Μηλιός και Σπαθής 1984, Ιωακείμογλου 1984).
Εκπαίδευση και οικογένεια αποτελούν πλέον τους δυο κύριους ιδεολογικούς μηχανισμούς του αστικού κράτους, οι οποίοι συμβάλλουν αποφασιστικά στη διατήρηση και αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας (Αλτουσέρ 1977).
Η διαμόρφωση του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, το οποίο παίρνει τελικά τη μορφή του "κοινωνικού κράτους" και του "κράτους δικαίου", με τη διαπλοκή των κρατικών κοινωνικών λειτουργιών με την εργατική νομοθεσία και με τις λειτουργίες των συνδικάτων. Μια από τις σημαντικότερες ιδεολογικές συνέπειες του κοινωνικού κράτους είναι και η κυριαρχία μέσα στο εργατικό κίνημα της αυταπάτης σχετικά με το κοινοβουλευτικό πέρασμα στον σοσιαλισμό (Míller-Neusss 1971).
Οι μετασχηματισμοί που περιγράψαμε, και που αναφέρονται σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών, διαφοροποιούν τη μορφή της καπιταλιστικής κυριαρχίας του 19ου αιώνα (καπιταλισμός της απόλυτης υπεραξίας) από τη σύγχρονη μορφή αυτής της κυριαρχίας (καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας).
Αυτό που μετασχηματίστηκε δεν είναι οι νόμοι της κεφαλαιακής συσσώρευσης που προσιδιάζουν στον ΚΤΠ, ή αλλιώς τα δομικά χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, αλλά οι ιστορικές οριακές συνθήκες και μορφές εμφάνισης της κεφαλαιακής σχέσης, οι εξωτερικοί προσδιορισμοί των νόμων κίνησης του κεφαλαίου. Πρόκειται δηλαδή για τον ιστορικό μετασχηματισμό των

συσχετισμών δύναμης και αντίστοιχα των οργανωτικών μορφών της εξουσίας στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Ως καθοριστικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας προβάλλει αναμφίβολα η διαμόρφωση της μερίδας του μεγάλου κεφαλαίου ως ηγεμονικής μερίδας στο εσωτερικό της αστικής τάξης. Υπό αυτό το πρίσμα έχουν κατά τη γνώμη μου εξαιρετική σημασία οι αναλύσεις του Πουλαντζά στο Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις σχετικά με τη διαμόρφωση του μπλοκ εξουσίας. Σε αντίθεση με τα μεταγενέστερα γραπτά του, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει εδώ, ότι η κατηγορία του σταδίου μπορεί να οριστεί μόνο σε αναφορά με την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού, όχι σε αναφορά με τον τρόπο παραγωγής4. Έγραφε, λοιπόν, ο Πουλαντζάς:

Ο συνασπισμός εξουσίας αναφέρεται στην περιοδολόγηση του καπιταλιστικού σχηματισμού σε τυπικά στάδια (...) Ο συνασπισμός εξουσίας αποτελεί μια αντιφατική ενότητα τάξεων και μερίδων πολιτικά κυρίαρχων υπό την αιγίδα της ηγεμονικής μερίδας (...) Είναι προφανές ότι η τυπική διαμόρφωση ενός καθορισμένου συνασπισμού εξουσίας εξαρτάται από τη συγκυρία δηλαδή από τον συγκεκριμένο συνδυασμό των παραγόντων που αναφέραμε. αυτός μας προσφέρει σε κάθε περίπτωση ένα πλαίσιο αποκάλυψης των τυπικών ταξικών σχέσεων ενός σταδίου του καθορισμένου σχηματισμού, χαράσσοντας τα όριά του. Στο εσωτερικό των ορίων που τίθενται απ αυτό το στάδιο, διαπιστώνουμε μια σειρά μεταβολών των ταξικών σχέσεων, τροποποιήσεις του συνασπισμού εξουσίας, που δεν θέτουν ωστόσο σε αμφισβήτηση την τυπική του διαμόρφωση και την αντίστοιχη μορφή κράτους (Πουλαντζάς, 1975 (α), τ. βΔ, σ. 78, 84 και 90.)

Η ανάλυση αυτή του Πουλαντζά βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις θέσεις που αναπτύξαμε εδώ σχετικά με την περιοδολόγηση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Ο καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας αποτελεί το στάδιο εκείνο εξέλιξης των καπιταλιστικών σχηματισμών που ιστορικά ονομάστηκε ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού ή μονοπωλιακός καπιταλισμός. Πρόκειται για την αναδιοργάνωση, μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων, των (οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών) καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία διαπλέκεται με την ταυτόχρονη ιμπεριαλιστική επέκταση του κεφαλαίου.

Το λάθος των κλασικών (αλλά και των περισσότερων σύγχρονων) θεωριών για τον ιμπεριαλισμό συνίσταται κυρίως στο ότι ερμηνεύουν την ιστορική αυτή διαδικασία μετασχηματισμού όχι ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, αλλά ως τη συνέπεια του σχηματισμού και της κυριαρχίας των μονοπωλίων. Ακόμα παραπέρα, θεωρούν ότι αυτή η κυριαρχία των μονοπωλίων αποτελεί ένα στάδιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Πρόκειται για μια οικονομιστική-εξελικτική ερμηνεία της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης.

5.5 Παράρτημα: Ο Λένιν και οι επίγονοί του

Η κριτική μας στις θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού αποκάλυψε, νομίζω, ότι η κύρια πλευρά της παρέμβασης των θεωριών αυτών έγκειται σε ένα μετασχηματισμό του μαρξιστικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας προς αντιλήψεις και θέσεις που εντάσσονται ή έστω προσιδιάζουν στις ιδεολογίες του οικονομισμού, του εξελικτικού μεταρρυθμισμού και του καταστροφισμού. (Για τα ζητήματα αυτά βλ. επίσης Μηλιός 1996). Οι μετατοπίσεις αυτές είναι ιδιαίτερα προφανείς στις αναλύσεις που εντάσσονται στα πλαίσια του σοβιετικού μαρξισμού: Το μονοπώλιο θεωρείται κατ αρχήν από τις θεωρίες αυτές ως μια εντελώς νέα μορφή

εμφάνισης του κεφαλαίου, μια μορφή που δεν υπήρχε την εποχή του Μαρξ και γι αυτό η θεωρητική της προσέγγιση αναγκαστικά πρέπει να ξεφύγει από τις έννοιες και τη θεωρία που συγκρότησε ο Μαρξ για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.
Τώρα είναι ανοικτός ο δρόμος για να πάψει το μονοπώλιο να αποτελεί μια κατηγορία που εντάσσεται στην έννοια του μεμονωμένου, ατομικού κεφαλαίου και να αναχθεί σε μια έννοια που χαρακτηρίζει την ουσία του σημερινού καπιταλισμού. Το μονοπώλιο γίνεται τώρα μια αυτοδύναμη βουλησιαρχική οντότητα που γράφει ιστορία. Η βούληση των μονοπωλίων (και όχι οι νόμοι κίνησης που συνάγονται από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εξουσίας) παρουσιάζεται έτσι να καθορίζει τις μορφές και τις κατευθύνσεις εξέλιξης του καπιταλισμού.
Το επόμενο βήμα είναι, με τρόπο πια φυσιολογικό, το να εξοβελιστεί η έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, από την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού. Οι αναγκαίοι θεωρητικοί μετασχηματισμοί έχουν πλέον συντελεσθεί. Αφού η έννοια του κεφαλαίου έχει υποκατασταθεί από τα μονοπώλια, η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας μπορεί να υποτάσσεται στην αντίθεση μονοπωλίων-έθνους, το αστικό κράτος μπορεί να γίνει κράτος των μονοπωλίων και φυσικά η σοσιαλιστική επανάσταση γίνεται αντιμονοπωλιακή αλλαγή ή απλούστερα αλλαγή ή "επιστημονικότερα" "πραγματική αλλαγή", "βαθιά αλλαγή", "ουσιαστική αλλαγή" κ.λπ. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας, αλλά και οι κάθε λογής απολογητές της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης μπορούν τώρα, χωρίς ενδοιασμούς, να δηλώνουν μαρξιστές.
Βεβαίως, οι θεωρητικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί που μόλις αναφέραμε κατά κανένα τρόπο δεν αφορούν στον ίδιο βαθμό, όπως άλλωστε είδαμε και στο πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου, τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό και ειδικότερα την μπροσούρα του Λένιν. Δεν πρόκειται ούτε καν για μια εκλεκτικίστικη ανάγνωση της μπροσούρας του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό, παρά τη δυνατότητα για μια τέτοια ανάγνωση, που παρέχει η εκλαικευτική πολιτική πολεμική του Λένιν. Πρόκειται πολύ περισσότερο για έναν ποιοτικό μετασχηματισμό συγκεκριμένων θέσεων του Λένιν, στο έδαφος των ιδεολογιών του οικονομισμού και του καταστροφισμού, στις οποίες είχαμε ήδη την ευκαιρία να ασκήσουμε κριτική, όταν αναφερθήκαμε στη θεωρία της γενικής κρίσης του καπιταλισμού.
Οι επίγονοι του Λένιν, οι θεωρητικοί του σταλινισμού, ταυτίζουν αρχικά την κοινωνική επανάσταση με την κατάρρευση του καπιταλισμού, που υποτίθεται ότι θα προκύψει ως συνέπεια του σαπίσματος του μονοπωλιακού καπιταλισμού και της ανάσχεσης των παραγωγικών του δυνάμεων.
Η σημερινή παρακμή του καπιταλισμού είναι λοιπόν μια περίοδος γρήγορου σχηματισμού μονοπωλίων έγραφε ο Βάργκα το 1929. Και δυο χρόνια αργότερα υποστήριζε: Το σάπισμα του καπιταλισμού είναι αδιαχώριστο από τον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Η σημαντικότερη μορφή του είναι ο συνειδητός περιορισμός της παραγωγής και της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων" (Varga 1974, σ. 4 και 215.)
Οι θέσεις αυτές εισάγουν την αντίληψη ότι το κράτος έχει μεταβληθεί σε εξάρτημα των μονοπωλίων: Στην πραγματικότητα τα μονοπώλια κυριαρχούν πάνω στο κράτος. Το κράτος διαμορφώνει την εξωτερική του οικονομική πολιτική σύμφωνα με τις προσταγές των μονοπωλίων. Αν τα συμφέροντα των διαφορετικών μονοπωλίων σχετικά με την οικονομική πολιτική του κράτους έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους κυριαρχεί το ισχυρότερο μονοπώλιο (Varga, 1974, σ. 35.) Βέβαια, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930,εξακολουθούσαν ακόμη να βρίσκονται σε ισχύ στα πλαίσια της σοβιετικής ιδεολογίας οι μαρξιστικές θέσεις, που αντιλαμβάνονται το κράτος ως την

υλική μορφή της πολιτικής εξουσίας της αστικής τάξης στο σύνολό της: Κρατικός καπιταλισμός σημαίνει εν μέρει την υπαγωγή των οικονομικών συμφερόντων των μεμονωμένων καπιταλιστών στο συνολικό συμφέρον της αστικής τάξης το οποίο παρουσιάζεται ως κοινωνικό συμφέρον (Varga 1974, σ. 39.)

Η τελική ρήξη μ αυτές τις μαρξιστικές θέσεις για το κράτος, δηλαδή η ολοκληρωτική επικράτηση της αντίληψης ότι η άρχουσα τάξη περιορίζεται στη μονοπωλιακή ολιγαρχία, ενάντια στην οποία αγωνίζεται ακόμα και η μη-μονοπωλιακή αστική τάξη, πραγματοποιείται με επίσημο τρόπο στο 7ο Συνέδριο της Διεθνούς το 1934 (Πουλαντζάς 1975 (β), κεφ. 3).

Μετά τον Πόλεμο ξεκινάει μια συστηματοποίηση των θέσεων του σοβιετικού οικονομισμού, η οποία οδηγεί τελικά στη διατύπωση της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού. Πρόκειται για μια αντιφατική διαδικασία μέσα από την οποία κυρίως επιδιώκεται να διασωθούν και να αναδιατυπωθούν οι κυρίαρχες ιδεολογίες του οικονομισμού και του καταστροφισμού, παρά τη μεταπολεμική σταθεροποίηση και ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες της Δύσης (Petrowski 1971, Μηλιός 1978, 1980).

Ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός ορίζεται ως η νεότερη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, η οποία κατά κύριο λόγο προκύπτει από τη συγχώνευση (της εξουσίας) του κράτους με την εξουσία των μονοπωλίων. Ο ορισμός αυτός απ τη μια σταθεροποιεί την αντίληψη ότι η κοινωνική βάση της εξουσίας στις καπιταλιστικές χώρες έχει περιοριστεί πλέον στη μονοπωλιακή ολιγαρχία, η οποία στρέφεται εναντίον όλου του έθνους, ακόμα και της μη-μονοπωλιακής αστικής τάξης, ενώ από την άλλη εξηγεί γιατί καταφέρνει ακόμα να επιβιώνει και να αναπτύσσεται "ο καπιταλισμός που σαπίζει": Η συγχώνευση της δύναμης των μονοπωλίων με τη δύναμη του κράτους σε έναν ενιαίο μηχανισμό μετατρέπεται για τη μονοπωλιακή αστική τάξη σε τελευταίο μέσο για τη διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος. (Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών ΕΣΣΔ, 1977, σ. 151). Η συνύφανση κράτους και μονοπωλίων σ έναν ενιαίο μηχανισμό αποτελεί μια ύστατη προσπάθεια (...) προσαρμογής των καπιταλιστικών σχέσεων προς τις απαιτήσεις των παραγωγικών δυνάμεων. (Σαμαράς, 1978, σ. 334).

Βεβαίως, η κύρια αιτία γι αυτή την αποσταθεροποίηση του καπιταλισμού είναι η ύπαρξη του σοσιαλιστικού στρατοπέδου: Η πιο βασική ιδιομορφία της νέας κατάστασης είναι η άνοδος του παγκόσμιου σοσιαλισμού, που μετέτρεψε την αντίθεση ανάμεσα στα δυο παγκόσμια συστήματα σε κύρια αντίθεση της σύγχρονης εποχής. (Ινστιτούτο..., 1977, σ. 138).

Οι αντιλήψεις αυτές συμπληρώνονται με την εισαγωγή της θεωρίας για την επιστημονική-τεχνική επανάσταση, (ΕΤΕ). Με τη θεωρία αυτή επιδιώκεται να περισωθεί ο πυρήνας του σοβιετικού οικονομισμού, η άποψη για την ανάσχεση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό, σε μια εποχή όπου η τεχνική πρόοδος στις καπιταλιστικές βιομηχανικές χώρες εμφάνιζε γρήγορους ρυθμούς. Η επιστημονική-τεχνική επανάσταση είναι, σύμφωνα μ αυτές τις αντιλήψεις, ένα φαινόμενο τόσο του καπιταλισμού όσο και του σοσιαλισμού. Εκδηλώνεται με ριζικές αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις, ποιοτικό άλμα στην επιστήμη και την τεχνική, στη γνώση από τον άνθρωπο των νόμων της φύσης και στη χρησιμοποίησή τους στην κοινωνική παραγωγή. (...) Οδηγεί σε σοβαρές αλλαγές των υλικών συνθηκών ζωής του ανθρώπου (...) Στις χώρες του σοσιαλισμού η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση είναι ισχυρό μέσο για τη δημιουργία της υλικο-τεχνικής βάσης του κομμουνισμού. Στον καπιταλιστικό κόσμο αυτή μπορεί προσωρινά να χρησιμοποιηθεί για το δυνάμωμα των οικονομικών θέσεων των

μονοπωλίων και του κράτους, αλλά από άποψη μακρόχρονης προοπτικής οξύνει τις αντιθέσεις του καπιταλισμού (Ινστιτούτο..., 1977, σ. 196-197). Στις συνθήκες της ΕΤΕ το προβάδισμα της επιστήμης σε σχέση με την τεχνική και της τεχνικής σε σχέση με την άμεση παραγωγή γίνεται νόμος της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (Ρίχτα 1978, σ. 50).
Μέσα από τις αντιλήψεις αυτές για την ΕΤΕ ο οικονομισμός φθάνει στην ακραία μορφή του: Οι επιστημονικές γνώσεις --ως αποτελέσματα μιας διαδικασίας ανεξάρτητης από τις κοινωνικές σχέσεις-- καθορίζουν την εξέλιξη της τεχνικής η τεχνική καθορίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων κι αυτή με τη σειρά της καθιστά αναπόφευκτη την κοινωνική αλλαγή, μια που ο καπιταλισμός αποτελεί εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η μαρξιστική θεωρία αντιστρέφεται και παραποιείται. Για την πάλη των τάξεων δεν εναπομένει ούτε ο παραμικρός χώρος, στα πλαίσια αυτής της ύστερης σοβιετικής ιδεολογίας. (Για την κριτική της αντίληψης για την ΕΤΕ βλ. Coriat 1976, Βαλλιάνος 1983).
Όμως η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και της επιστημονικής-τεχνικής επανάστασης εισάγει και μια άλλη μορφή οικονομισμού στην ιδεολογία της σύγχρονης Αριστεράς: τον ξεχασμένο οικονομισμό της ΒΔ Διεθνούς, που προπαγάνδιζε την ανάγκη να πολιτικοποιηθεί ο οικονομικός αγώνας της εργατικής τάξης: Η εργατική τάξη υποχρεώνεται να παλεύει όχι ενάντια σε μεμονωμένες μονοπωλιακές εταιρίες, αλλά ενάντια στο ενιαίο μέτωπο του μονοπωλιακού κεφαλαίου και του κράτους που είναι συγχωνευμένα. Σ αυτές τις συνθήκες κάθε λίγο-πολύ μεγάλη εκδήλωση του προλεταριάτου αποκτά χαρακτήρα πολιτικής πάλης (Ινστιτούτο... 1977, σ. 183.)
Στην πραγματικότητα όμως, ο πολιτικός αγώνας της εργατικής τάξης, ο αγώνας για την κρατική εξουσία (Λένιν) διαφοροποιείται ριζικά (δηλαδή ποιοτικά) από τον οικονομικό της αγώνα. Ο τελευταίος έχει ένα χαρακτήρα κατά κύριο λόγο αμυντικό, αντιστέκεται στην εγγενή τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης να αυξάνει τον βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Η πολιτικοποίηση του οικονομικού αγώνα δεν μπορεί επομένως να υπερβεί τα όρια του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Λένιν είχε ασκήσει κριτική στο σύνθημα της πολιτικοποίησης του οικονομικού αγώνα, δείχνοντας ότι εντάσσεται απλώς στη ρεφορμιστική πολιτική του οικονομισμού: Η οικονομική πάλη είναι η συλλογική πάλη των εργατών ενάντια στους εργοδότες για πιο ευνοικούς όρους πώλησης της εργατικής δύναμης, για την καλυτέρευση των όρων δουλειάς και ζωής των εργατών. Η πάλη αυτή είναι κατ ανάγκην πάλη επαγγελματική, γιατί οι όροι δουλειάς είναι πολύ διαφορετικοί στα διάφορα επαγγέλματα και συνεπώς η πάλη για την καλυτέρευση αυτών των όρων δεν μπορεί να διεξαχθεί παρά κατά επαγγέλματα (...) Επομένως το να δώσουμε πολιτικό χαρακτήρα στην ίδια την οικονομική πάλη σημαίνει να προσπαθούμε να ικανοποιηθούν τα ίδια τα επαγγελματικά αιτήματα, να πραγματοποιηθεί η καλυτέρευση των επαγγελματικών όρων δουλειάς με νομοθετικά και διοικητικά μέτρα. (...) Έτσι πίσω από την πομπώδη φράση: να δώσουμε πολιτικό χαρακτήρα στην ίδια την οικονομική πάλη, που αντηχεί τρομερά βαθυστόχαστα και επαναστατικά, κρύβεται στην ουσία ο πατροπαράδοτος πόθος να υποβιβαστεί η σοσιαλδημοκρατική πολιτική στο επίπεδο της τρέιντ-γιουνιονιστικής πολιτικής (Τι να κάνουμε; Λένιν Άπαντα, 1954, τ. 5, σ. 408-409.)
Η ρήξη όμως της σύγχρονης σοβιετικής ιδεολογίας με τις θέσεις που ανέπτυξε και υποστήριξε ο Λένιν είναι ιδιαίτερα προφανής σε ό,τι αφορά το ζήτημα της κοινωνικής βάσης της καπιταλιστικής εξουσίας, όπως και το ζήτημα της σοσιαλιστικής επανάστασης. Οι θέσεις του Λένιν σχετικά με την αναγκαιότητα

ανατροπής - ανατίναξης του κράτους (βλ. π.χ. το Κράτος και επανάσταση) δεν έχουν τίποτα το κοινό με διατυπώσεις όπως η ακόλουθη: Η κατάκτηση του κρατικού τομέα, η διεύθυνσή του για το συμφέρον της κοινωνίας, η παραπέρα διεύρυνσή του με την κρατικοποίηση των διαφόρων μορφών της μονοπωλιακής ιδιοκτησίας, συνθέτουν την υλική βάση του δημοκρατικού ελέγχου πάνω στην οικονομία, το κλειδί για τη λύση των ριζικών προβλημάτων της αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας. (...) Ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός δημιουργεί εκείνο τον μηχανισμό, εκείνο τον σκελετό του συστήματος της κοινωνικής διεύθυνσης της οικονομίας, που μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιηθεί από τις δημοκρατικές επαναστατικές δυνάμεις (Ινστιτούτο... 1977, σ. 186 και 184.)

Παράλληλα ο Λένιν ήταν ακριβώς εκείνος που προειδοποιούσε για τις πολιτικές συνέπειες της οικονομίστικης αντίληψης ότι η κοινωνική βάση της εξουσίας περιορίζεται στα μονοπώλια: Στην κριτική του ενάντια στις αντιλήψεις του Μπουχάριν για τα μονοπώλια, αντιλήψεις που όπως είδαμε αποτελούν το πρόπλασμα των αντιστοίχων συγχρόνων σοβιετικών αντιλήψεων, ο Λένιν σημείωνε:

Να υποστηρίζεις την άποψη ότι υπάρχει ολοκληρωμένος ιμπεριαλισμός χωρίς τον παλιό καπιταλισμό, σημαίνει ότι παίρνεις την επιθυμία σου για πραγματικότητα. Κι αν βρισκόμασταν μπροστά σ έναν ολοκληρωμένο ιμπεριαλισμό, που θα είχε μεταπλάσει από την κορυφή ως τα νύχια των καπιταλισμών, το καθήκον μας θα ήταν χίλιες φορές πιο εύκολο. Θα είχαμε ένα σύστημα όπου τα πάντα θα υποτάσσονταν στο χρηματιστικό κεφάλαιο. Τότε δεν θα μας έμενε παρά να αφαιρέσουμε την κορυφή και να παραδώσουμε το υπόλοιπο στα χέρια του προλεταριάτου. Αυτό θα ήταν εξαιρετικά ευχάριστο, αλλά δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Στην πραγματικότητα η ανάπτυξη είναι τέτοια που είσαι υποχρεωμένος να ενεργείς εντελώς διαφορετικά.

Αν ο Μαρξ έλεγε για τη μανιφακτούρα πως ήταν το εποικοδόμημα πάνω στη μαζική μικρή παραγωγή, τότε ο ιμπεριαλισμός και ο χρηματιστικός καπιταλισμός είναι το εποικοδόμημα πάνω στον παλιό καπιταλισμό. Αν γκρεμίσουμε την κορυφή του θα φανεί ο παλιός καπιταλισμός (Λένιν Άπαντα, 1982, τ. 38, σ. 154-155, οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ.)

Ο προφανής ιδεολογικός μετασχηματισμός του σοβιετικού μαρξισμού δεν θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να ερμηνευτεί ως μια συσσώρευση λαθών ή αποκλίσεων από τη μαρξιστική θεωρία. Πρόκειται πολύ περισσότερο για το αποτέλεσμα της έκβασης της πάλης των τάξεων, τόσο στις καπιταλιστικές χώρες, όσο και κύρια στη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες "σοσιαλιστικές" χώρες. Η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού αποτελεί το θεωρητικό έδαφος όχι μόνο για τη ρεφορμιστική πολιτική και τον συμβιβασμό των παραδοσιακών κομμουνιστικών κομμάτων με τον δυτικό καπιταλισμό, αλλά και για τη νομιμοποίηση των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων ως χωρών του "υπαρκτού σοσιαλισμού". Γιατί πραγματικά, οι ομοιότητες των θεμελιακών δομών και μηχανισμών του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και του υπαρκτού σοσιαλισμού, το γραφειοκρατικο-ιεραρχημένο κράτος, η ιεραρχική-εξουσιαστική διευθυντική πυραμίδα στο εσωτερικό των παραγωγικών μονάδων, ο στρατός, ο εκπαιδευτικός μηχανισμός και οι βαθμίδες του, οι μηχανισμοί επιλογής και η θεμελίωσή τους πάνω στις καταστατικές ιδεολογίες της αξιοκρατίας και της ισοπολιτείας, αλλά και όλα τα άλλα, που συνθέτουν τις σχέσεις εξουσίας, παύουν να λειτουργούν ως ερωτήματα σχετικά με την ταξική φύση των ανατολικών κοινωνιών από τη στιγμή που αποδεχόμαστε ότι ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός είναι ο προθάλαμος του σοσιαλισμού κι ότι το αστικό κράτος μπορεί και πρέπει να

χρησιμοποιηθεί από τις δημοκρατικές και επαναστατικές δυνάμεις (Βλ. και Μπετελέμ, 1975, 1976, 1978).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ:
Η ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΓΟΡΑ

6.1 Η κυριαρχία των κλασικών σχημάτων στις σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό.

Οι μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό στηρίζονται πάντα, σε μια περιγραφή και ερμηνεία των φαινομένων διεθνοποίησης του κεφαλαίου και ιδιαίτερα των άμεσων εξαγωγών κεφαλαίου στο εξωτερικό. Όπως, όμως, είδαμε στο πρώτο μέρος αυτού του βιβλίου (κεφάλαιο 2) τα φαινόμενα αυτά ερμηνεύτηκαν κατ αρχήν από τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό (με εξαίρεση τη μπροσούρα του Μπουχάριν Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά του 1925) με βάση τη θεωρία της υποκατανάλωσης, ως αποτέλεσμα της "περίσσειας κεφαλαίου" στις ιμπεριαλιστικές χώρες. ερμηνεύτηκαν δηλαδή με τρόπο αποσπασματικό, σε μια "χαλαρή σχέση" με τις έννοιες που θεμελίωσε ο Μαρξ. Η κριτική, αντίθετα, που άσκησε ο Μπουχάριν προς τη θεωρία της υποκατανάλωσης ανέδειξε δυο σημαντικές θεωρητικές θέσεις: α) ότι οι εξαγωγές κεφαλαίου πρέπει να θεωρηθούν κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα των διεθνών διαφορών του ποσοστού κέρδους και β) ότι υφίσταται μια στενή σχέση ανάμεσα στις εξαγωγές εμπορευμάτων και στις εξαγωγές κεφαλαίων. Τη σχέση αυτή βέβαια ο Μπουχάριν δεν μπόρεσε να διερευνήσει επαρκώς.
Η αναφορά στην κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό έχει ιδιαίτερη σημασία ακριβώς γιατί εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να κυριαρχούν στην Αριστερά τα ίδια ακριβώς σχήματα σχετικά με την περίσσεια κεφαλαίου στις χώρες που εξάγουν κεφάλαια: Τόσο οι εκπρόσωποι του σοβιετικού μαρξισμού, όσο και οι νεομαρξιστές θεωρητικοί και γενικότερα οι εκπρόσωποι, των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας αντιλαμβάνονται τις εξαγωγές κεφαλαίου ως προιόν του περιορισμού των σφαιρών τοποθέτησης κεφαλαίου στο εσωτερικό των ιμπεριαλιστικών χωρών: Σ ένα μικρό αριθμό αναπτυγμένων χωρών ο καπιταλισμός υπερωρίμασε και βρέθηκε στερημένος από σφαίρες επικερδούς τοποθέτησης (Abalkin κ.ά. 1983). Η σχετική περίσσεια κεφαλαίου αναφέρεται στο βασικό πρόβλημα του καπιταλιστικού συστήματος, το πρόβλημα παραγωγή και αξιοποίηση του κεφαλαίου (..). Από την έκταση και τις νέες μορφές κίνησης της σχετικής περίσσειας κεφαλαίου προκύπτουν συνέπειες για τις εξαγωγές κεφαλαίου και τη σημασία της για το σύστημα, για την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα των εξαγωγών κεφαλαίου (Nehis 1970, σ. 19 και 15). Υπό την πίεση αυτής της περισσότερο ή λιγότερο χρόνιας περίσσειας κεφαλαίου αναζητούν στο εξής οι καπιταλιστές μια διέξοδο στις μη βιομηχανοποιημένες χώρες (Mandel, 1972, σ. 559). Έτσι η διαρκής αντίθεση ανάμεσα στην ικανότητα για παραγωγή και στην ικανότητα για κατανάλωση (..). ξεπερνιέται αδιάκοπα (..). Αλλά η αντίθεση αυτή που ξεπερνιέται πάντα, επίσης μεγαλώνει. Εκδηλώνεται έτσι μ ένα αυξανόμενο περίσσευμα κεφαλαίων, ενώ ταυτόχρονα συγκεντρώνεται ο έλεγχος αυτών των κεφαλαίων και η καπιταλιστική αγορά επεκτείνεται σ ολόκληρο τον κόσμο. Είναι

λοιπόν αναπόφευκτη η εξαγωγή του κεφαλαίου σε μεγάλη κλίμακα ύστερα από μια ορισμένη φάση αυτής της ανάπτυξης (Αμίν 1976, σ. 171-172).
Οι αντιλήψεις αυτές σχετικά με την περίσσεια κεφαλαίου στις ιμπεριαλιστικές χώρες συνδέονται επίσης και με τη θεωρία των αποικιακών υπερκερδών: Οι εξαγωγές κεφαλαίου και η αποικιοκρατία που συνδέεται μαζί τους αποτελούν αντιδράσεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου στη μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους στις υπερβιομηχανοποιημένες κεφαλαιοεξαγωγικές χώρες, αντιδράσεις στον περιορισμό των αποδοτικών σφαιρών επένδυσης σ αυτές τις χώρες (...) Τα αποικιακά υπερκέρδη μπορούν να οριστούν ως κέρδη που είναι υψηλότερα από το μέσα κέρδη, τα οποία αποκομίζει το κεφάλαιο στις αποικιοκρατικές χώρες. (Mandel 1972, σ. 567, βλ. επίσης για μια παρόμοια διατύπωση και Popov, 1984, σ. 159). Βασικός παράγοντας για την αποκόμιση αποικιακών υπερκερδών θεωρείται απ αυτή την θεωρία το χαμηλό επίπεδο μισθών στις χώρες του Τρίτου Κόσμου.
Η θεωρία των αποικιακών υπερκερδών διαψεύδεται εντούτοις παταγωδώς από τα εμπειρικά δεδομένα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου: Ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των κεφαλαιακών επενδύσεων στο εξωτερικό, όλων των ιμπεριαλιστικών χωρών, προσανατολίζεται προς τις (άλλες) ιμπεριαλιστικές χώρες. Το κεφάλαιο μοιάζει δηλαδή σαν να παραιτείται από τα υπερκέρδη του: Από τις συνολικές άμεσες αμερικανικές επενδύσεις στο εξωτερικό εισέρευσε στον Τρίτο Κόσμο το 1960 μόλις το 36,8%. Το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 28,9% το 1970 και στο 21,7% το 1980. Από τις συνολικές δυτικογερμανικές επενδύσεις στο εξωτερικό κατευθύνθηκε το 1960 στον Τρίτο Κόσμο το 39,0%, ποσοστό που μειώθηκε στο 29,4% το 1970 και στο 25,9% το 1980. Ανάλογη μείωση σημειώνει και το ποσοστό των βρετανικών άμεσων επενδύσεων, που κατευθύνεται προς τον Τρίτο Κόσμο: 36,8% το 1960, 28,9% το 1970, 21,7% το 1980 (Busch κ.ά. 1984). Ακόμα, από τις άμεσες βιομηχανικές επενδύσεις στον Τρίτο Κόσμο, μόνο το 20%-30% κατευθύνεται σε κλάδους έντασης εργασίας.
Οι βιομηχανικές χώρες (ΟΟΣΑ) συγκεντρώνουν σήμερα περισσότερο από το 95% των εκροών άμεσων επενδύσεων και περίπου 80% των εισροών άμεσων επενδύσεων. Οι αθροιστικές εκροές άμεσων επενδύσεων από τις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ αυξήθηκαν από 70,6 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1961-70 (μερίδια: ΗΠΑ 66,3%, Ιαπωνία 2%) σε 302,3 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1971-80 (μερίδια: ΗΠΑ 44,4%, Ιαπωνία 6%) και σε 1003,1 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1981-90 (μερίδια: ΗΠΑ 17,3%, Ιαπωνία 18,5%). Οι αθροιστικές εισροές άμεσων επενδύσεων στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ αυξήθηκαν από 42,1 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1961-70 (μερίδια: ΗΠΑ 14,9%, Γερμανία 15,0%, ΗΒ 10,2%) σε 188,2 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1971-80 (μερίδια: ΗΠΑ 30,4%, Γερμανία 7,4%, ΗΒ 21,6%) και σε 792,6 τρις $ ΗΠΑ τη δεκαετία 1981-90 (μερίδια: ΗΠΑ 46,2%, Γερμανία 2,2%, ΗΒ 16,5%).
Βλέπουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1980 άλλαξε θεαματικά η εικόνα των ροών άμεσων επενδύσεων, καθώς οι ΗΠΑ μετατράπηκαν από τη μεγαλύτερη κεφαλαιοεξαγωγική στη μεγαλύτερη κεφαλαιοεισαγωγική χώρα του κόσμου. Εντούτοις, εξακολούθησε να μειώνεται το ποσοστό των συνολικών άμεσων επενδύσεων που έχουν ως προορισμό τις εκτός ΟΟΣΑ χώρες και πιο συγκεκριμένα τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Έτσι, το μερίδιο των χωρών του ΟΟΣΑ στις συνολικές εισροές άμεσων επενδύσεων αυξανόταν συνεχώς, από 59,6% τη δεκαετία 1961/70 σε 62,3% τη δεκαετία 1971/80 και σε 79% τη δεκαετία 1981/90. Επί πλέον, μόνο 18 (ως επί το πλείστον Νέες Βιομηχανικές Χώρες) από το σύνολο των 150 και πλέον χωρών εκτός ΟΟΣΑ συγκέντρωσαν κατά τη δεκαετία 1981/90 περισσότερο από 85% των άμεσων επενδύσεων που κατευθύνθηκαν στις εκτός ΟΟΣΑ περιοχές του πλανήτη.

(Για τα ζητήματα αυτά βλ. αναλυτικότερα Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990, OECD 1992, 1993-a, 1993-b, IMF 1994).

Η συνεχής μείωση του μεριδίου των αναπτυσσόμενων χωρών στις παγκόσμιες εισροές άμεσων επενδύσεων δε διαψεύδει μόνο τη θέση περί "ενιαιοποίησης" της παγκόσμιας οικονομίας (δηλαδή περί "παγκοσμιοποίησης" των οικονομικών σχέσεων), αλλά και τη θέση που υποστηρίζουν κυρίως οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, ότι η ανάπτυξη των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών έχει ως "πηγή" της τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Η ερμηνεία της εμπειρικής εικόνας των διεθνών κεφαλαιακών κινήσεων δεν είναι δύσκολη: Το κεφάλαιο είναι μια συνολική κοινωνική σχέση, όχι απλά ένα τεχνικό σύστημα, στο οποίο η παραγωγικότητα της εργασίας θα καθοριζόταν από τα μέσα παραγωγής και την τεχνολογία τους. Αντίθετα, το πόσο ψηλή είναι η παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά ακόμα το ύψος του κέρδους, οι ρυθμοί της συσσώρευσης κ.λπ. καθορίζονται από τις συνολικές κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, αλλά και τους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς δύναμης στο εσωτερικό τους. Αυτές οι σχέσεις εξουσίας και οι καμπές της πάλης των τάξεων αποκρυσταλλώνονται τελικά στη διαμόρφωση ενός περισσότερο ή λιγότερο παραγωγικού (για το κεφάλαιο) συλλογικού εργαζόμενου, που είναι και ο καθοριστικός παράγοντας για την καπιταλιστική ανάπτυξη.

Η παραγωγικότητα της εργασίας κι όχι το ύψος του μισθού είναι λοιπόν ο καθοριστικός παράγοντας από τον οποίο κρίνεται η κερδοφορία του κεφαλαίου. Η παραγωγικότητα της εργασίας φθάνει σε πολύ ψηλότερα επίπεδα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, κι όχι στις χώρες όπου είτε κυριαρχούν οι πρώιμες μορφές καπιταλισμού (βλ. Μηλιός 1997-β, κεφ. 4), είτε οι καπιταλιστικές σχέσεις εξακολουθούν να είναι περιθωριακές, όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παρά τις διαφορές στο επίπεδο του μισθού, το ποσοστό υπεραξίας και τελικά το ποσοστό κέρδους, που αποτελεί και τον καθοριστικό παράγοντα που ρυθμίζει τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης, εξακολουθεί έτσι να παραμένει ψηλότερο στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Αυτός είναι ο λόγος που οι διεθνείς κεφαλαιακές ροές συγκεντρώνονται όλο και περισσότερο στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες1.

Οι διεθνείς διαφορές στο επίπεδο του μισθού μπορούν έτσι να παίξουν σημαντικό ρόλο αναφορικά με τα διεθνή επίπεδα του ποσοστού κέρδους, μόνο στην περίπτωση χωρών με συγκρίσιμα επίπεδα της παραγωγικότητας της εργασίας (και του ποσοστού της υπεραξίας).

Όμως η εμπειρική εικόνα των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου κάνει φανερή τη θεωρητική ασυνέπεια ακόμα και της βασικής υπόθεσης των θεωριών που αναφέραμε: της υπόθεσης σχετικά με την περίσσεια κεφαλαίου στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Το κεφάλαιο δεν εξάγεται στο εξωτερικό στην υλική του μορφή ως παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή ως μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη. Εξάγεται ως χρήμα, το οποίο θα λειτουργήσει για πρώτη φορά στο εξωτερικό ως χρηματικό κεφάλαιο, ως χρήμα που θα επενδυθεί στην αγορά μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης. Περισσότερο όμως από 75% των διεθνών κεφαλαιακών επενδύσεων ρέουν στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, ένα γεγονός που θα ήταν αδύνατο, αν στις χώρες αυτές υπήρχε ήδη περίσσεια κεφαλαίου. Περίσσεια κεφαλαίου εμφανίζεται αντίθετα όχι στις περιόδους κατά τις οποίες πραγματοποιούνται αυξημένες επενδύσεις στο εξωτερικό, αλλά, αντίθετα, στις περιόδους των οικονομικών κρίσεων, οπότε μειώνονται οι κάθε είδους επενδύσεις, ακόμα και οι άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό.

Στις περιόδους των κρίσεων υπερπαραγωγής η καπιταλιστική επιχείρηση πλήττεται: α) από τη μείωση των συνολικών κερδών της, β) από μια περίσσεια απούλητων εμπορευμάτων και γ) από μια περίσσεια μέσων παραγωγής (η λεγόμενη υποαπασχόληση του παραγωγικού δυναμικού). Η κατάσταση αυτή δεν ευνοεί, όμως, κατά κανένα τρόπο τις εξαγωγές χρηματικού κεφαλαίου στο εξωτερικό. Στην καλύτερη περίπτωση λειτουργεί προωθητικά για τις εξαγωγές εμπορευμάτων, τα οποία δεν απορροφούνται από την εσωτερική αγορά.
Η αντίληψη λοιπόν της περίσσειας κεφαλαίου αποτυγχάνει πλήρως να ερμηνεύσει τη διεθνοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής: Δεν είναι απλώς θεωρητικά ασυνεπής, αλλά διαψεύδεται παράλληλα από τα εμπειρικά δεδομένα.
Η αναντιστοιχία, μάλιστα, της θεωρίας αυτής με την εμπειρική πραγματικότητα οδηγεί συχνά τους υποστηρικτές της σε εξόφθαλμες αντιφάσεις. Ας δούμε, λοιπόν, για παράδειγμα, πώς δικαιολογεί ένας θεωρητικός των μονοπωλιακών υπερκερδών ο Ποπόφ, τη συνεχή μείωση του ειδικού βάρους του Τρίτου Κόσμου στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου: Υπάρχουν πολιτικοί και οικονομικοί λόγοι γι αυτή την αλλαγή στην κατεύθυνση των εξαγωγών κεφαλαίου. Ενόψει των ισχυρών εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, οι ιμπεριαλιστικές χώρες και τα καπιταλιστικά μονοπώλια αισθάνονται μια όλο και μεγαλύτερη αβεβαιότητα για το μέλλον των επενδύσεών τους στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ταυτόχρονα, η επιστημονική-τεχνική επανάσταση και η ανισομέρεια της τεχνικής προόδου στις διαφορετικές καπιταλιστικές χώρες και τομείς της οικονομίας έχουν κάνει δυνατό για τα μονοπώλια το να πραγματοποιούν επικερδείς επενδύσεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. (Popov. 1984, σ. 148).
Η αντιφατικότητα αυτής της επιχειρηματολογίας είναι προφανής: Κατ αρχήν, η πολιτική συγκυρία σε διεθνές επίπεδο δεν μπορεί από μόνη της να ερμηνεύσει τη συρρίκνωση της συμμετοχής του Τρίτου Κόσμου στις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις. Ταυτόχρονα, η αντίληψη σχετικά με την επιστημονική-τεχνική επανάσταση, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. δεν συμβιβάζεται κατά κανένα τρόπο με την αντίληψη περί μονοπωλιακών αποικιακών υπερκερδών: Είτε η υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (επιστημονική-τεχνική επανάσταση κ.λπ.) αντανακλάται σε υψηλότερα κέρδη για το κεφάλαιο και επομένως σε αυξανόμενους ρυθμούς συσσώρευσης, με αποτέλεσμα να έλκεται εκεί το διεθνές κεφάλαιο (οπότε θα πρέπει να απορρίψουμε τη θεωρία των αποικιακών υπερκερδών), είτε τα κέρδη είναι πράγματι ψηλότερα στον Τρίτο Κόσμο ("αποικιακά υπερκέρδη"), οπότε παραμένει ανεξήγητο γιατί το κεφάλαιο δεν πραγματοποιεί παρά περιθωριακής σημασίας επενδύσεις σε τόσα και τόσα ισχυρά κράτη του Τρίτου Κόσμου. Και τα δυο (ΕΤΕ στη Δύση και αποικιακά υπερκέρδη) δεν είναι δυνατό να ισχύουν ταυτόχρονα.
Ο μόνο από τους παραδοσιακούς θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού που δεν υιοθετεί τη θεωρία της περίσσειας κεφαλαίου είναι ο Π. Σουήζυ. Ο Σουήζυ θεωρεί ότι οι διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις προκύπτουν από τις διεθνείς διαφοροποιήσεις του ποσοστού κέρδους: Είναι φανερό ότι οι καπιταλιστές των χωρών με χαμηλό ποσοστό κέρδους --γενικά οι χώρες όπου η συσσώρευση έχει προχωρήσει πάρα πολύ-- εξάγουν κεφάλαιο στις χώρες με υψηλότερο ποσοστό κέρδους. (Σούηζυ, χ. χρ. έκδ., σ. 318). Με βάση αυτή τη θέση ο Σουήζυ θα ισχυριστεί ότι η διεθνής κίνηση των κεφαλαίων τείνει να εξισώσει τα ποσοστά κέρδους στην παγκόσμια αγορά: Τα ποσοστά κέρδους τείνουν τότε προς ένα ενιαίο επίπεδο, παρέχοντας όμως πάντα μια αμοιβή για πρόσθετους κινδύνους (...) Πρέπει να παρατηρηθεί ότι η διεθνής ισότητα στα ποσοστά του κέρδους δε συνεπάγεται και διεθνή ισότητα στα ποσοστά υπεραξίας.

Όσο περιορίζεται, για οποιονδήποτε λόγο, η ελεύθερη κίνηση της εργασίας δια μέσου των εθνικών συνόρων, οι εργάτες ορισμένων χωρών είναι αντικείμενο σκληρότερης εκμετάλλευσης από τους εργάτες άλλων χωρών, ακόμη κι αν το ποσοστό κέρδους που πραγματώνει το κεφάλαιο είναι το ίδιο παντού (Σουήζυ, χ. χρ. έκδ., σ. 318-319). Αυτή η επιχειρηματολογία (ίσα ποσοστά κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο, άνισα ποσοστά υπεραξίας) αποτελεί τη θεωρητική προυπόθεση για τη διατύπωση (βλ. Εμμανουήλ, 1978) της θεωρίας της άνισης ανταλλαγής. (Για την κριτική της θεωρίας της άνισης ανταλλαγής βλ. Busch 1973 και Μηλιός 1996). Παράλληλα επιτρέπει τον ισχυρισμό ότι η παγκόσμια οικονομία αποτελεί μια ενοποιημένη παγκόσμια καπιταλιστική δομή: "Ένα πράγμα προκύπτει καθαρά από την ανάλυσή μας για τον ιμπεριαλισμό, ότι η πορεία του καπιταλισμού στην τελευταία της φάση δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν πρόβλημα ενός κλειστού συστήματος ή μιας ομάδας από διαφορετικά ατομικά κράτη. Κάθε καπιταλιστικό έθνος είναι μέρος ενός παγκόσμιου συστήματος" (Σουήζυ, χ. χρ. έκδ., σ. 378). Πρόκειται λοιπόν για τις θεωρητικές προυποθέσεις με βάση τις οποίες αναπτύχθηκαν στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 οι θεωρίες μητρόπολης - περιφέρειας.
Όμως η θέση ότι διαμορφώνεται ένα ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους δεν είναι προβληματική μόνο επειδή θεμελιώνει τη θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού. Πολύ περισσότερο πρέπει να απορριφθεί γιατί διαψεύδεται από την εμπειρική εικόνα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου: οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένες μόνο γεωγραφικές-κοινωνικοοικονομικές ζώνες της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και ακολουθούν πάντα μια συγκεκριμένη κατεύθυνση (Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990). και τα δυο αυτά εμπειρικά δεδομένα αποδεικνύουν την ύπαρξη και διατήρηση συγκεκριμένων ανισοτήτων στα διεθνή ποσοστά κέρδους. Μια θεωρία της διεθνοποίησης του κεφαλαίου θα πρέπει λοιπόν να αποφεύγει τους σκοπέλους της "περίσσειας κεφαλαίου" και του παγκόσμιου "ποσοστού κέρδους". Παράλληλα θα πρέπει να αναλύει επιστημονικά τις σημερινές μορφές της κεφαλαιακής διεθνοποίησης και να απαντά στο ανοικτό (από την εποχή της κλασικής συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό) ζήτημα αναφορικά με τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στα πρόσθετα κέρδη που προκύπτουν από το διεθνές εμπόριο και τα πρόσθετα κέρδη που συνδέονται με τις εξαγωγές κεφαλαίων.

6.2 Η τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου έχει ως προυπόθεση τον διεθνή ανταγωνισμό των εθνικών κεφαλαίων. Ο σχηματισμός της παγκόσμιας αγοράς που προκύπτει σε συνάρτηση με τον διεθνή αυτόν ανταγωνισμό κάνει προφανές ότι το "διεθνές καπιταλιστικό σύστημα", παρ ότι δεν αποτελεί μια ενιαία καπιταλιστική οικονομική δομή, εντούτοις, δεν παριστά απλώς το άθροισμα κάποιων αυτοτελών κοινωνικών σχηματισμών, αλλά ένα αποτέλεσμα πολύ περισσότερο σύνθετο. μια "αλυσίδα" διεθνών σχέσεων και αιτιατικών αλληλουχιών που προκύπτουν ακριβώς από τη διαπλοκή των διαφορετικών (καπιταλιστικών) κοινωνικών σχηματισμών, των διαφορετικών συστημάτων καπιταλιστικής εξουσίας, μεταξύ τους.
Η παγκόσμια αγορά δεν αποτελεί έτσι μόνο τον τόπο των διεθνών ανταλλαγών, όπως διατείνονται ορισμένες θεωρίες, που αντιλαμβάνονται τον σχηματισμό των αξιών αποκλειστικά σε εθνικό επίπεδο (π.χ. Schöller 1976)2. Αποτελεί το οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού, μέσα από τον οποίο σχηματίζονται οι διεθνείς τιμές αγοράς. Η παγκόσμια αγορά και ο σχηματισμός διεθνών τιμών δεν οδηγούν όμως στον σχηματισμό ενός γενικού ποσοστού κέρδους

της "παγκόσμιας οικονομίας" (δηλαδή στη δημιουργία διεθνών τιμών παραγωγής), ακριβώς γιατί η εθνική συγκρότηση των κεφαλαίων (ως εθνικών-κοινωνικών κεφαλαίων) τροποποιεί τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά και ως εκ τούτου διατηρεί και αναπαράγει τις διεθνείς διαφορές της παραγωγικότητας της εργασίας και των εθνικών ποσοστών κέρδους (Busch/Schφller/Seelow 1971, Neussós 1972, Busch 1974, Busch/Grunert/Tobergte 1984). Τις θέσεις αυτές θα αναπτύξουμε αναλυτικότερα στα επόμενα.

Η αξία ενός εμπορεύματος εκφράζει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασία που απαιτείται για την παραγωγή αυτού του εμπορεύματος.

Η έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας αναφέρεται λοιπόν στους κοινωνικούς όρους και στις κοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες τα προϊόντα του μεμονωμένου παραγωγού μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα. Η έννοια αυτή δεν προυποθέτει λοιπόν απλώς την ύπαρξη γενικά ενός κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά και την ύπαρξη κάποιων ειδικών κοινωνικών σχέσεων που διασφαλίζουν ότι οι επί μέρους εργασιακές διαδικασίες κοινωνικοποιούνται και λειτουργούν ως παραγωγικές διαδικασίες μέσω της αγοράς και στο επίπεδο της αγοράς. Ακριβώς λοιπόν όμως η εσωτερική αγορά αποτελεί τον τόπο σχηματισμού της αξίας των εμπορευμάτων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους και πραγματοποιούνται στα πλαίσιά της, έτσι αποτελεί και η παγκόσμια αγορά τον τόπο σχηματισμού της αξίας των εμπορευμάτων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους σε διεθνές επίπεδο. Η αγορά, τόσο η εσωτερική όσο και η διεθνής, εκφράζει την κοινωνική αλληλοσυσχέτιση και συνοχή η οποία υφίσταται ανάμεσα στις μεμονωμένες εργασιακές και παραγωγικές διαδικασίες.

Η παγκόσμια αγορά είναι λοιπόν η κατ εξοχήν έκφραση της οικονομικο-κοινωνικής σύνδεσης και αλληλοεξάρτησης ατομικών καπιταλιστικών παραγωγικών διαδικασιών (ή αλλιώς, ατομικών εμπορευματοπαραγωγικών), που ανήκουν σε διαφορετικά συνολικά-κοινωνικά κεφάλαια.

Όπως σημειώνουν οι Busch κ.ά.: Όταν ανταγωνίζονται στην εσωτερική αγορά μιας χώρας εθνικά προϊόντα με άλλα εθνικά προϊόντα του ίδιου είδους, τότε προσδιορίζεται σε εθνικό επίπεδο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας και μαζί του το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων. Όταν βρίσκονται αντιμέτωπα τα προϊόντα διαφορετικών εθνών στην παγκόσμια αγορά, τότε προσδιορίζεται σε διεθνές επίπεδο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας και διαμορφώνονται αντίστοιχα διεθνείς αξίες. Η διεθνής αξία ενός εμπορεύματος προσδιορίζεται από τον σε διεθνές επίπεδο κατά μέσο όρο αναγκαίο χρόνο εργασίας, ο οποίος είναι απαραίτητος για την παραγωγή του. (Busch κ.ά., 1984, σ. 43).

Παρά τις αναλογίες που υφίστανται ανάμεσα στην εσωτερική και τη διεθνή αγορά, εντούτοις η πρώτη δεν αποτελεί ένα απλό υποσύνολο της δεύτερης. Η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου αντανακλάται σε συγκεκριμένες διαχωριστές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές (εθνικές) σφαίρες κυκλοφορίας, οι οποίες εκφράζονται κατά κύριο λόγο με την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων, την απουσία δηλαδή ενός κοινού διεθνούς νομίσματος.

Έτσι, ενώ στο εθνικό επίπεδο, στο επίπεδο της εσωτερικής αγοράς, οι τιμές των εμπορευμάτων εκφράζονται αυτομάτως σε μονάδες του εθνικού νομίσματος, στο διεθνές επίπεδο λαμβάνει χώρα ένας μετασχηματισμός: Το εμπόρευμα που εξάγεται και κυκλοφορεί στην παγκόσμια αγορά πρέπει να μετασχηματίσει το χρηματικό του όνομα, δηλαδή να εκφράσει την τιμή του σε διεθνές ή ξένο νόμισμα.

Η απουσία ενός γενικού ισοδυνάμου (χρήμα) σε διεθνές επίπεδο απαιτεί έτσι τη δημιουργία μιας σχέσης ανταλλαγής ανάμεσα στις νομισματικές μονάδες των

διαφορετικών χωρών. Αυτή η ανταλλακτική σχέση εκφράζει στην ιδανική περίπτωση την πραγματική θέση των διαφορετικών εθνικών κεφαλαίων στον διεθνή ανταγωνισμό. Με άλλα λόγια, εμπορεύματα που περιέχουν ίσες ποσότητες διεθνούς αξίας, φέρουν στην παγκόσμια αγορά την ίδια τιμή αγοράς (με όποιο εθνικό νόμισμα και αν εκφράσουμε αυτή την τιμή) και αυτό ανεξάρτητα από το πόσες εθνικές ώρες εργασίας δαπανά το κεφάλαιο της κάθε επί μέρους χώρας για την παραγωγή τους. Οι Busch κ.ά. (1984) έδειξαν με βάση ένα μοντέλο δυο χωρών ότι οι τυχόν αναντιστοιχίες ανάμεσα στη θέση μιας χώρας στη διεθνή κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας (θέση που εκφράζει το πόσες ώρες εθνικής εργασίας αντιστοιχούν σε μια ώρα διεθνούς εργασίας) από τη μια και στη θέση του νομίσματός της στο διεθνές σύστημα νομισματικών ισοτιμιών από την άλλη θέτουν σε κίνηση διορθωτικούς μηχανισμούς αναπροσαρμογής των νομισματικών ισοτιμιών (υποτίμηση ή ανατίμηση του εθνικού νομίσματος λόγω εμπορικών ελλειμμάτων ή αντίστοιχα πλεονασμάτων), οι οποίοι αποκαθιστούν την αντιστοιχία ανάμεσα στη θέση αυτής της χώρας στη διεθνή κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας και στη διεθνή θέση (συναλλαγματική ισοτιμία) του νομίσματός της. Η αναντιστοιχία θα είχε, δηλαδή, ως αποτέλεσμα το να πουλιούνται τα εμπορεύματα αυτής της χώρας στην παγκόσμια αγορά πάνω ή αντίστοιχα κάτω από τη (διεθνή) αξία τους και συναρτάται ακριβώς με την ανυπαρξία ενός ενιαίου διεθνούς νομίσματος, άρα με την (προσωρινή) δυνατότητα μιας λίγο πολύ αυθαίρετης διαμόρφωσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών (υπερβολική υποτίμηση ή ανατίμηση ενός εθνικού νομίσματος). Οι πιέσεις από το (θετικό ή αρνητικό) εμπορικό ισοζύγιο και η αντίστοιχη διεθνής ζήτηση του νομίσματος της χώρας θα τείνουν, όμως, να αποκαταστήσουν την τιμή του εν λόγω νομίσματος στα "κανονικά" της επίπεδα.
Στα ζητήματα όμως αυτά θα επιμείνουμε, γιατί θα μας επιτρέψουν να αντιληφθούμε τον μηχανισμό σχηματισμού πρόσθετων κερδών μέσα από το διεθνές εμπόριο και αντίστοιχα τη σχέση ανάμεσα σ αυτά τα πρόσθετα κέρδη και τις εξαγωγές κεφαλαίων.
Ας ξεκινήσουμε με τη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας: Το εθνικό κεφάλαιο το οποίο παράγει με μια πάνω (κάτω) από τον διεθνή μέσο όρο παραγωγικότητα της εργασίας δαπανά για την παραγωγή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος λιγότερες (περισσότερες) εθνικές ώρες εργασίας, από το εθνικό κεφάλαιο το οποίο παράγει με την κοινωνικά μέση διεθνή παραγωγικότητα της εργασίας.
Το αποτέλεσμα αυτών των διαφορών στην παραγωγικότητα της εργασίας είναι το να αποκομίζει το περισσότερο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο ένα πρόσθετο κέρδος στην παγκόσμια αγορά: Ομοειδή εμπορεύματα έχουν στην παγκόσμια αγορά μια ενιαία αξία, δηλαδή ενσωματώνουν την ίδια ποσότητα διεθνούς εργασίας. Εντούτοις έχουν παραχθεί από κεφάλαια με διαφορετικές εθνικές παραγωγικότητες εργασίας. Έτσι η ενιαία διεθνής αξία αντιστοιχεί σε διαφορετικές εθνικές αξίες του εν λόγω εμπορεύματος, όπως ακριβώς η αξία ενός εμπορεύματος στα πλαίσια της εσωτερικής αγοράς αντιστοιχεί στις διαφορετικές ατομικές αξίες των διαφορετικών μεμονωμένων κεφαλαίων. Το εμπόρευμα που εξετάζουμε αντιπροσωπεύει λοιπόν μια χαμηλότερη από τη διεθνή εθνική αξία (λιγότερες εθνικές ώρες εργασίας) για το σε διεθνή σύγκριση πάνω από τον μέσο όρο αναπτυγμένο κεφάλαιο και μια ψηλότερη εθνική αξία για το σε διεθνή σύγκριση λιγότερο αναπτυγμένο κεφάλαιο. Καθώς στην παγκόσμια αγορά το εμπόρευμα αυτό πραγματοποιείται, όπως είπαμε, με βάση τη διεθνή αξία του, το πάνω από τον διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο

αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος, ενώ το κάτω από τον διεθνή μέσο όρο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο αποκομίζει ένα κέρδος χαμηλότερο από το μέσο.
Πρόκειται λοιπόν εδώ για ένα διεθνή ανταγωνισμό ο οποίος προσομοιάζει με τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό ενός εθνικού βιομηχανικού κλάδου. Κεφάλαια με άνιση παραγωγικότητα της εργασίας ανταγωνίζονται κατά την παραγωγή ομοειδών εμπορευμάτων. Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα, ο ενδοκλαδικός αυτός ανταγωνισμός οδηγεί στον διακλαδικό ανταγωνισμό, με τις μετακινήσεις κεφαλαίων από τον έναν κλάδο παραγωγής στον άλλο και τη δημιουργία τελικά των τιμών παραγωγής. Προυπόθεση για μια τέτοια εξέλιξη είναι όμως η κατ αρχήν δημιουργία ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους σε κάθε κλάδο παραγωγής, η τάση δηλαδή για κατάργηση των πρόσθετων κερδών και των γενικότερων ενδοκλαδικών ανισοτήτων στο ποσοστό κέρδους: α) με τη γενίκευση των παραγωγικότερων τεχνικών παραγωγής στο εσωτερικό κάθε κλάδου, β) με τον εκμηδενισμό (κλείσιμο ή απορρόφηση από άλλα κεφάλαια) των μεμονωμένων κεφαλαίων που δεν μπορούν να εκσυγχρονίσουν τις παραγωγικές τους τεχνικές ώστε να φθάσουν τα μέσα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας.
Στο επίπεδο της διεθνούς αγοράς υφίστανται, εντούτοις, ορισμένα αποφασιστικής σημασίας εμπόδια, που ακυρώνουν την τάση εμπέδωσης των δυο αυτών διαδικασιών. Η εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου τροποποιεί αποφασιστικά τους όρους του διεθνούς ανταγωνισμού και τείνει να καταργήσει τα πρόσθετα κέρδη των περισσότερο αναπτυγμένων κεφαλαίων, άρα και την πίεση στα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια. Μπορούν λοιπόν να σταθεροποιηθούν σχετικά και να αναπαράγονται σε μονιμότερη βάση οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας, γεγονός που δεν επιτρέπει την ανάπτυξη ενός διεθνούς διακλαδικού ανταγωνισμού, ο οποίος και θα κατέληγε στον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής3 και ενός διεθνούς γενικού ποσοστού κέρδους.
Πρόκειται μ άλλα λόγια για την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Στην ιδανική περίπτωση, (δηλαδή αν αγνοήσουμε τα μέτρα της κρατικής εξωτερικής οικονομικής πολιτικής), οι συνθήκες του κεφαλαιακού ανταγωνισμού τροποποιούνται από την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών νομισμάτων και τις αντίστοιχες νομισματικές ισοτιμίες. Η διακύμανση των ισοτιμιών αυτών λειτουργεί δηλαδή προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια.
Οι χώρες με τη διεθνώς ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας είναι αρχικά σε θέση να πραγματοποιούν στην παγκόσμια αγορά τα εμπορεύματα που παράγουν σε τιμές χαμηλότερες από αυτές των λιγότερο παραγωγικών ανταγωνιστών τους, ώστε, όχι μόνο να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη, αλλά και να διευρύνουν συνεχώς το μερίδιό τους στην αγορά, εις βάρος των ανταγωνιστών τους. Το αποτέλεσμα για τις περισσότερο παραγωγικές χώρες είναι η δημιουργία σημαντικών εμπορικών πλεονασμάτων, ενώ παράλληλη είναι και η συνεχής αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων στις χώρες με διεθνώς χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας. Τα εμπορικά αυτά ισοζύγια ελλείμματα ή αντίστοιχα πλεονάσματα (κι όχι το ισοζύγιο κεφαλαίων ή αντίστοιχα το ισοζύγιο πληρωμών), είναι όμως ο πλέον αποφασιστικός παράγοντας που καθορίζει τη μακροπρόθεσμη κίνηση της διεθνούς τιμής ενός εθνικού νομίσματος. Μια συνεχής επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου δεν μπορεί παρά μόνο κοντοπρόθεμα να αντισταθμίζεται από μια αντίστοιχη βελτίωση του ισοζυγίου κεφαλαίων (Brusch κ.α. 1984). Υπό την πίεση έτσι των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου υποχρεώνεται η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα να υποτιμήσει το εθνικό της νόμισμα, ενώ αντίστοιχα τα πλεονάσματα του εμπορικού ισοζυγίου της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας θέτουν σε κίνηση μια διαδικασία ανατίμησης του

δικού της εθνικού νομίσματος. Εδώ πρέπει βέβαια να συνυπολογιστούν και οι επιπτώσεις από τους άνισους ρυθμούς πληθωρισμού: Ένας ψηλότερος ρυθμός πληθωρισμού προκαλεί σε σύντομο χρονικό διάστημα ψηλότερες τιμές των εξαγομένων προϊόντων και επομένως αυξάνει τα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (= εμπορικό + αδήλων πόρων), πράγμα που συνεπάγεται και πάλι μια πίεση για υποτίμηση του εθνικού νομίσματος.
Οι νομισματικοί μηχανισμοί που μόλις περιγράψαμε τροποποιούν τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Εδώ, στην παγκόσμια αγορά, η αναπροσαρμογή της τιμής του εθνικού νομίσματος λειτουργεί προστατευτικά για τα λιγότερο αναπτυγμένα (εθνικά) κεφάλαια. Οι διεθνείς διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας μπορούν έτσι να αναπαράγονται, τα πρόσθετα κέρδη, που αποκομίζουν τα περισσότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια εξανεμίζονται. Μέσα από την υποτίμηση του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας μετασχηματίζονται οι ψηλές εθνικές τιμές των προϊόντων της σε μέσες (ή και χαμηλές) διεθνείς τιμές αγοράς. Αντίστοιχα, οι χαμηλές εθνικές τιμές των προϊόντων της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας μετατρέπονται και πάλι, μέσα από την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος, σε μέσες διεθνείς τιμές.
Όπως παρατηρούν οι Busch κ.ά. (1984): Η τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά περιλαμβάνει δύο συνιστώσες: Από τη μια καθίσταται αδύνατη -- σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο-- η σε μόνιμη βάση ιδιοποίηση πρόσθετων κερδών από τα εθνικά κεφάλαια με παραγωγικότητα πάνω από τον μέσο όρο, ακόμα και αν τα κεφάλαια αυτά διατηρήσουν την υπεροχή τους ως προς την παραγωγικότητα έναντι των αλλοδαπών ανταγωνιστών τους. Από την άλλη, μπορούν να διατηρηθούν επίσης με επιτυχία στην παγκόσμια αγορά εθνικά κεφάλαια με κάτω από τον μέσο όρο παραγωγικότητα (σ. 49).4
Μέσα λοιπόν από τους μηχανισμούς αναπροσαρμογής των διεθνών συναλλαγματικών ισοτιμιών εξασφαλίζεται όχι μόνο ο σχηματισμός μιας ενιαίας διεθνούς τιμής αγοράς για κάθε ομοειδές εμπόρευμα, αλλά καταργείται ταυτόχρονα και η δυνατότητα απόσπασης πρόσθετων κερδών σε μόνιμη βάση. Η ανάλυση του Μπουχάριν (Bucharin 1970) για το διεθνές εμπόριο (αλλά και οι αντίστοιχες παρατηρήσεις του Σουήζυ) εντόπισε την κατ αρχήν δυνατότητα απόσπασης πρόσθετων κερδών στην παγκόσμια αγορά, δεν μπόρεσε όμως να αντιληφθεί την υπονόμευση αυτών των πρόσθετων κερδών από την τροποποιημένη λειτουργία του νόμου της αξίας στο διεθνές επίπεδο. Δεν μπόρεσε μ άλλα λόγια να αντιληφθεί τα αποτελέσματα της εθνικής συγκρότησης του κεφαλαίου πάνω στον διεθνή κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Αυτός είναι και ο λόγος που η ανάλυση αυτή δεν μπόρεσε να διεισδύσει στην αιτιακή σχέση που συνδέει τις εξαγωγές κεφαλαίων με τις εξαγωγές εμπορευμάτων.
Οι εξαγωγές κεφαλαίων από μια χώρα (ή έναν εθνικό βιομηχανικό κλάδο) με χαμηλότερο ποσοστό κέρδους σε μια χώρα με ψηλότερο ποσοστό κέρδους έχει ως βασική προυπόθεσή της αυτή την κατάργηση των πρόσθετων κερδών που κατ αρχήν αποκόμιζε, μέσω του διεθνούς εμπορίου, η περισσότερο αναπτυγμένη χώρα (με την ψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, άρα και το χαμηλότερο ποσοστό κέρδους). Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια επιθετική κίνηση του κεφαλαίου με την ψηλότερη ανάπτυξη, για να ξεπεράσει τα εμπόδια που τίθενται από την κρατική συγκρότηση των ανταγωνιστών του στην παγκόσμια αγορά (συναλλαγματικοί μηχανισμοί, αλλά επίσης προστατευτικά κρατικά μέτρα) και να οικειοποιηθεί εκ νέου ένα αυξημένο-πρόσθετο-κέρδος.

6.3 Σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου

Η σχέση ανάμεσα στο διεθνές εμπόριο και στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου με βάση τις άμεσες παραγωγικές επενδύσεις στο εξωτερικό εδράζεται λοιπόν στο κύριο αποτέλεσμα που προκύπτει από την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Τη μείωση ή και κατάργηση των πρόσθετων κερδών που κατ αρχάς αποκομίζουν τα περισσότερο αναπτυγμένα κεφάλαια μέσα από τις διεθνείς εμπορευματικές ανταλλαγές. Οι Busch κ.ά. περιγράφουν αυτή τη διαδικασία ως εξής: Οι νομοτέλειες της εξαγωγής εμπορευμάτων --αυτή είναι η κεντρική μας θέση-- παράγουν σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα της ολοκλήρωσης της παγκόσμιας αγοράς (εμπόριο), από μόνες τους, μία τάση για εξαγωγή κεφαλαίων από τις περισσότερο στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Υπό την προυπόθεση των διεθνών διαφορών ανάμεσα στα ποσοστά κέρδους και του τροποποιημένου διεθνούς ανταγωνισμού του κεφαλαίου, οι νομοτελειακές σχέσεις μεταξύ της εξαγωγής εμπορευμάτων και της εξαγωγής κεφαλαίου, στα πλαίσια της κίνησης του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά παίρνουν στην τυπικά ιδανική περίπτωση την παρακάτω μορφή:
Πρώτη φάση: Οι περισσότερο αναπτυγμένες χώρες πραγματοποιούν με τις εξαγωγές εμπορευμάτων πρόσθετα κέρδη και αυξάνουν μ αυτόν τον τρόπο το μέσο εθνικό ποσοστό κέρδους τους. Η διεθνής διαφορά μεταξύ των ποσοστών κέρδους μικραίνει, γιατί αντίστροφα οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες χάνουν στο διεθνές εμπόριο.
Δεύτερη φάση: Οι προσαρμογές των συναλλαγματικών ισοτιμιών σταματούν τη διαδικασία καταστροφής των κεφαλαίων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, από τα κεφάλαια των καπιταλιστικών κέντρων. Τόσο τα πλεονάσματα όσο επίσης και τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών των εθνικών κεφαλαίων, που συμμετέχουν στην παγκόσμια αγορά, συμψηφίζονται. Οι διαδικασίες εξίσωσης των εθνικών ποσοστών κέρδους παραμερίζονται καθόσον τα παραγωγικότερα όπως και τα λιγότερο παραγωγικά έθνη πραγματοποιούν μέσα κέρδη στο διεθνές εμπόριο.
Τρίτη φάση: Τα κεφάλαια της παγκόσμιας αγοράς των περισσότερων αναπτυγμένων χωρών αντικαθιστούν την εξαγωγή εμπορευμάτων με τη μετατόπιση των παραγωγικών μονάδων τους στις κατά το παρελθόν εξαγωγικές αγορές τους. Μ αυτόν τον τρόπο καταργούν την προστασία, μέσω των συναλλαγματικών ισοτιμιών, για τα λιγότερο παραγωγικά εθνικά κεφάλαια και καρπούνται εκ νέου πρόσθετα κέρδη. Αυτή η εξαγωγή κεφαλαίων, που διεξάγεται κατά περιοχές σε μονή κατεύθυνση, παράγει εκ νέου την τάση για την εξίσωση των εθνικών ποσοστών κέρδους.
Πέρα απ αυτή την αιτία εξαγωγής κεφαλαίων --δηλαδή την εξάλειψη του πρόσθετου κέρδους μέσα από τις αλλαγές των ισοτιμιών-- από τον μηχανισμό των συναλλαγματικών ισοτιμιών πηγάζει μια επιπλέον τάση για μετατόπιση της παραγωγής στο εξωτερικό. Επειδή οι συναλλαγματικές ισοτιμίες αντικατοπτρίζουν το μέσο επίπεδο παραγωγικότητας ενός έθνους, δεν προστατεύονται επαρκώς από τη συναλλαγματική ισοτιμία οι κάτω από τον μέσο όρο παραγωγικοί κλάδοι και κινδυνεύουν να καταστραφούν από τον διεθνή ανταγωνισμό. Εάν τα κεφάλαια αυτών των κλάδων θέλουν να διατηρήσουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητά τους, τότε είναι αναγκασμένα, είτε να μειώσουν το κόστος παραγωγής τους με αύξηση της παραγωγικότητας ή και πτώση των πραγματικών μισθών, είτε να καθιερώσουν έναν εθνικό κλαδικό προστατευτισμό ή και επιδοτήσεις. Μια άλλη δυνατότητα για την επανάκτηση της ανταγωνιστικότητας στην παγκόσμια αγορά συνιστά η μετατόπιση της παραγωγής σε οκονομικά λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, γιατί έτσι το αντίστοιχο κλαδικό κεφάλαιο απολαμβάνει πάλι την προστασία των συναλλαγματικών ισοτιμιών και πέραν τούτου μπορεί να εγγράφει στο ενεργητικό του το προνόμιο του

χαμηλότερου κόστους για μισθούς ανά παραγόμενο προιόν (Busch κ.ά., 1984, σ. 76-77. Ένα τμήμα του βιβλίου, στο οποίο ανήκει και το απόσπασμα που παραθέσαμε έχει δημοσιευθεί ελληνικά στις *Θέσεις* τ. 12, Ιούλιος 1985).
Οι θέσεις αυτές σχετικά με τις εξαγωγές κεφαλαίου, που προκύπτουν από τη θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, αναφέρονται αποκλειστικά στον διεθνή οικονομικό χώρο του αναπτυγμένου καπιταλισμού και των λεγομένων νέων βιομηχανικών χωρών. Πρόκειται για χώρες ανάμεσα στις οποίες αναπτύσσεται κατ αρχήν στην ολοκληρωμένη του μορφή ο διεθνής εμπορικός ανταγωνισμός των (εθνικών) κεφαλαίων, ενώ παράλληλα διαμορφώνεται μια πυραμίδα των μέσων εθνικών ποσοστών κέρδους, στην κορυφή της οποίας βρίσκονται κατά κανόνα οι λιγότερο αναπτυγμένες (βιομηχανικές) καπιταλιστικές χώρες, λόγω ακριβώς της χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου τους. Οι συνθήκες αυτές δεν εξασφαλίζονται στις σχέσεις των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών με τις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου: η χαμηλή ή χωρικά περιορισμένη ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης στις τελευταίες έχει σαν αποτέλεσμα ένα πολύ χαμηλό ποσοστό κέρδους (παρά τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, βλ. και κεφ. 7), ενώ παράλληλα το εξωτερικό τους εμπόριο με τις βιομηχανικές χώρες τείνει να πάρει τη μορφή ενός κατά βάση διαφοροποιημένου εμπορίου (π.χ. βιομηχανικά προϊόντα έναντι πρώτων υλών ή αγροτικών προϊόντων). Για την ανάλυση των εξαγωγών κεφαλαίου στον Τρίτο Κόσμο απαιτείται λοιπόν μια διαφορετική προσέγγιση.
Όπως έδειξε ο Schweers 1980, οι εξαγωγές κεφαλαίων προς τον Τρίτο Κόσμο διέπονται και καθοδηγούνται από τριών ειδών κίνητρα:
α) Το ξεπέρασμα των εμποδίων που τίθενται από τα μέτρα προστατευτισμού της εσωτερικής αγοράς: Ο περιορισμός των εισαγωγών από τις βιομηχανικές χώρες στη βάση μιας πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών (δασμοί, φόροι, ποσοστώσεις κ.λπ.) εξαναγκάζει τους εξαγωγικούς κλάδους των αναπτυγμένων χωρών να αντικαταστήσουν τις εξαγωγές εμπορευμάτων με εξαγωγές κεφαλαίων, ώστε να μη χάσουν το μερίδιο που κατέχουν στην αγορά που τίθεται τώρα υπό την προστατευτική ομπρέλα. Αυτές οι ξένες επενδύσεις λόγω δασμολογικών φραγμών αφορούν κυρίως χώρες με σχετικά μεγάλες εσωτερικές αγορές, στις οποίες (χώρες) έχει συντελεστεί ήδη μια σχετική καπιταλιστική ανάπτυξη άρα και μια αντίστοιχη διεύρυνση της κατανάλωσης. (Τέτοια είναι για παράδειγμα η περίπτωση των μεγάλων χωρών της Λατινικής Αμερικής).
β) Την εκμετάλλευση των πρώτων υλών: Οι επενδύσεις για την εξόρυξη των αποθεμάτων πρώτων υλών του Τρίτου Κόσμου εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να διατηρούν τη σημασία τους για τις ιμπεριαλιστικές χώρες. Σημαντικό ρόλο παίζει εδώ όχι μόνο η ύπαρξη των φυσικών αποθεμάτων, αλλά και οι ευνοικές συνθήκες εξόρυξης τόσο από φυσική όσο και από κοινωνική άποψη. Ο δεύτερος αυτός παράγοντας αναφέρεται κυρίως στο συσχετισμό δύναμης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την έγγεια ιδιοκτησία και συνεπώς στη συμπίεση της γαιοπροσόδου. Οι διεθνείς εμπορικές σχέσεις παίζουν γι αυτόν τον τύπο διεθνούς επένδυσης έναν περιθωριακό μόνο ρόλο.
γ) Την εκμετάλλευση φτηνής εργατικής δύναμης σε κλάδους έντασης εργασίας: Για να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από εκβιομηχανοποιούμενες χώρες, στις οποίες η τιμή της εργασιακής δύναμης εξακολουθεί να παραμένει ιδιαίτερα χαμηλή, ορισμένες βιομηχανίες έντασης εργασίας των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών μεταφέρουν ένα μέρος της παραγωγής τους σε τέτοιες χώρες φτηνής εργατικής δύναμης και επανεισάγουν τα παραγόμενα προϊόντα στις επαπειλούμενες αγορές.

Εδώ βέβαια πρέπει να σημειώσουμε ότι πρόκειται για μια εντελώς δευτερεύουσα αν όχι περιθωριακή μορφή άμεσων παραγωγικών επενδύσεων (Menzel 1986). Οι επενδύσεις αυτές γίνονται κυρίως σε χώρες που βρίσκονται σε μια διαδικασία ταχύρυθμης καπιταλιστικής ανάπτυξης (νέες βιομηχανικές χώρες) και στις οποίες επομένως οι χαμηλοί μισθοί μπορούν να λειτουργήσουν ως διεθνές συγκριτικό πλεονέκτημα. Ως αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης κυριαρχούν όμως και εδώ οι μορφές ξένων επενδύσεων που αναφέραμε προηγούμενα, δηλαδή εκείνες που σχετίζονται με την τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, ή και με τα κρατικά μέτρα υποκατάστασης των εισαγωγών. Όπως παρατηρεί ο Schweers σχετικά με τις ξένες επενδύσεις στις χώρες του Τρίτου Κόσμου: Δεν είναι σύμπτωση ότι οι βιομηχανίες της διεθνούς αγοράς συγκεντρώνονται σε ορισμένες χώρες (π.χ. Νοτιοανατολική Ασία) των οποίων το προλεταριάτο θεωρείται ιδιαίτερα πειθαρχημένο, εργατικό και με σχετικά καλή εκπαίδευση (...) Επιπλέον θα πρέπει να συνυπολογιστεί ο ρόλος των συναλλαγματικών ισοτιμιών ως μέσου για τον μετασχηματισμό του σχετικού κόστους σε απόλυτες διαφορές κόστους, και αυτό ισχύει ιδιαίτερα μετά τις σημαντικές μετατοπίσεις των συναλλαγματικών ισοτιμιών των τελευταίων 10 ετών (Schweers 1980, σ. 173 κ.ε.)
Μπορούμε τώρα να επανέλθουμε στη θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά και να ελέγξουμε τα θεωρητικά της πορίσματα σε αναφορά με τα δεδομένα της μεταπολεμικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου στον διεθνή χώρο του αναπτυγμένου καπιταλισμού.
Από τη συσχέτιση ανάμεσα στις εξαγωγές εμπορευμάτων και στις εξαγωγές κεφαλαίων, που θεμελιώνει η θεωρία της τροποποίησης συνάγονται τα εξής θεωρητικά συμπεράσματα:
1) Οι βιομηχανικές χώρες που παρουσιάζουν, σε διεθνή σύγκριση, την ψηλότερη καπιταλιστική ανάπτυξη θα πρέπει να λειτουργούν και ως καθαροί εξαγωγείς κεφαλαίου, επειδή αυτές ακριβώς οι χώρες είναι που χάνουν τα κατ αρχήν πρόσθετα κέρδη τους από το διεθνές εμπόριο.
2) Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου θα πρέπει να αφορά κυρίως τους περισσότερο αναπτυγμένους βιομηχανικούς κλάδους μιας χώρας, οι οποίοι και έχουν τα ψηλότερα μερίδια εξαγωγών. Από αυτή την τελευταία παρατήρηση συνάγεται ακόμα η δυνατότητα εξαγωγών κεφαλαίου από μια λιγότερο αναπτυγμένη προς μια περισσότερο αναπτυγμένη βιομηχανική χώρα: Επειδή ακριβώς ο μηχανισμός της διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών προστατεύει τη βιομηχανία της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας ως σύνολο, δηλαδή αναφέρεται στο εθνικό συλλογικό εμπόρευμα (Busch κ.ά. 1984) μιας χώρας, αφήνει σχετικά απροστάτευτους τους λιγότερο αναπτυγμένους βιομηχανικούς κλάδους, ενώ υπερπροστατεύει σχετικά τους περισσότερο αναπτυγμένους βιομηχανικούς κλάδους αυτής της χώρας. Αν αυτοί οι υπερπροστατευμένοι κλάδοι της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας κατέχουν τουλάχιστον το μέσο διεθνές επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας, μπορούν να εξασφαλίζουν πρόσθετα κέρδη ακόμα και από το εμπόριο με την περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Η μείωση αυτών των πρόσθετων κερδών μέσα από την εφαρμογή π.χ. επιλεκτικών μέτρων προστασίας του απειλούμενου κλάδου από τη μεριά της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας θα προκαλέσει τότε εξαγωγές κεφαλαίων από τη λιγότερο αναπτυγμένη προς την περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Το ίδιο αποτέλεσμα θα έχει και μια σχετική υποτίμηση του νομίσματος της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας, λόγω αύξησης των εμπορικών ελλειμμάτων της στους κλάδους με τη σχετικά χαμηλότερη (από το μέσο εθνικό επίπεδο) παραγωγικότητα της εργασίας (βλ. αναλυτικότερα Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990, κεφ.1 και κεφ. 3).

Τα πορίσματα αυτά της θεωρίας της τροποποίησης επαληθεύονται με πολύ μεγάλη ακρίβεια από την εικόνα των κεφαλαιακών εξαγωγών και της κεφαλαιακής διεθνοποίησης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

1) Πρώτα απ όλα, συγκεντρώνονται στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (ΟΟΣΑ) περίπου 80% των άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό. Την κυρίαρχη θέση στις κεφαλαιακές εξαγωγές από τον Πόλεμο και μετά οι ΗΠΑ καταλαμβάνουν αρχικά, πράγμα που αποτελεί άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι η αμερικανική βιομηχανία και οικονομία κατέχει αρχικά την ψηλότερη στον κόσμο παραγωγικότητα της εργασίας. Από τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες εμφανίζουν σημαντικές κεφαλαιακές εξαγωγές μόνο εκείνες που ανήκουν στο σχετικά ψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, δηλαδή η Ο.Δ. Γερμανίας, η Ιαπωνία, η Μ. Βρετανία, ο Καναδάς, η Ελβετία, η Ολλανδία και η Γαλλία. Εντούτοις ο όγκος των άμεσων επενδύσεων που πραγματοποιούν οι περισσότερες από αυτές τις χώρες στο εξωτερικό είναι μικρότερος από τον όγκο των άμεσων επενδύσεων που πραγματοποιείται σ αυτές από το εξωτερικό (από τις άλλες αναπτυγμένες χώρες). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι δυτικογερμανικές εξαγωγές κεφαλαίου (άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό) ξεπερνούν σε όγκο τις άμεσες ξένες επενδύσεις στη Δ. Γερμανία μόλις από το 1974 και μετά. Από την άλλη, οι σημαντικές βρετανικές άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό είναι ένα ιστορικό αποτέλεσμα της προπολεμικής βρετανικής ηγεμονίας στην παγκόσμια αγορά, δηλαδή αφορούν στο μεγαλύτερο μέρος τους επενδύσεις σε θυγατρικές εταιρίες που ιδρύθηκαν στο εξωτερικό πριν από τον Πόλεμο (Busch 1987, σ. 73-90).

2) Οι μετατοπίσεις και αλλαγές στη διεθνή ιεραρχία της παραγωγικότητας της εργασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο σε βάρος των ΗΠΑ (η αμερικανική παραγωγικότητα της εργασίας αναπτυσσόταν με σημαντικά χαμηλότερους ρυθμούς από ό,τι εκείνη της Ιαπωνίας ή των ευρωπαϊκών χωρών) είχαν σημαντικά αποτελέσματα τόσο στο επίπεδο του διεθνούς εμπορίου όσο και στο επίπεδο των διεθνών κινήσεων κεφαλαίου: Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 70, οπότε ίσχυε το σύστημα των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton-Woods, οι μετατοπίσεις αυτές της παραγωγικότητας της εργασίας προκαλούσαν μια αναδιάρθρωση του διεθνούς εμπορίου προς όφελος της Ιαπωνίας και της Δυτ. Ευρώπης (αύξηση των μεριδίων τους στο διεθνές εμπόριο με παράλληλη μείωση των αμερικανικών μεριδίων). Στη συνέχεια έλαβαν χώρα μεγάλες ανακατατάξεις στις συναλλαγματικές ισοτιμίες από τις οποίες προέκυψαν σημαντικές αναδιατάξεις της περιφερειακής κατανομής των ξένων άμεσων επενδύσεων στο εξωτερικό: Ενώ στη δεκαετία του 60 οι ΗΠΑ εξήγαγαν στο εξωτερικό δέκα φορές περισσότερο κεφάλαιο (καθαρές κεφαλαιακές εκροές) από ό,τι η Ιαπωνία και έξι φορές περισσότερο από ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας, οι σχέσεις αυτές μειώθηκαν απότομα κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 70. Οι ΗΠΑ εξήγαγαν τώρα μόνο 1,3 φορές περισσότερο κεφάλαιο από ό,τι η Ιαπωνία και 1,6 φορές περισσότερο από ό,τι η Ο.Δ. Γερμανίας (Busch κ.ά. 1984 σ. 97).5

3) Αυτή η διεθνής εξέλιξη σε βάρος του αμερικανικού κεφαλαίου συνοδεύεται από μια παράλληλη αύξηση των άμεσων επενδύσεων ξένου κεφαλαίου (κυρίως ιαπωνικού και ευρωπαϊκού) στις ΗΠΑ. Πρόκειται κυρίως για ξένες επενδύσεις σε κλάδους στους οποίους η ιαπωνική και ευρωπαϊκή βιομηχανία έχει ήδη φθάσει το αμερικανικό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας (Χημεία, μη-σιδηρούχα μέταλλα, τρόφιμα, μεταφορικά μέσα, ηλεκτρονικά).

Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, οι άμεσες διεθνείς επενδύσεις παύουν να έχουν κατά κύριο λόγο μονή κατεύθυνση (από τις ΗΠΑ προς τις άλλες

βιομηχανικές χώρες) και γίνονται σταυροειδούς μορφής, καθώς μειώνονται οι διαφορές παραγωγικότητας ανάμεσα στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες. Στην κατεύθυνση αυτή επέδρασαν επίσης συγκυριακοί παράγοντες: Στα μέσα όμως της δεκαετίας του 1980 η οικονομική ανάκαμψη στις ΗΠΑ επιβραδύνθηκε και ταυτόχρονα (συγκεκριμένα τη διετία 1985-87) άρχισε μια ραγδαία υποτίμηση του δολαρίου έναντι των δυτικοευρωπαϊκών νομισμάτων και του γεν, αποτέλεσμα της οποίας είναι μια αντίστοιχη ραγδαία βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των αμερικανικών εμπορευμάτων, ως προς αυτά των βασικών ανταγωνιστριών χωρών των ΗΠΑ (Ιαπωνία, χώρες δυτικής Ευρώπης). Στη νέα συγκυρία επιταχύνονται επίσης με ραγδαίο ρυθμό οι εισροές ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ, καθώς οι ξένοι επιχειρηματίες, βλέποντας τα μερίδιά τους στην αμερικανική αγορά να απειλούνται, υποκαθιστούν μέρος των εξαγωγών τους με εξαγωγές κεφαλαίου (παραγωγή "μέσα" στην αμερικανική αγορά).

Για μια ακόμα φορά, αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι ο συνδυασμός της εισαγωγικής διείσδυσης με τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εγχώριας παραγωγής αποτελεί την προϋπόθεση για την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου στη μορφή των άμεσων επενδύσεων.

Στο σημείο αυτό μπορούμε, λοιπόν, να αναφερθούμε και στο ζήτημα των διεθνών διαφορών του ποσοστού κέρδους, στον χώρο πάντα των κοινωνικών σχηματισμών του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Όπως αναφέραμε ήδη, όταν δίναμε το περίγραμμα της θεωρίας της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά, η αναπαραγωγή των διεθνών ανισοτήτων στο ποσοστό κέρδους συνυφαίνεται, εντούτοις, μέσα από τις εξαγωγές κεφαλαίων, με μια τάση μείωσης αυτών των διεθνών ανισοτήτων:

Οι εξαγωγές κεφαλαίων από μια χώρα ψηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας σε μια χώρα χαμηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας συνεπιφέρει δυο ειδών αποτελέσματα: Από τη μια μεριά επιταχύνει τη διαδικασία συσσώρευσης στη χώρα που εισάγει κεφάλαια, πράγμα που, γενικά, λειτουργεί ενισχυτικά ως προς την τάση μείωσης του γενικού ποσοστού κέρδους σ αυτή τη χώρα. Από την άλλη, ο επαναπατρισμός ενός μέρους των κερδών στη χώρα που εξάγει κεφάλαια λειτουργεί αυξητικά για το ποσοστό κέρδους αυτής της χώρας. Έτσι τείνουν πράγματι να μειωθούν οι διαφορές ανάμεσα στο (σχετικά χαμηλότερο) γενικό ποσοστό κέρδους της περισσότερο αναπτυγμένης κεφαλαιοεξαγωγικής χώρας και στο ποσοστό κέρδους της λιγότερο αναπτυγμένης βιομηχανικής χώρας που εισάγει κεφάλαια. Πρόκειται για μια διαδικασία, ας μην το ξεχνάμε, που αφορά αποκλειστικά τις αναπτυγμένες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες και τις λεγόμενες νέες βιομηχανικές χώρες. Αντίθετα οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου εξακολουθούν να παίζουν έναν περιθωριακό ρόλο σε ό,τι αφορά τις διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις και επομένως και σε ό,τι αφορά τη διεθνή τάση εξίσωσης των εθνικών ποσοστών κέρδους. Να θυμόμαστε επίσης, ότι αυτή η διεθνής τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους αποτελεί σε κάθε περίπτωση μια διαδικασία πολύ ασθενέστερη από την αντίστοιχη διαδικασία (διαμόρφωση ενός γενικού ποσοστού κέρδους) στο εσωτερικό ενός ενιαίου κοινωνικού σχηματισμού. Η τροποποιημένη λειτουργία του νόμου της αξίας σε διεθνές επίπεδο αποκλείει τον σχηματισμό διεθνών τιμών παραγωγής, επομένως και ενός διεθνούς γενικού ποσοστού κέρδους. Αντίθετα έχουμε μόνο να κάνουμε με ενδοκλαδικού τύπου μειώσεις των διεθνών διαφορών στα ποσοστά κέρδους.

Η εμπειρική εικόνα της μεταβολής των διεθνών συσχετισμών δύναμης ανάμεσα στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού (ΗΠΑ, ευρωπαϊκές χώρες, Ιαπωνία) μπορεί

λοιπόν να αναλυθεί επιστημονικά με βάση τις κατηγορίες και τα πορίσματα της θεωρίας της τροποποίησης [του νόμου της αξίας στη διεθνή αγορά].
Όμως, με βάση τη θεωρία της τροποποίησης μπορούμε να αποκωδικοποιήσουμε ένα ακόμα αίνιγμα της σύγχρονης αριστερής συζήτησης και ιδεολογίας σχετικά με την παγκόσμια αγορά: Τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου κατά τη διάρκεια ολόκληρης της φάσης οικονομικής ανόδου των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, που ακολούθησε τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.
Θυμίζουμε κατ αρχήν ότι οι κλασικοί θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού γενίκευαν την προπολεμική οικονομική συγκυρία και ονόμαζαν ουτοπική κάθε σκέψη ότι το διεθνές εμπόριο θα μπορούσε κάποτε να απαλλαγεί από τους υπέρογκους δασμούς και τα άλλα κρατικά μέτρα προστατευτισμού. Στη σημερινή εποχή είναι αντίθετα πολύ συνηθισμένο η μεταπολεμική φιλελευθεροποίηση του εμπορίου να θεωρείται από τους αριστερούς αρθρογράφους ως μια έκφραση της αμερικανικής ηγεμονίας στην παγκόσμια αγορά, ή έστω μια πολιτική μέσα από την οποία διασφαλίζονται τα αμερικανικά οικονομικά συμφέροντα σε παγκόσμιο επίπεδο. (Για την κριτική των απόψεων αυτών βλ. Κυπριανίδης 1985). Βεβαίως, η εκδοχή αυτή σχετικά με την αμερικανική ηγεμονία δεν μπορεί να ερμηνεύσει ούτε γιατί η εμπορική θέση των ΗΠΑ στην παγκόσμια αγορά εξασθένισε (προς όφελος των χωρών της Ευρώπης και της Ιαπωνίας), σε συνθήκες, ακριβώς, φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου, ούτε γιατί οι ανταγωνιστές των ΗΠΑ προωθούσαν με κάθε τρόπο, τουλάχιστον μέχρι το 1974/75, αυτή τη φιλελευθεροποίηση, ούτε, τέλος, γιατί οι ΗΠΑ κατέφυγαν, στη συγκυρία όξυνσης της οικονομικής κρίσης στις αρχές της δεκαετίας του 1980, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα του αναπτυγμένου καπιταλισμού, σε μέτρα και ρυθμίσεις προστατευτικού χαρακτήρα (ποσοστώσεις, δασμοί για ορισμένα ιαπωνικά προϊόντα κ.λπ.).
Η θεωρία της τροποποίησης ερμηνεύει ως εξής το αίνιγμα της φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου: "Επειδή ο νόμος της αξίας στην παγκόσμια αγορά δεν προστατεύει απλώς τα λιγότερο αναπτυγμένα εθνικά κεφάλαια, αλλά παράλληλα προωθεί τη θεσμοθέτηση ενός διεθνούς καταμερισμού εργασίας ο οποίος αποφέρει σχετικά πλεονεκτήματα ακόμα και για τις χώρες που κατέχουν μια υποδεέστερη θέση στην κλίμακα της παραγωγικότητας της εργασίας, πιέζουν επίσης και οι παραγωγικότεροι κλάδοι των φτωχότερων εθνών το εθνικό τους κράτος προς την κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης της παγκόσμιας αγοράς. Για προστατευτικές κρατικές παρεμβάσεις στον διεθνή ανταγωνισμό πιέζουν, σε αντιστοιχία με αυτές τις αιτιακές σχέσεις, μόνο τα λιγότερο αναπτυγμένα κεφάλαια ή κλάδοι της παραγωγής και μάλιστα ακόμα και στην περισσότερο αναπτυγμένη χώρα. Αυτό συμβαίνει γιατί ακόμα και αυτοί οι κάτω από τον μέσο όρο αναπτυγμένοι κλάδοι (της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας) ζημιώνονται, σε ό,τι αφορά τη διεθνή τους ανταγωνιστικότητα, από τα νομοτελειακά αποτελέσματα στο επίπεδο του καταμερισμού εργασίας που συνεπάγεται το παγκόσμιο εμπόριο" (Busch 1974, σ. 272).
Κατά τη διάρκεια της ανοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου, οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης του εθνικού κοινωνικού κεφαλαίου διασφαλίζουν την ηγεμονία των δυναμικών κλάδων της βιομηχανίας και ως εκ τούτου το άνοιγμα της εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά, με την ελαχιστοποίηση των κάθε λογής μέτρων οικονομικού προστατευτισμού. Αντίθετα, η κρίση υπερσυσσώρευσης, που διαρκεί ήδη από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 70, υπονόμευσε τη δυνατότητα επέκτασης των περισσότερων καπιταλιστικών χωρών στην παγκόσμια αγορά, με τους ρυθμούς που αυτό ήταν δυνατόν κατά τις προηγούμενες περιόδους. Παράλληλα, ορισμένοι κλάδοι της δυτικοευρωπαϊκής και αμερικανικής βιομηχανίας (σίδηρος και χάλυβας,

αυτοκινητοβιομηχανία, ναυπηγεία, υφαντουργία, ένδυση) περιήλθαν σε οξεία κρίση, από την οποία μπόρεσαν να επωφεληθούν τα αντίστοιχα εξαγωγικά κεφάλαια της Ιαπωνίας και ορισμένων νέων βιομηχανικών χωρών. Η συγκυρία αυτή οδήγησε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 στη θέσπιση, από τις ΗΠΑ και ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, επιλεκτικών προστατευτικών μέτρων, που περιορίζουν την ελευθερία των διεθνών εμπορικών συναλλαγών της προηγούμενης περιόδου (Busch 1985, ή 1984αΔ).

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται λοιπόν προφανές ότι οι εσωτερικές αιτιακές σχέσεις, που καθορίζουν την κίνηση των διαφορετικών επιπέδων και μορφών της κεφαλαιακής διεθνοποίησης, μπορούν να αποκαλυφθούν μόνο αν η ανάλυση προχωρήσει σε αντιπαράθεση και κριτική με τις κυρίαρχες οικονομίστικες και υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις.

Μέσα από έναν τέτοιο δρόμο, δηλαδή σε αντιστοιχία με τις θεωρητικές έννοιες της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας διαμορφώθηκε η θεωρία της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΛΥΣΙΔΑΣ

7.1 Ορισμένα θεωρητικά συμπεράσματα

Οι θεωρητικές παρατηρήσεις μας σχετικά με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ) και το καπιταλιστικό κράτος (κεφάλαια 4 και 5) μας οδήγησαν στη θέση ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη (και αντίστοιχα υπανάπτυξη) πρέπει κατά κύριο λόγο να θεωρηθεί ως ένα αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού που εξετάζουμε. Πρόκειται με άλλα λόγια για τη δυνατότητα (ή αντίστοιχα την αδυναμία) του να εξασφαλιστεί η διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. επομένως πρόκειται για μια διαδικασία που εξαρτάται τόσο από τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, όσο και από τη σταθεροποίηση της εξουσίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία.

Έτσι, αυτή η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, η οποία ακριβώς γίνεται αντιληπτή ως καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιστορική αναγκαιότητα. Αποτελεί ένα πιθανό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων. Οι ρυθμοί (όπως ακριβώς κι η δυνατότητα) της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι λοιπόν το αποτέλεσμα του υπερπροσδιορισμού των εσωτερικών - αναγκαίων σχέσεων που συγκροτούν την καπιταλιστική κυριαρχία από το σύνολο των εξωτερικών προσδιορισμών οι οποίοι προκύπτουν, όπως είπαμε, ως ιστορικές αποκρυσταλλώσεις της πάλης των τάξεων.

Σε αυτό το πλαίσιο κατέχουν πάντοτε οι σχέσεις που εγγράφονται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού, οι σχέσεις οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας, την προτεραιότητα ως προς τις διεθνείς σχέσεις (εθνική-κρατική συγκρότηση της καπιταλιστικής εξουσίας). Ταυτόχρονα όμως συνεπάγεται η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η διαμόρφωση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας ότι η κεφαλαιακή εξουσία που συγκροτείται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού υπερπροσδιορίζεται επίσης από τις διεθνείς σχέσεις και αρθρώσεις. Στους εξωτερικούς ως προς τον ΚΤΠ προσδιορισμούς ανήκουν λοιπόν τόσο εθνικές σχέσεις και διαδικασίες (π.χ. ύψος του μισθού, ανεργία, επίπεδο συνείδησης και μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης), όσο και αντίστοιχες διεθνείς (εξωτερικό εμπόριο, εξαγωγές ή αντίστοιχα εισαγωγές κεφαλαίου, όξυνση ή άμβλυνση του διεθνούς ανταγωνισμού στον οποίο υπόκειται το εθνικό κεφάλαιο μέσω των μέτρων της εξωτερικής οικονομικής πολιτικής κ.λπ.).

Η διευρυμένη αναπαραγωγή του (εθνικού) συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή της συνολικής κεφαλαιακής σχέσης όπως αυτή οργανώνεται στο εσωτερικό της κρατικής επικράτειας, προσδιορίζεται λοιπόν και από το διεθνές σύστημα, δηλαδή τη συγκεκριμένη μορφή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας που έχει διαμορφωθεί ιστορικά.

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε ν αναλύσουμε διεξοδικότερα και να αναπτύξουμε αυτά τα πρώτα μας συμπεράσματα.

7.2 Καπιταλιστική ανάπτυξη και πάλη των τάξεων

Η σύγχυση ανάμεσα στις έννοιες του ΚΤΠ και του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, την οποία καλλιεργούν οι κάθε λογής νεομαρξιστές θεωρητικοί έχει καταστήσει σήμερα ισχυρό τον ισχυρισμό ότι ο Μαρξ θεώρησε νομοτελειακό το πέρασμα όλων των κοινωνικών σχηματισμών από τα ίδια στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ απ τη μια περιέγραψε την εγγενή τάση για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και επαναστατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων, όταν μέσα στην πάλη των τάξεων διασφαλίζεται η απόλυτη κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, και από την άλλη περιέγραψε τους όρους κάτω από τους οποίους καθίσταται δυνατή (όχι όμως και νομοτελειακή) αυτή η κυριαρχία του ΚΤΠ σ έναν κοινωνικό σχηματισμό.
Πρόκειται λοιπόν για δυο εντελώς διαφορετικά επίπεδα θεωρητικής ανάλυσης:
α) Στο επίπεδο του ΚΤΠ ο Μαρξ έδειξε λοιπόν, ότι η απόλυτη κυριαρχία της κεφαλαιακής σχέσης συνεπάγεται την αδιάκοπη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ότι δηλαδή ο ΚΤΠ είναι σύμφυτος με την τάση διαρκούς ανάπτυξης των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων: Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μάξιμουμ του προιόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή (...) Ο σκοπός είναι, το καθένα προιόν κ.λπ. να περιέχει όσο το δυνατόν περισσότερη απλήρωτη εργασία και αυτό είναι κατορθωτό μόνο μέσα από παραγωγή για χάρη της παραγωγής (...) Ωστόσο αυτή η ενυπάρχουσα τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται κατ αρχήν με επαρκή τρόπο και γίνεται η ίδια μια αναγκαία προυπόθεση ακόμα και τεχνολογικά μόλις αρχίζει να αναπτύσσεται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ αυτόν η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (Μαρξ 1983, σ. 126-127).
β) Το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης τίθεται έτσι μόνο στο επίπεδο του (συγκεκριμένου) κοινωνικού σχηματισμού και μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Είναι δυνατόν (και υπό ποιες προυποθέσεις) να εγκαθιδρυθεί η καπιταλιστική κυριαρχία στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη και ταχύρυθμη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα;
Σε ένα γράμμα του προς τη ρωσίδα σοσιαλίστρια Βέρα Ζάσουλιτς, που του είχε θέσει το ερώτημα της "νομοτέλειας" της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο Μαρξ έγραφε το 1881: Έχω δείξει στο Κεφάλαιο ότι η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή έχει ως αφετηρία της την απαλλοτρίωση των παραγωγών και ιδιαιτέρως ότι η βάση όλης αυτής της εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών (...) Περιόρισα λοιπόν αυτό το ιστορικά αναπόφευκτο στις χώρες της δυτικής Ευρώπης (...) Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή είναι να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδείξει εδώ τίποτα (...) Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρωσικής κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία. Είναι η καταπίεση από τη μεριά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους διεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμή τους μέσω αυτού του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών (Marx 1976, σ. 396, οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ.).

Το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης συναρτάται λοιπόν αποφασιστικά με τη διάλυση των ανταγωνιστικών προς τον καπιταλισμό τρόπων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή παίρνει ιστορικά τη μορφή της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθόσον ακριβώς πρόκειται κυρίως για τρόπους παραγωγής που βασίζονται σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (Senghaas 1982).
Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία τέθηκε σε κίνηση και ολοκληρώθηκε για πρώτη φορά στην Αγγλία. Μια ανάλογη διαδικασία έλαβε χώρα μετέπειτα και στους άλλους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.
Η αγροτική μεταρρύθμιση αποτελεί έτσι προυπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ή, για να το διατυπώσουμε ακριβέστερα: Η αγροτική μεταρρύθμιση αντικατοπτρίζει έναν κοινωνικό και πολιτικό συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος συνεπάγεται τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και ως εκ τούτου την ενίσχυση της κεφαλαιακής κυριαρχίας και την καπιταλιστική ανάπτυξη.
Η αγροτική μεταρρύθμιση δεν καταλήγει κατά κανόνα στην εγκαθίδρυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο, όπως συνέβη στην Αγγλία (Οικονομάκης 1998). Αντίθετα η ίδια η διευρυμένη αναπαραγωγή του βιομηχανικού καπιταλισμού (συμπίεση τιμών αγροτικών προϊόντων και συνακόλουθα συμπίεση του επιπέδου των μισθών) προκρίνει την εγκαθίδρυση σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο (ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες-καλλιεργητές) με την παράλληλη υπαγωγή των αγροτών στο κράτος και το πιστωτικό σύστημα (καθορισμός τιμών, κίνητρα, αγροτικά δάνεια).
Το κράτος καταφέρνει έτσι να διατηρεί τις τιμές των εμπορευμάτων του αγροτικού τομέα σε ένα σχετικά χαμηλό επίπεδο, υποχρεώνοντας ταυτόχρονα τους καλλιεργητές, από τη μια να διαφοροποιούν την παραγωγή τους και να την προσαρμόζουν στη ζήτηση και από την άλλη να αυξάνουν συνεχώς την παραγωγικότητα της εργασίας τους, ώστε να μπορέσουν να διασφαλίσουν το ιστορικά καθορισμένο ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. Οι ανεξάρτητοι αγρότες αποκτούν τα απαιτούμενα μέσα παραγωγής εν μέρει μέσω των κρατικών δανείων, γεγονός που επιτείνει διαρκώς την εξάρτησή τους από την αγροτική πολιτική του κράτους.
Χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων σημαίνει χαμηλά κόστη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η υπαγωγή των ανεξάρτητων καλλιεργητών στο πιστωτικό σύστημα και την πολιτική τιμών του κράτους επιτρέπει στο βιομηχανικό κεφάλαιο το ξεπέρασμα του φράγματος της γαιοπροσόδου, πράγμα το οποίο λειτουργεί, φυσικά, επιταχυντικά για την καπιταλιστική ανάπτυξη (Βεργόπουλος 1975). Έτσι, η αγροτική έξοδος που λαμβάνει χώρα παράλληλα με την καπιταλιστική ανάπτυξη, καθ' όλη την περίοδο που ακολουθεί την αγροτική μεταρρύθμιση, δεν συνοδεύεται παρά δευτερευόντως με μετασχηματισμούς των σχέσεων ιδιοκτησίας (απλή εμπορευματική παραγωγή) στην ύπαιθρο.
Ήδη το 1899, δηλαδή αρκετά χρόνια πριν τη δημιουργία του σύγχρονου συστήματος υπαγωγής της γεωργίας στον βιομηχανικό καπιταλισμό, ο Καρλ Κάουτσκυ παρατηρούσε: Τι μπορεί να αντιπαραθέσει η μικρή (αγροτική, Γ.Μ.) επιχείρηση απέναντι στα προτερήματα της μεγάλης επιχείρησης; Τη μεγαλύτερη φιλοπονία και τη μεγαλύτερη προνοητικότητα του εργάτη ο οποίος δουλεύει για τον εαυτό του σε αντίθεση με τον μισθωτό εργάτη, και τη συμπίεση των αναγκών του μικρού ανεξάρτητου αγρότη, η οποία ξεπερνά ακόμα και αυτή του εργάτη γης (Kautsky, 1972, σ. 106). Ο Κάουτσκυ ονομάζει την κατάσταση του ανεξάρτητου μικροκαλλιεργητή υπερεργασία και υποκατανάλωση στη μικρή επιχείρηση και

προσθέτει: Όμως δεν καταπιέζει μόνο τον εαυτό του ο μικροκαλλιεργητής για να εργαστεί εντατικά, αλλά επίσης και την οικογένειά του (...) Από τη στιγμή που από την εργασία για την αυτοκατανάλωση ξεπηδά η εργασία για την αγορά, αναπτύσσεται η υπερβολική καταπόνηση της εργατικής δύναμης. (Kautsky, 1972, σ. 106).

Η απλή εμπορευματική παραγωγή δεν αποτελεί ένα διακριτό τρόπο παραγωγής, αλλά απλώς μια μορφή παραγωγής: Δεν συγκροτεί ένα σύστημα εκμετάλλευσης, ένα σύστημα παραγωγής και ιδιοποίησης κάποιας μορφής υπερπροιόντος (Πουλαντζάς, στο Πουλαντζάς κ.ά., 1977, σ. 11-29). Ταυτόχρονα, η απλή εμπορευματική παραγωγή δεν αποτελεί, όπως ήδη δείξαμε, μια ανταγωνιστική παραγωγική δομή σε σχέση με τον ΚΤΠ. Πολύ περισσότερο, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στον καπιταλιστικό τομέα ενός κοινωνικού σχηματισμού καθορίζει τους ρυθμούς της διάλυσης ή αντίθετα τη διατήρηση και αναπαραγωγή της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Η αγροτική έξοδος, ως αποτέλεσμα τόσο της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στην ύπαιθρο, όσο και της αύξησης του εισοδήματος στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας και η διάλυση του μικρεμπορίου από τα Σούπερ Μάρκετ και τις μεγάλες "αλυσίδες" καταναλωτικών ειδών αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα σύγχρονα παραδείγματα που κάνουν προφανή την περιορισμένη δυνατότητα της απλής εμπορευματικής παραγωγής να αντιστέκεται στην ανάπτυξη και επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η απλή εμπορευματική παραγωγή δεν τίθεται ως εμπόδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Συναρθρώνονται δηλαδή θετικά με τον ΚΤΠ.

Στο εξής θα ονομάζουμε τους κοινωνικούς σχηματισμούς, στους οποίους έχει ολοκληρωθεί η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς υφίσταται λοιπόν μόνο ένας τρόπος παραγωγής, ο ΚΤΠ (άμεση-ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο), ο οποίος συνυπάρχει και αρθρώνεται θετικά με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, τόσο στον αγροτικό όσο και στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας. Πρόκειται, βεβαίως, για κοινωνικούς σχηματισμούς με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης κι αυτό, τόσο γιατί η διαδικασία καπιταλιστικοποίησης άρχισε για κάθε έναν από αυτούς σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, όσο και γιατί η καπιταλιστική ανάπτυξη εξελίχθηκε με άνισους ρυθμούς. Εντούτοις, όλοι αυτοί οι κοινωνικοί σχηματισμοί συγκροτούνται στη βάση ενός και μόνο τύπου ταξικών σχέσεων εξουσίας: των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής.

Ο ορισμός που διατυπώσαμε για τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς υποδεικνύει την προτεραιότητα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις και την τεχνική. Αντίθετα οι κατατάξεις της αστικής πολιτικής οικονομίας βασίζονται αποκλειστικά σε στατικά περιγραφικά κριτήρια (π.χ. χώρες υψηλού, μέσου ή χαμηλού εισοδήματος και ανάπτυξης). Παρ ότι οι κατατάξεις αυτές αναφέρονται τις περισσότερες φορές στις υπαρκτές διεθνοοικονομικές και διεθνοπολιτικές ομαδοποιήσεις των καπιταλιστικών χωρών (π.χ. κατατάσσουν τις χώρες του ΟΟΣΑ στις αναπτυγμένες χώρες), εντούτοις βασίζονται στην πραγματικότητα σε τόσο ασαφή και σχετικά αυθαίρετα ποσοτικά κριτήρια (π.χ. κατά κεφαλήν ΑΕΠ κ.λπ.) ώστε συσκοτίζεται τελικά το ζήτημα των κοινωνικών - ταξικών δομών και σχέσεων εξουσίας.

Γιατί πραγματικά, παρ ότι τα ποσοτικά-στατιστικά στοιχεία και οι δείκτες είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τις διεθνείς συγκρίσεις των διαδικασιών καπιταλιστικής ανάπτυξης στις διαφορετικές χώρες, εντούτοις δεν αναφέρονται στις κοινωνικές σχέσεις καθαυτές: Αποτελούν απλώς δείκτες για ορισμένα αποτελέσματα των

κοινωνικών σχέσεων. Σαν συνέπεια δεν αρκούν για να εντοπίσουμε τις ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στα διαφορετικά συστήματα ταξικής κυριαρχίας, τους διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Με άλλα λόγια, δεν αρκούν για να μας αποκαλύψουν τις πραγματικές διαχωριστικές γραμμές στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρουν εδώ οι λεγόμενες χώρες μεσαίας ανάπτυξης ή αντίστοιχα χώρες μεσαίου - υψηλού επιπέδου ανάπτυξης. Με βάση τα ποσοτικά στατιστικά στοιχεία μπορούν να σταχυολογηθούν σ αυτή την κατηγορία χωρών τόσο οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ (Ισπανία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία), όσο και χώρες όπως η Τουρκία ή η Βραζιλία, στο εσωτερικό των οποίων εξακολουθούν να αναπαράγονται προκαπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης και παραγωγής (που αντιστοιχούν π.χ. σε μετασχηματισμένες μορφές του φεουδαλικό ΤΠ), και συνεπώς ο καπιταλιστικός τομέας περιορίζεται χωρικά και κοινωνικά σε ορισμένα τμήματα της χώρας, η οποία παρουσιάζει έτσι μια δυαδική εικόνα. Παράλληλα, η ποσοτικοποίηση της ανάπτυξης καταργεί κάθε αντικειμενικότητα της σταχυολόγησης, δηλαδή οι ίδιες χώρες μπορούν να κατατάσσονται σε διαφορετικές κατηγορίες, ανάλογα με το ποσοτικό δεδομένο που επιλέγει ο κάθε συγγραφέας (βλ. εδώ σχετικά και Menzel 1986). Το αποτέλεσμα είναι να εκφυλίζεται τελικά το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή το ζήτημα της συνολικής κοινωνικής κυριαρχίας του κεφαλαίου στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού --και της διευρυμένης αναπαραγωγής αυτής της κυριαρχίας-- σε ένα ζήτημα ανάπτυξης εν γένει, όπου, σε αντιστοιχία με την αστική ιδεολογία, τον λόγο έχουν απλώς τα στατιστικά δεδομένα της κατά κεφαλήν κατανάλωσης και του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Περισσότερο ακριβής είναι στο σημείο αυτό ο όρος χώρες στο κατώφλι της ανάπτυξης (Schwellenlδnder), που χρησιμοποιείται στη γερμανική βιβλιογραφία, γιατί μ αυτόν υποδηλώνεται κατά κάποιο τρόπο η διαδικασία ταχύρυθμης καπιταλιστικοποίησης στην οποία εμπλέκονται κατά καιρούς ορισμένες χώρες (συνήθως πρόκειται για τις ονομαζόμενες νέες βιομηχανικές χώρες). Και πάλι, όμως, ο όρος αυτός προτάσσει τα στατιστικά δεδομένα, συσκοτίζοντας έτσι το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και παραγωγής.

Αντίθετα, η διάκριση που κάνουμε εδώ, ανάμεσα στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς από τη μια και στους κοινωνικούς σχηματισμούς στο εσωτερικό των οποίων εξακολουθούν να διατηρούνται και να αναπαράγονται προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής από την άλλη, μας επιτρέπει να θέσουμε με τρόπο επιστημονικό, δηλαδή με έναν τρόπο ειδικά διαφοροποιημένο, το ζήτημα της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης: Στην περίπτωση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών η ανάπτυξη καθορίζεται αποκλειστικά από τη δυναμική της κεφαλαιακής σχέσης καθαυτής και τις λειτουργίες υπερπροσδιορισμού της από τη μεριά των κάθε λογής εξωτερικών (ως προς τον ΚΤΠ) σχέσεων και παραγόντων (βλ. αναλυτικότερα κεφ. 4). Στην περίπτωση των κοινωνικών σχηματισμών που περιλαμβάνουν προκαπιταλιστικές δομές και σχέσεις εκμετάλλευσης (δηλαδή σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής) καθοριστικότατο ρόλο παίζει η δυναμική της διείσδυσης του ΚΤΠ στον κοινωνικό χώρο των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, δηλαδή τα αποτελέσματα διάλυσης/διατήρησης των ανταγωνιστικών προς το κεφάλαιο κοινωνικών σχέσεων, τα οποία συναρτώνται με τον συνολικό κοινωνικό-ταξικό συσχετισμό των δυνάμεων. Στην περίπτωση αυτήν προκύπτουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στο επίπεδο των ταξικών και πολιτικών σχέσεων εξουσίας, σε σύγκριση πάντα με τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ας αναφέρουμε εδώ απλώς δυο παραδείγματα: Η συμμετοχή των μη-καπιταλιστικών εκμεταλλευτριών τάξεων στον συνασπισμό εξουσίας (π.χ. φεουδάρχες γαιοκτήμονες, λατιφουντιστές) και οι συνέπειες αυτής της συμμετοχής για τις μορφές και τις λειτουργίες του κράτους. Η χρονική μη-αντιστοιχία των διαφορετικών κοινωνικών επιπέδων κατά τη διάρκεια της διαδικασίας μετάβασης στον καπιταλισμό, με συνηθέστερη μορφή τον σχηματισμό κρατικών δομών αστικού τύπου, παρά την αναπαραγόμενη κυριαρχία των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στο οικονομικό επίπεδο (βλ. αναλυτικά Eikenberg 1983).
Με ζητήματα αυτού του είδους θα ασχοληθούμε όμως διεξοδικότερα στο τρίτο μέρος αυτού του βιβλίου, όταν θα αναλύσουμε τις πρώιμες φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε στο ζήτημα των εξωτερικών προσδιορισμών που καθορίζουν τους ρυθμούς ανάπτυξης, δηλαδή τους ρυθμούς της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.
Η ύπαρξη της απλής εμπορευματικής παραγωγής είναι μια σημαντική μορφή εξωτερικού προσδιορισμού της κεφαλαιακής σχέσης και της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, εκείνοι που κατέχουν το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης (στο εξής θα ονομάζονται και λιγότερο αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες) παρουσιάζουν κατά κανόνα μια γρηγορότερη καπιταλιστική ανάπτυξη (ψηλότερο ποσοστό κέρδους, ψηλότεροι ρυθμοί συσσώρευσης), λόγω κυρίως της χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου τους. Η ψηλότερη αυτή δυναμική ανάπτυξης ενισχύεται όπως έδειξε και ο Busch (1987) από το γεγονός ότι στις λιγότερο αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες είναι σχετικά αυξημένο το ειδικό βάρος της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Η σχετική ευρύτητα της απλής εμπορευματικής παραγωγής επηρεάζει κατά δύο τρόπους το ποσοστό κέρδους και τους ρυθμούς της καπιταλιστικής συσσώρευσης.
α) Στις λιγότερο αναπτυγμένες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες το ειδικό βάρος της απλής εμπορευματικής παραγωγής είναι μεγαλύτερο αλλά είναι επίσης ψηλότεροι οι ρυθμοί διάλυσης της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Το αποτέλεσμα είναι ένας σχετικά μεγαλύτερος βιομηχανικός εφεδρικός στρατός και συνεπώς μια αυξημένη πίεση στην τιμή του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη.
β) Η αύξηση του σχετικού μεριδίου των μισθωτών στον ενεργό πληθυσμό των περισσότερο αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, πιέζει προς τα πάνω το πραγματικό μερίδιο των μισθών και πιέζει έτσι προς τα κάτω το γενικό ποσοστό κέρδους της περισσότερο αναπτυγμένης καπιταλιστικής οικονομίας.
Η συγκεκριμένη ανάλυση των κοινωνικών προυποθέσεων και όρων της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε έναν αναπτυγμένο καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό δείχνει πάντως, ότι οι ρυθμοί και οι μορφές της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν καθορίζονται μόνο από το εύρος της απλής εμπορευματικής παραγωγής, αλλά από το σύνολο των εξωτερικών ως προς τον ΚΤΠ προσδιορισμών, που αναφέρονται τόσο στα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού, όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική η ανάλυση του Busch (1987) σχετικά με την ανάπτυξη τεσσάρων χωρών της ΕΟΚ (Γαλλία, Ιταλία, Μ. Βρετανία, ο Δ. Γερμανίας) κατά το χρονικό διάστημα 1952-1975. Αξίζει να αναφερθούμε παραδειγματικά σε ορισμένες πλευρές της ανάπτυξης σε δυο από αυτές τις χώρες, που από την άποψη της καπιταλιστικοποίησης παρουσιάζουν "ακραία" χαρακτηριστικά: της Μ. Βρετανίας, που ήδη με τη λήξη του ΒΔ Παγκοσμίου Πολέμου πλησίαζε το μοντέλο του "καθαρού καπιταλισμού", και της

Ιταλίας, με τον σχετικά διογκωμένο πρωτογενή τομέα και την ιδιαίτερη έκταση της απλής εμπορευματικής παραγωγής στις παραγωγικές της σχέσεις.
Ήδη λοιπόν το 1950 η Μ. Βρετανία είχε το μικρότερο παγκοσμίως ποσοστό απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα: 5,4%. Το ποσοστό αυτό ήταν για την ίδια χρονιά 12,2% στις ΗΠΑ, 24,8% στην Ο.Δ. Γερμανίας, 29,3% στη Γαλλία, και 42,8% στην Ιταλία. Όπως θα μπορούσε να προβλέψει κανείς, με βάση τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, οι ρυθμοί ανάπτυξης της Βρετανίας έχουν την τάση να υπολείπονται και της Ιταλίας να ξεπερνούν αυτούς των άλλων χωρών. Εντούτοις, καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο, η Μ. Βρετανία όχι μόνο παρουσιάζει τους χαμηλότερους συγκριτικά ρυθμούς ανάπτυξης (γύρω στα 2,5% τις δεκαετίες του '50 και του 60, 1,7% την πενταετία 71-75). αλλά και ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής της (που το 1950 ήταν ο δεύτερος παγκοσμίως, μετά αυτόν των ΗΠΑ), ξεπερνιέται από τη γερμανική βιομηχανική παραγωγή στα τέλη της δεκαετίας του 50, από την ιαπωνική στα μέσα της δεκαετίας του 60 και από τη γαλλική στις αρχές της δεκαετίας του 70.
Η τόσο ραγδαία παρακμή του βρετανικού καπιταλισμού δεν μπορεί με κανένα τρόπο να ερμηνευτεί με βάση μόνο την υπερβολική ωριμότητα των καπιταλιστικών σχέσεων στη Βρετανία. Καθορίστηκε τόσο από τον ταξικό συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία (υψηλή αγωνιστική συνείδηση του βρετανικού προλεταριάτου), όσο και από τον διεθνή ρόλο που επεχείρησε ανεπιτυχώς να παίξει το βρετανικό κεφάλαιο, στα πλαίσια του δυτικού ιμπεριαλιστικού συνασπισμού. (Π.χ. εμμονή στην αποικιοκρατική πολιτική και τις υπερβολικά υψηλές --σε διεθνή σύγκριση-- στρατιωτικές δαπάνες, εμμονή στη μη υποτίμηση της στερλίνας για να διατηρήσει τον ρόλο της ως διεθνές νόμισμα, και ως νόμισμα αποθεματοποίησης κ.λπ.).
Από την άλλη μεριά, η εξέλιξη των ταξικών αγώνων στην Ιταλία είχε σαν αποτέλεσμα να διακόπτονται οι περίοδοι ψηλών ρυθμών καπιταλιστικής συσσώρευσης από ενδιάμεσες περιόδους έντονης οικονομικής ύφεσης: το 1964-65 και μετά το 1971. Επιπλέον, παρ ότι το ιταλικό κεφάλαιο παρουσιάζει τη χαμηλότερη οργανική σύνθεση στη σύγκριση των τεσσάρων χωρών, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ιταλικού καπιταλισμού ξεπερνούν αυτούς των άλλων τριών χωρών μόνο κατά την περίοδο 1961-1970. Κατά την περίοδο 1952-1960 οι ρυθμοί καπιταλιστικής ανάπτυξης της Ιταλίας ήταν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους της Γερμανίας, ενώ κατά την περίοδο 1971-1974 ακολουθούσαν τους αντίστοιχους ρυθμούς της Γαλλίας (με τρίτη ώρα τη Γερμανία και τελευταία πάντα τη Μ. Βρετανία).
Ως αποφασιστικός εξωτερικός προσδιορισμός που επηρέασε τους ρυθμούς συσσώρευσης του κεφαλαίου στην Ιταλία θα πρέπει να αναφερθεί εδώ, πέρα από τη συγκυρία της πάλης των τάξεων, το ιστορικά κληρονομημένο (από την εποχή της ιταλικής ενοποίησης) αναπτυξιακό χάσμα Βορρά-Νότου (Busch, 1987 σ. 144-164).
Γίνεται, λοιπόν, προφανές ότι οι αντιλήψεις που προσπαθούν να ερμηνεύσουν την καπιταλιστική ανάπτυξη αποκλειστικά μέσα από μια θεωρία για τη συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής (βλ. σχετικά Μιχαηλίδης 1986, Μηλιός-Θεοχαράς 1986, Eikenberg 1983), μπορούν να φανούν χρήσιμες μόνο στην περίπτωση κοινωνικών σχηματισμών, στο εσωτερικό των οποίων εξακολουθούν να αναπαράγονται κοινωνικές σχέσεις που ανάγονται σε μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, δηλαδή μη καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Η διατήρηση ακριβώς των μη-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής μπορεί κατά κύριο λόγο να ερμηνεύσει τον περιορισμό του κοινωνικού χώρου καπιταλιστικής ανάπτυξης και συνεπώς το συγκεκριμένο (χαμηλό) επίπεδο αυτής της ανάπτυξης.

Αντίθετα, στην περίπτωση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, η θεωρία της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής δεν μπορεί να εξηγήσει σχεδόν τίποτα. Η ύπαρξη ενός περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένου χώρου σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής μπορεί, όπως είπαμε, να επηρεάσει την καπιταλιστική ανάπτυξη, όμως απλώς ως ένα στοιχείο από το πλήθος των εξωτερικών προσδιορισμών που υπερπροσδιορίζουν τις εσωτερικές-αιτιατικές σχέσεις των κοινωνικών διαδικασιών. Την κύρια πλευρά του ζητήματος της ανάπτυξης αποτελεί εδώ αποκλειστικά το επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας στον καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους του κ.λπ. Όχι η συνάρθρωση του καπιταλιστικού τομέα με την απλή εμπορευματική παραγωγή.

Δεν είναι λοιπόν ο τύπος της συνάρθρωσης ανάμεσα στους διαφορετικούς τρόπους και μορφές παραγωγής, αλλά τα συνολικά αποτελέσματα της πάλης των τάξεων, όπως αυτά επενεργούν ως εξωτερικοί προσδιορισμοί πάνω στα δομικά χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης, που καθορίζουν, στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς, τους ρυθμούς και τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Η θεωρητική κατηγορία με βάση την οποία μπορούμε να προσεγγίσουμε το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης με ενιαίο τρόπο, δηλαδή παίρνοντας υπόψη τόσο τα δομικά όσο και τα εξωτερικά στοιχεία της κεφαλαιακής σχέσης στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο είναι η μαρξιστική έννοια του συλλογικού εργαζόμενου (Ιωακείμογλου 1983 βΔ). Στην κατηγορία του συλλογικού εργαζόμενου συγκεφαλαιώνονται επί μέρους έννοιες όπως η συνολική κοινωνική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (π.χ. εμπέδωση των μισθιακών σχέσεων, ή, αντίθετα, διατήρηση οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών ή και ηθικών σχέσεων που αντιστρατεύονται στην επέκταση της μισθωτής εργασίας --π.χ. των γυναικών όπως σ ορισμένες ισλαμικές χώρες), η παραγωγικότητα της εργασίας (ως έκφραση της ικανότητας της εργασίας να θέσει σε κίνηση, λιγότερο ή περισσότερο παραγωγικά, τα μέσα παραγωγής), ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης (που αποτυπώνει τον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων μέσα στην καπιταλιστική επιχείρηση), η ταξική συνείδηση, ή ακόμα οι μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης κ.λπ.

Το ζήτημα σχετικά με τη δυνατότητα (και τους ρυθμούς) της καπιταλιστικής ανάπτυξης μπορεί, λοιπόν να τεθεί και ως ζήτημα σχετικά με τη δυνατότητα συγκρότησης (και τα χαρακτηριστικά) ενός συλλογικού εργαζόμενου για την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής.1 Μέσα από την έννοια του συλλογικού εργαζόμενου μπορούν να προσεγγισθούν έτσι τόσο οι καπιταλιστικά αναπτυγμένοι, όσο και οι υπανάπτυκτοι κοινωνικοί σχηματισμοί. Κι αυτό γιατί, ακριβώς, η έννοια του συλλογικού εργαζόμενου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την καπιταλιστική ανάπτυξης ως κοινωνική διαδικασία. Αντίθετα, οι θεωρίες που αντιλαμβάνονται την καπιταλιστική ανάπτυξη ως ένα ζήτημα τεχνικής ή τεχνολογίας (οι αστικές δηλαδή και οι οικονομίστικες θεωρίες των μέσων παραγωγής) δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να συσκοτίζουν τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η εγκαθίδρυση των προηγμένων παραγωγικών τεχνικών εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τις συνολικές κοινωνικές σχέσεις, από τη δυνατότητα συγκρότηση ενός προηγμένου συλλογικού εργαζόμενου. Ότι ακόμα, όπως έχει αποδειχθεί και εμπειρικά, τα μέσα και οι μέθοδοι παραγωγής δεν αρκούν για να καθορίσουν και να ερμηνεύσουν το συγκεκριμένο κάθε φορά επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας. Η εφαρμογή των ίδιων τεχνικών εργασίας σε διαφορετικές χώρες κάθε άλλο παρά εξισώνει τα επίπεδα της παραγωγικότητας της εργασίας, κι αυτό λόγω

ακριβώς των διαφορετικών δεξιοτήτων του συλλογικού εργαζόμενου στις διαφορετικές χώρες (Ιωακείμογλου, 1983 αΔ, Morawetz 1980, σ. 111-114).
Η καπιταλιστική ανάπτυξη μπορεί λοιπόν να γίνει αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης, μόνο αν αναγνωρίσουμε την προτεραιότητα της πάλης των τάξεων.

7.3 Κοινωνικός σχηματισμός και διεθνείς σχέσεις

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είχαμε την ευκαιρία να επισημάνουμε ότι τόσο οι παραδοσιακές αριστερές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, όσο και οι θεωρίες των λεγομένων νεομαρξιστών αντιλαμβάνονται τις σχέσεις διεθνοποίησης του κεφαλαίου ως σχέσεις εξάρτησης των υπανάπτυκτων καπιταλιστικών σχηματισμών από τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς-ιμπεριαλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, στα πλαίσια του ενιαίου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα από την αντίληψη τους για την εξάρτηση θεωρούν ότι οι κοινωνικές σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται στο εσωτερικό των υπανάπτυκτων κοινωνικών σχηματισμών προκύπτουν ως αποτέλεσμα των διεθνών σχέσεων, ή ακόμα, των σχέσεων εξουσίας στις αναπτυγμένες-ιμπεριαλιστικές καπιταλιστικές χώρες.
Ο ιμπεριαλιστικός ζυγός παραμόρφωσε και καθυστέρησε τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης των αποικιακών και εξαρτημένων χωρών (...) Ο μείζων καπιταλιστικός τομέας της οικονομίας αναπτύχθηκε σε αντιστοιχία με τα συμφέροντα των αποικιακών δυνάμεων, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες των ίδιων των αναπτυσσόμενων χωρών. (Institut fr Weltwirtschaft... UdSSR, 1972, σ. 703).
Ήταν το ξένο κεφάλαιο που καθόρισε τα κύρια χαρακτηριστικά της ντόπιας αστικής τάξης, στην οποία εκχωρήθηκε ένας εξαρτημένος και συμπληρωματικός ρόλος στην εθνική οικονομία. (Popov 1984, σ. 118).
Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα των διατυπώσεων αυτών με τους αντίστοιχους ορισμούς που δίνουν οι κατ εξοχήν θεωρητικοί του παγκόσμιου καπιταλισμού, οι υποστηρικτές των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας. Γράφει για παράδειγμα ο Th. dos Santos: Ως εξάρτηση αντιλαμβανόμαστε μια κατάσταση, σύμφωνα με την οποία η οικονομία κάποιων συγκεκριμένων χωρών διαμορφώνεται σε αντιστοιχία με την ανάπτυξη και επέκταση της οικονομίας μιας άλλης χώρας στην οποία και υποτάσσονται (Theotonio dos Santos, στο D. Senghaas, 1978).
Οι αντιλήψεις αυτές δεν έχουν τίποτα το κοινό με τις μαρξιστικές κατηγορίες της πάλης των τάξεων και της ταξικής εξουσίας (βλ. κεφ. 4) και μπορούν στην πραγματικότητα να συγκροτηθούν μόνο στα πλαίσια της (οικονομίστικης) θεωρίας του παγκόσμιου καπιταλισμού. Όπως ισχυρίζεται ένας θεωρητικός της εξάρτησης, ο A. Gordoba, οι σχέσεις εξουσίας με βάση τις οποίες οικοδομείται η συνοχή ενός εξαρτημένου κοινωνικού σχηματισμού δεν αποτελούν τίποτε άλλο από την αντανάκλαση αναρίθμητων εξωγενών παραγόντων, οι οποίοι βεβαίως είναι και πάλι ενδογενείς στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οι κοινωνίες μας αποτελούν απλώς ένα τμήμα του (Cordoba, 1973, σ. 13).
Δεν είναι στις προθέσεις μας να επανέλθουμε στην κριτική αυτών των απλουστευτικών σχημάτων που αντιστρέφουν τις κοινωνικές σχέσεις, για να θεμελιώσουν την προαιώνια σύγκρουση του έθνους με τους ξένους. Θα αναφερθούμε αποκλειστικά σε μια άλλη προσέγγιση στην εξάρτηση, που διατυπώνεται από τον Πουλαντζά στο βιβλίο του Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό, και όπου επιχειρείται να εναρμονιστεί η έννοια της εξάρτησης με τις μαρξιστικές κατηγορίες της πάλης των τάξεων: Ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι κυριαρχημένος και εξαρτημένος όταν η άρθρωση της οικονομικής, πολιτικής και

ιδεολογικής δομής του εκφράζει θεμελιακές και ασύμμετρες σχέσεις με έναν ή περισσότερους κυρίαρχους κοινωνικούς σχηματισμούς που κατέχουν, σε σχέση με τον πρώτο μια σχέση εξουσίας. Η οργάνωση των ταξικών σχέσεων και των κρατικών μηχανισμών στον κυριαρχημένο και εξαρτημένο κοινωνικό σχηματισμό αναπαράγει μέσα του τη δομή της σχέσης κυριαρχίας, εκφράζοντας, έτσι, με ειδικό τρόπο τις μορφές κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν την (ή τις) άρχουσα τάξη στον (ή στους) κυρίαρχο κοινωνικό σχηματισμό. Η κυριαρχία αυτή αντιστοιχεί τόσο σε έμμεσες (λόγω της θέσης του κυριαρχημένου σχηματισμού στην ιμπεραλιστική αλυσίδα), όσο και άμεσες (λόγω των άμεσων επενδύσεων) μορφές εκμετάλλευσης των λαικών μαζών των κυριαρχημένων κοινωνικών σχηματισμών από τις άρχουσες τάξεις των κυρίαρχων σχηματισμών: εκμετάλλευσης συνδυαζόμενης με εκείνη που υφίσταται από τις δικές τους άρχουσες τάξεις. Η κάθε φάση του ιμπεριαλισμού σημαδεύεται από διαφορετικές μορφές πραγματοποίησης αυτής της κυριαρχίας και εξάρτησης (Πουλαντζάς 1981, σ. 53).

Παρά τη σχετική της διαφοροποίησης από τις παραδοσιακές και νεομαρξιστικές αντιλήψεις, η διατύπωση αυτή του Πουλαντζά βασίζεται εντούτοις στον ίδιο θεωρητικό πυρήνα με αυτές: α) Η εξάρτηση γίνεται αντιληπτή ως σχέση ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς. β) Οι εξαρτημένοι κοινωνικοί σχηματισμοί ταυτίζονται με τους υπανάπτυκτους ή έστω και τους αναπτυσσόμενους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, στους τελευταίους κατατάσσονται φυσικά και οι νέες βιομηχανικές χώρες.

Και οι δυο αυτές θέσεις είναι όμως ιδιαίτερα σχηματικές και σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετες. Οι σχέσεις ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και σε πάρα πολλές υπανάπτυκτες χώρες του Τρίτου Κόσμου έχασαν σταδιακά, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τη σημασία τους. Για ορισμένες μάλιστα από τις υπανάπτυκτες χώρες οι σχέσεις αυτές έχουν πλέον έναν εντελώς περιθωριακό χαρακτήρα. Γιατί, δηλαδή, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εξάρτηση του Μπαγκλαντές ή του Καμερούν από τις ΗΠΑ και τις άλλες ιμπεριαλιστικές χώρες είναι αποφασιστικότερης σημασίας από την εξάρτηση του Καναδά ή του Βελγίου από του αμερικανικό κεφάλαιο (ιδιαίτερα σημαντικές αμερικανικές άμεσες επενδύσεις κεφαλαίου στις χώρες αυτές) ή από το αμερικανικό κράτος (μέσω της συμμετοχής στο ΝΑΤΟ, τις αμερικανικές και νατοικές βάσεις, κ.λπ.); Αν ξεκινήσουμε από τη θέση ότι η εξάρτηση είναι το αποτέλεσμα των άνισων όρων και των άνισων συσχετισμών δύναμης υπό τους οποίους συγκροτείται η συμμαχία, σε διεθνές επίπεδο, ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, τότε πώς θα ερμηνεύσουμε την ευχέρεια τόσων και τόσων υπανάπτυκτων χωρών να υιοθετούν από τη μια μέρα στην άλλη μια αδέσμευτη ή και αντιιμπεριαλιστική διεθνή θέση: Ο πόλεμος ανάμεσα στη (κυρίαρχη) Βρετανία και την (κυριαρχούμενη) Αργεντική για τα νησιά Falkland, δηλαδή για εδάφη που κάθε άλλο παρά κατοικούνταν από πληθυσμούς αργεντινής εθνικότητας, η καπιταλιστική ανάπτυξη ορισμένων νέων βιομηχανικών χωρίων, που, όπως η Ταιβάν και η Ν. Κορέα, πριν από μόλις λίγες δεκαετίες ανήκαν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του κόσμου (Menzel 1986), οι αναπροσανατολισμοί της εξωτερικής πολιτικής και των διεθνών σχέσεων των αραβικών, αφρικανικών και ασιατικών κρατών δεν αρκούν άραγε για να κάνουν προφανή τη θεωρητική ασυνέπεια των κάθε λογής θεωριών της εξάρτησης, την πλήρη αδυναμία τους να ερμηνεύσουν επιστημονικά οτιδήποτε λαμβάνει χώρα στο επίπεδο των διεθνών οικονομικών και πολιτικών σχέσεων;

Βεβαίως, οι κάθε λογής θεωρητικοί της εξάρτησης δεν θα είναι σε θέση να αντιληφθούν αυτή τη θεωρητική τους ασυνέπεια, όσο θα εξακολουθούν να είναι δέσμιοι μιας ιδεολογίας που:

α) Δεν αντιλαμβάνεται την εθνική-κρατική συγκρότηση της καπιταλιστικής εξουσίας. Δεν αντιλαμβάνεται επομένως ότι όσο σημαντικές και αν είναι οι σχέσεις συμμαχίας ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, η συνοχή αυτών των σχέσεων δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποκτήσει την προτεραιότητα ως προς τη συνοχή των εσωτερικών ταξικών σχέσεων εξουσίας. Η εμβέλεια των διεθνών σχέσεων δεν μπορεί να ξεπεράσει ορισμένα όρια: Τα όρια που τίθενται από τα συμφέροντα της κρατικά οργανωμένης ταξικής εξουσίας. Πέρα από αυτά τα όρια υπάρχει μόνο η πολιτικοστρατιωτική βία, ο πόλεμος και οι προσαρτήσεις ξένων εδαφών.

β) Δεν αντιλαμβάνεται ακόμα η ιδεολογία της εξάρτησης ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και οι διεθνείς σχέσεις δεν έχουν ως κύρια πλευρά τους τις αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς. Πρόκειται πολύ περισσότερο για ένα δίκτυο προπαντός οικονομικών σχέσεων, το οποίο διαμορφώνεται με βάση κάποιες ιδιαίτερες νομοτέλειες, κάποιους ιδιαίτερους νόμους κίνησης (διεθνείς εμπορικές σχέσεις και διαμόρφωση της παγκόσμιας αγοράς, διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου και τροποποιημένη λειτουργία του νόμου της αξίας).

Οι διαφορετικοί κοινωνικοί σχηματισμοί αρθρώνονται σε αυτό το δίκτυο διεθνών σχέσεων και έτσι αποκτούν συγκεκριμένες αμοιβαίες εξαρτήσεις με άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Παράλληλα, η δημιουργία διεθνών οικονομικών αλλά και πολιτικών θεσμών έχει πάντα ως βάση της αυτό το αντικειμενικό στοιχείο των διεθνών οικονομικών σχέσεων. Οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις αποτελούν επίσης τη μήτρα των πολιτικο-στρατιωτικών ανταγωνισμών και σφαιρών επιρροής. Η ιμπεριαλιστική πολιτική, που ασκείται πέρα από τα όρια του εθνικού χώρου έχει ως βάση της τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Η διεθνοποίηση αυτή του κεφαλαίου προκύπτει όμως, όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης κατ αρχήν στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. Η δυναμική, λοιπόν της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων στο εσωτερικό ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού καθορίζει και το χαρακτήρα της ένταξης του σχηματισμού αυτού στο πλέγμα των διεθνών σχέσεων, δηλαδή τη θέση του στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

Ανάλογα με την οικονομική και πολιτικο-στρατιωτική θέση της κάθε χώρας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα διαμορφώνονται ομάδες χωρών των οποίων οι κυρίαρχες τάξεις συνδέονται μεταξύ τους με βάση τα ειδικά χαρακτηριστικά του ρόλου που παίζουν στο διεθνές πεδίο, ή και κάποια αντίστοιχα συγκλίνοντα συμφέροντα. Στη βάση αυτή σχηματίζονται διαχωριστικές γραμμές στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, η σημαντικότερη από τις οποίες είναι βεβαίως εκείνη που διαχωρίζει τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, που ενοποιούνται στα πλαίσια της δυτικής ιμπεριαλιστικής στρατηγικής, από τις χώρες που η δυναμική της εσωτερικής τους καπιταλιστικής συγκρότησης τις κατατάσσει σε μια υποδεέστερη, ηγεμονευόμενη ή και περιθωριακή θέση στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (βλ. αναλυτικότερα στο σημείο 7.4).

Εκείνο που πρέπει σε κάθε περίπτωση να θυμόμαστε εδώ είναι ότι πρόκειται για δυναμικές σχέσεις, ισορροπίες συσχετισμών και διαδικασίες, οι οποίες υπόκεινται συνεχώς στην πιθανότητα και τη δυνατότητα ριζικών μετασχηματισμών, ως αποτέλεσμα τόσο ενός αντίστοιχου μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό ενός (ή περισσοτέρων) κοινωνικού σχηματισμού (π.χ. διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης), όσο και ενός μετασχηματισμού των ίδιων των διεθνών

συσχετισμών (π.χ. μετά από έναν πόλεμο). Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η ένταξη ενός κοινωνικού σχηματισμού στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα προσλαμβάνει μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις τη μορφή της άμεσης υπαγωγής σε έναν άλλο (ή άλλους) κοινωνικό σχηματισμό.

7.4 Σχετικά με τη μορφή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας σήμερα

Μια επιστημονική ανάλυση της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας προυποθέτει τη διερεύνηση του κοινωνικού χαρακτήρα και του διεθνούς ρόλου που είχαν η ΕΣΣΔ και οι άλλες ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες μέχρι την περίοδο 1989-91 και του χαρακτήρα των μετασχηματισμών που έλαβαν έκτοτε χώρα στο εσωτερικό τους, πράγμα που βέβαια δεν είναι δυνατόν να επιχειρηθεί στα πλαίσια αυτού βιβλίου. (Για το ζήτημα αυτό βλ. τα άρθρα των Andreff, Μαρούδα, Μηλιού και Ριζόπουλου, στο Μαρούδας - Τσαρδανίδης [επιμ.], 1999). Αναγκαστικά η παρουσίαση που θα επιχειρήσουμε εδώ θα είναι σχηματική και συνοπτική, λειτουργώντας περισσότερο ως ένα σχεδίασμα εργασίας παρά ως ανάλυση.
Στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο δυο κατηγορίες κοινωνικών σχηματισμών: Οι αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί, στους οποίους έχει ολοκληρωθεί η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (ο ΚΤΠ αρθρώνεται εδώ αποκλειστικά με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής) και οι μη αναπτυγμένοι, ή και υπανάπτυκτοι καπιταλιστικοί σχηματισμοί, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τη διευρυμένη αναπαραγωγή προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, ή και των πρώιμων μορφών του προβιομηχανικού καπιταλισμού (βλ. Μηλιός 1997-β, σσ. 209-53), στο εσωτερικό τους.
1) Οι αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί παρουσιάζουν την ισχυρότερη ενσωμάτωση στο δίκτυο των διεθνών (και μάλιστα όχι μόνο οικονομικών) σχέσεων: Συγκεντρώνουν μεταξύ τους περισσότερο από τα 2/3 του διεθνούς εμπορίου και των άμεσων επενδύσεων κεφαλαίου στο εξωτερικό. Η δυναμική των εξαγωγικών κλάδων όλων των αναπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών και οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά είχαν ως αποτέλεσμα τη φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί αποτελούν τον αποκλειστικό τόπο λειτουργίας του τροποποιημένου νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά (βλ. κεφ. 6).
Η διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου κάθε αναπτυγμένου καπιταλιστικού σχηματισμού βασίζεται λοιπόν σημαντικά στις σχέσεις που διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: Μέσα από τις διεθνείς σχέσεις προωθείται και ενισχύεται η διαδικασία της κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. (Βλ. και Hirsch, 1977).
Η ισχυρή ενσωμάτωση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών στο δίκτυο των διεθνών σχέσεων και η συνεπαγόμενη στενή διαπλοκή και αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε αυτούς τους σχηματισμούς οδήγησε στον σχηματισμό μιας σειράς θεσμών διεθνούς συνεργασίας ή ολοκλήρωσης (ΟΟΣΑ, ΕΟΚ, ΕΖΕΣ κ.λπ.),. Η σημαντικότερη διαδικασία αυτής της μορφής, η διαδικασία ολοκλήρωσης στα πλαίσια της ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς, η οποία πήρε τελικά τη μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 χωρών-μελών με "υποψήφιες προς ένταξη" τις περισσότερες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, την Κύπρο και την

Τουρκία, προέκυψε κατά κύριο λόγο από την επιδίωξη των ηγετικών βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης να περιορίσουν την υπεροχή των ΗΠΑ στην παγκόσμια αγορά, τόσο στο επίπεδο της παραγωγής όσο και της παραγωγικότητας της εργασίας. (Busch 1987).

Από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες υπάρχουν ορισμένες οι οποίες παίζουν ένα ηγετικό ρόλο ως παγκόσμιοι βιομηχανικοί παραγωγοί και εξαγωγείς εμπορευμάτων και κεφαλαίου. Οι χώρες αυτές είναι σήμερα οι ΗΠΑ, η Ο.Δ. Γερμανίας, η Ιαπωνία, η Γαλλία και η Μ. Βρετανία. Οι χώρες αυτές αποτελούν τις ηγετικές δυνάμεις του δυτικού ιμπεριαλισμού, τους κατεξοχήν φορείς ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Εντούτοις, ο ρόλος όλων αυτών των χωρών στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν είναι ισότιμος. Ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες κατέχουν οι ΗΠΑ, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεο και μετά, την αδιαμφισβήτητη ηγεμονία: τόσο στο οικονομικό, όσο και στο πολιτικό-στρατιωτικό επίπεδο.

Πέρα βεβαίως από τις ηγετικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις που αναφέραμε, μπορούμε εύκολα να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας διεθνούς ιεραρχικής κλίμακας, η οποία διαμορφώνεται από τη διαφορετική θέση και ισχύ του κάθε αναπτυγμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Στις κατώτερες βαθμίδες αυτής της διεθνούς ιμπεριαλιστικής ιεραρχίας κατατάσσονται χώρες μικρού μεγέθους ή συγκριτικά χαμηλότερης ανάπτυξης όπως η Δανία, η Φιλανδία, η Νέα Ζηλανδία, η Ιρλανδία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία...

Η ιστορική εξέλιξη των ενδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων, και οι συσχετισμοί που αποκρυσταλλώθηκαν ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες κατά την πρώτη περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, (βλ. Busch, 1987, σ. 13-28), ενώ παράλληλα η ενίσχυση, μέσα από τον Πόλεμο, της διεθνούς θέσης της Σοβιετικής Ένωσης και η παράλληλη δημιουργία του ανατολικού συνασπισμού, οδήγησε στη συγκρότηση του ατλαντικού πολιτικοστρατιωτικού συνασπισμού ανάμεσα στις ΗΠΑ και στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης.

Η κατάρρευση των κρατικοκαπιταλιστικών καθεστώτων της ΕΣΣΔ και της Ανατολικής Ευρώπης (βλ. αναλυτικά, για τη φύση των καθεστώτων και τη διαδικασία κατάρρευσης, Μηλιός 1990) και η οικονομική παρακμή που συνόδευσε την πρώτη φάση της "μετάβασης" στον δυτικό καπιταλισμό, συνοδεύτηκε με την αναβίωση του εθνικισμού και τη συγκρότηση νέων εθνικών κρατών, μέσα από τη διάλυση πολυεθνικών κρατών όπως η Γιουγκοσλαβία ή η Τσεχοσλοβακία και την απόσχιση από την ΕΣΣΔ εθνών όπως οι Λιθουανοί, οι Λεττονοί, οι Εσθονοί, οι Αζέροι και οι λοιποί μωαμεθανικοί λαοί της ευρύτερης περιοχής του Καυκάσου, οι Αρμένιοι κ.λπ. Ό,τι ίσχυε την εποχή του Α? Παγκοσμίου Πολέμου για τους Πολωνούς, τους Ούγγρους και τους Φιλανδούς, ίσχυσε μετά την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων για τα έθνη και τους λαούς που αναφέραμε, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά ότι το έθνος αποτελεί συστατική όψη της σύγχρονης δυτικής-καπιταλιστικής εξουσίας, ή ότι, όπως αναπτύξαμε στο 4ο κεφάλαιο, κράτος έθνος και κεφάλαιο συνιστούν εκφάνσεις ενός και του αυτού συστήματος ταξικής εξουσίας: του καπιταλισμού.2

Ο δυτικός ιμπεριαλιστικός πολιτικο-στρατιωτικός συνασπισμός αποτελεί μετά την κατάρρευση του Συμφώνου της Βαρσοβίας τον αδιαμφισβήτητο διεθνοπολιτικό "ηγεμόνα", ο οποίος περιορίζει και συμπιέζει την (πολιτική, στρατιωτική και οικονομική) επιρροή του ρωσικού ιμπεριαλισμού στις παρυφές μόνο της Ανατολικής Ευρώπης, και αναδεικνύει τα νέα μωαμεθανικά κράτη του Καυκάσου σε πεδίο έντασης και ανταγωνισμού ανάμεσα σε Δύση και Ρωσία. Επιπλέον, με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον του Ιράκ και της Σερβίας, ο δυτικός

ιμπεριαλιστικός συνασπισμός εξασφάλισε για τον εαυτό του το ρόλο του διεθνούς χωροφύλακα, αφήνοντας στη Ρωσία το δικαίωμα της επέμβασης και της γενοκτονίας μόνο σε περιοχές, λαούς και εθνότητες, όπως π.χ. οι Τσετσένοι, που βρίσκονται στο εσωτερικό της επικράτειάς της.
Η στενή διαπλοκή ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (προς τις οποίες επιχειρούν να συγκλίνουν και οι περισσότερες πρώην κρατικοκαπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης) υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ εκφράζεται και με την πολιτικο-στρατιωτική τους σύμπραξη: Παρά την όξυνση των ενδοιμπεριαλιστικών αντιφάσεων μπορούμε έτσι να μιλάμε για μια ενιαία δυτική ιμπεριαλιστική στρατηγική.
Η ταχύτερη ανάπτυξη του ιαπωνικού και των ευρωπαϊκών καπιταλισμών, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960 και μετά, είχε ως αποτέλεσμα την εξασθένιση της αμερικανικής οικονομικής ηγεμονίας στο εσωτερικό του δυτικού ιμπεριαλιστικού στρατοπέδου. Παρ όλα αυτά η αμερικανική οικονομική ηγεμονία εξακολουθεί να διατηρείται: οι ΗΠΑ διατηρούν ακόμα την ηγετική θέση ανάμεσα στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς, τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, όσο και σε πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο.
Η αμερικανική ηγεμονία στο στρατιωτικό-στρατηγικό επίπεδο δεν αμφισβητήθηκε ποτέ, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής Δύσης. Η ιαπωνική ουδετερότητα και η πολιτική προς Ανατολάς ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών, όσο κι αν τροποποιούν τους ενδοιμπεριαλιστικούς συσχετισμούς δύναμης στο διεθνές πολιτικό επίπεδο, δεν αρκούν όμως και ούτε επιδιώκουν να κλονίσουν την αμερικανική πολιτικο-στρατιωτική και στρατηγική ηγεμονία, την οποία άλλωστε σταθεροποίησαν και μορφοποίησαν περαιτέρω, στο νέο τοπίο που διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1990, οι στρατιωτικές επεμβάσεις εναντίον του Ιράκ και της Σερβίας.
2) Οι υπανάπτυκτοι ή καπιταλιστικά μη αναπτυγμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί παρουσιάζουν μια συγκριτικά πιο περιορισμένη ενσωμάτωση στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών και πολιτικο-στρατιωτικών σχέσεων. Οι διαφορές που υφίστανται εντούτοις στην οικονομικο-κοινωνική δομή των χωρών αυτών και συνακόλουθα η διαφορετικού τύπου ένταξή τους στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μας υποχρεώνει να τις θεωρήσουμε ως δυο διακριτές υποκατηγορίες χωρών στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα.
2α) Οι κοινωνικοί σχηματισμοί των οποίων η οικονομική και κοινωνική δομή κυριαρχείται ασφυκτικά από μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (αυτή είναι η περίπτωση π.χ. πολλών αφρικανικών σχηματισμών) καταλαμβάνουν μια περιθωριακή θέση στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων και συνακόλουθα μια αντίστοιχα περιθωριακή θέση στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Η αποικιοκρατία είχε προωθήσει στο παρελθόν τις καπιταλιστικές σχέσεις σε αυτούς τους σχηματισμούς, αλλά μόνο στον βαθμό που επέβαλε εκεί μια ενιαία κρατική δομή καπιταλιστικού τύπου. Μέσω του κράτους αυτού επιχειρείται μετά την αποαποικιοποίηση η συγκρότηση της εθνικής ενότητας, ενός έθνους με τη σύγχρονη-αστική έννοια του όρου. Η διαδικασία αυτή προσκρούει κυρίως στις οξύτατες αντιθέσεις ανάμεσα στις φυλές και τις πατριές, που αποτελούν ακόμα και σήμερα τις βασικές ενότητες της κοινωνικής οργάνωσης. Πρόκειται εδώ για μια τυπική περίπτωση μη-αντιστοιχίας (βλ Eikenberg, 1983), ανάμεσα στα κοινωνικά επίπεδα ενός σχηματισμού: Ένα σύγχρονο κράτος, δηλαδή ένα κράτος καπιταλιστικού τύπου, αρθρώνεται με οικονομικές και πολιτιστικές δομές στις οποίες κυριαρχούν οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Αυτή η ειδική μορφή της συνάρθρωσης των κοινωνικών επιπέδων εξηγεί το γεγονός ότι όλες οι απόπειρες για προώθηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχουν ως

σημείο εκκίνησης τον κρατικό μηχανισμό: Παίρνουν έτσι πολύ συχνά τη μορφή ενός πραξικοπήματος μέσα από το οποίο εγκαθιδρύεται ένα "επαναστατικό" καθεστώς. Ο επαναστατικός μανδύας του πραξικοπήματος επιτρέπει, ή έστω διευκολύνει, τη ριζική απομόνωση της υπανάπτυκης χώρας από την παγκόσμια αγορά και το δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων γενικότερα, πράγμα που αποτελεί προυπόθεση για μια ενδεχόμενη καπιταλιστική ή κρατικοκαπιταλιστική ανάπτυξη:3 Λόγω της εξαιρετικά χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας δεν είναι προσοδοφόρο, στην περίπτωση που εξακολουθεί η ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, να παράγονται βιομηχανικά προϊόντα σε ευρεία κλίμακα στην ίδια τη χώρα. Στην εσωτερική οικονομία εναπομένει έτσι μόνο η παραγωγή παραδοσιακών αγροτικών προϊόντων ή πρώτων υλών. Ο "επαναστατικός" απομονωτισμός μπορεί αντίθετα να επιτρέψει την προώθηση μέτρων για τη βίαιη απαλλοτρίωση των παραδοσιακών παραγωγών ή των αγροτικών ολιγαρχιών και να λειτουργήσει έτσι ως προυπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Η αστική τάξη μπορεί, λοιπόν, να υπάρξει κατ αρχήν, σ αυτές τις υπανάπτυκτες χώρες, μόνο ως "κρατική αστική τάξη". Τόσο η πολιτική όσο και η οικονομική κυριαρχία της εμπεδώνεται και αναπαράγεται μόνο μέσω του κρατικού μηχανισμού.
2β) Σημαντικά διαφορετικές παρουσιάζονται οι ταξικές σχέσεις και οι ταξικοί συσχετισμοί στις μη-αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, στις οποίες, όμως, έχει ήδη προχωρήσει ως ένα βαθμό η καπιταλιστικοποίηση, και ο καπιταλιστικός τομέας της οικονομίας έχει ήδη δημιουργήσει έναν ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο. (Αυτή είναι για παράδειγμα η περίπτωση των κοινωνικών σχηματισμών της Λατινικής Αμερικής). Στις κοινωνίες αυτές εξασφαλίζεται έτσι τελικά η καπιταλιστική κυριαρχία στις διαφορετικές κοινωνικές βαθμίδες (οικονομία, κράτος, ιδεολογία), παρά τη διευρυμένη αναπαραγωγή ταξικών σχέσεων που ανάγονται σε μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, ενώ συγχρόνως προκύπτει και μια αντίστοιχη, πολύ σημαντικότερη, ενσωμάτωση των χωρών αυτών στο δίκτυο των διεθνών οικονομικών σχέσεων (διεθνές εμπόριο, κινήσεις κεφαλαίου κ.λπ.). Βεβαίως, δεν πρόκειται κατά κανόνα --δηλαδή αν παραβλέψουμε προς στιγμή τις πετρελαιοεξαγωγικές χώρες-- για εξωστρεφείς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, όπως ισχυρίζονται οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας (βλ. Μηλιός 1997-α). Η ενσωμάτωση των κοινωνικών σχηματισμών που εξετάζουμε εδώ στην παγκόσμια αγορά είναι σημαντικά ασθενέστερη από ό,τι των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.
Η καπιταλιστική ανάπτυξη των χωρών αυτής της κατηγορίας και αντίστοιχα η βελτίωση της θέσης τους στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα, μια διαδικασία που μπορεί έτσι να οδηγήσει στην ενσωμάτωσή τους στον χώρο των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (κάτι που συνέβη στο παρελθόν, αρκετές δεκαετίες όμως μετά τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία, με την Ιαπωνία, τις Σκανδιναβικές χώρες, τις χώρες της Ν. Ευρώπης και πιο πρόσφατα με τις χώρες της Ν.Α. Ασίας), συναρτάται με τη δυνατότητα της εκτόπισης-διάλυσης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και της ανάπτυξης της παραγωγικής ικανότητας του συλλογικού εργαζόμενου. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία που η έκβασή της κρίνεται αποκλειστικά στην πάλη των τάξεων. Για κάθε λοιπόν ειδική περίπτωση, για κάθε ξεχωριστό μη-αναπτυγμένο καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό μπορούμε να διερευνήσουμε τη δυνατότητα αλλά και τα όρια της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποκλειστικά και μόνο στη βάση μιας συγκεκριμένης ανάλυσης των συγκεκριμένων ταξικών σχέσεων και της δυναμικής τους. (Βλ. για παράδειγμα την ανάλυση του Menzel 1986, για τις νέες βιομηχανικές χώρες της Ν.Α. Ασίας).

Όπως παρατηρεί ο Th. Hurtienne, ερμηνεύοντας τόσο τον σχετικό δυναμισμό του καπιταλιστικού τομέα της Βραζιλίας, όσο, όμως, και την περιορισμένη δυνατότητά του να επεκταθεί στο εσωτερικό της κοινωνίας, ξεπερνώντας κάποια χωρικά και κοινωνικά όρια: Σημαντικό για να αντιληφθούμε αυτή τη δυναμική καπιταλιστική ανάπτυξη της περιοχής που πραγματοποιεί και τον μεγαλύτερο όγκο των εξαγωγών της Βραζιλίας είναι, βεβαίως, το απλό γεγονός ότι η περιοχή του Sao Paolo ήταν ως επί το πλείστον μια περιοχή μεταναστών. Σχεδόν όλοι οι επιχειρηματίες (..). και 90% των βιομηχανικών εργατών (στο Σάο Πάολο) ήταν μετανάστες (κατά 80% Ιταλοί) οι οποίοι με το now how που εισήγαγαν, έκαναν γρήγορα το Σάο Πάολο μια Μικρή-Βόρεια Ιταλία (..). Εάν η αστική τάξη του καφέ στο Σάο Πάολο διατηρούσε πράγματι, ήδη πριν το 1930, την απόλυτη ηγεμονία πάνω στον κρατικό μηχανισμό και στη βραζιλιάνικη κοινωνία --όπως υποστηρίζει ο Senghaas και ορισμένοι Βραζιλιάνοι συγγραφείς-- τότε σίγουρα η δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης δεν θα περιοριζόταν σε ορισμένες μόνο επαρχίες. Λόγω της ακαμψίας των επαρχιακών κοινωνικών δομών, καθώς απουσίαζαν τα διεπαρχιακά έργα υποδομής, ενώ οι παραδοσιακές αγροτικές ολιγαρχίες διατηρούσαν μια σημαντική πολιτική και στρατιωτική δύναμη, υποχρεώθηκε η αστική τάξη του καφέ σε μια αντιφατική συμμαχία με αυτές τις τάξεις, στο επίπεδο του ομόσπονδου κράτους, για να πραγματοποιήσει τα οικονομικοπολιτικά της συμφέροντα ακόμη και σ ό,τι αφορά την εξωτερική οικονομική πολιτική του κράτους. Το καταστροφικό αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού, σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη ολόκληρης της βραζιλιάνικης κοινωνίας, ήταν το σχετικό μόνιμο μπλοκάρισμα της πρωταρχικής συσσώρευσης έξω από την περιοχή του Sao-Paolo και πάνω από όλα στην ενδοχώρα των τοπικών οικονομιών. Η κύρια όψη της επαρχιακής υπανάπτυξης ήταν λοιπόν, σύμφωνα με την άποψή μου όχι --όπως υποστηρίζει ο Senghaas και ο Φρανκ-- ο υψηλός αλλά μάλλον ο μικρός βαθμός εσωτερικής αποικιοποίησης από την ηγεμονική βιομηχανία του Σάν-Πάολο (Hurtienne 1981, σ. 126-127).
Η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας στις χώρες αυτής της κατηγορίας τις οδήγησε κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 στον περιορισμό της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, μέσω μιας προστατευτικής κρατικής οικονομικής πολιτικής, που ονομάστηκε πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών (βλ. επίσης Hirsch, 1977, σ. 16-23). Η πολιτική αυτή δίνει τη θέση της, στην περίπτωση που επιτυγχάνεται πράγματι ο στόχος του να μειωθεί το χάσμα ανάμεσα στο εθνικό και το μέσο διεθνές επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας, ή λόγω της "στενότητας κεφαλαίων" και συνακόλουθα της ανάγκης σύναψης διεθνών δανείων για έργα υποδομής κ.λπ., σε μια πολιτική εκβιομηχάνισης προσανατολισμένη στην παγκόσμια αγορά (Menzel 1986).
Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στις υπανάπτυκτες και τις μη-αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αξίζει να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις για εκείνες τις χώρες που ενσωματώνονται στην παγκόσμια αγορά ως ιδιαίτερα σημαντικοί προμηθευτές πρώτων υλών ή πρωτογενών προϊόντων. Μια τέτοιου τύπου σύνδεση με την παγκόσμια αγορά σταθεροποιεί κατ αρχήν οικονομικά τη μερίδα εκείνη των αρχουσών τάξεων, η οποία ελέγχει τον εξαγωγικό αυτόν τομέα της οικονομίας. Ενισχύεται, συνακόλουθα, εξαιρετικά, η θέση της μερίδας αυτής στον εσωτερικό ταξικό συσχετισμό των δυνάμεων. Στην περίπτωση που πρόκειται για μια προκαπιταλιστική ολιγαρχία δυσχεραίνεται έτσι η επέκταση και σταθεροποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.
Σε κάθε περίπτωση, η ειδική λειτουργία και θέση στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα των χωρών που αποτελούν σημαντικούς προμηθευτές πρώτων υλών, και

ιδιαίτερα των πετρελαιοεξαγωγικών χωρών, απαιτεί μια ιδιαίτερη ανάλυση. Εδώ αξίζει απλώς να θυμίσουμε ότι ακόμα και στην περίπτωση που έχουμε να κάνουμε με έναν κρατικοποιημένο εξαγωγικό (πετρελαιακό) τομέα, στην περίπτωση επομένως που το κράτος ή οι κρατικές επιχειρήσεις αποκομίζουν σημαντικά ποσά από το εξωτερικό εμπόριο, το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης μπορεί κάλλιστα να εξακολουθεί να παραμένει άλυτο. Αυτή άλλωστε είναι σήμερα η κατάσταση στις περισσότερες πετρελαιοεξαγωγικές χώρες. Το χρήμα μπορεί να λειτουργήσει ως χρηματικό κεφάλαιο (δηλαδή να επενδυθεί καπιταλιστικά), μόνο όταν επιτρέπουν κάτι τέτοιο οι συνολικές κοινωνικές δομές και οι αντίστοιχοι ταξικοί συσχετισμοί.
Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε τώρα να αντιληφθούμε και να λύσουμε τα ζητήματα που για τις θεωρίες της εξάρτησης αποτελούν απλώς αινίγματα. Αν οι υπανάπτυκτες και οι μη-αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχουν την ευκαιρία να υιοθετούν μια αδέσμευτη θέση στη διεθνή πολιτική σκηνή, αν, ακόμα, άλλες φορές αλλάζουν από τη μια μέρα στην άλλη τον πολιτικοστρατιωτικό τους προσανατολισμό (ας θυμηθούμε μόνο την απέλαση των σοβιετικών συμβούλων τον Ιούλιο του 1972, από τη μέχρι τότε φιλοσοβιετική και αμέσως μετά φιλοδυτική Αίγυπτο), αυτό δεν συμβαίνει επειδή πρόκειται για χώρες κυριαρχημένες και εξαρτημένες από έναν ή περισσότερους κυρίαρχους κοινωνικούς σχηματισμούς (Πουλαντζάς, 1981, σ. 53), αλλά, αντίθετα, επειδή πρόκειται για χώρες με χαλαρή ή περιθωριακή ενσωμάτωση στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων.
Στο Τρίτο Μέρος του βιβλίου θα μελετήσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ενσωματώθηκε στο χώρο των καπιταλιστικά αναπτυγμένων (ιμπεριαλιστικών) κρατών.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ο νεοελληνικός καπιταλιστικός σχηματισμός: Επεκτατισμός και οικονομική ανάπτυξη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΣΙΑΤΙΚΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ)

8.1 Εισαγωγή

Το νεοελληνικό κράτος ιδρύθηκε επίσημα το 1830 με βάση το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το οποίο συνήφθη ανάμεσα στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία. Η ελληνική ανεξαρτησία επικυρώθηκε, επίσης, δυο χρόνια αργότερα με τη Συνθήκη του Καλέντερ-Κιοσκ, ανάμεσα στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις και τον Σουλτάνο. Με τις δυο αυτές συνθήκες κατοχυρώθηκε σε διεθνοπολιτικό επίπεδο η νικηφόρα έκβαση της Επανάστασης του 1821, η οποία στο στρατιωτικοπολιτικό επίπεδο είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί το 1827.
Η πρώτη ελληνική επικράτεια περιλάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια, ένα τμήμα της Μαγνησίας και τις Κυκλάδες. Δηλαδή, το 1/3 περίπου της σημερινής ελληνικής επικράτειας.
Για να μπορέσουμε να αναλύσουμε την καπιταλιστική ανάπτυξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, έχει τεράστια σημασία να αντιληφθούμε τις κοινωνικές διαδικασίες που οδήγησαν στην Επανάσταση του 1821, αλλά, επίσης, και τον χαρακτήρα των ταξικών σχέσεων που αποκρυσταλλώθηκαν στο εσωτερικό του νεοελληνικού κράτους. Οι ιδεολογίες της υπανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, που μέχρι να μέσα της δεκαετίας του 1990 κυριαρχούσαν σε κύκλους της ελληνικής αριστερής διανόησης, έχουν πολύ συχνά τις ρίζες τους στην παρανόηση του κοινωνικού χαρακτήρα του πρώτου αυτού νεοελληνικού σχηματισμού.
Οι παραδοσιακοί αριστεροί ιστορικοί θεωρούν ότι έχουμε να κάνουμε με μια "ανολοκλήρωτη επανάσταση", επειδή ακριβώς αντιλαμβάνονται την εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα (που η πολιτική της μορφή ήταν η μοναρχία) ως το αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού ανάμεσα στην (τουλάχιστον αρχικά) επαναστατική αστική τάξη και τη φεουδαρχική ολιγαρχία (βλ. π.χ. Κορδάτος 1972).1 Μέσα από αυτόν τον συμβιβασμό εμπεδώθηκε ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, η εξάρτηση της χώρας από τις επιλογές και τα συμφέροντα των καπιταλιστικών Μεγάλων Δυνάμεων. Μια νεότερη προσέγγιση, η οποία διαπιστώνει την ανυπαρξία φεουδαρχικών σχέσεων ή έστω σχέσεων μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στις περιοχές που απελευθερώθηκαν, υιοθετεί και πάλι ένα αντίστοιχο σχήμα για την εξάρτηση του νεοελληνικού κράτους από τις χώρες του παγκόσμιου καπιταλιστικού κέντρου: Ο εξαρτημένος αυτός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού κέντρου, καθορίζει, εδώ και ενάμιση αιώνα, τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης (Τσουκαλάς 1977, σ. 15).2
Ως αφετηρία για τη μελέτη της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, εδώ να αναλύσουμε, με βάση τις θέσεις που διαμορφώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, τις διαδικασίες που οδήγησαν στη συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους.
Στο σημείο αυτό μπορούμε, εντούτοις, να διατυπώσουμε προκαταβολικά το βασικό μας συμπέρασμα: Η Ελληνική Εθνική Επανάσταση προέκυψε ως αποτέλεσμα της

αποσύνθεσης και διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαδικασία που στις περιοχές της Νότιας Ελλάδας, όπου ξέσπασε κυρίως η Επανάσταση, συναρθρώθηκε με τη δημιουργία ή την κυριαρχία καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Οι δημιουργούμενες και σταδιακά επεκτεινόμενες αστικές σχέσεις προσέλαβαν εξαρχής ένα εθνικό ιδεολογικό πρόσημο. Στο οικονομικό επίπεδο η άνοδος του ελληνικού αστισμού σήμαινε την κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου πάνω στους ατομικούς καλλιεργητές, που προέκυπταν από τη διάλυση των ασιατικών κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, σήμαινε τη δημιουργία και τον πολλαπλασιασμό των εμπορικών, εφοπλιστικών και μανιφακτουρικών κοινοτήτων. Μια παράλληλη διαδικασία αποσύνθεσης των ασιατικών κοινοτικών μορφών λάμβανε χώρα και στο πολιτικό επίπεδο. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε με την Επανάσταση και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, πράγμα που με τη σειρά του επιτάχυνε τη δημιουργία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας και την επέκταση του χώρου κυριαρχίας του κεφαλαίου.

8.2 Οθωμανική Αυτοκρατορία και ασιατικός τρόπος παραγωγής

Η τουρκική-οθωμανική κατάκτηση εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα οποία κατοικούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί αρχίζει το 1301. Βεβαίως, η συμβολική ημερομηνία της οθωμανικής κατάκτησης του Βυζαντίου είναι το 1453 (κατάληψη της Κωνσταντινούπολης), παρ ότι ήδη από τον 13ο αιώνα δεν υφίστατο πλέον μια ενιαία βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Τούρκοι ολοκλήρωσαν το 1715 την κατάκτηση των ελληνόφωνων ευρωπαϊκών περιοχών.
Η κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ανάγεται στον ασιατικό τρόπο παραγωγής.
Στον ασιατικό, όπως και στο φεουδαλικό τρόπο παραγωγής οι εργαζόμενοι δεν έχουν αποχωριστεί από τα μέσα παραγωγής. Η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ανήκει βέβαια στην άρχουσα τάξη, με την έννοια ότι αυτή ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροιόν. Οι εργαζόμενοι έχουν όμως στην κατοχή τους τα μέσα παραγωγής με την έννοια ότι αυτοί αποφασίζουν σχετικά με το πώς θα τα θέσουν παραγωγικά σε κίνηση.
Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται λοιπόν από τα εξής στοιχεία:
α) Μια σχέση ιδιοκτησίας πάνω στη γη που ασκείται από την άρχουσα τάξη.
β) Μια σχέση κατοχής της γης, που παραμένει στα χέρια των εργαζομένων οι οποίοι υπόκεινται στις συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης.
γ) Το αποφασιστικό στοιχείο όμως του ασιατικού τρόπου παραγωγής που αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά του από όλους τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι ότι τόσο οι σχέσεις ιδιοκτησίας όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται κοινωνικά όχι σε ατομική αλλά σε συλλογική βάση. Απουσιάζουν δηλαδή όλες οι μορφές τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και της ατομικής κατοχής.
Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής:
Κάθε ξεχωριστό άτομο λειτουργεί μόνο σαν στοιχείο, σαν μέλος αυτής της κοινότητας (...) Η πραγματική ιδιοποίηση δια μέσου της διαδικασίας της εργασίας πραγματοποιείται πάνω στη βάση αυτών των προυποθέσεων, που οι ίδιες δεν είναι το προιόν της εργασίας, αλλά εμφανίζονται ως οι φυσικές ή θεικές προυποθέσεις της. Στηριζόμενη πάνω στην ίδια θεμελιακή σχέση, αυτή η μορφή μπορεί η ίδια να πραγματοποιηθεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, τίποτα δεν την εμποδίζει ώστε, όπως στις περισσότερες ασιατικές μορφές, η περιέχουσα ενότητα που στέκεται πάνω από όλα αυτά τα μικρά κοινόβια, να εμφανίζεται ως ο ανώτερος

ιδιοκτήτης ή ο μοναδικός ιδιοκτήτης ενώ οι πραγματικές κοινότητες ως οι κληρονομικοί νομείς (κάτοχοι). Εφόσον η ενότητα είναι ο πραγματικός ιδιοκτήτης και το πραγματικό προαπαιτούμενο της συλλογικής ιδιοκτησίας αυτή η ενότητα μπορεί να εμφανίζεται ως ένα ξεχωριστό στοιχείο υπεράνω των πολυάριθμων ιδιαίτερων πραγματικών κοινοβίων. Έχουμε την περίπτωση όπου το μεμονωμένο άτομο είναι επομένως πραγματικά χωρίς ιδιοκτησία, ή μάλλον όπου η ιδιοκτησία εμφανίζεται μπροστά του μέσω της παραχώρησης εκ μέρους της γενικής περιέχουσας ενότητας (που υλοποιείται στο πρόσωπο του δεσπότη, πατέρα των πολυάριθμων κοινοτήτων) προς χάρη του μεμονωμένου ατόμου, και με τη διαμεσολάβηση της κάθε μιας επί μέρους κοινότητας (...) Το υπερπροιόν που είναι άλλωστε νομοθετικά προσδιορισμένο ως συνέπεια της πραγματικής οικειοποίησης δια μέσου της εργασίας ανήκει έτσι σε αυτή την υπέρτατη ενότητα. Μέσα στα σπλάχνα του ανατολίτικου δεσποτισμού, με την απουσία της ιδιοκτησίας που φαίνεται να τον χαρακτηρίζει από νομική άποψη, βρίσκουμε κατά συνέπεια να υπάρχει πραγματικά, ως βάση, αυτή η ιδιοκτησία της φυλο-ομάδας ή της κοινότητας, δημιουργημένη τις περισσότερες φορές από ένα συνδυασμό της χειροτεχνίας και της αγροκαλλιέργειας μέσα στο εσωτερικό της μικρής κοινότητας, που γίνεται έτσι απόλυτα αυτοσυντηρούμενη και περικλείνει μέσα της όλες τις συνθήκες της αναπαραγωγής και της πλεονασματικής παραγωγής. Ένα μέρος της υπερεργασίας της ανήκει στη συλλογική οργάνωση του ανώτερου επιπέδου, η οποία, εντέλει, υπάρχει ως πρόσωπο, και αυτή η υπερεργασία αξιοποιείται τόσο σαν ρέγαλο (παρακράτημα) κ.λπ., όσο και σε έργα που εκτελούνται από κοινού για τη δόξα της ενότητας, κατά ένα μέρος του πραγματικού δεσπότη, κατά ένα μέρος της ιδεατής φυλο-ομαδικής οντότητας, δηλαδή του Θεού (...) Γι αυτή την κοινοτική οργάνωση έχουμε επομένως μια μορφή περισσότερο ή λιγότερο δεσποτική ή δημοκρατική. Οι συλλογικές συνθήκες της πραγματικής ιδιοποίησης δια της εργασίας, τα αρδευτικά κανάλια (πολύ σημαντικά ανάμεσα στους ασιατικούς λαούς), τα μέσα επικοινωνίας κ.λπ., εμφανίζονται, λοιπόν, ως έργο της ανώτερης ενότητας της δεσποτικής κυβέρνησης που αιωρείται πάνω από τις μικρές κοινότητες. Οι κατά κυριολεξία πόλεις δεν σχηματίζονται δίπλα σε αυτά τα χωριά παρά μονάχα εκεί όπου βρίσκεται ένα σημείο ιδιαίτερα ευνοικό για το εξωτερικό εμπόριο ή ακόμα εκεί όπου ο αρχηγός του κράτους και οι σατράπες του ανταλλάσσουν το εισόδημά τους (υπερπροιόν) με εργασία και την δαπανούν με τη μορφή εργασιακού αποθεματικού (Marx 1974, σ. 376-377 ή και σε ελληνική μετάφραση Marx 1983 (α), σ. 94-96, Μαρξ 1990, σ. 359. Αναλυτικότερα για την έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής και τη διαμόρφωση των σχετικών θέσεων και αναλύσεων του Μαρξ βλ. Μηλιός 1997-β, σσ. 255-81 και Milios 1997. Για μια αναλυτική περιγραφή των δομών της οθωμανικής κοινωνίας και του κράτους, καίτοι χωρίς αναγωγή όσων εμπειρικά περιγράφονται στη θεωρία των τρόπων παραγωγής, Μουταφτσίεβα 1990).
Η κυρίαρχη τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οργανώνεται, λοιπόν, στο κράτος και υφίσταται μόνο σε αναφορά με το κράτος (ασιατικός δεσποτισμός). Ο Σουλτάνος προσωποποιεί την ενότητα της κρατικής εξουσίας, αποτελεί το συνώνυμό της.
Η ιδιοκτησία της γης ανήκει στο κράτος, δηλαδή στην οργανωμένη στο κράτος άρχουσα τάξη, η οποία προσωποποιείται στον Σουλτάνο. Η κατοχή της γης δεν ανήκει στον μεμονωμένο αγρότη (δεν υφίσταται καν η νομική κατηγορία του προσώπου ή του ατόμου) αλλά στην ασιατική κοινότητα, η οποία διαμορφώνεται από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Ο αγρότης κατέχει και καλλιεργεί τη γη μόνο μέσα από την ένταξή του στην κοινότητα.
Η επικράτεια του Σουλτάνου χωρίζεται σε ευρείες διοικητικές περιοχές, τις επαρχίες. Κάθε επαρχία διαιρείται σε τιμάρια. Το τιμάριο αποτελεί μια οικονομική και

ταυτόχρονα μια πολιτική και στρατιωτική ενότητα στα πλαίσια του δεσποτικού κράτους. Πρόκειται, έτσι, για το βασικό διοικητικό κρίκο της ασιατικής εξουσίας (Σταυρόπουλος 1979). Εξασφαλίζει στην κεντρική εξουσία τόσο ένα προκαθορισμένο μέρος από το παραγόμενο υπερπροϊόν, όσο επίσης και τις προκαθορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις.

Σε αντίθεση με τον καπιταλισμό, όπου το οικονομικό επίπεδο κατέχει πέρα από τον βασικό (προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση) και τον κυρίαρχο ρόλο, στην ασιατική κοινωνία λειτουργεί ως κυρίαρχο επίπεδο το ιδεολογικό, στη στενή διαπλοκή του με το πολιτικό. Το ιδεολογικό και το πολιτικό επίπεδο εξασφαλίζουν δηλαδή κατά κύριο λόγο τη διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων: Ο ασιατικός δεσποτισμός αποτελεί ένα θρησκευτικό δεσποτισμό. Ο Σουλτάνος είναι ο άμεσος εκπρόσωπος του θεού στη γη, ο πληθυσμός διαιρείται ανάλογα με τη θρησκευτική του πίστη σε πιστούς και άπιστους και εντάσσεται, σε αντιστοιχία με αυτή τη διαίρεση, στο κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος των απίστων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν όπως είναι γνωστό οι χριστιανοί ορθόδοξοι.

Τόσο οι οικονομικές όσο και πολιτικές - διοικητικές και στρατιωτικές μονάδες του ασιατικού καθεστώτος υπάγονταν αυστηρά στον κεντρικό διοικητικό μηχανισμό του κράτους (ας τον ονομάσουμε σχηματικά ασιατική κυβέρνηση) υπό την ηγεσία του Σουλτάνου. Μέσα από αυτή την υπαγωγή στην ασιατική κυβέρνηση εξασφαλιζόταν η απόσπαση της υπερεργασίας των εργαζομένων (που ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες) η οποία έπαιρνε τη μορφή του φόρου (δοσίματος: tribute). Το όλο σύστημα στηριζόταν από τη μια στις τοπικές εξουσίες (στα πλαίσια όχι μόνο του τιμαρίου, αλλά και της κάθε επί μέρους ασιατικής κοινότητας) και από την άλλη στην ύπαρξη και τη δυνατότητα παρέμβασης του κεντρικού στρατιωτικού μηχανισμού.

Ο διοικητής του τιμαρίου, ο τιμαριώτης, δεν κατέχει κανενός είδους δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας ή κληρονομιάς πάνω στο τιμάριο, αλλά λειτουργεί απλώς ως υπάλληλος του κράτους. Διορίζεται ως τιμαριώτης από τον Σουλτάνο και οι εξουσίες του πάνω στους αγρότες καθορίζονται αποκλειστικά από τους νόμους (φιρμάνια) που εκδίδει ο Σουλτάνος. Η αγγαρεία απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά: υφίσταται μόνο στη μορφή της εργασίας για τη μεταφορά στις αποθήκες του τιμαριώτη του προιόντος, που αντιστοιχεί στους φόρους και διαρκεί το μέγιστο έξι μέρες το χρόνο.

Η συνηθέστερη μορφή φόρου είναι η δεκάτη, δηλαδή το 1/10 της αγροτικής ή χειροτεχνικής παραγωγής, που δίνεται σε είδος στον τιμαριώτη. Πέρα από τη δεκάτη οι άπιστοι πλήρωναν στον τιμαριώτη έναν κεφαλικό φόρο σε χρήμα. Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα ο κεφαλικός φόρος έφθανε στο 1/3 περίπου της αξίας του συνόλου των φόρων που πλήρωναν οι άπιστοι στον τιμαριώτη (Ασδραχάς 1978, σ. 14 κ.ε.). Παράλληλα, υπήρχαν, όμως, και άλλες μορφές φόρου που καταβάλλονταν σε χρήμα, όπως π.χ. φόροι για τα πρόβατα κ.λπ. Μπορούμε λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι οι χριστιανικές τουλάχιστον κοινότητες δεν είναι αυτοσυντηρούμενες, αλλά ότι υφίσταται ένας ευρύτερος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, ο οποίος προυπέθετε την ύπαρξη μιας εμπορευματικής και χρηματικής κυκλοφορίας.

Εκτός από τα τιμάρια του Σουλτάνου υπάρχουν επίσης και τα βακουφικά ή βακούφια (τουρκικά vakuf), δηλαδή τα τιμάρια της εκκλησίας, τόσο της οθωμανικής όσο και της ορθόδοξης χριστιανικής. Σε ό,τι αφορά, όμως, τις κοινωνικές σχέσεις, δεν υφίσταται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα βακούφια και στα τιμάρια του Σουλτάνου. Η ύπαρξη των βακουφιών κάνει φανερή τη σχετική αυτονομία των θρησκευτικών αρχών από τον Σουλτάνο (την ασιατική κυβέρνηση) στα πλαίσια του κεντρικού οθωμανικού κρατικού μηχανισμού.

Η βασική διαφορά σε αναφορά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο παρουσιάζεται στα λεγόμενα μούλκικα κτήματα (τουρκ. Mulk), τα οποία όμως έπαιζαν έναν εντελώς περιθωριακό ρόλο μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 18ου αιώνα: Τα μούλκικα είναι κομμάτια γης, τα οποία έχουν παραχωρηθεί από τον Σουλτάνο σε κάποιους ανώτατους ή ανώτερους αξιωματούχους ως μια μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σε αντάλλαγμα για σημαντικές υπηρεσίες προς το κράτος (τον Σουλτάνο). Τα μούλκικα εξακολουθούν να υπάγονται στο κράτος και υποχρεώνονται επομένως να δίνουν τους προκαθορισμένους φόρους. Εντούτοις οι ιδιοκτήτες τους, από τη μια κατέχουν το δικαίωμα να τα παραχωρήσουν ή να τα δώσουν ως κληρονομιά στους απογόνους τους και από την άλλη έχουν αυξημένες εξουσίες απέναντι στους εργαζόμενους σ αυτά, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται εκεί μορφές δουλοπαροικίας, ή ακόμα και μισθωτής εργασίας. Στα μούλκικα λοιπόν, τείνει να καταργηθεί πρώτα απ όλα η σχέση συλλογικής κατοχής της γης από τους εργαζόμενους, πράγμα που οδηγεί τελικά στην απομάκρυνση από τις ασιατικές σχέσεις εξουσίας και παραγωγής. Προς αυτή την κατεύθυνση, όμως, μετασχηματίζονται ορισμένες φορές οι οικονομικές σχέσεις και στα βακούφια. Αυτό συμβαίνει λόγω της συμμετοχής των οθωμανικών αρχών του βακουφιού στη σχέση κατοχής των μέσων παραγωγής (στον έλεγχο - επιτήρηση της παραγωγικής διαδικασίας), σε ανταγωνισμό με τους ιθύνοντες των κοινοτήτων, δηλαδή τους προεστούς. Αντίθετα, στα σουλτανικά τιμάρια ο τιμαριώτης δεν παρεμβαίνει σχεδόν ποτέ στην παραγωγική διαδικασία, και η σχέση κατοχής (όπως και η νομή, η ικανότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία) παραμένει στα χέρια της κοινότητας και των προεστών της. Πέραν αυτού, στα βακούφια υπήρχαν επίσης κατηγορίες εργαζομένων που ανήκαν σε κοινότητες (δούλοι, εξισλαμισθέντες απελεύθεροι, κ.ά. Βλ. Μουταφτσίεβα 1990, Geib χ.χ.έ., Sugar 1994, κεφ. 2).
Εντούτοις, στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε, ότι οι κοινωνικές σχέσεις που αντιστοιχούν στον ασιατικό τρόπο παραγωγής (και οι οποίες εμφανίζονται με τη μορφή των τιμαρίων κυρίως, αλλά και των βακουφιών) κυριαρχούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τη φάση της ανοικτής κρίσης της, τον 18ο και 19ο αιώνα.
Λόγω της θρησκευτικής τους ιδιομορφίας, αλλά, επίσης, και λόγω της προηγούμενης κοινωνικής τους οργάνωσης και συνοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι χριστιανοί ορθόδοξοι, και από αυτούς κυρίως οι ελληνόφωνοι, κατέλαβαν μια ιδιαίτερη θέση στην οθωμανική - ασιατική κοινωνία.
Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ο Μωάμεθ ο ΒΔ έχρισε ως Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης τον Γεννάδιο, ηγέτη της αντι-δυτικής πτέρυγας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στον Πατριάρχη ανατέθηκαν οι κάθε είδους θρησκευτικές αρμοδιότητες και, όπως θα λέγαμε σήμερα, οι αρμοδιότητες ιδιωτικού δικαίου σε σχέση με όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας. Παράλληλα απόκτησε η Ορθόδοξη Εκκλησία εκτεταμένα τιμάρια, δηλαδή το δικαίωμα να ιδιοποιείται τους φόρους και τα δοσίματα από τα τιμάρια (βακούφια) αυτά, ενώ ο ανώτερος κλήρος απέκτησε ή διατήρησε ένα σημαντικό ρόλο στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και στο κοινοτικό σύστημα των ορθόδοξων πληθυσμών.
Με την οθωμανική κατάκτηση, λοιπόν, η Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε πολιτικές αρμοδιότητες και εξουσίες πολύ σημαντικότερες από αυτές που κατείχε κατά τους προηγούμενους δυο αιώνες της βυζαντινής παρακμής. Σε πολλές περιπτώσεις οι αρμοδιότητες του Πατριάρχη προσομοίαζαν με αυτές του βυζαντινού Αυτοκράτορα, ενώ η δικαιοδοσία του επεκτεινόταν σε πολύ ευρύτερους πληθυσμούς, ελληνικής, βουλγαρικής, σλαβικής ή αλβανικής καταγωγής (Παπαρρηγόπουλος 1971, τόμος ιδΔ, σ. 56 κ.ε.).

Στα ανώτατα κλιμάκια του μηχανισμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας συμμετείχαν επίσης και λαικοί, που ως επί το πλείστον κατάγονταν από την παλιά βυζαντινή αυτοκρατορία, οι γνωστοί Φαναριώτες.
Παρά τη σημαντική θέση που κατείχε η Ορθόδοξη Εκκλησία στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, εντούτοις δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι επρόκειτο για την εκκλησία των απίστων, πράγμα που είχε ως συνέπεια να διατηρείται ανοικτό ένα πεδίο αντιθέσεων ανάμεσα σ αυτήν και στην κεντρική οθωμανική κυβέρνηση. Η βασική αντίθεση σχετιζόταν με το γεγονός ότι παρά τις επίσημες συμφωνίες ανάμεσα στον Σουλτάνο και τον Πατριάρχη, που αναγνώριζαν τη θρησκευτική ελευθερία των ορθοδόξων, οι οθωμανικές αρχές επιχειρούσαν να εξισλαμίσουν με τη βία τους ορθόδοξους πληθυσμούς, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των πολέμων της Αυτοκρατορίας ενάντια στη Δύση, μέχρι τα τέλη, χοντρικά, του 17ου αιώνα.3
Εδώ αξίζει να σημειώσουμε μια ακόμα ιδιομορφία του Πατριαρχείου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας γενικότερα: Παρ ότι το Πατριαρχείο αποτελούσε τον εκπρόσωπο όλων των ορθοδόξων πληθυσμών της Αυτοκρατορίας και την ανώτατη αρχή όλων των αντίστοιχων ορθοδόξων εκκλησιών, εντούτοις, η επίσημη πατριαρχική γλώσσα ήταν αποκλειστικά η ελληνική. Όλοι οι Πατριάρχες όπως και όλοι όσοι (κληρικοί ή λαικοί) επάνδρωναν τον ανώτατο εκκλησιαστικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη ήταν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, ελληνόφωνοι.
Βέβαια, ακόμα και κατά την πρώτη περίοδο μετά την οθωμανική κατάκτηση (μέχρι τα μέσα δηλαδή του 16ου αιώνα), η συμμετοχή των ορθοδόξων στον μηχανισμό του ασιατικού οθωμανικού κράτους δεν περιοριζόταν απλώς στο ότι επάνδρωναν την Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως συνήθως γράφεται. Οι κοινότητες (και ανάμεσά τους οι κοινότητες των ορθοδόξων) αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (συλλογική κατοχή της γης, οργάνωση της παραγωγής, διάθεση του υπερπροιόντος που περισσεύει --αφού αφαιρεθούν τα δοσίματα προς τον τιμαριώτη-- προς όφελος της κοινότητας και των αρχόντων της), όσο και στο ιδεολογικοπολιτικό: Ως δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνίας, οι κοινότητες εμπεδώνουν τον κυρίαρχο ρόλο του πολιτικού και ιδεολογικού (θρησκευτικού) επιπέδου: Οικοδομούνται με βάση μια εσωτερική ιεραρχία και διοικούνται από ένα σώμα προεστών (κοτζαμπάσηδες, τουρκ. αγιάν). Η κοινοτική αυτή εξουσία (στην οποία φυσικά συμμετείχαν οι ορθόδοξοι προεστοί) ουσιαστικά προσδένει την κοινότητα στο τιμάριο και την υπάγει στην εξουσία του τιμαριώτη, με εξαίρεση βέβαια ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι κοινότητες παρέκαμπταν την εξουσία του τιμαριώτη και διατηρούσαν ένα δικό τους άμεσο εκπρόσωπο στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 134).
Η εσωτερική οργάνωση της κοινότητας ήταν άλλοτε "ολιγαρχική" --δηλαδή η κοινότητα διοικείτο από ένα μικρό αριθμό ισόβιων προεστών-- και άλλοτε "δημοκρατική" --στην περίπτωση που οι προεστοί εκλέγονταν με κάποιο τρόπο. Σε κάθε περίπτωση δεν υπήρξαν εντούτοις ποτέ άμεσες εκλογές με τη σημερινή έννοια του όρου, ούτε κατοχυρώθηκε ποτέ το γενικό εκλογικό δικαίωμα. (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 131). Στην εκλογή των προεστών συμμετείχαν δηλαδή μόνο τα μέλη των κυρίαρχων οικογενειών της κοινότητας. Η διαφορά λοιπόν ανάμεσα στις λεγόμενες ολιγαρχικές και στις λεγόμενες δημοκρατικές κοινότητες δεν παραπέμπει σε κάποια διαφοροποίηση των κοινωνικών σχέσεων, αλλά εκφράζει περισσότερο την ύπαρξη διαφορετικών συσχετισμών δύναμης ανάμεσα στις ισχυρές οικογένειες της κοινότητας.4

Οι κοινότητες κατείχαν επίσης έναν τοπικό στρατιωτικό μηχανισμό, τους αρματολούς (τουρκ. martolos). Επρόκειτο για ένα ένοπλο σώμα υπό έναν αρχηγό, το οποίο υπαγόταν στην εξουσία του τιμαριώτη και των προεστών. Το γεγονός βέβαια ότι οι κοινότητες οικοδομούνταν υπό την κυριαρχία του πολιτικού και ιδεολογικού στοιχείου επέτρεπε στους αρχηγούς των αρματολών να διεκδικούν κατά καιρούς (με βάση τη στρατιωτική τους δύναμη) την εξουσία της κοινότητας από τους προεστούς, ή έστω να απαιτούν τιμάρια, δηλαδή μια αναδιανομή του υπερπροιόντος προς όφελός τους. Οι τουρκικές αρχές παρενέβαιναν στην περίπτωση αυτή, τις περισσότερες φορές (όχι όμως πάντα) στο πλευρό των προεστών. Οι αρματολοί αναγκάζονταν τότε να εγκαταλείψουν την περιοχή της κοινότητας και συνέχιζαν τον αγώνα τους τόσο ενάντια στους προεστούς όσο και ενάντια στους Τούρκους, ως Κλέφτες. Μέχρι την ανοιχτή κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι Κλέφτες δεν ήταν κατά κύριο λόγο ούτε ληστές (με τη σύγχρονη έννοια) ούτε επαναστάτες. Αποτελούσαν, κυρίως, μια πολιτικοστρατιωτική ομάδα η οποία διεκδικούσε μια συγκεκριμένη θέση στο πλαίσιο των τοπικών (κοινοτικών) ασιατικών σχέσεων εξουσίας, και όσο βρίσκεται σε σύγκρουση με τις αρχές καταφεύγει στη ληστεία και στο πλιάτσικο. Αυτές οι ένοπλες ομάδες περνούν από την κατάσταση του Κλέφτη στην κατάσταση του αρματολού και αντίστροφα (Dakin 1989, σ. 41).
Σε κάθε περίπτωση πάντως η ύπαρξη των Κλεφτών υποδηλώνει μια σχετική αστάθεια ή καλύτερα μια τάση αποσταθεροποίησης σε τοπικό επίπεδο του οθωμανικού πολιτικού συστήματος.5

8.3 Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης (1650-1800)

8.3.1 Γενικά χαρακτηριστικά της κρίσης

Η συνοχή των ασιατικών κοινωνικών δομών κάτω από τον κεντρικό πολιτικοστρατιωτικό μηχανισμό εξασφαλίζεται μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα χάρη στους συνεχείς πολέμους για την κατάκτηση νέων εδαφών. Τίποτα δεν σταθεροποιεί αποτελεσματικότερα από τον πόλεμο το κοινωνικό σύστημα του ασιατικού δεσποτισμού (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΑΔ, σ. 249 κ.ε.). Το τέλος της περιόδου των πολέμων ενάντια στη Δύση συμπίπτει λοιπόν με την αρχή της περιόδου κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το κύριο σύμπτωμα αυτής της κρίσης, η οποία είχε αρχικά ένα λανθάνοντα χαρακτήρα, ήταν η εξασθένιση των συνεκτικών δεσμών ανάμεσα στις τοπικές δομές (κοινότητες, τιμάρια, επαρχίες) και τον κεντρικό κρατικό μηχανισμό.
Στα πλαίσια αυτής της κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λαμβάνουν χώρα τρεις μετασχηματισμοί πολιτικού χαρακτήρα, οι οποίοι θα αποδειχθούν αποφασιστικής σημασίας για τους ελληνορθόδοξους και για τη μετεξέλιξή τους σε Έλληνες, για τη διαμόρφωση δηλαδή και εξέλιξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης:
α) Η φιλελευθεροποίηση του κεντρικού οθωμανικού κρατικού μηχανισμού, δηλαδή η παραχώρηση στους απίστους του δικαιώματος να καταλαμβάνουν ηγετικές θέσεις στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό.
β) Η απόκτηση αυτονομίας από τον Σουλτάνο ή αντίστοιχα οι εξεγέρσεις ορισμένων ανατολικών επαρχιών της Αυτοκρατορίας (Συρία, περιοχές στα περσοτουρκικά σύνορα).
γ) Οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας.

8.3.2 Ο νέος ρόλος των Φαναριωτών

Με το τέλος της περιόδου των πολέμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενάντια στις δυτικές δυνάμεις (χοντρικά περί τα μέσα του 17ου αιώνα) χάνει και η Ορθόδοξη Εκκλησία τη σημασία της για το οθωμανικό κράτος. Ένας πιθανός εκδυτισμός του χριστιανικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας --μια προοπτική την οποία κατά κύριο λόγο αντιμαχόταν η Ορθόδοξη Εκκλησία-- δεν θα είχε πλέον καταστροφικές συνέπειες για τη συνοχή της οθωμανικής επικράτειας. Έτσι η Εκκλησία χάνει μια σειρά από προνόμια που μέχρι τότε κατείχε στο πλαίσιο της ασιατικής οθωμανικής εξουσίας.
Ταυτόχρονα εξασθενίζει και η θρησκευτική καταπίεση ενάντια στους απίστους. Σταματούν οι βίαιοι εξισλαμισμοί και στους απίστους δίνεται μάλιστα για πρώτη φορά το δικαίωμα να καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας.
Τη νέα αυτή πολιτική συγκυρία εκμεταλλεύονται αμέσως οι Φαναριώτες. Οι ηγετικές θέσεις που κατείχαν στον μηχανισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας και οι σχέσεις που είχαν έτσι αποκτήσει με τη Δύση, αλλά και παράλληλα η αντίστοιχη ευρωπαϊκή τους παιδεία, τους καθιστούσαν τους καλύτερους υποψήφιους για να καταλάβουν τις θέσεις των διαχειριστών της εξωτερικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ, σ. 89-128). Το 1661 τοποθετήθηκε ο φαναριώτης Π. Νικούσης ως μέγας διερμηνεύς της Υψηλής Πύλης, αξίωμα που αντιστοιχούσε χοντρικά στις αρμοδιότητες του υπουργού Εξωτερικών της Αυτοκρατορίας. Έκτοτε και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση τη θέση αυτή καταλάμβαναν πάντοτε Φαναριώτες, με μια μόνο εξαίρεση συνολικής διάρκειας ενός μόλις χρόνου (1769-1770), που τη θέση του μεγάλου διερμηνέα κατέλαβε ένας αξιωματούχος βλαχικής καταγωγής. Από το 1679 και μετά διορίζονταν επίσης Φαναριώτες ως ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας. Πέρα από τα εξαιρετικά τους προνόμια και τις εξουσίες, οι ηγεμόνες αυτοί διατηρούσαν σημαντική αυτονομία από τη σουλτανική εξουσία και είχαν το δικαίωμα να διορίζουν οι ίδιοι τους τοπικούς διοικητές των επαρχιών, τιμαρίων κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό περιήλθε ουσιαστικά η Μολδοβλαχία, από τα τέλη του 17ου αιώνα, στα χέρια των Φαναριωτών.
Οι Φαναριώτες απέκτησαν την περίοδο αυτή και άλλες ηγετικές θέσεις στον κεντρικό οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, όπως για παράδειγμα τη θέση του μεγάλου διερμηνέα του στόλου. Επρόκειτο κυρίως για θέσεις που σχετίζονταν με τη Διπλωματία και την εξωτερική πολιτική της Αυτοκρατορίας. Ορισμένοι άλλοι από αυτούς απέκτησαν έναν πολύ σημαντικό οικονομικό ρόλο, κυρίως ως τραπεζίτες.
Η άνοδος των Φαναριωτών συντελείται κατά την εποχή που διαμορφώνονται οι πρώτες καπιταλιστικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται η παγκόσμια αγορά και οι διεθνείς οικονομικές και πολιτικές - διπλωματικές σχέσεις με τη σύγχρονη έννοια των όρων. Οι Φαναριώτες συγκροτήθηκαν ως φορείς των νέων αυτών σχέσεων και λειτούργησαν κυρίως ως κρατική και χρηματιστική μερίδα του ανερχόμενου αστισμού. Από τα μέσα του 18ου αιώνα μια μερίδα τους υιοθέτησε την ιδεολογία του ελληνικού εθνικισμού.

8.3.3 Η μετατόπιση του εξαγωγικού εμπορίου από τις ανατολικές στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας

Οι εξεγέρσεις και οι ταραχές που ξεσπούν στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετά είχαν ως αποτέλεσμα να

μεταφερθούν οι τόποι διεξαγωγής του εξωτερικού εμπορίου της Αυτοκρατορίας προς τις δυτικές επαρχίες. Οι εξεγέρσεις των ηγεμόνων της Αιγύπτου και οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι επιτάχυναν αυτή τη διαδικασία. Η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη αναδεικνύονται έτσι, τον 18ο αιώνα, ως οι σημαντικότερες σκάλες της Αυτοκρατορίας. Γενικά το οθωμανικό-ασιατικό σύστημα, δηλαδή ο τιμαριωτισμός, ως σύστημα συλλογής δοσιματικών φόρων (tribute) από κάθε δραστηριότητα, σε συνθήκες μη ύπαρξης ακίνητης ιδιοκτησίας με την νομική έννοια του όρου, ευνοεί το εξαγωγικό εμπόριο και το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, μέσω του οποίου θα αντληθούν δοσιματικοί φόροι. Βλ. Sugar 1994 τ. 1 σελ. 76 επ., 165, 169-79. Επίσης Δήμος Ιωαννιτών 1987 σ. 145 και Ασδραχάς 1983 σσ. 108-113.
Το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Αυτοκρατορίας διενεργείται από ξένες εταιρίες, κατά κύριο λόγο γαλλικές. Η αναδιάρθρωση των κοινοτικών σχέσεων στις δυτικές χριστιανικές περιοχές της Αυτοκρατορίας (βλ. 8.3.4) θα έχει όμως ως συνέπεια την ανάδειξη, από τις αρχές του 18ου αιώνα, ενός ντόπιου χριστιανικού στρώματος εμπόρων. Η ανάδειξη των εμπόρων από το χριστιανικό κυρίως πληθυσμό ήταν αποτέλεσμα του χαρακτήρα του οθωμανικού συστήματος: Στις ασιατικές κοινωνίες, η κυρίαρχη τάξη ήταν πάντοτε "ανοικτή" στις άλλες τάξεις του πληθυσμού, δηλαδή, από θεσμική άποψη, μπορούσε να ενταχθεί σ' αυτήν οποιοσδήποτε κατάφερνε να ανελιχθεί στην κρατική ιεραρχία, ανεξαρτήτως "αίματος" και καταγωγής. Ταυτόχρονα, στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το προνόμιο αυτό κατείχαν μόνο οι μωαμεθανοί. Οι μορφωτικά και οικονομικά ανώτερες κοινωνικές ομάδες του μωαμεθανικού πληθυσμού προσανατολίζονταν έτσι κυρίως προς τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, "αφήνοντας" τις νέες οικονομικές δραστηριότητες (εμπόριο, μανιφακτούρα) στους χριστιανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι δεν υπόκειντο επιπλέον σε θρησκευτικές και ηθικές "απαγορεύσεις" σχετικά με τα επαγγέλματα ή με τη διαχείριση του χρήματος, ανάλογες με εκείνες των μωαμεθανών (Τοντόροφ 1986, σσ. 98 επ.).
Οι χριστιανοί έμποροι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσανατολίζονται ευθύς εξαρχής προς την ελληνική γλώσσα, ακόμα και αν δεν είναι ελληνόφωνοι από καταγωγή. Τα ελληνικά δεν είναι την εποχή αυτή η γλώσσα μόνο του Πατριαρχείου, αλλά και των χριστιανών που είχαν αποκτήσει ανώτατα αξιώματα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, γεγονός που είχε αναμφίβολα τεράστια σημασία για τους ελληνόφωνους εμπόρους. Εκτός αυτού τα ελληνικά ήταν η μόνη γλώσσα, από τις ομιλούμενες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία τυπώνονται ήδη βιβλία. Η ελληνική τυπογραφία αναπτύχθηκε πολλές δεκαετίες πριν από την αντίστοιχη σερβική, βουλγαρική, τουρκική κ.λπ. Η ελληνική πολιτιστική ηγεμονία στον βαλκανικό και ανατολικό μεσογειακό χώρο είναι, λοιπόν, την εποχή αυτή αναμφισβήτητη. Οι ντόπιοι χριστιανοί έμποροι, ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι ελληνόφωνοι, έχουν έτσι σημαντικούς διοικητικο-πολιτικούς, τεχνικούς και πολιτιστικούς λόγους να μάθουν την ελληνική γλώσσα (Τοντόροφ 1986, σ. 287 επ.).
Παράλληλα με τον γλωσσικό εξελληνισμό, η νέα αστική τάξη γίνεται φορέας και των νέων επαναστατικών ιδεών του Διαφωτισμού, του οράματος για ένα εθνικό-συνταγματικό κράτος. Υπό τους όρους αυτούς αρχίζει όχι μόνον να αναπτύσσεται η εθνική συνείδηση των ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών που γίνονταν φορείς των νέων κοινωνικών συνθηκών, αλλά να ενσωματώνονται στο αναδυόμενο ελληνικό έθνος (στην ελληνική γλώσσα και την ελληνική εθνική συνείδηση) και όλοι εκείνοι οι αρχικά μη-ελληνόφωνοι πληθυσμοί, που εντάσσονταν στην ίδια διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού. Όχι ασήμαντο ρόλο έπαιξε στη διαδικασία αυτή και η ιδεολογική αίγλη της ελληνικής αρχαιότητας, στο πλαίσιο των οραμάτων του

Διαφωτισμού. Με δυο λόγια, οι φορείς των νέων κοινωνικών σχέσεων και της νέας ιδεολογίας βρίσκουν έτσι στον ελληνισμό την εθνική τους ταυτότητα (Δημαράς 1989, 1992, Κιτρομηλίδης 1996).
Τη διαδικασία εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά προοδευμένων στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) ανέλυσε ο Άγγλος ιστορικός Eric Hobsbawm στο βιβλίο του The Age of Revolution 1789-1848, το οποίο κυκλοφόρησε το 1962: "Οι περισσότεροι Έλληνες έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα απ' αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους" (Hobsbawm 1992, σελ. 204. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει αργότερα και ο Τσουκαλάς 1977, σ. 31-57).
Λόγω λοιπόν της κυρίαρχης θέσης που κατείχε η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός ανάμεσα στους χριστιανούς ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παράλληλα λόγω του σημαντικού ρόλου που έπαιζαν οι φαναριώτες στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, αρχίζει να αναπτύσσεται η ελληνική εθνική συνείδηση πολύ πριν ξεκινήσει η αντίστοιχη διαδικασία στους άλλους λαούς της Αυτοκρατορίας.
Στα επόμενα θα αναφερθούμε στη διαδικασία ανάπτυξης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, η οποία λαμβάνει επίσης χώρα στην ύπαιθρο. Προηγουμένως αξίζει όμως να αναφερθούμε σύντομα στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου κατά την αμέσως πριν από την Επανάσταση χρονική περίοδο.
Ελληνικές εμπορικές εταιρίες, που δεν εξαρτώνται από ξένους εμπορικούς οίκους, εμφανίζονται για πρώτη φορά στα μέσα του 18ου αιώνα. Οι εταιρίες αυτές δεν μπορούσαν όμως να εκτοπίσουν τις γαλλικές εμπορικές εταιρίες που έλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου.
Η κατάσταση αλλάζει, όμως, ραγδαία με τη Γαλλική Επανάσταση και τους πολέμους που την ακολούθησαν: Μετά το 1792 καταφέρνουν οι Έλληνες έμποροι να εκτοπίσουν τους Γάλλους ανταγωνιστές τους. Έτσι μέχρι το τέλος του αιώνα συγκεντρώνεται στα χέρια των Ελλήνων εμπόρων περισσότερο από τα 3/4 του εξωτερικού εμπορίου ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σβορώνος 1982). Την ίδια εποχή Έλληνες έμποροι ελέγχουν ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου της Μασσαλίας, ιδρύουν υποκαταστήματα σε όλες τις πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, που αποτελούν σημαντικά κέντρα εμπορίου (Βιέννη, Τεργέστη, Μασσαλία κ.λπ.), ενώ παράλληλα επενδύουν στο ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα. Από το τέλος, λοιπόν, του 18ου αιώνα το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο επιδεικνύει μια ιδιαίτερα σημαντική δυναμική.

8.3.4 Η αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος

Η κρίση και η χαλάρωση της εσωτερικής συνοχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά είχε ως συνέπεια μια σειρά από μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις μέσα από τις οποίες αναδιαρθρώθηκε το σύστημα των κοινοτήτων, στις δυτικές τουλάχιστον επαρχίες της Αυτοκρατορίας.
Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα λαμβάνουν χώρα δυο ιδιαίτερα σημαντικές μορφές μεταναστατευτικών κινήσεων: Από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και από τις πεδιάδες προς τις ορεινές (και παράκτιες) περιοχές. (Δυο επιπλέον μορφές πληθυσμιακών μετακινήσεων που παρατηρούνται κατά την ίδια εποχή, από τη μια επαρχία της Αυτοκρατορίας στην άλλη και η μετανάστευση στο εξωτερικό δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, γιατί δεν σχετίζονται παρά δευτερευόντως με τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία).
Οι μετακινήσεις στην ύπαιθρο, από τις πεδινές στις ορεινές (και παράκτιες) περιοχές, και η εγκατάλειψη της υπαίθρου με τη μετανάστευση στις πόλεις επιφέρει μια ιδιαίτερα σημαντική αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος: Ερήμωση και εξασθένιση των πεδινών κοινοτήτων από τη μια, ισχυροποίηση και κατοχύρωση μιας αυξημένης διοικητικής και οικονομικής αυτονομίας των ορεινών κοινοτήτων από την άλλη. Και οι δυο διαδικασίες θα αποτελέσουν την αφετηρία ριζικών μετασχηματισμών των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο. (Βλ. και κεφ. 8.4).
Η αυξημένη αυτονομία των ορεινών κοινοτήτων σημαίνει από τη μια αυξημένη εθνική και θρησκευτική ανεξαρτησία από τον τουρκικό πληθυσμό και τις οθωμανικές αρχές και από την άλλη μια, σε πολλές περιπτώσεις, ανεξαρτοποίηση από το τιμάριο, με την κατευθείαν σύνδεση της κοινότητας μέσω κάποιου εκπροσώπου της με τον κεντρικό κρατικό μηχανισμό στην Κωνσταντινούπολη (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 135-190).
Από οικονομική άποψη, η αυξημένη αυτονομία των ορεινών κοινοτήτων είχε ως συνέπεια την αδυναμία των οθωμανικών αρχών να ελέγξουν τη διαδικασία παραγωγής, πράγμα που οδήγησε στον καθορισμό ενός σταθερού ετήσιου δοσίματος, στη θέση της δεκάτης (το δόσιμο αυτό υποτίθεται ότι αντιστοιχούσε στη δεκάτη). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ομοσπονδίας των Μαδεμοχωρίων στη Χαλκιδική (12 κωμοπόλεις και 360 χωριά) που υποχρεωνόταν να πληρώνει ως φόρο 280 κιλά ασήμι τον χρόνο από την εκμετάλλευση του τοπικού μεταλλείου. Μετά την εξάντληση των αποθεμάτων του ασημιού οι μαδεμοχωρίτες, που εν τω μεταξύ είχαν στραφεί στο εμπόριο, αγόραζαν και έχυναν ασημένια ισπανικά τάλιρα, ώστε να συνεχίζουν να παρέχουν την καθορισμένη ποσότητα ασημιού και να αποφύγουν μια επέμβαση των οθωμανικών αρχών (Παπαρρηγόπουλος, 1971, σ. 136-138).
Η αυξημένη οικονομική αυτονομία των ορεινών κυρίως κοινοτήτων σήμαινε κατά κανόνα μια ουσιαστική καλυτέρευση της οικονομικής τους κατάστασης. Χαρακτηριστικά είναι εδώ τα ακόλουθα στοιχεία: Ενώ από τον 16ο αιώνα και μετά αυξάνουν απολύτως οι φόροι και τα δοσίματα που εισπράττει το κεντρικό κράτος, εντούτοις οι τοπικοί προεστοί ιδιοποιούνται ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του υπερπροιόντος. Σε ό,τι αφορά τις πελοποννησιακές κοινότητες το ποσοστό του υπερπροιόντος που κρατάει το κράτος υπολογίζεται το 1804 σε 35% περίπου, ενώ το ποσοστό που μένει στα χέρια των προεστών είναι 55%. Το 1650 ίσχυε χοντρικά η αντίστροφη σχέση (Βεργόπουλος 1975, σ. 65-73).
Η αυξημένη οικονομική και διοικητική αυτονομία των ορεινών, κυρίως, κοινοτήτων κατά τον 18ο αιώνα επέτρεψε σε ορισμένες από αυτές να θέσουν με τη βία κάτω από την επικυριαρχία τους κάποιες άλλες κοινότητες και να τους αποσπούν ένα δεύτερο

φόρο (δεκάτη) πέραν εκείνου που έδιναν στην κεντρική κρατική διοίκηση. Αυτή είναι η περίπτωση π.χ. των 11 χωριών του Σουλίου στην Ήπειρο τα οποία κατάκτησαν από τον τοπικό τιμαριώτη 64 γειτονικά χωριά (το λεγόμενο Παρασούλι), ή των 6 χωριών του Πηλίου που έλεγχαν και εκμεταλλεύονταν 18 άλλα χωριά (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 134 κ.ε.).
Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος στον Νότιο βαλκανικό χώρο, η οποία εξελίσσεται στη φάση της κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχει ως κύρια όψη της την ανάπτυξη του ντόπιου εμπορικού κεφαλαίου και της εμπορευματικής κυκλοφορίας, ενώ, παράλληλα, προκαλεί τον πολλαπλασιασμό των κλέφτικων ομάδων, αλλά και την ανάπτυξη της ληστείας, της πειρατείας κ.λπ.

8.4 Η διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και η Ελληνική Εθνική Επανάσταση

8.4.1 Εμπορικό κεφάλαιο, κοινωνικές τάξεις και εθνική επανάσταση. Η ανεπάρκεια των σύγχρονων ιστορικών προσεγγίσεων

Όλοι σχεδόν οι αριστεροί Έλληνες συγγραφείς οι οποίοι ασχολούνται με το ζήτημα της επανάστασης του 1821 τονίζουν την καθοριστική σημασία που είχε η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης και συνεπώς για την Επανάσταση του 1821. Βεβαίως η διαπίστωση αυτή είναι στη γενικότητά της σωστή, όπως άλλωστε σημειώσαμε στα προηγούμενα.
Σε όλες τις σημαντικές πόλεις της κεντρικής και της δυτικής Ευρώπης όπου υπήρχαν Έλληνες έμποροι δημιουργήθηκαν από τα τέλη του 18ου αιώνα ελληνικές επαναστατικές ομάδες και επαναστατικοί κύκλοι διανοουμένων που προπαγάνδιζαν την εθνική επανάσταση και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου δημοκρατικού ελληνικού κράτους. Οι ομάδες αυτές μετέφραζαν στα ελληνικά τα κείμενα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, εξέδιδαν αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, έγραφαν πολεμικές μπροσούρες ενάντια στον δεσποτισμό, την εθνική καταπίεση, το Πατριαρχείο και τον κληρικαλισμό κ.λπ., συνήθως σε συνεννόηση και επαφή με αντίστοιχες ευρωπαϊκές οργανώσεις των Μασόνων, των Καρμπονάρι κ.λπ. Η γνωστότερη από αυτές τις κινήσεις πριν από τη Φιλική Εταιρεία, που πήρε και την πρωτοβουλία για την Επανάσταση του 1821, ήταν, βεβαίως, η οργάνωση του Ρήγα Φεραίου (1757-1798).
Κάνοντας εδώ μια μικρή παρέκβαση από το κύριο αντικείμενό μας αξίζει να αναφερθούμε στο εθνικό και πολιτειακό όραμα των επαναστατών διανοουμένων της εποχής: Τόσο ο Ρήγας όσο και οι άλλοι Έλληνες επαναστάτες της εποχής προπαγάνδιζαν τη συγκρότηση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας που τα σύνορά της θα επεκτείνονταν από τον Δούναβη μέχρι τις ακτές της Αφρικής και από τα Ιόνια νησιά μέχρι την οροσειρά του Ταύρου στη Μικρά Ασία.6 Το νέο κράτος δεν θα αποτελούσε όμως μια βαλκανική ομοσπονδία όπως ισχυρίζονται πολλοί Έλληνες συγγραφείς, αλλά τη νέα Μεγάλη Ελλάδα: Θα έφερε το όνομα Ελλάς, θα εμπνεόταν από το αρχαιοελληνικό πνεύμα, ενώ η μοναδική χρησιμοποιούμενη γλώσσα θα ήταν η ελληνική. (Βλ. αναλυτικά Μηλιός 1993-α).7 Για να ξαναθυμηθούμε τη διατύπωση του Πουλαντζά: Η εθνική ενότητα, το σύγχρονο έθνος, γίνεται έτσι η ιστορικότητα ενός εδάφους (επικράτειας) και η εδαφοποίηση μιας ιστορίας, η εθνική παράδοση ενός εδάφους (μιας επικράτειας) που υλοποιείται στο εθνικό κράτος (Πουλαντζάς 1982, σ. 164).

Ας γυρίσουμε όμως στο ζήτημα της Ελληνικής Επανάστασης: Εάν είναι προφανής η σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου και στα μεγαλεπίβολα σχέδια των Ελλήνων διανοουμένων του εξωτερικού, για την ίδρυση μιας Pax Graeca στην περιοχή της Α. Μεσογείου, παραμένει εντούτοις ασαφής η σχέση ανάμεσα στον ελληνικό αγροτικό πληθυσμό --ιστορικά εγκλωβισμένο μέσα στις ασιατικές κοινότητες-- και στην επαναστατική εθνική-αστική ιδεολογία. Είναι αλήθεια, όπως θα αναπτύξουμε και στα επόμενα, ότι η αστικοφιλελεύθερη ιδεολογία απέκτησε την ηγεμονία στο εσωτερικό του ένοπλου επαναστατικού κινήματος του 1821-1827, γεγονός που άλλωστε αποτυπώθηκε πολύ καθαρά στα επαναστατικά Συντάγματα και τα άλλα κείμενα αυτής της περιόδου. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Επανάσταση ξέσπασε με επιτυχία μόνο σε ορισμένες ελληνικές επαρχίες: Την Πελοπόννησο, τα νησιά και τη Στερεά Ελλάδα. Από τις υπόλοιπες περιοχές, μόνο στην Ήπειρο και τη Χαλκιδική έλαβαν χώρα σποραδικές επαναστατικές κινήσεις. Καλούμαστε λοιπόν να ερμηνεύσουμε τόσο το μπόλιασμα των αγροτικών μαζών που ξεσηκώθηκαν με τον επαναστατικό εθνικισμό, όσο και τον περιορισμό αυτής της διαδικασίας σε ορισμένες μόνο περιοχές.

Για να ερμηνεύσουν την προσχώρηση των αγροτικών μαζών στην Επανάσταση, οι περισσότεροι Έλληνες ιστορικοί και συγγραφείς θεωρούν, ρητά ή σιωπηρά, ότι η εθνική ιδεολογία προσιδιάζει ή αναφέρεται και αγκαλιάζει από τη φύση της όλες τις κοινωνικές τάξεις και κατηγορίες ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Οι κλασικοί αυτοί ιστορικοί (π.χ. Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ, ιεΔ) θεωρούν ότι η ελληνική εθνική συνείδηση υφίσταται αδιαλείπτως από την εποχή της αρχαιότητας μέχρι σήμερα. Το σκλαβωμένο έθνος επιθυμούσε πάντοτε και αγωνιζόταν για την ελευθερία του, πράγμα που όμως μπόρεσε να γίνει πραγματικότητα μόλις στην ευνοική συγκυρία των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή αριστερή αντίληψη (π.χ. Κορδάτος 1964, 1972, Βουρνάς 1956, Σταματόπουλος 1979) ο κοινωνικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν φεουδαρχικός.8 Όχι μόνο οι Τούρκοι τιμαριώτες, αλλά και οι Έλληνες κοτζαμπάσηδες ήταν σύμφωνα με την αντίληψη αυτή φεουδάρχες. Όχι μόνον το Πατριαρχείο αλλά και ο Φαναριώτες αποτελούσαν στηρίγματα του φεουδαρχισμού. Η διαμόρφωση και ανάπτυξη της φιλελεύθερης εθνικής ιδεολογίας, παράλληλα με την ανάπτυξη του εμπορίου και των καπιταλιστικών σχέσεων ενέπνευσε τις αγροτικές μάζες, οι οποίες υπό την καθοδήγηση των αστικών δυνάμεων και της διανόησης επαναστάτησαν τόσο ενάντια στους Τούρκους όσο και ενάντια στους Έλληνες φεουδάρχες και τα στηρίγματά τους. Οι ελληνικές φεουδαρχκές δυνάμεις, ίσως λόγω αυτής της ανεξήγητης πανταχού-παρουσίας και πανταχού-ηγεμονίας της εθνικής ιδεολογίας εντάχθηκαν, όμως, στην Επανάσταση και επιχείρησαν να την ελέγξουν. Το αποτέλεσμα ήταν ακριβώς η ανολοκλήρωση Επανάσταση, ως συνέπεια του συμβιβασμού ανάμεσα στις αστικές και τις φεουδαρχικές δυνάμεις, που από κοινού πλέον στράφηκαν ενάντια στα λαικά συμφέροντα.

Μια νεότερη και περισσότερο εκλεπτυσμένη εκδοχή της παραδοσιακής αριστερής προσέγγισης αποδέχεται κατ αρχήν ότι "οι χριστιανοί αγρότες γίνονταν κολίγοι και δουλοπάροικοι των τιμαρίων, κάτω από οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δεν έχουν ακόμη καθοριστεί αρκετά καλά" (Σβορώνος, 1976, σ. 41). Παρά τη διαφοροποίηση αυτή, η παραπάνω εκδοχή υιοθετεί εντούτοις τελικά τον πυρήνα της παραδοσιακής αριστερής ιστορικής αντίληψης: Τόσο οι επαναστατικές δυνάμεις (έμποροι, διανοούμενοι, αγρότες), όσο και οι αντεπαναστατικές δυνάμεις (Φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες) υιοθετούν την (αστική) εθνική ιδεολογία --σαν να

επρόκειτο για μια ιδεολογία υπεράνω των ταξικών ανταγωνισμών, για την ιδεολογία της ελληνικής φυλής-- και συμμετέχουν στην Επανάσταση για να επιτύχουν την εγκαθίδρυση ενός κοινωνικού καθεστώτος που να αντιστοιχεί στα συμφέροντά τους.
Μια τρίτη αντίληψη, η οποία έλκεται από τα νεομαρξιστικά σχήματα της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και της εξάρτησης, παρατηρεί κατ αρχήν ότι η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία αποτελούσε στις περιοχές που αποτέλεσαν το πρώτο νεοελληνικό κράτος ένα περιθωριακό φαινόμενο. Συμπεραίνει, λοιπόν, σωστά, ότι δεν επρόκειτο για μια επανάσταση που ξέσπασε στα πλαίσια ενός φεουδαρχικού καθεστώτος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των προεστών της Πελοποννήσου, οι οποίοι παρά τον ηγετικό ρόλο που έπαιξαν στην Επανάσταση δεν διαμορφώθηκαν εντούτοις σε μεγαλοκτηματίες στα πλαίσια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αλλά απορροφήθηκαν από τον κρατικό μηχανισμό (Τσουκαλάς 1977, σσ. 78-84).
Η αντίληψη όμως αυτή δεν θέτει το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο παρά μόνο από τη σκοπιά του μεγάλου ή μικρού μεγέθους των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και ισχυρίζεται έτσι ότι οι ίδιες κοινωνικές σχέσεις (της μικρής καλλιέργειας) συνεχίζουν να κυριαρχούν στον ελληνικό χώρο από την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης μέχρι την ίδρυση του πρώτου νεοελληνικού κράτους.
Παρ ότι η αντίληψη αυτή αναλύει με σαφώς περισσότερη ακρίβεια τα ιστορικά δεδομένα, δεν καταφέρνει εντούτοις και πάλι να θέσει το ζήτημα της σύνδεσης της επαναστατικής αστικής ιδεολογίας με τις αγροτικές μάζες της Νότιας και Στερεάς Ελλάδας. Ο Τσουκαλάς (1977) συνδέει την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης στην ύπαιθρο με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις του αγροτικού πληθυσμού κατά τον 18ο αιώνα. Δέχεται ότι με τον τρόπο αυτό οι αγρότες ήρθαν σε επαφή με τους μεγάλους δρόμους του εμπορίου και με την ιδεολογία των εμπόρων. Όμως ο ισχυρισμός αυτός παραμένει σχηματικός και ατεκμηρίωτος, αν σκεφτούμε ότι η εξέλιξη αυτή (η εσωτερική μετανάστευση) ευνόησε στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας τον σχηματισμό παραγωγικών σχέσεων φεουδαλικού τύπου (βλ. κεφ. 8.4.2) και όχι την προσχώρηση στην ιδεολογία της εθνικής επανάστασης, πράγμα που συνέβη μόνο στον Νότο. Γιατί άραγε η μετανάστευση προς τις ορεινές και τις παράκτιες κοινότητες να ευνοεί την υιοθέτηση της επαναστατικής εθνικής (αστικής) ιδεολογίας; Σε τελευταία ανάλυση η επιχειρηματολογία του Τσουκαλά (1977) προυποθέτει την αντίληψη που συναντήσαμε προηγούμενα, ότι για την προσχώρηση μιας εθνικής κοινωνικής ομάδας στην επαναστατική εθνική ιδεολογία αρκεί απλώς η συνάντησή της μ αυτήν: η προπαγάνδιση από κάποιους της επαναστατικής (αστικής) ιδεολογίας σ αυτή την ομάδα αρκεί για να "αφυπνίσει" το εθνικό της "ένστικτο".
Μια διαφορετική ανάλυση, που ορθά αντιλαμβάνεται την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως έναν κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο κυριαρχεί ο ασιατικός τρόπος παραγωγής είναι η Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα του Θ. Σταυρόπουλου (1979). Εντούτοις, ο Σταυρόπουλος αναλύει μόνο τον έναν πόλο του κοινωνικού συστήματος: το ασιατικό κράτος με τα τιμάρια και τις πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες τους, τη συλλογική ιδιοκτησία πάνω στη γη κ.λπ. Ο άλλος πόλος, η ασιατική κοινότητα, η συλλογική κατοχή της γης παραμένει απαρατήρητος. Το ζήτημα της διείσδυσης της εθνικής ιδεολογίας στη θεοκρατική συλλογικότητα της ασιατικής κοινότητας δεν μπορεί λοιπόν και πάλι να τεθεί. Πολύ περισσότερο που ο Σταυρόπουλος (1979) θεωρεί τις κοινότητες του 18ου αιώνα ως κύτταρα δημοκρατίας, ή δημοκρατικές μορφές οργάνωσης, που αντιτίθενται στον ασιατικό δεσποτισμό. (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΑΔ, σ. 331). Στη βάση αυτή, προσεγγίζει τις ταξικές αντιθέσεις με παρόμοιο τρόπο με αυτόν της παραδοσιακής ανάλυσης: Από τη μια μεριά οι δυνάμεις του ανερχόμενου καπιταλισμού (εμπόριο, μανιφακτούρα) και

των δημοκρατικών κοινοτήτων (αγρότες, χειροτέχνες, ναυτικοί κ.λπ.). Από την άλλη μεριά οι κοινωνικοί φορείς της ασιατικής κρατικής εξουσίας, στους οποίους αθροίζονται επίσης οι Φαναριώτες και οι κοτζαμπάσηδες.
Αυτή η αντιπαράθεση των αγροτικών μαζών στους κοτζαμπάσηδες υπήρξε πάντοτε το αγαπημένο θέμα των προοδευτικών ιστορικών. Οι αγώνες των Κλεφτών ενάντια στους κοτζαμπάσηδες (και τους αρματολούς τους) ήταν σύμφωνα με την αντίληψη αυτή προέκταση της αντίθεσης αγροτικών μαζών - κοτζαμπάσηδων (π.χ. Ροδάκης 1996). Επιπλέον, διατυπώνεται συχνά ο ισχυρισμός (π.χ. Παπαδάκης 1934) ότι τόσο οι εμφύλιοι πόλεμοι που ξέσπασαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όσο και οι πολιτικές αντιθέσεις κατά την πρώτη περίοδο μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έχουν τη ρίζα τους στην αντίθεση ανάμεσα στους ολιγαρχικούς κοτζαμπάσηδες και στους λαικούς στρατιωτικούς αρχηγούς.
Στα επόμενα θα έχουμε την ευκαιρία να δείξουμε ότι οι αντιλήψεις αυτές αποτελούν απλουστευτικές σχηματοποιήσεις των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων και αντιθέσεων και γι αυτό διαψεύδονται από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα.

8.4.2 Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο: Το τέλος των κοινοτήτων

Η ανεπάρκεια των σύγχρονων θεωρητικών και ιστορικών προσεγγίσεων να ερμηνεύσουν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τους κοινωνικούς όρους που οδήγησαν στην Επανάσταση του 1821 πηγάζει κυρίως από το γεγονός ότι οι προσεγγίσεις αυτές ελάχιστα αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής πάνω στις οποίες θεμελιωνόταν ο οθωμανικός δεσποτισμός. Αυτό ισχύει πάνω από όλα για τις κοινωνικές δομές και τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονταν και αναπαράγονταν σε τοπικό επίπεδο: τις ασιατικές κοινότητες και τα τιμάρια.
Αξίζει εδώ θα θυμίσουμε ότι η ασιατική κοινότητα, ως συγκεκριμένη μορφή της συλλογικής κατοχής (και νομής) της γης από τους παραγωγούς είναι ασυμβίβαστη με τις σχέσεις ατομικής κατοχής και ιδιοκτησίας, αποτελώντας, αντίθετα, το θεμελιώδες δομικό στοιχείο του ασιατικού τρόπου παραγωγής. Η κοινότητα (δηλαδή η κοινωνική της συνοχή και σταθερότητα) αποτελεί έτσι την προυπόθεση για την αναπαραγωγή της επικυριαρχίας του κεντρικού ασιατικού κρατικού μηχανισμού πάνω σε ολόκληρη την κοινωνία.
Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον 17ο αιώνα και μετά, οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις του 18ου αιώνα, οι μετασχηματισμοί της λειτουργίας των (ορεινών και παράκτιων) κοινοτήτων καθώς και η ανάπτυξη του εμπορίου, όλα τα φαινόμενα που σχηματικά περιγράψαμε στα προηγούμενα, εντάσσονται σε μια διαδικασία η οποία συνδέεται άρρηκτα, ή μάλλον περιέχει ως βασική όψη της την αποσταθεροποίηση των κοινοτικών κοινωνικών σχέσεων, την πορεία αποσύνθεσης και διάλυσης της ασιατικής κοινότητας.
Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός ακολουθεί εντούτοις δυο ριζικά διαφορετικούς δρόμους:
Στη μια μεριά, και στη βάση της προιούσας εξασθένισης των κοινοτήτων προς όφελος των εξουσιών του τιμαριώτη, σχηματίζονται μορφές μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (ο τιμαριώτης εξελίσσεται σε ιδιοκτήτη-τσιφλικά), όπου αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας. Οι μορφές αυτές κυριαρχούν κυρίως στη Βόρεια Βαλκανική και στις κεντρικές και βόρειες περιοχές της σημερινής Ελλάδας (Stojanovitc 1980, Βεργόπουλος 1975, Τσουκαλάς 1977).

Στην άλλη μεριά, η ενίσχυση και σχετική ανεξαρτοποίηση (από την εξουσία του τιμαριώτη) κάποιων άλλων (κυρίως ορεινών, αλλά και παράκτιων) κοινοτήτων οδηγεί σε έναν άλλου τύπου μετασχηματισμό των σχέσεων που συνέχουν την κοινότητα: Οι σχέσεις συλλογικής κατοχής (και νομής) της γης τείνουν να κατακερματιστούν σε σχέσεις ατομικής κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη, ο ρόλος των προεστών τείνει να πάρει τη μορφή της πολιτικής προστασίας των καλλιεργητών μιας περιοχής και της πολιτικής τους εκπροσώπησης απέναντι στην κρατική εξουσία, καθώς παράλληλα οι καλλιεργητές υπάγονται όλο και περισσότερο στο κεφάλαιο: είτε άμεσα, με την υπαγωγή στο αναπτυσσόμενο μανιφακτουρικό και εμπορικό κεφάλαιο, είτε, και κυρίως, έμμεσα, με την υπαγωγή στο εμπορικό κεφάλαιο μέσω της αγοράς. Την πορεία αυτή ακολούθησαν κυρίως οι περιοχές της Νότιας Ελλάδας και των νησιών, όπου άλλωστε ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση.
Εδώ όμως χρειάζεται να παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που συνοδεύουν την παρακμή και αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

α) Η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία
Η ανάπτυξη της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας συνδέεται, όπως είπαμε, με την εξασθένιση της κοινοτικής εξουσίας, κατά κύριο λόγο στις μεγάλες πεδιάδες, ως συνέπεια των μεγάλων πληθυσμιακών ανακατατάξεων του 18ου αιώνα, της φυγής του πληθυσμού προς τα ορεινά, τις παράκτιες περιοχές και τις πόλεις. Η εξασθένιση αυτή των κοινοτικών αρχόντων και θεσμών επέτρεψε στους τιμαριώτες να ιδιοποιηθούν τα τιμάρια, να τα μετατρέψουν ουσιαστικά σε ιδιωτική τους ιδιοκτησία με την παράλληλη επιβολή στους καλλιεργητές σχέσεων δουλοπαροικίας.
Ο πυρήνας των νέων κοινωνικών σχέσεων είναι λοιπόν φεουδαρχικός (βλ. αναλυτικότερα κεφ. 9.3.δ), παρ ότι βέβαια εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο των αποσυντιθέμενων ασιατικών σχέσεων παραγωγής. Κάθε τσιφλίκι ήταν υποχρεωμένο να πληρώνει στο κράτος τον φόρο της δεκάτης, το υπόλοιπο προιόν μοιραζόταν, όμως, σύμφωνα με τη σχέση 2 προς 1 (και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις 1 προς 1) ανάμεσα στους παραγωγούς και τον τσιφλικά.
Η ανάπτυξη των τσιφλικιών πάνω στη βάση των σχέσεων δουλοπαροικίας επιβεβαιώνει τη θέση του Godelier (1969) για τη δυνατότητα της μετάβασης από τις ασιατικές στις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής. Ο ισχυρισμός του Stojanovitc (1980) και του Βεργόπουλου (1975), ότι ο χαρακτήρας των τσιφλικιών ήταν καπιταλιστικός (γιατί ο σχηματισμός των τσιφλικιών συνεπαγόταν στις περισσότερες περιπτώσεις μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και γιατί, επιπλέον, η παραγωγή τους προσανατολιζόταν προς την αγορά) μπορεί να θεμελιωθεί μόνο με βάση τη νεομαρξιστική σύγχυση που ταυτίζει τον καπιταλισμό με την αγορά (Βλ. και Μηλιός 1983-α, 1983-β). Όσο και αν επρόκειτο για μικτές ή μεταβατικές κοινωνικές μορφές της έγγειας ιδιοκτησίας (διατήρηση των φόρων υπέρ της κεντρικής εξουσίας, ύπαρξη μορφών μισθωτής σχέσης κ.λπ.), εντούτοις ο φεουδαλικός πυρήνας των σχέσεων στο εσωτερικό του τσιφλικιού δεν μπορεί να αμφισβητηθεί: Ατομική ιδιοκτησία του μη-εργαζομένου πάνω στη γη, κατοχή από τον εργαζόμενο ενός μικρού κομματιού γης στο εσωτερικό του τσιφλικιού, σχέσεις άμεσης προσωπικής υπαγωγής του εργαζόμενου στον μη-εργαζόμενο, πράγμα που είχε π.χ. ως συνέπεια την υποχρέωση του εργαζόμενου να μην εγκαταλείπει χωρίς άδεια το τσιφλίκι κ.λπ.8
Οι θέσεις του Godelier (1969) στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω είναι εντούτοις μονομερείς γιατί παραγνωρίζουν τη δυνατότητα της μετάβασης από την ασιατική

στην καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση, όπως σωστά επισημαίνει και ο Σταυρόπουλος (1979), σ. 299 κ.ε. Πραγματικά, στη Στερεά Ελλάδα, στην Πελοπόννησο και στα νησιά, δηλαδή στις περιοχές όπου ξεσπά και διεξάγεται με επιτυχία η Εθνική Επανάσταση, η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία δεν αποτελούσε παρά ένα όλως διόλου περιθωριακό φαινόμενο.9 Η εσωτερική συνοχή των νότιων κοινοτήτων και η αυξημένη αυτονομία που σταδιακά εξασφάλισαν τόσο από το τιμάριο, όσο και από τον κεντρικό κρατικό μηχανισμό, οδήγησε σε ένα μετασχηματισμό των ασιατικών κοινωνικών δομών προς μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Είτε προς την εγκαθίδρυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, είτε προς τη δημιουργία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο, με την παράλληλη υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο.

β) Κυριαρχία της κεφαλαιακής σχέσης
Εδώ πρόκειται για τις κοινότητες οι οποίες μετασχηματίστηκαν ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο εσωτερικό τους. Αυτές είναι κατ αρχήν οι κοινότητες των νησιών (π.χ. Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά) ή ορισμένων παράκτιων χωριών και κωμοπόλεων (π.χ. Γαλαξίδι), όπου οι προεστοί έχουν μετασχηματιστεί σε εμπόρους και ταυτόχρονα εφοπλιστές και στους οποίους υπάγονται μέσα από μια ιστορικά πρώιμη μισθιακή σχέση τα μέλη της κοινότητας.
Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό Μπουλανζέ, σε τρία χρόνια (γύρω στα 1800, Γ.Μ.) περισσότερο από 2.000 εμπορικά σκάφη κατασκευάστηκαν σ όλα τα λιμάνια της Ελλάδας (Αναφέρεται από τον Σταυρόπουλο 1979, τ. ΑΔ, σ. 331). Ο χωρισμός της εργασίας από το κεφάλαιο είχε ολοκληρωθεί στις κοινότητες αυτές ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, παρά τη διατήρηση ενός συνεταιριστικού συστήματος μέσα από το οποίο ο μισθός των ναυτικών εμφανιζόταν ως συμμετοχή στα κέρδη της κοινοτικής επιχείρησης. Οι ναυτικοί είχαν ήδη ιδρύσει την εποχή αυτή δικές τους οργανώσεις και σε πολλές περιπτώσεις είχαν εξεγερθεί ενάντια στους προεστούς (ουσιαστικούς ιδιοκτήτες του εμπορικού-εφοπλιστικού κεφαλαίου της κοινότητας) λόγω των εξαιρετικά χαμηλών μισθών και της πολιτικής καταπίεσης στην οποία υπόκειντο (1800 εξέγερση των ναυτών στις Σπέτσες και την Ύδρα, 1815 εξέγερση στα Ψαρά-Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 185-190, 1806-1807 εξέγερση των ναυτών στη Σάμο, Σβορώνος 1982, σ. 225).
Εκτός από το εμπορικό-εφοπλιστικό κεφάλαιο των νησιών και των παράκτιων κοινοτήτων δημιουργούνται καπιταλιστικές κοινότητες και στο εσωτερικό, με την ανάπτυξη εκεί της μανιφακτούρας. Η μανιφακτούρα δημιουργείται ως γνωστό στη βάση της προυπάρχουσας χειροτεχνίας και στηρίζεται αρχικά στην τυπική μόνο υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, δηλαδή στον μη ολοκληρωμένο διαχωρισμό των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής. Παρά την καπιταλιστική συγκέντρωση και διεύθυνση της παραγωγής εμφανίζονται λοιπόν και πάλι συνεταιριστικές μορφές οργάνωσης της καπιταλιστικής επιχείρησης: έτσι παρουσιάζονται συνήθως όλοι οι εργαζόμενοι ως μέτοχοι της επιχείρησης. Οι Έλληνες αστοί ιστορικοί εκλαμβάνουν αυτή τη συνεταιριστική μορφή οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων στις πρώιμες ελληνικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις ως ένα ιστορικό μοντέλο συνεργασίας και αρμονίας ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο (βλ. π.χ. Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιδΔ σ. 141). Για την αντίληψη αυτή, σχετικά με τις πρώιμες μορφές της καπιταλιστικής ανάπτυξης ο Μαρξ θα γράψει: Όσο για τις καλοκάγαθες φαντασιώσεις, σύμφωνα με τις οποίες ο κεφαλαιοκράτης και ο εργαζόμενος συνάπτουν ένα συνεταιρισμό κ.λπ. η ιστορία τις αγνοεί απολύτως και δεν υπάρχει το παραμικρό ίχνος τους μέσα στην εξέλιξη της έννοιας του κεφαλαίου. Σποραδικά η

μανιφακτούρα μπορεί να αναπτυχθεί τοπικά μέσα σ ένα περιβάλλον το οποίο να ανήκει ακόμα σε μια εποχή ολότελα διαφορετική (Marx 1974, σ. 405, ή Marx 1983, σ. 148).
Οι μανιφακτούρες αναπτύχθηκαν σε στενή σύνδεση και υπό την ηγεμονία του εμπορικού κεφαλαίου. Η σημαντικότερη από αυτές υπήρξε εκείνη των Αμπελακίων στη Θεσσαλία, όπου από το 1795 περισσότεροι από 4.000 εργαζόμενοι παρήγαγαν ετησίως σε 24 εργαστήρια 250.000 κιλά βαμμένο νήμα και το εξήγαγαν στη Γερμανία και την Αυστρία. Το 1811 χρεοκόπησε όμως το εμπορικό υποκατάστημα της ομόρρυθμης εταιρίας Αμπελάκια στην Αυστρία, πράγμα που είχε ως συνέπεια να περιέλθει σε κρίση ολόκληρη η εταιρία και τελικά να χρεοκοπήσει.

γ) Σχέσεις ατομικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής στο εμπορικό κεφάλαιο

Μια διαφορετική αλλά όχι λιγότερο σημαντική κοινωνική ανακατάταξη λαμβάνει χώρα κατά τα τέλη του 18ου αιώνα στις αγροτικές κοινότητες της Νότιας Ελλάδας: Η αγροτική παραγωγή υπάγεται σταδιακά στον έλεγχο του εμπορικού κεφαλαίου κι αυτό όχι μόνο γιατί ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό της παραγωγής συγκεντρώνεται στα χέρια των εμπόρων και εξάγεται, αλλά και γιατί το εμπορικό κεφάλαιο είναι πλέον σε θέση να επιβάλει μια γρήγορη αύξηση της αγροτικής παραγωγής και μια αντίστοιχα αποφασιστική διαφοροποίηση των καλλιεργειών, ανάλογα με τη διεθνή ζήτηση.
Οι νέες οικονομικές σχέσεις δεν σήμαιναν έτσι την ανάδυση απλά και μόνον μιας νέας, σχετικά ολιγάριθμης κοινωνικής τάξης, των εμπόρων-καπιταλιστών, ή κάποιων νέων επαγγελμάτων ή παραγωγικών δεξιοτήτων (ή και τη μετακίνηση των πληθυσμών), αλλά και τη διαμόρφωση μιας νέας μορφής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, σε εκτεταμένες περιοχές του μετέπειτα ελλαδικού χώρου. Οι έμποροι μακρινών αποστάσεων, οι εφοπλιστές και οι ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων εργαστηρίων, η αναδυόμενη δηλαδή τοπική αστική τάξη, συνδέθηκαν γρήγορα, με μια σχέση παραγγελιοδόχου - προαγοραστή με την γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή των ατομικών παραγωγών, οι οποίοι προέκυπταν από την αποσύνθεση του ασιατικού τρόπου παραγωγής και των παραδοσιακών (ασιατικών) κοινοτήτων. Εξασφάλιζαν έτσι οι έμποροι-προαγοραστές από τη μια τον προσανατολισμό και την προσαρμογή της παραγωγής των ατομικών αγροτών και τεχνιτών στη ζήτηση αγορών πολύ ευρύτερων από αυτές των τοπικών πανηγυριών, συχνά μάλιστα στη ζήτηση της διεθνούς αγοράς, και από την άλλη υπήγαγαν με έμμεσο τρόπο τους καλλιεργητές και τεχνίτες στην οικονομική εξουσία τους (Μπωζούρ 1974, σ. 70, 92-4, 238 επ., Sugar 1994, σσ. 164-94, ιδίως 176-79).
Το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, που η αφετηρία της ήταν η αυξανόμενη ανεξαρτοποίηση των παραγωγών από τον τιμαριώτη είναι κατ' αρχάς ο μετασχηματισμός των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο: Η πίεση για αύξηση της παραγωγής έχει ως συνέπεια την ιδιωτικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας. Ο κάθε παραγωγός θα αμείβεται πλέον ανάλογα με το πόσο και το τι παράγει. Η συλλογική κατοχή της γης δίνει έτσι σταδιακά η θέση της στην ατομική κατοχή, η οποία με τη σειρά της απαιτεί τη διαμόρφωση πραγματικών ατομικών σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη. Με την επικάλυψη και τη συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο της ατομικής κατοχής και της ατομικής ιδιοκτησίας προκύπτει στην ουσία εκείνος ο τύπος ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής ο οποίος προσιδιάζει στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής με την έννοια ότι αποτελεί προυπόθεση για την ανάπτυξη και την κυριαρχία τους. Αντίθετα, όπως ήδη είπαμε, στους

προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής διαχωρίζονται πάντα οι σχέσεις ιδιοκτησίας (έλεγχος του προιόντος και συνεπώς ιδιοποίηση του υπερπροιόντος) από τις σχέσεις κατοχής (άμεσος έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας) και νομής (ικανότητα διεξαγωγής της παραγωγικής διαδικασίας) των μέσων παραγωγής. Βεβαίως, στην περίπτωση των αγροτών της Νότιας προεπαναστατικής Ελλάδας που μας ενδιαφέρει εδώ, η διαδικασία αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί. Οι αγρότες δεν είναι ακόμα σε θέση να ελέγξουν τον προιόν που παράγουν καθώς υπάγονται ακόμα στην εξουσία του προεστού, που διαμεσολαβεί τη σχέση τους με το εμπορικό κεφάλαιο. Βρίσκεται εντούτοις σε εξέλιξη η διαδικασία αυτή της ιδιωτικοποίησης, κατ αρχήν της κατοχής και στη συνέχεια της ιδιοκτησίας της γης, καθώς αποσυντίθενται η ασιατική κοινοτική τάξη πραγμάτων και η αγροτική παραγωγή υπάγεται στις προτεραιότητες και τις επιλογές του εμπορικού κεφαλαίου.

Στις νέες αυτές συνθήκες οι προεστοί παίζουν λοιπόν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους παραγωγούς και στο εμπορικό κεφάλαιο των μεγάλων πόλεων (Σβορώνος 1976 και κυρίως Κρεμμυδάς 1980. Για το ρόλο και τη σημασία του προαγοραστή στη διαδικασία ανάδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων βλ. Μηλιός 1997-β, σσ. 209-53).

α) Συγκεντρώνουν την παραγωγή και τη μεταφέρουν στα μεγάλα λιμάνια της εποχής, που αποτελούν και την έδρα των εμπόρων.

β) Πιέζουν τους αγρότες να αυξήσουν αλλά και να διαφοροποιήσουν την παραγωγή τους, εξασφαλίζοντας έτσι την προσαρμογή της παραγωγής στη ζήτηση του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων.

γ) Εξασφαλίζουν την ανοχή των οθωμανικών αρχών, ακόμα και μέσα από τη δωροδοκία και εξαγορά των τοπικών αρχόντων (π.χ. τιμαριώτες).

Οι προεστοί μετασχηματίζονται έτσι σε φορείς μιας τοπικής οικονομικής και πολιτικής εξουσίας αστικού τύπου: Αποτελούν αποφασιστικής σημασίας κρίκους στα πλαίσια του μηχανισμού υπαγωγής των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα λειτουργούν απέναντι στις οθωμανικές αρχές ως πολιτικοί προστάτες των περιοχών που αποχωρίζονται κοινωνικά από το πλέγμα των ασιατικών σχέσεων παραγωγής και από τον άμεσο έλεγχο του κεντρικού κρατικού μηχανισμού. Βέβαια, και πάλι δεν έχουμε να κάνουμε στο πολιτικό επίπεδο με την τυπική μορφή της καπιταλιστικής εξουσίας, αλλά με μια μεταβατική μορφή προς αυτή την εξουσία: Η ύπαρξη των προεστών συνεπάγεται έναν κατακερματισμό της πολιτικής εξουσίας και, αντίστοιχα, της επικράτειας, έναν κατακερματισμό σε τοπικές εξουσίες που πρέπει να καταργηθεί από την οργανωμένη αστική (εθνική) πολιτική εξουσία. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι τοπικές εξουσίες των προεστών της Νότιας Ελλάδας καταργήθηκαν ήδη μέσα στα δυο πρώτα χρόνια της Επανάστασης.

Τα στοιχεία που είναι γνωστά σχετικά με την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στη Νότια Ελλάδα (και κατά κύριον λόγο στην Πελοπόννησο) κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες πριν από την Επανάσταση επιβεβαιώνουν τις θέσεις που διατυπώσαμε στα προηγούμενα.

Ο ετήσιος όγκος των πελοποννησιακών εξαγωγών κατά την περίοδο 1805-1809 ήταν κατά 147% ψηλότερος από τον ετήσιο όγκο εξαγωγών της περιόδου 1794-1795 (Κρεμμυδάς 1980, σ. 137). Περισσότερο από 70% των πελοποννησιακών εξαγωγών την περίοδο 1817-1821 κατευθύνονταν σε ευρωπαϊκές χώρες, 22,80% σε άλλες επαρχίες του ελληνικού χώρου. Η αύξηση των εξαγωγών συνδεόταν στενά με την αύξηση της πελοποννησιακής παραγωγής.

Κατά την ίδια περίοδο αλλάζει εντυπωσιακά και η δομή των εξαγωγών: Από τα περίπου 40 προϊόντα που εξάγονται κατά την περίοδο αυτήν από την Πελοπόννησο

αυξάνεται συνεχώς το ποσοστό του σταριού (14,4% της συνολικής ετήσιας αξίας εξαγωγών το 1794-95, 27,45% το 1805-09) και της σταφίδας (12,81% της ετήσιας αξίας εξαγωγών το 1794-95, 88% το 1805-09, 28,12% 1817, 90,76% το 1819, 76,76% το 1820 Κρεμμυδάς 1980 σ. 148). Στις διαφορετικές περιοχές της Πελοποννήσου διαμορφώθηκαν μονοκαλλιέργειες με τα αντίστοιχα εξαγωγικά προϊόντα.
Η υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο μπορεί να γίνει ακόμα αντιληπτή από το γεγονός ότι παρά την αύξηση της παραγωγής οι συνθήκες αμοιβής των πελοποννήσιων παραγωγών χειροτέρευαν με γρήγορους ρυθμούς κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια πριν από την Επανάσταση (Κρεμμυδάς 1980 σ. 120). Ταυτόχρονα διαμορφώνεται ένα πολύ ψηλό μερίδιο εξαγωγών (αξία εξαγωγών ως ποσοστό της συνολικής αξίας παραγωγής), που σύμφωνα με τον Σβορώνο (1982) ξεπερνάει το 50%, πράγμα που κατά κανόνα συνεπάγεται μια έλλειψη μέσων διατροφής για τον πληθυσμό των πόλεων. Το 1810 λαμβάνει έτσι χώρα μια εξέγερση του πληθυσμού της Πάτρας γιατί οι έμποροι είχαν εξαγάγει όλη την ποσότητα του σταριού που βρισκόταν στη διάθεσή τους (Κρεμμυδάς 1980 σσ. 135-136).
Παρά την αυξανόμενη εκμετάλλευση από τη μεριά του εμπορικού κεφαλαίου και παρά το γεγονός ότι καθ' όλη την προεπαναστατική περίοδο το εμπορικό ισοζύγιο της Πελοποννήσου παρέμενε θετικό, αυξάνει συνεχώς και με γρήγορους ρυθμούς και ο όγκος των εισαγωγών, πράγμα που επίσης βρίσκεται σε στενή σχέση με τον μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων. Στο διάστημα 1794-1817 τριπλασιάζονται οι εισαγωγές στην Πελοπόννησο ως αποτέλεσμα κυρίως της αύξησης που παρουσίασαν οι εισαγωγές των μέσων διατροφής ευρείας κατανάλωσης και των προϊόντων μετάλλου. Η δομή των εισαγωγών μεταβάλλεται από το διάστημα 1794-95 μέχρι το διάστημα 1805-1809 ως εξής: Το ποσοστό της ζάχαρης στις συνολικές εισαγωγές αυξάνεται από 0,88% σε 4,22%, του καφέ από 1,39% σε 9,44% και των προϊόντων μετάλλου από 6,45% σε 16,26%. Αντίθετα, μειώνεται το ποσοστό του καπνού από 12,55% σε 6,54% και των υφαντουργικών προϊόντων από 53,45% σε 37,55%, μειώσεις που ενδεχομένως οφείλονται στην αύξηση της ντόπιας παραγωγής (αναλυτικότερα στοιχεία βλ. Κρεμμυδάς 1980 σ. 164 κ.ε.).
Στη Νότια Ελλάδα βρίσκεται λοιπόν σε εξέλιξη μια διαδικασία γρήγορης διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και των ασιατικών κοινοτήτων προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων. Όχι μόνο στις περιπτώσεις όπου εγκαθιδρύεται και κυριαρχεί άμεσα η κεφαλαιακή σχέση, όπως είναι η περίπτωση των εμπορικών και εφοπλιστικών κοινοτήτων (νησιά, παράκτιες πόλεις) ή των μανιφακτουρικών κοινοτήτων, αλλά ακόμα και στην αγροτική ύπαιθρο, με τον ριζικό μετασχηματισμό των λειτουργιών των κοινοτήτων, τη διαμόρφωση ατομικών σχέσεων κατοχής και ιδιοκτησίας πάνω στη γη, την πρόσδεση και υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο.
Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους έγινε δυνατό να συνδεθεί η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία της εθνικής υπόστασης και ανεξαρτησίας με τις πλατιές λαικές μάζες της υπαίθρου. Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους ήταν δυνατόν να προσλαμβάνουν όλα τα φαινόμενα αποσταθεροποίησης του παλιού καθεστώτος ένα εκρηκτικό-επαναστατικό περιεχόμενο. Μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορούσαν να λειτουργήσουν οι Κλέφτες και οι αρματολοί ως το πρόπλασμα των ενόπλων δυνάμεων της Επανάστασης.
Δεν επρόκειτο, λοιπόν, για την επανάσταση των δουλοπαροίκων ενάντια στους φεουδάρχες, υπό την καθοδήγηση των εμπόρων, ούτε μόνο για τον εθνικό ξεσηκωμό των Ελλήνων ενάντια στους Τούρκους. Επρόκειτο για τη διαδικασία εθνικής

ολοκλήρωσης στα πλαίσια ενός αυτόνομου κράτους μιας αστικής (οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής) εξουσίας, που από τα τέλη του 18ου αιώνα βρισκόταν ήδη στη φάση της διαμόρφωσής της.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε σε ένα απόσπασμα του Φρ. Ένγκελς που αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση, στα πλαίσια ενός κειμένου του για την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας. Χωρίς να έχει ποτέ ασχοληθεί συστηματικά με τις κοινωνικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ή με την Ελληνική Επανάσταση, ο Ένγκελς παρατηρούσε το 1890 ότι από τη μια η ασιατική κυριαρχία, που στηριζόταν στην αυτοκυβέρνηση σε τοπικό επίπεδο, διέφερε ριζικά από τη φεουδαρχία, ενώ από την άλλη η Ελληνική Επανάσταση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τη διάλυση της ασιατικής κυριαρχίας προς όφελος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έγραφε λοιπόν ο Ένγκελς: Οι Έλληνες (...) ήταν ένας εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από όλους από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης που βρισκόταν υπό την τουρκική κυριαρχία περνούσε από υλική άποψη καλύτερα από οπουδήποτε αλλού. Είχε διαφυλάξει τους προ της Τουρκοκρατίας θεσμούς του, την πλήρη αυτοκυβέρνησή του. Όσο πλήρωνε φόρους δεν ασχολιόταν κατά κανόνα ο Τούρκος μαζί του. Μόνο σπάνια υπόκειτο σε βιασμούς ανάλογους με εκείνους που αναγκαζόταν να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης, από τον ευγενή. Ήταν μια ευτελής, απλώς ανεκτή αλλά όχι υλικά καταπιεσμένη ζωή, η οποία δεν βρισκόταν σε αναντιστοιχία με το πολιτιστικό επίπεδο εκείνων των λαών και γι αυτό διήρκεσε πολύ μέχρι να ανακαλύψει ο Σλάβος ραγιάς ότι η ζωή αυτή ήταν αφόρητη. Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων άνθιζε τόσο γρήγορα και είχε ήδη γίνει τόσο σημαντικό, από τότε που η τουρκική κυριαρχία το ελευθέρωσε από εκμηδενιστικό ανταγωνισμό των Βενετσιάνων και των Γενουατών, ώστε να μην μπορεί πλέον να ανεχθεί την τουρκική κυριαρχία. Πραγματικά η τουρκική, όπως και κάθε ανατολική κυριαρχία είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία. Η αποκτώμενη υπεραξία δεν μπορεί να διαφυλαχθεί από τους ληστρικούς σατράπες και πασάδες. Απουσιάζει η πρώτη θεμελιακή συνθήκη του αστικού κέρδους: η ασφάλεια του εμπορευόμενου προσώπου και της ιδιοκτησίας του. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για άλλη μια φορά, αφού είχαν ήδη από το 1774 επιχειρήσει άλλες δυο φορές να εξεγερθούν (...) Και ποιοι άλλοι ήταν οι Φιλέλληνες, που συγκέντρωναν χρήματα και έστελναν στην Ελλάδα εθελοντές και ολόκληρα ένοπλα βοηθητικά σώματα, ποιοι άλλοι εκτός από τους Καρμπονάρι και τους άλλους φιλελεύθερους της Δύσης; (Engels 1977, σσ. 30-31).

Δεν πρέπει να μας παραξενεύει το γεγονός, ούτε να το θεωρήσουμε συμπτωματικό, ότι ο Ένγκελς χωρίς να ασχοληθεί παρά παρεμπιπτόντως με την Ελληνική Επανάσταση ήταν σε θέση να διακρίνει την ειδοποιό διαφορά τόσο της οθωμανικής εξουσίας, όσο και της Επανάστασης, ενώ αντίθετα τόσοι Έλληνες ιστορικοί, που στη διάθεσή τους βρίσκονται κάθε είδους ιστορικά στοιχεία, εξακολουθούν 110 χρόνια μετά τον Ένγκελς να μιλούν για φεουδάρχες και δουλοπάροικους. Τα ιστορικά στοιχεία και ντοκουμέντα δεν μπορούν ποτέ να υποκαταστήσουν την ακρίβεια των μαρξιστικών θεωρητικών εννοιών.

8.5 Η Επανάσταση και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους

Την πολιτική πρωτοβουλία για την Επανάσταση ανέλαβε, όπως είναι γνωστό, η Φιλική Εταιρεία. Ως αρχηγός της Επανάστασης τοποθετήθηκε ο Αλέξανδρος

Υψηλάντης, Φαναριώτης ως προς την καταγωγή, ο οποίος υπηρετούσε μέχρι εκείνη την εποχή ως αξιωματικός του ρωσικού στρατού.
Ο Υψηλάντης προσπάθησε να θέσει σε κίνηση την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία τον Φεβρουάριο του 1821. Η επιλογή της Μολδοβλαχίας καθορίστηκε πιθανότατα από το γεγονός ότι ο κρατικός μηχανισμός της ημιαυτόνομης αυτής Ηγεμονίας ήταν στα χέρια Ελλήνων και Φιλικών. Εντούτοις, αυτή η πρώτη κίνηση δεν εξασφάλισε τη συμπαράσταση του τοπικού πληθυσμού και καταπνίγηκε από τον οθωμανικό στρατό. Εντελώς διαφορετική ήταν η εξέλιξη της Επανάστασης, που ξέσπασε στη Νότια Ελλάδα (Πελοπόννησος, Στερεά, νησιά) λίγο μετά, τον Μάρτιο του 1821. Όπως ξέρουμε, σε σύντομο χρονικό διάστημα απελευθερώθηκαν όλες οι παραπάνω περιοχές και τον Ιανουάριο του 1822 συγκλήθηκε στην Επίδαυρο η πρώτη Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων, η οποία εξέλεξε την πρώτη δημοκρατική κυβέρνηση της Ελλάδας και επικύρωσε το πρώτο Σύνταγμα.
Το πρώτο αυτό Ελληνικό Σύνταγμα παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με το γαλλικό και το βελγικό Σύνταγμα της εποχής (Σταυρόπουλος 1979 σ. 387-413). Με το Σύνταγμα κατοχυρώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, καταργείται το ασιατικό (οθωμανικό και εκκλησιαστικό) δίκαιο, υιοθετείται το γαλλικό εμπορικό δίκαιο, θεσμοθετείται η διάκριση ανάμεσα στην εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία κ.λπ. Διαμορφώνεται δηλαδή το τυπικό αστικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο και αποτελεί το κοινό στρατηγικό έδαφος όλων των πολιτικο-κοινωνικών δυνάμεων που συμμετέχουν στην Επανάσταση.
Στα πλαίσια της νέας θεσμικής-κρατικής τάξης και συγκρότησης διαμορφώνονται αρχικά τρία πολιτικά ρεύματα: Το πρώτο, υπό την ηγεσία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Φαναριώτη ως προς την καταγωγή, στοχεύει στην πολιτική ενοποίηση των απελευθερούμενων περιοχών, με βάση τους νεοεισαγόμενους αστικοδημοκρατικούς θεσμούς. Επρόκειτο για την κατ εξοχήν αστικοφιλελεύθερη πτέρυγα της Επανάστασης στην οποία εντάσσονται οι ηγετικές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις των νησιών (κυρίως Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά) και οι στρατιωτικοί ηγέτες της Στερεάς Ελλάδας. Στην πρώτη Εθνοσυνέλευση η πτέρυγα αυτή ελέγχει το Εκτελεστικό.
Το δεύτερο ρεύμα της Επανάστασης τασσόταν υπέρ της διατήρησης των τοπικών εξουσιών. Το εκπροσωπούσαν οι προεστοί της Πελοποννήσου, οι οποίοι είχαν ήδη πριν από την πρώτη Εθνοσυνέλευση συγκροτήσει ένα δικό τους αντιπροσωπευτικό σώμα την Πελοποννησιακή Γερουσία11. Το ρεύμα αυτό έλεγχε κατά την πρώτη Εθνοσυνέλευση το νομοθετικό (Βουλευτικόν). Η πολιτική-θεσμική οργάνωση που προέκυπτε από τη στρατηγική των Πελοποννήσιων προεστών δεν αντιστοιχούσε βέβαια στην ασιατική-κοινοτική τοπική οργάνωση της εξουσίας, αλλά περισσότερο σε μια ομοσπονδιακού τύπου αστική κρατική συγκρότηση, στα πλαίσια της οποίας η Πελοποννησιακή Γερουσία θα διατηρούσε μια αυξημένη αυτονομία από την κεντρική κυβέρνηση, αλλά και από τα όργανα και τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας. (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιεΔ σ. 51 κ.ε.). Κεντρική φυσιογνωμία αυτού του (σχηματικά) συντηρητικού-ομοσπονδιακού ρεύματος ήταν ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης.
Ήδη από την πρώτη Εθνοσυνέλευση η αστικοφιλελεύθερη πτέρυγα εξασφαλίζει την ηγεμονία, πράγμα το οποίο κυρίως αποτυπώνεται από τη μια στο περιεχόμενο του Συντάγματος του 1822 και από την άλλη (και κύρια) στο γεγονός ότι σύμφωνα με αυτό το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα το Βουλευτικό (στο οποίο έχουν την πλειοψηφία οι Πελοποννήσιοι προεστοί) αποκτά εξαιρετικά περιορισμένες αρμοδιότητες (Σταυρόπουλος 1979, σσ. 395-409). Βέβαια, η απόφαση της Εθνοσυνέλευσης που

επικύρωνε την ύπαρξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, επιβεβαιώνει την αστάθεια αυτής της ηγεμονίας, αλλά και την πολιτική ισχύ της πτέρυγας των προεστών.
Στη διάρκεια του πολέμου αναδεικνύεται όμως και μια τρίτη πολιτική δύναμη: Η ηγεσία του στρατού υπό τον Κολοκοτρώνη, η οποία αντιτασσόταν στον κατακερματισμό της πολιτικής εξουσίας και της επικράτειας που επιδίωκαν οι προεστοί. Η διεξαγωγή του πολέμου ευνοούσε την πτέρυγα αυτή, γιατί ετίθετο διαρκώς επί τάπητος η κεντροποίηση της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας υπό μια ενιαία διεύθυνση. Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε έτσι ο Κολοκοτρώνης να κυριαρχήσει στον πελοποννησιακό χώρο σε συνεργασία με τον αδελφό του Αλέξανδρου, Δημήτριο Υψηλάντη, θέτοντας υπό τον έλεγχό του τους προεστούς και τη γερουσία τους (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιεΔ σ. 64 κ.ε.). Η πολιτική στοχοθεσία του νέου αυτού πολιτικού ρεύματος δεν περιοριζόταν όμως μόνο στην αναγκαιότητα ενοποίησης της πολιτικής εξουσίας. Για την κεντροποίηση της εξουσίας θεωρούσε επίσης η πτέρυγα αυτή απαραίτητο τον περιορισμό των φιλελεύθερων θεσμών του αστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος που εισήγαγε η πρώτη Εθνοσυνέλευση. Μιλώντας και πάλι σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η τάση αυτή αποτελούσε την συγκεντρωτική-συντηρητική πτέρυγα της Επανάστασης (σε διάκριση από τη συντηρητική-ομοσπονδιακή πτέρυγα των προεστών).
Οι ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα μετά την πρώτη Εθνοσυνέλευση επικυρώθηκαν στη δεύτερη Εθνοσυνέλευση που έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1823 στο Άστρος. Η δεύτερη Εθνοσυνέλευση επικύρωσε κατ αρχήν το Σύνταγμα του 1822. Ταυτόχρονα αναγνωρίστηκε η ελευθερία του τύπου, αποκλείστηκε η δουλοπαροικία και η δουλεία11 ως μορφές εργασίας και απαγορεύτηκαν τα βασανιστήρια (Σταυρόπουλος 1979 τ. Α΄ σ. 410-413). Επιπλέον αναθεωρήθηκαν ορισμένες διατάξεις του Συντάγματος στην κατεύθυνση της σχετικής ενίσχυσης του νομοθετικού (Βουλευτικό) ως προς το εκτελεστικό.
Η ήττα των προεστών της Πελοποννήσου επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης καταργούνται όλες οι τοπικές εξουσίες. Το νομοθετικό περνάει τώρα στα χέρια της φιλελεύθερης πτέρυγας υπό τον Μαυροκορδάτο (στην πτέρυγα αυτή ανήκουν επίσης οι Κουντουριώτης, Θ. Νέγρης, Κωλέττης), ενώ το εκτελεστικό ελέγχεται από τη συντηρητική-συγκεντρωτική πτέρυγα υπό τον Κολοκοτρώνη.
Ο Κολοκοτρώνης επιχειρεί, όμως, σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη δεύτερη Εθνοσυνέλευση να ελέγξει με πραξικοπηματικό τρόπο και το Βουλευτικό. (Παπαρρηγόπουλος 1971 τ. ιεΔ σ. 129 κ.ε.ε). Ο Μαυροκορδάτος καταφεύγει στην Ύδρα και το 1823 ξεσπάει ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος. Οι προεστοί της Πελοποννήσου συμμαχούν με το νόμιμο Βουλευτικό και την κυβέρνηση που εκλέγεται από αυτό, υπό τη ηγεσία του Μαυροκορδάτου και ο Κολοκοτρώνης ηττάται, εξασφαλίζοντας πάντως αμνηστία για τον εαυτό του και τους οπαδούς του. Οι Πελοποννήσιοι προεστοί διαπιστώνουν, όμως, αμέσως μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου ότι η κατάσταση δεν έχει κατά κανένα τρόπο μεταβληθεί προς όφελός τους. Για παράδειγμα, οι προεστοί αποκλείονται ολοκληρωτικά από τη νέα κυβέρνηση που σχηματίζεται. Συμμαχούν λοιπόν με τον Κολοκοτρώνη και τον Μάρτιο ου 1824 ξεσπά ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος. Η φιλελεύθερη πτέρυγα, που ελέγχει την κυβέρνηση, καταφέρνει να επιβληθεί και πάλι χάρη στην παρέμβαση των οπλαρχηγών της Στερεάς (Καρατάσος, Γκούρας, Καραισκάκης. Δράκος, Τζαβέλλας). Ο Κολοκοτρώνης φυλακίζεται τον Φλεβάρη του 1825 στην Ύδρα, φρούραρχος της οποίας, από τον Οκτώβρη του 1824, είχε αναλάβει ο Μακρυγιάννης.

Η ήττα, κατά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, της συμμαχίας των Πελοποννήσιων προεστών και της συντηρητικής πτέρυγας του Κολοκοτρώνη σήμανε ταυτόχρονα και το τέλος του αυτόνομου πολιτικού ρόλου των (πρώην) προεστών στη νεοελληνική ιστορία. Οι άνθρωποι αυτοί παύουν στο εξής να ενσαρκώνουν μια σχετικά αυτόνομη τοπική πολιτική εξουσία και εντάσσονται σε ένα εντελώς διαφορετικό κοινωνικό και πολιτικό ρόλο: Είτε λειτουργούν ως ηγετικές προσωπικότητες του συντηρητικού κόμματος (το λεγόμενο ρωσικό κόμμα), το οποίο συγκροτείται ακριβώς από τη συγχώνευση κατά τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης των δυο συντηρητικών τάσεων της προηγούμενης περιόδου (της συγκεντρωτικής που είναι πλέον και η ισχυρότερη και της ομοσπονδιακής που ουσιαστικά έχει υποταχθεί στην πρώτη), είτε αναλαμβάνουν ηγετικές θέσεις στα πλαίσια του ελληνικού κράτους και του ελληνικού στρατού, που διαμορφώθηκαν από την Επανάσταση. Στο ζήτημα αυτό, όμως, θα επανέλθουμε.
Στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής η Ελληνική Επανάσταση κατέγραψε τη δυνατότητα ενός σημαντικού μετασχηματισμού των διεθνών συσχετισμών δύναμης και του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης. Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής είναι υποχρεωμένη, έτσι, από το 1821 και μετά, να πάρει θέση στο ελληνικό πρόβλημα Ταυτόχρονα, όμως, και ο διεθνής συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις έπαιζε έναν αποφασιστικό ρόλο για την εξέλιξη της Επανάστασης, και αυτό ιδιαίτερα από το 1825 και μετά, όταν η απόβαση του αιγυπτιακού στρατού στην Πελοπόννησο υπό τον Ιμπραήμ είχε οδηγήσει την Επανάσταση στο χείλος της συντριβής.
Ιδιαίτερα λοιπόν από το 1825 και μετά, οι διεθνείς συσχετισμοί και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων αποτέλεσαν αποφασιστικό παράγοντα για την έκβαση της Επανάστασης. Παρομοίως και μετά την ίδρυση του πρώτου νεοελληνικού κράτους, οι διεθνείς συσχετισμοί ήταν ο αποφασιστικός παράγοντας από τον οποίο κρινόταν ο κεντρικός στρατηγικός άξονας του νεοσύστατου κράτους, η επέκταση της επικράτειάς του. Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων υπεισερχόταν άμεσα στους εσωτερικούς πολιτικούς συσχετισμούς και ανταγωνισμούς και διαπλεκόταν στενά μαζί τους.
Με την έκρηξη της Επανάστασης η Ρωσία ήταν η μόνη χώρα της Ιερής Συμμαχίας που επιδίωκε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να μπορέσει να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια προς τη Δύση. Με πρόσχημα τις τουρκικές βιαιότητες ενάντια στους χριστιανικούς πληθυσμούς, αλλά και ενάντια σε προσωπικότητες της Ορθόδοξης Εκκλησίας (π.χ. εκτέλεση του Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Γρηγορίου ΕΔ), η Ρωσία προσπάθησε να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση των δυτικών συμμάχων της για να κηρύξει τον πόλεμο στην Τουρκία. (Παπαρρηγόπουλος 1971, τ. ιεΔ σ. 174 κ.ε.).
Η αντίθεση των δυτικών συμμάχων σε αυτά τα σχέδια τη Ρωσίας και οι πληροφορίες για κυοφορούμενες ταραχές στην Πολωνία, που αποτελούσε τότε επαρχία της Ρωσίας, ανέβαλαν τον ρωσοτουρκικό πόλεμο (που ξέσπασε τελικά το 1828). Η Ρωσία τάχθηκε τότε υπέρ της ίδρυσης τριών ημι-αυτόνομων ελληνικών επαρχιών υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, κατά το πρότυπο της Μολδαβίας και Βλαχίας. Η Ρωσία θεωρούσε ότι οι Ηγεμονίες αυτές θα προσδένονταν στην εξωτερική της πολιτική, ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούσαν μια μόνιμη εστία αναταραχής στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία συγκάλεσε έτσι το 1824 στην Πετρούπολη μια σύσκεψη των πέντε συμμάχων Δυνάμεων (Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Πρωσία) για να συζητήσουν το ρωσικό σχέδιο για το ελληνικό πρόβλημα.

Η Αγγλία εγκαταλείπει, όμως, τη σύσκεψη της Πετρούπολης με το πρόσχημα ότι από τη μια η προσωρινή ελληνική κυβέρνηση απορρίπτει κάθε σχέδιο που δεν αναγνωρίζει την πλήρη ανεξαρτησία της Ελλάδας και από την άλλη ο Σουλτάνος αρνείται να δεχθεί οποιαδήποτε αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας του στην περιοχή. Στην πραγματικότητα, η αγγλική (και σε αντιστοιχία με αυτήν η γαλλική) εξωτερική πολιτική είχε εγκαταλείψει ήδη τη στρατηγική της διασφάλισης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς η ελληνική Επανάσταση είχε καταστήσει σαφές ότι η στρατηγική αυτή ήταν πλέον ανέφικτη, και επιδίωκε απλώς να προωθήσει μια λύση στο ελληνικό πρόβλημα, η οποία να ευνοεί περισσότερο τα δικά της παρά τα ρωσικά διεθνοπολιτικά συμφέροντα. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ενταχθεί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής, η ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, με την προυπόθεση ότι θα τερματιζόταν με τον τρόπο αυτόν η ελληνοτουρκική σύγκρουση και διαμάχη, και οι δυο χώρες θα είχαν το κοινό συμφέρον να αντιταχθούν στη ρωσική επέκταση προς τη Δύση. Η ελληνική επαναστατική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Μαυροκορδάτου αντιλήφθηκε σωστά τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της Ιερής Συμμαχίας και μπόρεσε έτσι, ήδη το 1824 να συνάψει με την αγγλική κυβέρνηση το πρώτο εξωτερικό δάνειο του ελληνικού κράτους, για τη χρηματοδότηση της εξελισσόμενης Επανάστασης. Τον Μάρτιο του 1825 η αγγλική κυβέρνηση αναγνώρισε επιπλέον τον ελληνικό ναυτικό αποκλεισμό των τουρκικών παραλίων και διέταξε τις αρχές της Ιόνιας Πολιτείας να θεωρούν τα ελληνικά πλοία ως πλοία εμπόλεμης δύναμης.

Επρόκειτο, λοιπόν, για την ανεπίσημη αναγνώριση της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας από τη μεριά της Αγγλίας.

Όταν στα τέλη του 1825 εισέβαλε στην Πελοπόννησο ο αιγυπτιακός στρατός υπό τον Ιμπραήμ Πασά, σύμμαχο του Σουλτάνου, και σχεδόν κατέπνιξε την Επανάσταση, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να εναποθέσει την άμυνα και την ανεξαρτησία της Ελλάδας στα χέρια του Βρετανού Βασιλιά Γεωργίου IV. Ζητούσε, δηλαδή, η ελληνική κυβέρνηση από τη Βρετανία να παρέμβει για να διασφαλίσει πλέον αυτή την ελληνική ανεξαρτησία. Η Βρετανία αποφάσισε να μεσολαβήσει ανάμεσα στους εμπολέμους με στόχο την ίδρυση μιας ενιαίας ημιαυτόνομης ελληνικής Ηγεμονίας υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, λύση που με τους στρατιωτικούς συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν μετά την αιγυπτιακή εισβολή θα αποδεχόταν και η ελληνική κυβέρνηση. Με αγγλική πρωτοβουλία υπογράφεται τον Ιούλιο του 1827 ένα πρωτόκολλο ανάμεσα στην Αγγλία, τη Ρωσία και τη Γαλλία με βάση το οποίο οι τρεις Δυνάμεις απαιτούν από τους εμπολέμους να σταματήσουν αμέσως κάθε εχθροπραξία ώστε να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις για το ελληνικό ζήτημα. Οι Αιγύπτιοι δεν αποδέχθηκαν, όμως, τους όρους των τριών Δυνάμεων και τον Οκτώβριο του 1827 διεξάγεται η ναυμαχία του Ναβαρίνου, κατά την οποία ο στόλος των τριών μεγάλων Δυνάμεων, υπό την ηγεσία του Άγγλου ναυάρχου Κόδριγκτον, βυθίζει τον αιγυπτιακό στόλο. Τον Απρίλιο του 1828 ξεσπάει ο ρωσο-τουρκικός πόλεμος. Λίγους μήνες αργότερα αποβιβάζονται στην Πελοπόννησο γαλλικά στρατεύματα για να εκκαθαρίσουν την περιοχή από τα υπολείμματα του αιγυπτιακού στρατού. Το 1829 υπογράφεται μεταξύ Ρωσίας και Τουκίας η Συνθήκη της Ανδριανούπολης με την οποία επικυρώνεται η νίκη της Ρωσίας στον πόλεμο μεταξύ των δυο χωρών. Ο Σουλτάνος υποχρεώνεται με τη συνθήκη αυτή να αποδεχθεί τη λύση που θα διατύπωναν οι μεγάλες Δυνάμεις για το ελληνικό πρόβλημα. Το 1830 υπογράφεται το Πρωτόκολλο του Λονδίνου ανάμεσα στην Αγγλία, Γαλλία και τη Ρωσία, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο βασίλειο. Ως πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας ορίστηκε αργότερα ο πρίγκιπας Όθων της Βαυαρίας.

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι η Ελληνική Επανάσταση ξέσπασε στο εσωτερικό μιας ασταθούς και μεταβαλλόμενης διεθνούς συγκυρίας. Η Επανάσταση κατάφερε μάλιστα να εκμεταλλευτεί αυτή την αστάθεια των διεθνών συσχετισμών δύναμης. Μια ερμηνεία της εξέλιξης της Επανάστασης με βάση το σχήμα για την εξάρτησή της από τις τρεις μεγάλες Δυνάμεις δεν θα μπορούσε κατά κανένα τρόπο να συλλάβει την κύρια πλευρά των πραγμάτων: Την έκρηξη της Επανάστασης στη βάση των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχέσεων στη Νότια και Κεντρική Ελλάδα. Επιπλέον, την αντιφατικότητα της εξωτερικής πολιτικής των Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα και τα αντιτιθέμενα συμφέροντά τους στην Ν-Α. Ευρώπη.
Ας αναφερθούμε τώρα στην εξέλιξη του εσωτερικού συσχετισμού των δυνάμεων κατά τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης. Με την εισβολή του αιγυπτιακού στρατού ενισχύεται σημαντικά ο πολιτικός ρόλος των ενόπλων και ιδίως του Κολοκοτρώνη ο οποίος, φυσικά, αποφυλακίζεται για να αντιμετωπίσει τον Ιμπραήμ. Εντούτοις στην τρίτη Εθνοσυνέλευση που συγκαλείται τον Μάιο του 1827 στην Τροιζήνα επιβεβαιώνεται και πάλι η ιδεολογική ηγεμονία της φιλελεύθερης πτέρυγας. Το Σύνταγμα που ψηφίζει η Εθνοσυνέλευση είναι το δημοκρατικότερο που υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα και το δημοκρατικότερο Σύνταγμα της εποχής σε ολόκληρη την Ευρώπη (Σβώλος 1972, Σταυρόπουλος 1979 τ. ΑΔ, σ. 422-429, Πετρίδης 1990).
Η τρίτη Εθνοσυνέλευση εξέλεξε επίσης ως πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας, μέχρι την ενθρόνιση του βασιλιά που θα καθόριζαν οι Δυνάμεις, τον Ιωάννη Καποδίστρια, που μέχρι τότε υπηρετούσε ως υπουργός στην τσαρική Αυλή. Εντούτοις, με τη στρατιωτική επικράτηση του Ιμπραήμ, όλα μοιάζουν να κρίνονται από την παρέμβαση των τριών μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία), που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τάσσονταν υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας. Η παρέμβαση αυτή θα επηρεάσει έτσι σημαντικά τη στάση και τη στρατηγική των ντόπιων πολιτικών δυνάμεων και συνακόλουθα τη διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής.
Περί το τέλος της Επανάστασης αποκρυσταλλώνονται τελικά τρία πολιτικά κόμματα: Η φιλελεύθερη πτέρυγα της Επανάστασης που βρίσκεται υπό τη ηγεσία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του Υδραίου ναυάρχου Κουντουριώτη ιδρύει το λεγόμενο αγγλικό κόμμα. Η συγκεντρωτική-συντηρητική πτέρυγα υπό τον Κολοκοτρώνη, τον Ανδρέα Μεταξά και άλλους ιδρύει το ονομαζόμενο ρωσικό κόμμα. Όπως και στην περίπτωση του αγγλικού κόμματος, που το ιδεολογικό στοιχείο (αναφορά στη συνταγματική-κοινοβουλευτική τάξη) και όχι κύρια η αγγλική εξωτερική πολιτική καθόριζε τον φιλοαγγλισμό του, έτσι και στην περίπτωση του ρωσικού κόμματος, ήταν κυρίως οι ιδεολογικές παράμετροι (πάνω από όλα η εμμονή στην Ορθοδοξία και η επαγγελία ενός πραγματικού Χριστιανικού-Ορθοδόξου κράτους, αλλά και ο φανατικός μεγαλοιδεατισμός και αντιτουρκισμός) και όχι η αναφορά στη ρωσική εξωτερική πολιτική ή η πρακτόρευση ρωσικών συμφερόντων στην Ελλάδα, ο κατ εξοχήν παράγοντας φιλορωσισμού.14
Περί τα τέλη του 1825 ή τις αρχές του 1826 διασπάται υπό την ηγεσία του Κωλέττη μια μερίδα της φιλελεύθερης πτέρυγας και ιδρύει το λεγόμενο γαλλικό κόμμα. Το κόμμα αυτό θα εξασφαλίσει εξαρχής την υποστήριξη των οπλαρχηγών της Στερεάς Ελλάδας και μετά την Ανεξαρτησία, ιδίως δε κατά την πρώτη φάση της συνταγματικής μοναρχίας, από το 1843 και μετά, θα αναδειχθεί ως η ηγετική πολιτική δύναμη της χώρας. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός του γαλλικού κόμματος συνέκλινε με εκείνον του ρωσικού σε ό,τι αφορά την επαγγελία ενός ισχυρού κράτους και τη φανατική προσήλωση στον επεκτατισμό, στην προοπτική δηλαδή της επανασυγκρότησης της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε νεοελληνική βάση. Δεν

ακολουθούσε όμως η νέα αυτή παράταξη το ρωσικό κόμμα στον χριστιανορθόδοξο προσανατολισμό του και στις αντίστοιχες ασιατικές καθηλώσεις του (π.χ. σχέσεις ρωσικού κόμματος και ληστών, βλ. και πιο κάτω).
Βεβαίως η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, της επέκτασης δηλαδή της ελληνικής επικράτειας σε ολόκληρη τη Βαλκανική μέχρι τον Δούναβη και στη Μικρά Ασία μέχρι τον Ταύρο, όπως, όμως, επίσης και η εμμονή στην αναγκαιότητα της συνταγματικής αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης αποτελούσαν κοινές ιδεολογικοπολιτικές σταθερές και των τριών κομμάτων. Οι διαφορές έγκειντο κυρίως στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και στον ιδιαίτερο ιδεολογικό χρωματισμό της κοινής στρατηγικής. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η ιδιαίτερη εμμονή του αγγλικού κόμματος στην προοπτική της οικονομικής και κοινωνικής (δηλαδή καπιταλιστής) εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας.
Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να αντιλαμβανόμαστε μηχανιστικά τις διαφορές αυτές, ως έκφραση της διαφοροποίησης των κυρίαρχων τάξεων σε κάποιες αντίστοιχες μερίδες. Τα πολιτικά κόμματα είναι λιγότερο οι οργανωτές του μπλοκ της εξουσίας και πολύ περισσότερο οι οργανωτές της κοινωνικής συναίνεσης προς την εξουσία, δηλαδή στοιχεία ενός ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους (βλ. και κεφ. 9.2). Ο πραγματικός οργανωτής του μπλοκ της εξουσίας, το πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης είναι το καπιταλιστικό κράτος ως σύνολο. Με την Επανάσταση και τα γεγονότα που τη συνόδευσαν καθ' όλη την περίοδο 1821-1827 η ελληνική αστική κατάφερε να θέσει τα θεμέλια του δικού της κόμματος.

8.6 Η αφετηρία του ελληνικού καπιταλισμού

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την πολιτική συμπύκνωση της διαδικασίας διάλυσης των ασιατικών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και της εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας. Η διαδικασία αυτή μετάβασης είχε ξεκινήσει ήδη αρκετές δεκαετίες πριν από την έκρηξη της Επανάσταση. Με τη θεσμική-κρατική αποκρυστάλλωση των νέων σχέσεων, η οποία προκύπτει από την Επανάσταση, η διαδικασία μετάβασης φθάνει, σ όλα τα κοινωνικά επίπεδα, στο σημείο μη-επιστροφής της. Στα επόμενα θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε ορισμένα συμπεράσματα που προκύπτουν από την προηγούμενη ανάλυσή μας.
Στο οικονομικό επίπεδο, η μετάβαση από τις ασιατικές στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας λάβαινε χώρα με την ανάπτυξη και επέκταση του χώρου κυριαρχίας του εμπορικού, εφοπλιστικού και μανυφακτουρικού κεφαλαίου και ταυτόχρονα με την παράλληλη διάλυση της συλλογικής-κοινοτικής κατοχής της γης και τη δημιουργία σχέσεων ατομικής κατοχής και ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο.
Στο πολιτικό επίπεδο είχε ήδη πριν την Επανάσταση μετασχηματιστεί η πολιτική λειτουργία των κοινοτικών δομών, με τη μετατροπή των προεστών σε διαμεσολαβητές των συμφερόντων του εμπορικού κεφαλαίου, και σε πολιτικούς προστάτες των νέων κοινωνικών σχέσεων απέναντι στις επεμβάσεις του κεντρικού ασιατικού κρατικού μηχανισμού. Ένας αντίστοιχος ρόλος επιφυλασσόταν, στο πλαίσιο των συντελούμενων κοινωνικών μετασχηματισμών και στους μέχρι τότε στρατιωτικούς άρχοντες των ασιατικών κοινοτήτων, τους αρματολούς (και τους Κλέφτες). Παράλληλα διαμορφώνεται ένα ελληνικό αστικό πολιτικό προσωπικό στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας και στο εξωτερικό.
Στο ιδεολογικό επίπεδο η διαδικασία διάλυσης των ασιατικών (οικονομικών, θεσμικών, πολιτικών) κοινοτικών σχέσεων και μορφών εισήγαγε ακόμα και στην

ύπαιθρο τον αστικό εθνικισμό, παράλληλα με τις ιδεολογίες του Διαφωτισμού, του φιλελευθερισμού, της πολιτισμένης οικονομικο-κοινωνικής τάξης πραγμάτων κ.λπ. Η Επανάσταση σήμαινε την αλματώδη εξέλιξη αυτής της διαδικασίας μετάβασης σ όλα τα κοινωνικά επίπεδα:
Στο πολιτικό επίπεδο διέλυσε τις μορφές τοπικής εξουσίας, έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση ενός τυπικά αστικού κρατικού μηχανισμού, ανέδειξε και εγκαθίδρυσε αστικά κόμματα και συνεπώς μια τυπικά αστική πολιτική σκηνή, επέβαλε τις καπιταλιστικές δικαιακές μορφές, το καπιταλιστικό δίκαιο.
Στο ιδεολογικό επίπεδο εξασφαλίστηκε η κυριαρχία των αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων: ο εθνικισμός και η αστική πολιτική ιδεολογία κυριαρχούν πλέον σε σταθερή και μόνιμη βάση πάνω στις θρησκευτικές και κοινοτικές ιδεολογίες. Η χριστιανορθόδοξη ιδεολογία υποβάλλεται έτσι σε μια διαδικασία μετασχηματισμού, κάτω από την ηγεμονία των κυρίαρχων αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων. Μόνο στις αυτόνομες (από τη νέα κρατική εξουσία) περιοχές, στις περιοχές που εξακολουθούν να ελέγχονται από τις ένοπλες συμμορίες των ληστών, θα εξακολουθήσει ο χριστιανισμός και ο κοινοτισμός να αποτελούν τις κυρίαρχες ιδεολογικές μορφές (βλ. παρακάτω).
Στο οικονομικό τέλος επίπεδο διαμορφώνονται με την Επανάσταση οι όροι για τη σταθερή και μόνιμη κυριαρχία του (εμπορικού) κεφαλαίου πάνω στην αγροτική παραγωγή και ως εκ τούτου για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, για την καπιταλιστική ανάπτυξη: τίθεται, με άλλα λόγια, με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σε κίνηση η διαδικασία γενίκευσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας των αγροτών στη γη.
Στο σημείο αυτό χρειάζεται όμως να επιμείνουμε. Όπως ήδη αναφέραμε, στις περιοχές όπου επεκτεινόταν η επικράτεια του πρώτου ελληνικού κράτους η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία δεν αποτελούσε παρά μια περιθωριακή μορφή, που κάλυπτε ένα μικρό μόνο τμήμα του καλλιεργήσιμου εδάφους. Μια σύγχυση σχετικά με τις συνθήκες ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο προκύπτει από το γεγονός ότι περισσότερο από τι μισό καλλιεργήσιμο έδαφος του νέου ελληνικού κράτους ορίστηκε ήδη από το 1822 (στην πρώτη Εθνοσυνέλευση) ως ιδιοκτησία του κράτους (εθνικές γαίες). Παραχωρήθηκε δε στους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θεωρήθηκαν απλοί νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας. Μόνο το υπόλοιπο του καλλιεργήσιμου εδάφους (δηλαδή λιγότερο από το μισό) παραχωρήθηκε ως ιδιοκτησία ή καταπατήθηκε από τους αγωνιστές της Επανάστασης. Οι αγρότες που καλλιεργούσαν τις εθνικές γαίες υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στο κράτος μια σειρά από φόρους (ανάμεσά τους και τη δεκάτη) που κυμαίνονταν ανάμεσα στο 10% και το 25% της αξίας ή του όγκου του ακαθάριστου προιόντος τους.
Οι συνθήκες αυτές φαινομενικά μόνο προσομοιάζουν προς το καθεστώς ιδιοκτησίας πάνω στη γη που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το νεοελληνικό κράτος με τη ρύθμιση σχετικά με τις εθνικές γαίες δεν κληρονομούσε την ασιατική ιδιοκτησία του παρελθόντος, αλλά επιχειρούσε να εγκαθιδρύσει εντελώς διαφορετικές, αστικού τύπου, σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στη γη: Το κράτος ως ιδιοκτήτης της γης με την αστική έννοια του όρου αποκτούσε το δικαίωμα να την πουλήσει, να την υποθηκεύσει κ.λπ., δικαιώματα που ήταν αδιανόητα στο καθεστώς των ασιατικών σχέσεων παραγωγής. Και πραγματικά η Επαναστατική Κυβέρνηση του 1822 καθόρισε τη γη ως εθνική ιδιοκτησία για να την υποθηκεύσει στη συνέχεια προς όφελος των διεθνών δανειστών της: Αν δηλαδή αδυνατούσε η Ελληνική Κυβέρνηση να αποπληρώσει το εθνικό δάνειο που έλαβε από το εξωτερικό (το οποίο τελικά παραχωρήθηκε, όπως είπαμε, το 1824 από την Αγγλία) ήταν υποχρεωμένη να

πουλήσει τις εθνικές γαίες, ή μέρος τους, για την αποπληρωμή των δανειστών της. Με τον τρόπο αυτό, η νέα εξουσία διακήρυσσε ταυτόχρονα το ριζικό μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη: Η ασιατική, συλλογική, ελέω θεού ιδιοκτησία (που απέκλειε κάθε δυνατότητα πώλησης ή υποθήκευσης) έδινε τη θέση της σε μια "πλήρη" ιδιοκτησία, σύμφωνη αποκλειστικά με τις κοινωνικές (και νομικές) σχέσεις του καπιταλισμού. Παράλληλα, όπως έδειξε ο Ανδρέας Ανδρεάδης, με την ανακήρυξη των "εθνικών γαιών" η επαναστατική ελληνική κυβέρνηση απέτρεπε τη δυνατότητα σχηματισμού μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών στις απελευθερωμένες περιοχές: "Η πώλησις των δημοσίων κτημάτων θα ηδύνατο να αποφέρει πολλά, διότι οι εκλιπόντες Τούρκοι είχον αφήση εις χείρας μας απέραντα αγροτικά και ικανά αστικά κτήματα. Αλλ' αι συνελεύσεις αποβλέπουσαι δικαίως εις ταύτα ως εις ένα των κυριοτέρων πόρων του μέλλοντος και ως την ασφαλεστέραν εγγύησιν εξωτερικού δανείου, απηγόρευσαν κατ' αρχήν την πώλησιν των εθνικών γαιών και κατέστησαν δυσχερεστάτην την των φθαρτών κτημάτων (...) Τα κτήματα λοιπόν θα επωλούντο πολύ κάτω της θεωρητικής των αξίας. θα ηγοράζοντο δε υπό των μόνων οίτινες διέθετον κεφάλαιά τινα, δηλαδή ξένων, ομογενών και κοτζαμπασήδων. Ούτω δε και το κράτος θα εισέπραττεν ολίγα και νέος τιμαριωτισμός θα εσχηματίζετο. Ο κίνδυνος τοιούτου τινός τιμαριωτισμού εξ αρχόντων αντικαθιστώντων τους αγάδες είχε καταγγελθή υπό των 'δημοτικών' κατά την εν Άστρει Συνέλευσιν, ήτις δια τούτο είχεν απαγορεύση την πώλησιν των εθνικών γαιών" Ανδρεάδης 1940, σ. 303 και 327. Βλ. Μάουρερ 1976, σσ. 345 επ. και Μηλιός 1990-α).
Όμως το ελληνικό κράτος, παρ ότι απέκτησε νομοθετικά την κυριότητα των εθνικών γαιών, στην πραγματικότητα δεν κατόρθωσε να αποκτήσει την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία τους. Οι αγρότες που νέμονταν τις εθνικές γαίες πλήρωναν στο κράτος μόνο ένα μικρό μέρος των φόρων που τους αντιστοιχούσαν ως νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας (Τσουκαλάς 1977, σ. 77) θεωρώντας πως η γη τους ανήκει, ή έστω ότι δεν είναι δυνατόν να τους αφαιρεθεί. Σύντομα μάλιστα εξασφάλισαν το δικαίωμα να κληρονομούν στους απογόνους τους ή να παραχωρούν το κομμάτι γης που καλλιεργούσαν, ενώ παράλληλα ήταν οι μόνοι που αποφάσιζαν τι και πώς θα καλλιεργηθεί, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα μόνοι αυτοί τον κίνδυνο των καταστροφών (Σταυρόπουλος 1979 τ. ΒΔ, σ. 57 κ.ε.).
Οι εθνικές γαίες ανήκαν λοιπόν στο κράτος με τη νομική έννοια της ιδιοκτησίας. Αυτή η νομική ιδιοκτησία είχε βεβαίως, τουλάχιστον αρχικά και μια πραγματική οικονομική διάσταση, στον βαθμό που επέτρεπε στο κράτος να καλύπτει με τις προσόδους που εισέπραττε από τους νομείς ένα μέρος του προυπολογισμού του, ή να συνάπτει δάνεια στο εξωτερικό υποθηκεύοντας τις εθνικές γαίες προς όφελος των δανειστών του. Εντούτοις, η κρατική νομική κυριότητα των εθνικών γαιών πολύ απήχε από το να αντιστοιχεί σε μια ολοκληρωμένη μορφή κρατικής οικονομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη. Με τα (οικονομικά) δικαιώματα που ευθύς εξαρχής κατοχύρωσαν υπέρ τους οι αγρότες-μικροκαλλιεργητές που είχαν τη νομή των εθνικών γαιών κατάφεραν σε σύντομο χρονικό διάστημα να μεταβληθούν σε πραγματικούς ιδιοκτήτες του χωραφιού που καλλιεργούσαν: Ιδιοκτήτες που υπόκειντο σε ένα είδος φόρου ιδιοκτησίας, τους οποίους το κράτος σε καμιά περίπτωση δεν προτίθετο ή και δεν ήταν σε θέση να εξώσει από τη γη που καλλιεργούσαν (Βλ. και Τσουκαλάς 1977, σ. 69-78 και το κεφ. 9 αυτού του βιβλίου).
Τόσο η ανυπαρξία μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στις περιοχές που απελευθερώθηκαν από την Επανάσταση, όσο και η δυνατότητα των αγροτών να διεκδικήσουν από το κράτος την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των χωραφιών που καλλιεργούσαν

ήταν το άμεσο αποτέλεσμα των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης μέσα στην πάλη των τάξεων: Η ανυπαρξία φεουδαλικών σχέσεων παραγωγής, η συγκεκριμένη διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και, κυρίως, το ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτικό βάρος που απέκτησαν οι αγροτικές μάζες μέσα από την επαναστατική διαδικασία ερμηνεύουν την ικανότητά τους να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους πάνω στη γη. Αντίθετα, θα πρέπει να απορρίψουμε στο σημείο αυτό τις νεομαρξιστικής έμπνευσης απόψεις ότι η μικρή ιδιοκτησία προέκυψε από τη θέληση του κράτους-Μεγάλου Υποκειμένου, το οποίο (υποτίθεται ότι) στις περιφερειακές κοινωνίες παράγει τις σχέσεις ιδιοκτησίας, τις κοινωνικές τάξεις και ιδίως την αστική τάξη. (Βεργόπουλος 1975 και 1981). Σε έναν εντελώς διαφορετικό κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων, το νεοελληνικό κράτος θα υπέθαλπε (όπως άλλωστε, ως γνωστόν, και το έκανε στη Θεσσαλία και Μακεδονία καθ' όλη τη χρονική περίοδο 1881-1917), τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Το νομικό και φορολογικό καθεστώς που διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες (παρακράτηση υπό μορφή φορολογικής προσόδου ενός μέρους της παραγωγής, δικαίωμα υποθήκευσης της γης κ.λπ.) θα μπορούσε κάλλιστα να έχει ως βάση του όχι τους μικροκαλλιεργητές-νομείς, αλλά τους τσιφλικάδες-νομείς.
Η διαμόρφωση σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο, ως αποτέλεσμα της ιδιαίτερα ενισχυμένης θέσης των αγροτικών μαζών στο εσωτερικό του νοεσύστατου κοινωνικού σχηματισμού, αποτελούσε και τη βασική προυπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελλάδας: Εξασφάλιζε την ανυπαρξία προκαπιταλιστικών συστημάτων εκμετάλλευσης (τρόπων παραγωγής) και αντίστοιχα προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων.13 Εξασφάλιζε επομένως την αποκλειστική κυριαρχία των ήδη ηγεμονικών μερίδων του κεφαλαίου: του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου.
Το ζήτημα που τίθεται εδώ, του πρώιμου (προβιομηχανικού) καπιταλισμού και των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτέλεσε αντικείμενο ανάλυσης με βάση τη μαρξιστική θεωρία στα κείμενο του Λένιν της περιόδου 1893-97 (βλ. Μηλιός 1997-β σσ. 209-253). Σύμφωνα με τον Λένιν, ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός όχι όταν η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από μισθωτούς εργαζόμενους, ή ακόμα από εργαζόμενους που υπάγονται άτυπα στο εμπορικό κεφάλαιο (προαγοραστής, κ.λπ.), αλλά όταν η κυρίαρχη μερίδα των κυρίαρχων τάξεων είναι καπιταλιστική, δηλαδή όταν η κυρίαρχη μορφή υπερεργασίας παίρνει τη μορφή της υπεραξίας, και η καπιταλιστική εκμετάλλευση (μισθωτή σχέση και άτυπη υπαγωγή στο εμπορικό κεφάλαιο) αποτελεί την κύρια μορφή εκμετάλλευσης. Πρόκειται για ένα συμπέρασμα το οποίο και εμείς υιοθετούμε, και του οποίου τις θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες έχει επισημάνει και ο Άγγλος ιστορικός Ste Croix: "Μια ταξική σχέση, στην οποία υπεισέρχεται η ταξική σύγκρουση, η ουσία της οποίας είναι η εκμετάλλευση (...) [προϋποθέτει] την ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό. (...) Η φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπούν το πλεόνασμα από τους παραγωγούς" (Ste Croix 1984, σσ. 101 και 107. Βλ. επίσης Ste Croix 1983 [Το ερώτημα στο οποίο είχε να απαντήσει ο Ste Croix --και στο οποίο δίνει θετική απάντηση-- ήταν το ακόλουθο: Κυριαρχούσε στις κοινωνίες τις κλασικής αρχαιότητας ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, με δεδομένο ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων ήταν αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες ή αγρότες και όχι δούλοι;]). Η μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει να κερδίσει πολλά αν

υιοθετήσει αυτή τη θεωρητική προσέγγιση στις ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης, την οποία με συστηματικό τρόπο επεξεργάστηκε πρώτος ο Λένιν.
Κλείνοντας αυτή τη θεωρητική παρένθεση, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όταν αναφερόμαστε στην απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων και συστημάτων εκμετάλλευσης αναφερόμαστε απλώς σε μια προυπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που η έκβασή της έμελλε να κριθεί στην πάλη των τάξεων. Γιατί πραγματικά, η πολιτική και κοινωνική ισχύς των αγροτών-φορέων της απλής εμπορευματικής παραγωγής, σημαίνει ταυτόχρονα, κατά τις πρώιμες φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης, αυξημένη αντίσταση στην τάση μετατροπής τους σε μισθωτούς εργάτες, αυξημένη αντίσταση στη βιομηχανική ανάπτυξη. Όπως παρατηρεί και ο Μαρξ: Είναι όμως φανερό ότι η εποχή της διάλυσης των παλαιότερων τρόπων παραγωγής και των τρόπων συμπεριφοράς του εργαζόμενου απέναντι στις συνθήκες εργασίας, είναι ταυτόχρονα μια εποχή όπου από τη μια μεριά η χρηματική περιουσία έχει αποκτήσει κιόλας μια κάποια ευρύτητα και όπου από την άλλη μεριά αυτή αυξάνεται γρήγορα και επεκτείνεται χάρη στις ίδιες περιστάσεις που επιταχύνουν τούτη τη διάλυση. Η χρηματική περιουσία είναι ταυτόχρονα ένας από τους προαγωγούς αυτής της διάλυσης, το ίδιο καθώς αυτή η διάλυση είναι η συνθήκη της μεταμόρφωσής της (αυτής της περιουσίας) σε κεφάλαιο. Αλλά η απλή ύπαρξη της χρηματικής περιουσίας καθώς και η κατάκτηση εκ μέρους της μιας κάποιας υπεροχής, δεν αρκούν καθόλου για να δημιουργηθεί αυτή η διάλυση με κατάληξη το κεφάλαιο (...) Το κεφάλαιο δεν έχει άλλη ιδιότητα από το να ενώνει τις μάζες των χεριών και των εργαλείων που βρίσκει μπροστά του. Τα συγκεντρώνει κάτω από την κυριαρχία του. Να ο αληθινός του τρόπος να συσσωρεύσει (...) Η παραγωγή κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργαζομένων είναι λοιπόν ένα από τα κύρια προϊόντα της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου (Marx 1974, σ. 405, 407, 412 ή και Marx 1983, σ. 148-149, 152, 161. Βλ. και Μαρξ 1990, σσ. 379 επ.).
Στις προυποθέσεις της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και ανάπτυξης που παρουσιάσαμε σχηματικά στα προηγούμενα (οικονομική, πολιτική, ιδεολογική κυριαρχία του κεφαλαίου, απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων), αντιπαρατίθενται μια σειρά από παράγοντες, τους οποίους αναλυτικότερα θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο:
α) Η διασπορά του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, δηλαδή πέραν των συνόρων του νεοσύστατου κράτους. Αυτός ήταν, όπως θα δούμε και ο σημαντικότερος εξωτερικός προσδιορισμός που καθόρισε την πρώτη φάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα.
β) Οι οικονομικές καταστροφές και οι ανθρώπινες απώλειες που προκάλεσε ο επταετής πόλεμος.
γ) Η εκτεταμένη ένοπλη αντίσταση ενάντια στη νέα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, η οποία πήρε τη μορφή της ληστείας. Οι ληστές αποτελούσαν ένα κατάλοιπο των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων: Σχηματίζουν ένοπλες ομάδες, που συνέχονταν από αυστηρά ιεραρχημένες κοινοτικού τύπου σχέσεις, υπό την ηγεσία ενός αρχηγού που συνήθως ονομαζόταν βασιλιάς και χρησιμοποιούσαν ως σημαία τα σύμβολα της Ορθοδοξίας. Διαφοροποιούνταν έτσι ριζικά από την κλασική περίπτωση των δυτικών ληστών και αλητών των πόλεων (Αμπού 1968).15
Κάτω από τον έλεγχό τους βρισκόταν περισσότερο από το ένα έκτο της επικράτειας (κυρίως οι ορεινές περιοχές) του πρώτου ελληνικού κράτους. Η ακτίνα δράσης τους ήταν όμως πολύ ευρύτερη. Τον Φεβρουάριο του 1836 πολιόρκησαν, για παράδειγμα, το Μεσολόγγι και τον Απρίλιο του 1839 λεηλάτησαν το Γύθειο. Ορισμένες φορές

επιχείρησαν να παίξουν έναν κεντρικό πολιτικό ρόλο τόσο με απαγωγές ξένων προσωπικοτήτων, όσο και μέσα από τις διασυνδέσεις τους (ή την επιρροή τους) με το ρωσικό κόμμα. Ένα από τα βασικά τους πολιτικά αιτήματα ήταν να εγκαταλείψουν τη χώρα όλοι οι ξένοι εκτός από το βασιλιά Όθωνα (Μπουρόπουλος 1931).
Οι ήττες της Επανάστασης από το 1825 και μετά, η καταστροφική οικονομική κατάσταση και η αναρχία (ληστεία, πειρατεία) καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τους πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης. Με το τέλος του ένοπλου απελευθερωτικού αγώνα προέκυψε μια κατάσταση καταστροφικής ισορροπίας: Καμιά πολιτική δύναμη δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να διεκδικήσει με επιτυχία την πολιτική ηγεμονία πάνω στις άλλες πολιτικές δυνάμεις. Παράλληλα, καμιά πολιτική δύναμη δεν ήταν τόσο αδύνατη ώστε να επιτρέψει την κυριαρχία κάποιας άλλης.
Το αποτέλεσμα, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις καταστροφικής ισορροπίας ήταν ο βοναπαρτισμός. Συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του αρχηγού του κράτους και δικτατορική διακυβέρνηση σε ανεξαρτησία από τις υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις.16
Με τον τρόπο αυτόν πρέπει να αντιληφθούμε τόσο την περίοδο διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια, όσο και την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας 1833-1843. Δεν επρόκειτο ούτε για το αποτέλεσμα του συμβιβασμού της αστικής τάξης με τους (ανύπαρκτους άλλωστε) φεουδάρχες, ούτε για τη βούληση των μεγάλων Δυνάμεων, αλλά για την κρίση και το κενό ηγεμονίας, το οποίο καλύφθηκε φυσικά με έκτακτο τρόπο.
Ο Καποδίστριας ήρθε στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1828 και τον ίδιο μήνα ανέστειλε, με τη συναίνεση και των τριών κομμάτων, την ισχύ του Συντάγματος. Η αντιπολίτευση στον τρόπο διακυβέρνησής του υπήρξε από την αρχή σημαντική. Μετατράπηκε εντούτοις το 1831 σε ανοικτή εξέγερση, τόσο στα νησιά υπό την καθοδήγηση του αγγλικού κόμματος, όσο και στη Στερεά υπό την καθοδήγηση του γαλλικού κόμματος (Δασκαλάκης 1934), όταν ο Καποδίστριας διέπραξε ο θανάσιμο σφάλμα να ταυτιστεί με το ρωσικό κόμμα (Παπαδάκις 1934). Ο Καποδίστριας δολοφονήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1831. Η έκρηξη του νέου εμφυλίου πολέμου αποσοβήθηκε την τελευταία στιγμή (Δασκαλάκης 1934). Το διάστημα μέχρι την άφιξη του Όθωνα χαρακτηρίζεται ως περίοδος της αναρχίας. (Βλ. π.χ. Σβορώνος 1976, σ. 73).
Η διαμόρφωση του νεοελληνικού καπιταλιστικού κράτους συνοδεύεται λοιπόν από μια τάση προς την πολιτική κρίση. Παρ όλα αυτά η νεοσύστατη αστική εξουσία μπόρεσε ευθύς εξαρχής να καθορίσει την πολιτική στρατηγική της: την επέκταση της εθνικής κρατικής της επικράτειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1830-1940)

9.1 Το πρόβλημα της περιοδολόγησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού

Δείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν είναι ένα οικονομικό και μόνο φαινόμενο, αλλά αποτελεί μια διαδικασία που επεκτείνεται ταυτόχρονα σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αναφέρεται λοιπόν σε ένα πλήθος κοινωνικών μετασχηματισμών, που εξελίσσονται τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, όσο και στο πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο. Επιγραμματικά αναφέρουμε: Ανάπτυξη και κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου. υπαγωγή και διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων και μορφών παραγωγής. πολιτική μεταρρύθμιση και αναδιάρθρωση των μηχανισμών και λειτουργιών του κράτους. κυριαρχία του εθνικισμού και επεκτατική πολιτική στον χώρο των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. οικονομική επέκταση των Ελλήνων κεφαλαιοκρατών και αντίστοιχα των ελληνικών κοινοτήτων και οργανική σύνδεσή τους με τον επεκτατισμό του ελληνικού κράτους. σταδιακή κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου και πέρασμα στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. πόλεμοι και επέκταση της ελληνικής επικράτειας. εθνική ομογενοποίηση ως όψη αλλά και προϋπόθεση της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης.
Πρόκειται προφανώς για την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου ιστορικού συστήματος καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας. Η εξουσία αυτή του ελληνικού κεφαλαίου αναπαράγεται σ όλα τα κοινωνικά επίπεδα μέσα από την πάλη των τάξεων, ενώ παράλληλα αρθρώνεται στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων και επηρεάζεται σημαντικά από αυτές.
Οι διαδικασίες εντούτοις που εντάσσονται στην ιστορική εξέλιξη της διευρυμένης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής εξουσίας δεν είναι μόνο πολύμορφες, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, ούτε απλώς αναφέρονται στα διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα, αλλά εξελίσσονται επίσης ασύγχρονα μεταξύ τους. Θα ήταν επομένως ακριβέστερο αν δεν αναφερόμαστε στις περιόδους και τις φάσεις εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού γενικά, αλλά επιχειρούσαμε μια ειδικότερη περιοδολόγηση του οικονομικού επιπέδου (ή ακόμα πιο ειδικά της ελληνικής βιομηχανίας, ή των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο κ.λπ.), ή του πολιτικού επιπέδου, των πολιτικών και ταξικών αντιπαραθέσεων, των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας κ.λπ. Για να αποφύγουμε μια τέτοια "κατά περιοχές" ανάλυση, που άλλωστε θα μας πήγαινε πολύ πιο μακριά από τον στόχο μας, προτείνουμε εδώ μια περιοδολόγηση της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού η οποία θα λαμβάνει υπόψη της τη συνολική κοινωνική διαδικασία και θα αναζητά την σε κάθε περίοδο κυρίαρχη όψη της. Με άλλα λόγια, κάθε φάση εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού χαρακτηρίζεται, κατά τη γνώμη

μου, από την κυριαρχία κάποιων ιδιαίτερων κοινωνικών διαδικασιών (που κατά περίπτωση εντάσσονται στο οικονομικό, το πολιτικό, ή το διεθνοπολιτικό επίπεδο) οι οποίες, για να το πούμε σχηματικά, καθοδηγούν τη συνολική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε πράγματι να μιλήσουμε για τις περιόδους και τις φάσεις εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού ως σύνολο. Εντούτοις η συνεκτική αυτή ανάλυση συνεπάγεται ένα μειονέκτημα: Οι διαχωριστικές γραμμές των διαφορετικών ιστορικών περιόδων δεν μπορούν ορισμένες φορές να εντοπιστούν με την ακρίβεια εκείνη την οποία θα μας παρείχε η "κατά περιοχές" ανάλυση.

Με βάση τις παραπάνω μεθοδολογικές παρατηρήσεις προτείνουμε την εξής περιοδολόγηση της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο:

α) Η περίοδος 1830-1870. Η περίοδος αυτή έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της τη σταθεροποίηση των αστικών κοινωνικών σχέσεων και θεσμών στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, ενώ παράλληλα η οικονομική και κοινωνική κυριαρχία διατηρείται στα χέρια των πρώιμων καπιταλιστικών μερίδων (εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο). Κατά την περίοδο αυτή λαμβάνουν χώρα σημαντικότατες πολιτικές εξελίξεις, όπως η εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας, με την εξέγερση του 1843, η εκθρόνιση του Όθωνα το 1862 και η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1864. Στο διεθνοπολιτικό επίπεδο δεσπόζει ο αγγλογαλλικός διεθνής έλεγχος πάνω στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Κριμαικού Πολέμου, από το 1854 ως το 1859, καθώς και τα αποτελέσματα που προέκυψαν για τους διεθνείς συσχετισμούς στα Βαλκάνια από τον πόλεμο αυτόν.

β) Η περίοδος 1870-1909 χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη και την τελική επικράτηση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Πρόκειται λοιπόν για το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό, το οποίο συνοδεύεται από τις πρώτες αξιοσημείωτες εισαγωγές κεφαλαίου, αλλά και από τις γιγάντιες επενδύσεις σε έργα υποδομής. Κατά την περίοδο αυτή προσαρτάται στην Ελλάδα η Θεσσαλία (1881). Εμφανίζεται έτσι το πρόβλημα των τσιφλικιών.

γ) Η περίοδος 1909-1922 χαρακτηρίζεται από την αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και λειτουργιών και από την επέκταση της επικράτειας του ελληνικού κράτους. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13, τον Α΄ Παγκόμιο Πόλεμο και την ελληνική εισβολή στη Μικρά Ασία αποκρυσταλλώνονται χοντρικά τα σύνορα της ελληνικής επικράτειας. Η επανάσταση του 1909 στο Γουδί είχε ήδη ανοίξει τον δρόμο όχι μόνο για τον επεκτατισμό, αλλά και για την κοινωνική μεταρρύθμιση στην κατεύθυνση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας. Οι οξυμένες ταξικές αντιθέσεις και πολιτικές αντιπαραθέσεις αποκρυσταλλώνονται στο πολιτικό επίπεδο με τη διάσπαση ανάμεσα στη δημοκρατική και τη μοναρχική παράταξη (ο λεγόμενος εθνικός διχασμός).

δ) Η περίοδος από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο (1923-1940) μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εποχή της αλματώδους καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πολιτικής κρίσης. Οι οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές, εδαφικές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις και μετασχηματισμοί της προηγούμενης περιόδου αποκρυσταλλώνονται τώρα σε ψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η οικονομική αυτή ανάπτυξη που κατατείνει στην κάλυψη της απόστασης από τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής, συνοδεύεται καθ' όλη την περίοδο από μια κρίση του πολιτικού συστήματος, η οποία καταλήγει τελικά στην επιβολή της μεταξικής δικτατορίας (1936).

9.2 Ανάπτυξη υπό την κυριαρχία του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου (1830-1870)

9.2.1 Η κοινωνική και πολιτική εξέλιξη στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος

Η άφιξη στην Ελλάδα του βασιλιά Όθωνα τον Ιανουάριο του 1933 θέτει τέρμα στην "περίοδο της αναρχίας", που επικρατούσε στη χώρα από τη δολοφονία του Καποδίστρια, τον Σεπτέμβριο του 1831, και μετά.
Η φάση της απόλυτης μοναρχίας, 1833-1843, μπορεί να χαρακτηριστεί ως η φάση της οικοδόμησης του αστικού κρατικού μηχανισμού. Το 1831 δεν υφίστατο καν ένας αστικός, δηλαδή εθνικός - μη κομματικός, στρατός, οι ιεραρχίες και οι σχέσεις ανάμεσα στις κρατικές βαθμίδες και στους κρατικούς θεσμούς είχαν κλονιστεί, οι σχέσεις εκπροσώπησης διαμεσολαβούνταν αποκλειστικά μέσα από το δίαυλο των τριών κομματικών σχηματισμών της εποχής. Το μετεπαναστατικό κλίμα, οι υλικές και ανθρώπινες απώλειες της τελευταίας φάσης του Πολέμου για την Ανεξαρτησία και η πολιτική κρίση κατά την τελευταία φάση της διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια λειτουργούσαν ως οι βασικοί παράγοντες αποσταθεροποίησης των αστικών πολιτικών θεσμών. Είναι εδώ χαρακτηριστική η προσπάθεια του βοναπαρτικού καθεστώτος του Καποδίστρια να διαμορφώσει ένα υπερκομματικό τακτικό στρατό, προσπάθεια η οποία όμως σταματάει μετά τη δολοφονία του (Παπαγεωργίου 1986)1.
Με την άφιξη του Όθωνα, οι ανώτατες θέσεις της Διοίκησης και του στρατού επανδρώνονται από Βαυαρούς. Η κυβέρνηση βρίσκεται στα χέρια της βαυαρικής Αντιβασιλείας, η οποία διόριζε τους Έλληνες υπουργούς. Πέντε χιλιάδες Βαυαροί στρατιώτες αποτέλεσαν ταυτόχρονα τον πυρήνα του ελληνικού στρατού. Η χώρα διαιρέθηκε σε νομούς και δήμους σύμφωνα με ένα διοικητικό μοντέλο που προσομοίαζε εξαιρετικά με το αντίστοιχο γαλλικό. το διοικητικό αυτό μοντέλο δεν άφηνε κανένα περιθώριο για τη διατήρηση εξουσιών τοπικού χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπήγαγε όλες τις τοπικές αρχές στον έλεγχο της κεντρικής κρατικής διοίκησης (Δασκαλάκης 1934, σ. 577, Τσουκαλάς 1981, σ. 264-265). Ο υπερσυγκεντρωτισμός αυτός του νεοελληνικού αστικού κρατικού μηχανισμού απέκλειε εντελώς την υπό οποιαδήποτε μορφή αναβίωση των κοτζαμπάσικων τοπικών εξουσιών της προεπαναστατικής περιόδου. Οι δημογεροντίες αποτελούσαν πλέον κάτι μεταξύ δημοτικών και νομαρχιακών αρχών, με τη σύγχρονη έννοια των όρων. Ταυτόχρονα ο διοικητικός υπερσυγκεντρωτισμός είχε ως συνέπεια μια σχετική, για τα διεθνή δεδομένα της εποχής, διόγκωση του κρατικού μηχανισμού, πράγμα που επιτρέπει σε ορισμένους περισπούδαστους νεομαρξιστές να ανακαλύψουν άλλη μια "όψη υπανάπτυξης" του νεοελληνικού κράτους.
Το δικαιακό σύστημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους βασίζεται στο ρωμαικό δίκαιο, όπως αυτό εφαρμοζόταν στη Γερμανία (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ σ. 58, Μάουρερ 1976, σσ. 617 επ.). Την ίδια εποχή η Εκκλησία της Ελλάδος ανακηρύσσεται αυτοκέφαλη σε σχέση με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ώστε να αποκλεισθεί η οποιαδήποτε δυνατότητα της Τουρκίας να επηρεάζει την πολιτική της ελληνικής Εκκλησίας. Ήδη από το 1829 είχαν τεθεί εξάλλου οι βάσεις του δημόσιου σχολικού συστήματος (Μάουρε 1976, σσ 499-616). Το 1837 ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πολυτεχνείο.
Η υπαγωγή του κρατικού μηχανισμού στον θρόνο δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο τη διάλυση των πολιτικών κομμάτων, ή την κατάργηση των θεσμικών προυποθέσεων του αστικού κοινοβουλευτικού - αντιπροσωπευτικού συστήματος. Αντίθετα και τα

τρία πολιτικά κόμματα παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος της απόλυτης μοναρχίας. Από τα στελέχη και των τριών κομμάτων στρατολογούνται οι υπουργοί και οι ανώτατοι υπάλληλοι, ενώ παράλληλα τα κόμματα λειτουργούν συμβουλευτικά προς τον βασιλιά, πιέζοντας κυρίως για τη μετεξέλιξη του καθεστώτος σε συνταγματική μοναρχία. Οι αρχηγοί των κομμάτων στέλνονται αρχικά ως πρεσβευτές της χώρας στο εξωτερικό, αλλά το 1841 σχηματίζεται μια κυβέρνηση με τη συμμετοχή των πολιτικών αρχηγών. Πρωθυπουργός στην κυβέρνηση αυτή ήταν ο αρχηγός του αγγλικού κόμματος Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ως υπουργοί συμμετείχαν ο Ανδρέας Μεταξάς, αρχηγός του ρωσικού κόμματος και ο Δ. Χρηστίδης, ηγετικός στέλεχος του γαλλικού κόμματος, αρχηγός του οποίου ήταν ο Κωλέττης. Η πολιτική αστάθεια που ακολούθησε την παραίτηση της κυβέρνησης αυτής κορυφώθηκε το 1843, όταν το ελληνικό κράτος κήρυξε πτώχευση. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 ξεσπάει στην Αθήνα μια εξέγερση με την υποστήριξη και των τριών κομμάτων και τη συμμετοχή διαφόρων στρατιωτικών μονάδων, η οποία και θέτει τέρμα στο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας: Ο Όθωνας υποχρεώνεται από την εξέγερση να παραχωρήσει ένα Σύνταγμα, το οποίο τίθεται σε ισχύ από το 1844.
Το Σύνταγμα του 1844 παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το γαλλικό Σύνταγμα του 1830 και το βελγικό του 1831 (Αλιβιζάτος 1983 σ. 40, Σταυρόπουλος 1979, σ. 118 κ.ε.). Επρόκειτο για την εγκαθίδρυση μιας εξαιρετικά συγκεντρωτικής και συντηρητικής μορφής πολιτεύματος, στην οποία τόσο το εκτελεστικό όσο και το νομοθετικό (Βουλή και Γερουσία) βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο του θρόνου (Σταυρόπουλος 1979, Δασκαλάκης 1934, Ζέπος 1934).
Οι εκλογές του 1844 συνοδεύονται από νοθείες και ταραχές. Τελικά την κυβερνητική εξουσία εξασφαλίζει το γαλλικό κόμμα υπό τον Κωλέττη.
Η πολιτική του ελληνικού κράτους, που ασκείται τώρα από κοινού από τον Όθωνα και των Κωλέττη διαμορφώνεται με βάση έναν ακραίο και μεγαλόπνοο σοβινισμό. Ο ελληνικός σοβινισμός στηρίζεται, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα επόμενα, στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή στη στρατηγική της δημιουργίας μιας νεοελληνικής αυτοκρατορίας που θα κάλυπτε ολόκληρο τον Μικρασιατικό και Βαλκανικό χώρο. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1840 η Ελλάδα σχηματίζει και στέλνει στη Θεσσαλονίκη και την Ήπειρο ένοπλες αντάρτικες ομάδες για να προετοιμάσουν την ελληνική προσάρτηση των περιοχών αυτών. Ο σοβινισμός αποτελεί παράλληλα καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε την κυρίαρχη μορφή της άρχουσας αστικής ιδεολογίας, η οποία από τη μια νομιμοποιεί το καθεστώς της συνταγματικής μοναρχίας και από την άλλη στηρίζει τη δημοτικότητα του βασιλιά.
Ο θάνατος του Κωλέττη το 1847 εγκαινιάζει μια περίοδο άμεσου διορισμού των κυβερνήσεων και των πρωθυπουργών από τον βασιλιά, πράγμα το οποίο τις περισσότερες φορές σημαίνει καταπάτηση και βιασμό των πραγματικών πολιτικών - κομματικών συσχετισμών δύναμης. Αυτή η υπαγωγή του πολιτικού μηχανισμού του κράτους (Αλτουσέρ 1987) στον θρόνο είχε σαν άμεση συνέπεια την αποσταθεροποίηση των δομών και λειτουργιών πολιτικής αντιπροσώπευσης, που αντιστοιχούν και πηγάζουν από το κοινοβουλευτικό σύστημα. Οδήγησε έτσι σε μια μόνιμη, αν και κατ αρχήν λανθάνουσα πολιτική κρίση. Η σοβινιστική και επεκτατική ιδεολογία, της οποίας ο βασιλιάς ήταν ο εγκυρότερος διαχειριστής, αποτελεί τώρα πλέον όχι απλώς την κυρίαρχη αλλά και σχεδόν τη μοναδική ιδεολογία νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος.
Κατά το τέλος της δεκαετίας του 1850 η επεκτατική ιδεολογία και πολιτική περιέρχεται όμως σε βαθιά κρίση: Το ελληνικό κράτος δεν κατάφερε να επεκτείνει

την επικράτειά του. Η απόπειρα, ήδη από τη δεκαετία του 1840, να πυροδοτηθεί ένας αντάρτικος πόλεμος στην Τουρκία είχε σαν μοναδικό αποτέλεσμα την αναβίωση της ληστείας στις βόρειες περιοχές του ελληνικού βασιλείου. Το σημείο καμπής για την κρίση του ελληνικού σοβινισμού και επεκτατισμού υπήρξε όμως η αποτυχημένη εισβολή των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο αμέσως μετά την έκρηξη του ρωσοτουρκικού Κριμαικού Πολέμου.
Με την έκρηξη του Κριμαικού Πολέμου όλοι οι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί και πρώτος από όλους ο Όθωνας πίστεψαν ότι είχε φτάσει η στιγμή για την εγκαθίδρυση της ελληνικής κυριαρχίας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Με εντολή του Όθωνα εισβάλλουν ελληνικά στρατεύματα στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, με τον γιο του Γεωργίου Καραισκάκη Δημήτριο και σε σύντομο χρονικό διάστημα καταλαμβάνουν ολόκληρη την περιοχή εκτός από ορισμένα κάστρα τα οποία υπερασπίζονταν τουρκικές φρουρές. Τον Φεβρουάριο του 1854 συνασπίζονται όμως η Αγγλία, η Γαλλία και το Πεδεμόντιο με την Τουρκία εναντίον της Ρωσίας, και τον Μάρτιο του 1854 αποβιβάζονται και καταλαμβάνουν τον Πειραιά αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα, για να σταματήσουν την ελληνική ανάμιξη στον Κριμαικό Πόλεμο. Η κατοχή του Πειραιά θα διαρκέσει μέχρι το 1857, ενώ μέχρι το 1859 η Ελλάδα θα υπόκειται στον διεθνή έλεγχο των δυτικών Δυνάμεων. Η αποτυχία της ελληνικής εισβολής στη Θεσσαλία καταρρακώνει το κύρος του βασιλιά, ο οποίος θεωρείται πλέον από μια μεγάλη μερίδα των πολιτικών ως ο υπεύθυνος της αποτυχίας. Ο βασιλιάς εξαναγκάζεται μάλιστα να δεχθεί ως υπουργό στρατιωτικών, στην κυβέρνηση Μαυροκορδάτου που σχηματίστηκε το 1855, τον Καλλέργη, αρχηγό του κινήματος του 1843 και έκτοτε προσωπικό του αντίπαλο.
Το κύρος του βασιλιά μειώνεται ακόμα περισσότερο όταν κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του Κριμαικού Πολέμου γίνεται φανερό ότι η Ρωσία, στην εξωτερική πολιτική της οποίας ο βασιλιάς φαινόταν να στηρίζει τις ελπίδες του, δεν προωθεί τα ελληνικά συμφέροντα, αλλά στηρίζει και προωθεί τα εθνικά σχέδια των άλλων βαλκανικών λαών, στα πλαίσια της πολιτικής του πανσλαβισμού. Ο Κριμαικός Πόλεμος μπορεί λοιπόν σχηματικά να θεωρηθεί ως το αφετηριακό σημείο των βαλκανικών εθνικισμών, πέραν φυσικά του ελληνικού. Από την εποχή αυτή και μετά εγείρουν αξιώσεις στα διεκδικούμενα από την Ελλάδα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από μια ισχυρή διεθνοπολιτική θέση πλέον, η ήδη από το 1830 ημιαυτόνομη Σερβία, αλλά και οι Βούλγαροι και οι Αλβανοί που επιδίωκαν να συγκροτήσουν ένα ιδιαίτερο, η κάθε εθνότητα, εθνικό κράτος.
Η νέα διεθνής συγκυρία στα Βαλκάνια είχε ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις για την εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού: Στο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής μετατρέπει σε σύντομο χρονικό διάστημα τη λανθάνουσα κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος σε ανοικτή κρίση. Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής εγκαινιάζει τη φάση των ενδοβαλκανικών ανταγωνισμών, ενώ στο επίπεδο της οικονομίας μετασχηματίζει τις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τους Έλληνες κεφαλαιοκράτες και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στα επόμενα.
Με την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων από τον Πειραιά ο Όθωνας επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τα πολιτικά του προνόμια (ως αρχηγός του Εκτελεστικού και συνυπεύθυνος μαζί με τη Βουλή και τη Γερουσία για το Νομοθετικό) για να σταθεροποιήσει και πάλι την εξουσία του. Η μέθοδος που και πάλι επέλεξε ο Όθωνας, ο σχηματισμός δηλαδή αλλεπάλληλων πιστών στον βασιλιά κυβερνήσεων, επιτάχυνε όμως αντί να ανασχέσει την πολιτική αποδυνάμωση του θρόνου και των πολιτικών κομμάτων. Έτσι, μετά την αποτυχία και ενός νέου επεκτατικού σχεδίου

του βασιλιά, από αφορμή τον πόλεμο Αυστρίας-Πεδεμοντίου, ξεσπά, ήδη από το 1859, μια ανοικτή πολιτική κρίση: Μαζικές διαδηλώσεις και συνεχείς εξεγέρσεις στρατιωτικών μονάδων οδηγούν τελικά στην εξέγερση του Οκτωβρίου 1862 με την οποία εκθρονίζεται ο Όθωνας και υποχρεώνεται να εγκαταλείψει τη χώρα.
Μέσα από την πολιτική κρίση της περιόδου 1855-1862 αποσυντίθενται και διαλύονται τελικά τα τρία πολιτικά κόμματα της πρώτης περιόδου του νεοελληνικού κράτους. Τη θέση τους παίρνουν πέντε νέα κόμματα, τα οποία ως επί το πλείστον αναδύονται μέσα από την εξέγερση του 1862 και τα γεγονότα που την ακολούθησαν. Και πάλι όμως πρόκειται για ασταθείς κομματικούς σχηματισμούς. Η αστάθεια της πολιτικής σκηνής θα διατηρηθεί μέχρι τη δεκαετία του 1870, οπότε και διαμορφώνεται η φιλελεύθερη πολιτική παράταξη υπό τον Τρικούπη και αντίστοιχα η συντηρητική παράταξη (Παπαδάκης, 1934, σ. 854).
Με την εκθρόνιση του Όθωνα συγκαλείται στην Αθήνα μια συντακτική Συνέλευση με τη συμμετοχή όλων των πολιτικών δυνάμεων. Η Συνέλευση αποδέχεται ως νέο βασιλιά της Ελλάδας τον προτεινόμενο από την Αγγλία πρίγκιπα Γεώργιο Glcksburg της Δανίας. Παράλληλα η Αγγλία αποσύρεται από τα Ιόνια Νησιά, τα οποία ενσωματώνονται έτσι στην Ελλάδα. Οι όλο και στενότερες σχέσεις της Ρωσίας με τα εθνικά κινήματα των σλαβικών λαών εξηγούν αυτή την υπέρ της Ελλάδας στροφή της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής.
Η Συνταγματική Συνέλευση εξέδωσε τον Νοέμβριο του 1864 το νέο Σύνταγμα της Ελλάδας. Επρόκειτο για ένα εξαιρετικά φιλελεύθερο Σύνταγμα, ενδεχομένως για το προοδευτικότερο Σύνταγμα στην Ευρώπη κατά την εποχή αυτή (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ σ. 154-158, Τσουκαλάς 1981, σ. 293 επ., Σγουρίτσας 1934, σ. 237-241). Το νέο Σύνταγμα ορίζει και περιορίζει τις αρμοδιότητες του βασιλιά, καταργεί τη Γερουσία και αναβαθμίζει έτσι τις αρμοδιότητες και το ρόλο του Κοινοβουλίου, παρ ότι βέβαια δεν έχει ακόμα θεσπιστεί η αρχή της δεδηλωμένης (1875), η ρητή δηλαδή υποχρέωση του βασιλιά να αναθέτει την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης στο κόμμα (ή στον συνασπισμό κομμάτων) που κατέχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.
Παράλληλα θεσπίζεται το καθολικό εκλογικό δικαίωμα για τον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό της χώρας. Εδώ αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι την εποχή αυτή το καθολικό εκλογικό δικαίωμα (για τους άνδρες) ίσχυε μόνο στη Γαλλία (από το 1848). Στη Γερμανία θεσπίστηκε για πρώτη φορά το καθολικό εκλογικό δικαίωμα το 1871, στην Ελβετία το 1874, στην Ισπανία το 1890, στο Βέλγιο το 1893, στη Νορβηγία το 1898, στην Αυστρία το 1907, στη Σουηδία το 1909, στην Ολλανδία το 1917 και στην Ιταλία το 1912. Στην Αγγλία έλαβε χώρα μια σημαντική εκλογική μεταρρύθμιση το 1867, η οποία εντούτοις δεν καθιέρωσε το γενικό εκλογικό δικαίωμα. Και εδώ το καθολικό εκλογικό δικαίωμα για τους άνδρες θεσπίστηκε κατά τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα. (Βλ. και Τσουκαλάς 1981, σ. 303-304). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ακόμα και το Σύνταγμα του 1844 παραχωρούσε το εκλογικό δικαίωμα σε όλους τους ενήλικους άνδρες που είχαν ιδιοκτησίαν τινά, εντός της επαρχίας όπου έχουσι την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντες εν αυτή οιονδήποτε επάγγελμα ή ανεξάρτητον επιτήδευμα. Σύμφωνα με τον Σγουρίτσα (1934, σ. 238), δια της διατάξεως ταύτης, πλην των οικοσίτων υπηρετών και των μαθητευομένων εις τινα τέχνην, οίτινες εθεωρούντο ως μη έχοντες ανεξάρτητον επιτήδευμα, ουδείς άλλος εστερείτο του δικαιώματος της ψήφου.
Καλούμαστε λοιπόν τώρα να ερμηνεύσουμε αυτή την πρώιμη ανάπτυξη των αστικών πολιτικών αντιπροσωπευτικών θεσμών στην Ελλάδα.

9.2.2 Σχετικά με τη μορφή του κράτους

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα το 1864 και μετά, υποτιμάται συνήθως από τους αριστερούς ιστορικούς. Σύμφωνα με την παραδοσιακή αριστερή αντίληψη ο κοινωνικός χαρακτήρας της Ελλάδας ήταν μισοφεουδαρχικός, όχι μόνο καθόλου τον 19ο αιώνα αλλά και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου. Η προσέγγιση αυτή ισχυρίζεται μάλιστα ότι η αστική τάξη καταλαμβάνει την εξουσία για πρώτη φορά το 1909, με την εξέγερση στο Γουδί. Έτσι η φιλελεύθερη κίνηση του 19ου αιώνα, ή ακόμα η οικονομική ανάπτυξη από το 1870 και μετά κ.λπ. θεωρούνται ως αποτυχημένες απόπειρες της αστικής τάης να κατακτήσει την πολιτική και οικονομική εξουσία και ηγεμονία. (Βλ. π.χ. Κορδάτος 1974). Την αντίληψη αυτή συναντάνε και οι νεότερες προσεγγίσεις περί "πατρωνείας" και "πελατειακών σχέσεων" (Μουζέλης 1987) στο πλαίσιο κάποιου υποτιθέμενου αλλά απροσδιόριστου ως προς τα ακριβή χαρακτηριστικά του "προκαπιταλισμού". (Για την κριτική των απόψεων αυτών βλ. Μηλιός 1993-β). Μια σχετικά διαφοροποιημένη εκδοχή αυτής της παραδοσιακής προσέγγισης διατυπώνει ο Σβορώνος (1976), ο οποίος θεωρεί την κατάληψη της εξουσίας από την αστική τάξη ως μια διαδικασία, η οποία ουσιαστικά ξεκινάει στα μέσα της δεκαετίας του 1850 και ολοκληρώνεται με το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Το φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο του 1864 (και του 1875) θεωρείται έτσι ως αποτέλεσμα της ανόδου της αστικής τάξης.

Εντούτοις, η αντίληψη αυτή δεν μπορεί να ερμηνεύσει τα ιδιαίτερα προχωρημένα θεσμικά χαρακτηριστικά του πρώτου νεοελληνικού κράτους. Πραγματικά, αν οι φιλελεύθεροι θεσμοί προκύπτουν από την άνοδο της αστικής τάξης, και με την υπόθεση (των αντιλήψεων που αναφέραμε) ότι η άνοδος αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί όταν ψηφιζόταν το Σύνταγμα του 1864, τίθεται το ερώτημα γιατί οι περισσότερο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν είχαν θεσμοθετήσει ένα σαφώς πιο προχωρημένο από το ελληνικό πολιτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα. Ο Τσουκαλάς (1977 και 1981) είναι ο μόνος που φαίνεται να αντιλαμβάνεται την εσωτερική αυτή αντιφατικότητα της παραδοσιακής προσέγγισης και καταφεύγει έτσι σε ένα μάλλον νεομαρξιστικής έμπνευσης επιχείρημα, το οποίο στην ουσία απλώς αντιστρέφει την ερμηνευτική λογική της παραδοσιακής αντίληψης: Όχι η σχετική ανάπτυξη, αλλά η υπανάπτυξη των αστικών σχέσεων προτείνεται τώρα ως ερμηνεία για τον προχωρημένο φιλελευθερισμό: Αν σε άλλες χώρες οι εκλογικοί περιορισμοί κατέτειναν στο να προασπίσουν τη μονοπώληση της πολιτικής εκπροσώπησης και δύναμης από τους αστούς και τους γαιοκτήμονες (...) η ανυπαρξία (στην Ελλάδα) μιας εμπεδωμένης άρχουσας αστικής τάξης (...) καθιστούσε ένα τέτοιο εγχείρημα αδιανόητο και άσκοπο (Τσουκαλάς 1981, σ. 306-307). Στην αντίληψη αυτή ο πολιτικός φιλελευθερισμός απενδύεται από το κοινωνικό (αστικό) περιεχόμενό του. Θεωρείται περίπου κάτι σαν μια τεχνική, που ξεπηδάει αυθόρμητα, όταν βέβαια δεν υπάρχει μια εμπεδωμένη (!!!, Γ.Μ.) άρχουσα τάξη για να τον εμποδίσει. Στο ίδιο πλαίσιο ο Τσουκαλάς (1981, σ. 260 κ.ε.) θεωρεί την ιστορική εξέλιξη από την έκρηξη της Επανάστασης μέχρι την πολιτική μεταρρύθμιση της 3ης του Σεπτέμβρη 1843 ως μια διαδικασία ήττας των προεστών, οι οποίοι αποτελούσαν κατά τη γνώμη του τη μόνη συγκροτημένη κοινωνική ομάδα (!!!, Γ.Μ.) την εποχή αυτή. Παραγνωρίζοντας λοιπόν εντελώς τον πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό ρόλο της πραγματικής άρχουσας τάξης, της εμπορικής και εφοπλιστικής αστικής τάξης (βλ. και 9.2.3), αλλά και τον αστικό χαρακτήρα των πολιτικών και ιδεολογικών μορφών του φιλελευθερισμού, ισχυρίζεται ότι η επανάσταση του 1843 αποτελεί την πρώτη

πολιτική νίκη των προεστών, επειδή από το 1844 και μετά πολλοί προεστοί θα καταλάβουν κορυφαίες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Όμως, αν η διακυβέρνηση βοναπαρτικού τύπου (1828-1843) στόχευε στην αποδυνάμωση των προεστών, οι οποίοι όμως τελικά επικράτησαν το 1843-44 και αν επιπλέον η ανυπαρξία μιας εμπεδωμένης άρχουσας αστικής τάξης οδηγεί στον πολιτικό φιλελευθερισμό, τότε πώς θα εξηγήσουμε τον απολυταρχικό-υπερσυγκεντρωτικό χαρακτήρα του πρώτου ελληνικού Συντάγματος (1844-1863);

Όμως οι απόψεις που μόλις αναφέραμε δεν διακρίνονται μόνο για την αδυναμία τους να ερμηνεύσουν τα ιστορικά φαινόμενα. Πολύ περισσότερο προβληματική είναι η ανυπαρξία της οποιασδήποτε θεωρητικής θεμελίωσης των όρων με βάση τους οποίους επιχειρείται η (ιστορική) ανάλυση. Εδώ θα αναφερθούμε κατ αρχήν στην κοινωνική ομάδα των προεστών (κοτζαμπάσηδες): Οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα δεν αποτελούν όπως ξέρουμε απλώς ομάδες ανθρώπων, αλλά ούτε και η οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων που συνέχεται με έναν οποιονδήποτε τρόπο (π.χ. μέσα από μια ιστορική, ηλικιακή, ιδεολογική ή θρησκευτική σχέση) μπορεί να θεωρηθεί τάξη ή στρώμα. Οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα αποτελούν αποτελέσματα των ταξικών-κοινωνικών σχέσεων (δηλαδή της πάλης των τάξεων), με την έννοια ότι αποτελούν προσωποποιήσεις (φορείς) αυτών των σχέσεων, ότι επανδρώνουν τις θέσεις και λειτουργίες που πηγάζουν από την ταξική διαίρεση της κοινωνίας και τις αντίστοιχες εξουσιαστικές δομές της. Κοτζαμπάσης σημαίνει όπως είδαμε μια συγκεκριμένη θέση και λειτουργία στο εσωτερικό της ασιατικής ταξικής κυριαρχίας (βλ. κεφ. 8). Μετά τη διάλυση του ασιατικού τρόπου παραγωγής δεν υπήρχαν προεστοί αλλά πρώην προεστοί, οι οποίοι με βάση το πολιτικό κύρος που απέκτησαν κατά την Επανάσταση εντάχθηκαν στην ανώτατη γραφειοκρατία του νεοσύστατου αστικού κράτους, ή στην ηγεσία των αστικών πολιτικών κομμάτων. Εντάσσονται δηλαδή οι άνθρωποι αυτοί σε μια ριζικά διαφορετική κοινωνική θέση και λειτουργία, έχοντας πάψει να αποτελούν, όπως στο παρελθόν, ένα ενιαίο κοινωνικό στρώμα.

Τόσο, λοιπόν, ο χαρακτήρας του πρώτου ελληνικού πολιτεύματος, όσο και η φιλελεύθερη τομή του 1863-64 θα πρέπει να αναλυθούν, σε αντιδιαστολή με τις προσεγγίσεις που αναφέραμε, ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων.

Το πρώτο στοιχείο που πρέπει να εντοπίσουμε είναι το ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαικών μαζών στο εσωτερικό του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, βάρος το οποίο κατακτήθηκε μέσα από την οκτάχρονη ένοπλη εθνικοαπελευθερωτική πάλη. Το ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαικών τάξεων της υπαίθρου εξηγεί άλλωστε, όπως ήδη αναφέραμε, τη μη επικράτηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στα εδάφη που αποτέλεσαν την πρώτη ελληνική επικράτεια.

Δυο επιπλέον πολιτικά φαινόμενα κάνουν σαφές αυτό το σε διεθνή σύγκριση ιδιαίτερα αυξημένο πολιτικό βάρος των λαικών μαζών στη νεοσύστατη Ελλάδα:

α) Η μεγάλη κυκλοφορία του τύπου

Η ιστορία του μετεπαναστατικού πολιτικού τύπου αρχίζει στην Ελλάδα το 1831. Ο τύπος παίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό, ως επί το πλείστον αντιπολιτευτικό ρόλο καθ' όλη τη διάρκεια της απόλυτης μοναρχίας (1833-1843). Κατά τη δεκάχρονη αυτήν περίοδο εκδίδονται σε ολόκληρη την Ελλάδα 62 διαφορετικές πολιτικές εφημερίδες. Το 1852 υπάρχουν στην Αθήνα (που δεν έχει περισσότερους από 35.000 κατοίκους) 19 τυπογραφεία και 15 πολιτικές εφημερίδες. Το 1861 εκδίδονται 41 πολιτικές εφημερίδες σε ολόκληρη τη χώρα, οι 26 από τις οποίες στην Αθήνα. Το 1870 υπήρχαν σε ολόκληρη την Ελλάδα 68 πολιτικές εφημερίδες. Παράλληλα, σημαντική

διάδοση είχαν, ήδη από τη δεκαετία του 1840, τα πολιτικά περιοδικά (Παπαλεξάνδρου 1934, σ. 1038, Τσουκαλάς 1977, σ. 214, Τσουκαλάς 1981, σ. 146).

β) Η συμμετοχή στις εκλογές

Από το 1844 μέχρι το 1885 διεξάγονται στην Ελλάδα 17 εκλογικές αναμετρήσεις στις οποίες το ποσοστό συμμετοχής του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού δεν είναι ποτέ μικρότερο από 62%. Το μέσο ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές είναι 74% και το μέγιστο 90% (1850). Ανάλογα ποσοστά παρατηρούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε μόνο στη Γαλλία και τη Γερμανία (Τσουκαλάς 1981, σ. 311-315).

Το ιδιαίτερα σημαντικό πολιτικό βάρος των λαικών τάξεων αποτελεί λοιπόν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μετά. Οι ομοιότητες με τη Γαλλία είναι προφανείς και μπορούν εύκολα να εξηγηθούν: Πρόκειται για μια εξέλιξη του Πολιτικού που συναρτάται με την επαναστατική μορφή του περάσματος στην αστική εξουσία (Γαλλική Επανάσταση του 1789, Ελληνική Επανάσταση του 1821).

Το ιδιαίτερο πολιτικό βάρος των λαικών τάξεων στην Ελλάδα μπορεί χωρίς άλλο να εξηγήσει την πρώιμη σε διεθνή σύγκριση εγκαθίδρυση της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής τάξης στη χώρα. Πώς όμως εξηγείται ο απολυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος κατά την περίοδο 1844-1862; Το πολίτευμα αυτό εντάσσεται όπως είπαμε στην πρώτη βοναπαρτική περίοδο σταθεροποίησης των νέων κοινωνικών και κρατικών θεσμών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να θυμηθούμε ότι όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα και πάλι τη Γαλλία (βλ. και Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ σ. 100-109), η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική πολιτική τάξη πραγμάτων δεν εγκαθιδρύεται αμέσως μετά την κατάκτηση της κρατικής-πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη, αλλά ακολουθεί ύστερα από μια πρώτη περίοδο απολυταρχικής-συγκεντρωτικής διακυβέρνησης (που με τη σειρά της είχε ακολουθήσει ως παλινόρθωση τη φάση του επαναστατικού μετασχηματισμού).

Αυτή η ιστορικά πρώτη μορφή μοναρχικού, μη-κοινοβουλευτικού, υπερσυγκεντρωτικού κράτους δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της μη ολοκλήρωσης της αστικής επανάστασης ή της παλινόρθωσης του παλιού κοινωνικού καθεστώτος. Αντίθετα εκφράζει την πρώτη φάση σταθεροποίησης της αστικής εξουσίας, στη βάση όμως, αναγκαστικά, των ήδη υπαρχουσών απολυταρχικών κρατικών μορφών. Όπως σωστά παρατηρεί ο E. Balibar (1986), η μετάβαση στις αστικές σχέσεις εξουσίας παίρνει κατά την πρώτη φάση της τη μορφή του αμαλγάματος: Οι νέες σχέσεις εξουσίας οικοδομούνται αρχικά πάνω (και όχι στη θέση) στις προυπάρχουσες (απολυταρχικές) κοινωνικές μορφές. Η δυναμική της παρέμβασης των λαικών μαζών κατά τη φάση της επαναστατικής ανατροπής του παλιού καθεστώτος εξηγεί την τάση της νέας εκμεταλλευτικής-αντιλαικής (αστικής) εξουσίας να καταφύγει στις ήδη υπάρχουσες κατασταλτικές κρατικές μορφές. Αυτή η (μεταβατική) κρατική μορφή δεν καταφέρνει όμως μακροπρόθεσμα να εξασφαλίσει την ιδεολογική κυριαρχία της αστικής τάξης, δηλαδή να ενσωματώνει τα άμεσα, μη στρατηγικά συμφέροντα των λαικών μαζών στα συμφέροντα της άρχουσας τάξης: με άλλα λόγια να υπάγει τις λαικές τάξεις στην καπιταλιστική κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, την οποία ταυτόχρονα παρουσιάζει (επιβάλλει) ως το εθνικό συμφέρον.

Η περιορισμένη δυνατότητα ενσωμάτωσης οδηγεί τις πρώιμες αυτές μοναρχικές μορφές αστικής πολιτικής διακυβέρνησης σε κρίση νομιμοποίησης, μέσα από την οποία ανοίγει τελικά ο δρόμος για την εγκαθίδρυση του αστικού κοινοβουλευτισμού.

Το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης αποτελεί τον κατ εξοχήν οργανωτικό ιδεολογικό μηχανισμό του αστικού κράτους, καθόσον ακριβώς οργανώνει την πολιτική και κοινωνική συναίνεση προς την εξουσία. Με την έννοια αυτή το κοινοβουλευτικό κράτος αποτελεί την τυπική μορφή της αστικής πολιτικής κυριαρχίας.
Αυτή η κρατική μορφή δεν προκύπτει όμως αυτόματα με την κατάληψη της εξουσίας από την αστική τάξη, αλλά αναπτύσσεται μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων. Η πρώιμη εγκαθίδρυση αυτής της κρατικής μορφής στην Ελλάδα συναρτάται με το αυξημένο πολιτικό βάρος των λαικών τάξεων κατά την πρώτη ιστορική περίοδο του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού.

9.2.3 Αγροτική οικονομία και κεφάλαιο

Στο προηγούμενο κεφάλαιο δείξαμε ότι η Ελληνική Επανάσταση προκάλεσε την τελική διάλυση των ασιατικών παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Η κρατική ιδιοκτησία πάνω στη γη (οι εθνικές γαίες), έτεινε μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους να περιοριστεί σε ένα νομικό μόνο περιεχόμενο, καθώς η πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των αγροτικών κλήρων περνούσε όλο και περισσότερο στα χέρια των νομέων - μικροκαλλιεργητών. (Βλ. και κεφ. 8.6 καθώς και τη βιβλιογραφία του παρατίθεται εκεί). Ταυτόχρονα η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία παρέμενε ένα περιθωριακό φαινόμενο, σε ορισμένες περιοχές της Αττικής, της Εύβοιας και της Στερεάς Ελλάδας.
Εντούτοις το πρόβλημα των εθνικών γαιών παραμένει ανοικτό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Με τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους οι εθνικές γαίες καταλάμβαναν 75-80% του καλλιεργήσιμου εδάφους, δηλαδή 700.000-1.000.000 εκτάρια. Από το 1834 και μετά η ελληνική κυβέρνηση παραχωρεί έναντι μιας αποζημίωσης ένα μέρος των εθνικών γαιών στους αγωνιστές της Επανάστασης (ή έστω σε εκείνους από τους αγωνιστές που δεν είχαν ήδη καταλάβει manu-militari γη) και στους πρόσφυγες από τις περιοχές που βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία. Στη δεκαετία του 1830 παραχωρούνται έτσι και μετατρέπονται σε ιδιωτική ιδιοκτησία και με τη νομική έννοια του όρου 19.000 εκτάρια (190.000 στρέμματα). (Βλ. αναλυτικά Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ σ. 59-66). Μέχρι το 1870 είχαν επισήμως παραχωρηθεί ή πουληθεί από το κράτος σε ιδιώτες-καλλιεργητές 50.000 εκτάρια.
Το 1871 πουλήθηκαν τελικά στους νομείς τους οι εθνικές γαίες. Από το γεγονός ότι η συνολική έκταση που πουλήθηκε το 1871 ήταν 330.000 εκτάρια συμπεραίνει εύκολα κανείς ότι τουλάχιστον η μισή έκταση των εθνικών γαιών της δεκαετίας του 1830 είχε εν τω μεταξύ περιέλθει και με την τυπική-νομική έννοια στην κυριότητα των μικροκαλλιεργητών που την νέμονταν (Τσουκαλάς 1977, σ. 67-84, Σταυρόπουλος 1975, τ. ΒΔ σ. 159 κ.ε.).
Η πώληση των εθνικών γαιών ακολούθησε την εξής διαδικασία: Οι αγρότες απέκτησαν την πλήρη κυριότητα του κτήματός τους, το οποίο όμως επιβαρύνθηκε με υποθήκη υπέρ του κράτους μέχρι να αποπληρωθούν οι δόσεις του πωλούμενου κτήματος. Χαρακτηριστικό για τις κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο είναι το γεγονός ότι οι αγρότες πλήρωσαν στο κράτος μόνο ένα μικρό μέρος του ποσού της υποθήκης που είχε καθοριστεί, θεωρώντας ότι τα κτήματα έτσι κι αλλιώς τους ανήκαν και δεν μπορούσαν να εκδιωχθούν από αυτά. Είδαμε άλλωστε ότι και κατά την προηγούμενη περίοδο που οι αγρότες θεωρούνταν απλοί νομείς ή εκμισθωτές της κρατικής γης, η

πιθανότητα της έξωσης ήταν ανύπαρκτη, ενώ παράλληλα δεν καταβαλλόταν παρά ένα μέρος των φόρων οι οποίοι είχαν ορισθεί για τους νομείς.
Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε, ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί που παγιώθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, έχουν ως συνέπεια τη γενίκευση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι κατά την πρώτη πεντηκονταετία μετά την απελευθέρωση το κράτος εμφανίζεται στο νομικό επίπεδο ως ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου μέρους της καλλιεργήσιμης γης. Συνακόλουθα, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας πάνω στη γη (που συνολικά δεν ξεπερνά το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους του πρώτου ελληνικού κράτους) παραμένει περιθωριακό. Η κυρίαρχη αυτή μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η μικρή έγγεια ιδιοκτησία) μπορεί θεωρητικά να αντιστοιχεί είτε σε μια περιθωριοποιημένη αυτοκαταναλωτική αγροτική οικονομία, είτε στην οικονομική μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, η οποία υπάγεται αναγκαστικά, όπως δείξαμε στα προηγούμενα, στο καπιταλιστικό εμπόριο. Η περίοδος που εξετάζουμε έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη συνεχή και ραγδαία επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο, σε βάρος των εκμεταλλεύσεων αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα.
Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η υπαγωγή των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο γίνεται προφανής από τη συνεχή διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εξαγωγικών προϊόντων.
Οι καλλιέργειες της σταφίδας κάλυπταν το 1830 3.800 εκτάρια, το 1845 7.300 εκτάρια, το 1851 17.250 εκτάρια, το 1860 22.000 εκτάρια, το 1871 34.630 εκτάρια και το 1878 43.500 εκτάρια. Η παραγωγή είναι αντίστοιχα το 1830 11,7 εκατομμύρια ενετικά λίτρα2, το 1845 39 εκ. εν. λ., το 1851 86,3 εκ. εν. λ., το 1860 101 εκ. εν. λ., το 1871 173,2 εκ. εν. λ., και το 1878 435 εκ. εν. λ. Μέχρι το 1870 εξάγεται σχεδόν όλη η παραγωγή (Κριμπάς 1934, σ. 94). Το 1856 οι καπνοκαλλιέργειες καλύπτουν 1.750 εκτάρια (παραγωγή: 1 τόνος) το 1875 4.200 εκτάρια (παραγωγή: 2,7 τόνοι) (Αργυρούδης 1934, σ. 87). Το 1835 καλύπτει η αμπελοκαλλιέργεια 900 εκτάρια, το 1861 49.200 εκτάρια και το 1887 126.000 εκτάρια. (Τσουκαλάς 1977 σ. 91). Τέλος οι ελαιώνες κάλυπταν το 1830 25.000 εκτάρια, το 1861 37.000 εκτάρια και το 1881 182.900 εκτάρια (Τσουκαλάς 1977, σ. 91).
Αυτή η διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εμπορεύσιμων και εξαγωγικών προϊόντων είχε αρχίσει ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821 (βλ. κεφ. 8.4.2). Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που στις αποφάσεις της πρώτης επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης (1822) διαβάζουμε: Η διοίκησις οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμψύχωσιν του εμπορίου και της γεωργίας εις την Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και δια να συσταθώσιν εταιρείαι γεωργική και εμπορική (παρατίθεται από τον Ευελπίδη 1934, σ. 73). Κατά τη δεκαετία του 1870 τα εξαγωγικά προϊόντα καταλάμβαναν 37% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Περισσότερο από το 50% του καλλιεργήσιμου εδάφους χρησιμοποιόταν για την παραγωγή σιτηρών. Λόγω της σχετικά χαμηλής παραγωγικότητας, η εγχώρια παραγωγή σιτηρών κάλυπτε όμως την ίδια εποχή μόλις το 1/4 της εσωτερικής κατανάλωσης. (Ζολώτας 1926, σ. 28 κ.ε.).
Όλα τα υπάρχοντα στοιχεία σχετικά με τη διαφοροποίηση των καλλιεργειών υποδεικνύουν ότι αυτή αφορούσε κατά κύριο λόγο τις μικρές καλλιέργειες και όχι τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία.
Βρισκόμαστε λοιπόν στη φάση της ραγδαίας ενσωμάτωσης της γεωργίας (των ανεξάρτητων καλλιεργητών) στις κυρίαρχες αστικές σχέσεις, μέσα από την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής (και των αγροτών) στο εμπορικό κεφάλαιο. Η παραγωγή

τείνει έτσι να εξειδικευτεί σε ένα ή δυο προϊόντα κατά περιοχή, για να πουληθεί στη συνέχεια στους εμπόρους που έχουν την έδρα τους στα μεγάλα λιμάνια ή τα αστικά κέντρα. Το εμπορικό κεφάλαιο, συγκεντρώνοντας ολόκληρη την παραγωγή των μεμονωμένων μικροκαλλιεργητών, ιδιοποιείται στην πραγματικότητα την υπερεργασία τους, αφήνοντάς τους (μέσα από την καθήλωση των τιμών), μόνο τα απαραίτητα για την απλή αναπαραγωγή της εργασιακής τους δύναμης και των μέσων παραγωγής τους. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ, για ανάλογες περιπτώσεις υπαγωγής της απλής εμπορευματικής παραγωγής στο εμπορικό κεφάλαιο: Ο έμπορος μετατρέπει τους μικρούς μαστόρους σε ενδιάμεσους κρίκους του (middlemen) ή και αγοράζει απ ευθείας από τον ατομικό παραγωγό. Ονομαστικά τον αφήνει ανεξάρτητο και αφήνει αμετάβλητο τον τρόπο παραγωγής του (...) Χωρίς να ανατρέψει τον τρόπο παραγωγής, χειροτερεύει μόνο την κατάσταση των άμεσων παραγωγών, τους μετατρέπει σε απλούς μισθωτούς εργάτες και προλετάριους, κάτω από όρους χειρότερους από εκείνους των εργατών που υπάγονται κατ ευθείαν στο κεφάλαιο, τη δε υπερεργασία τους την ιδιοποιείται πάνω στη βάση του παλιού τρόπου παραγωγής. (Μαρξ 1978-β, σ. 424-425). Πέρα βέβαια από τους εμπόρους, ένα μέρος του υπερπροιόντος ιδιοποιείται το κράτος μέσω των φόρων, ενώ ένα άλλο μέρος του περνάει στο τοκογλυφικό κεφάλαιο.

Ο αυξανόμενος εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, δηλαδή η μετατροπή των αγροτών σε απλούς εμπορευματικούς παραγωγούς, συνεπιφέρει μια αυξανόμενη ανάγκη και ζήτηση για δανειακό χρήμα. Τα "τοκογλυφικά" επιτόκια κυμαίνονται μεταξύ 20% και 24% για ενυπόθηκα δάνεια και μεταξύ 36% και 50% για προσωπικά δάνεια (Τσουκαλάς 1977, σ. 93). Το γεγονός πάντως ότι δεν παρατηρούνται μεταβολές των σχέσεων ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο -- δεν δημιουργείται ούτε ένα στρώμα αγρεργατών (το 1890 εισάγονται μάλιστα αγρεργάτες από τη Βουλγαρία, τη Σερβία και την Τουρκία), αλλά ούτε και ένα στρώμα γαιοκτημόνων-- αποδεικνύει ότι επρόκειτο για μια γρήγορα αναπτυσσόμενη και δυναμική αγροτική εμπορευματική παραγωγή, η οποία μπορούσε να αντέξει τον μεσοπρόθεσμο και κοντοπρόθεσμο τοκογλυφικό δανεισμό3.

Μια επιπλέον ένδειξη για τον δυναμισμό της αγροτικής οικονομίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1853-1856 αυξάνει η απασχόληση στον αγροτικό τομέα της οικονομίας, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, ενώ αντίθετα μειώνεται το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία, στο εμπόριο και στις μεταφορές (Παναγιωτόπουλος 1980). Βεβαίως, κατά την περίοδο 1853-1861 μειώνονται εξαιρετικά οι ρυθμοί αύξησης του ελληνικού πληθυσμού ως σύνολο, λόγω της ψηλής μετανάστευσης κατά την περίοδο αυτή (Σβορώνος 1934, σ. 224). Από τα στοιχεία της δημογραφικής εξέλιξης μπορούμε να συναγάγουμε ότι η ποσοστιαία μείωση του πληθυσμού των πόλεων μόνο εν μέρει οφείλεται σε μια αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και σε μεγαλύτερο βαθμό προκύπτει από το γεγονός ότι οι ρυθμοί μετανάστευσης του πληθυσμού των πόλεων είναι κατά την περίοδο αυτή αισθητά ψηλότεροι από τους ρυθμούς μετανάστευσης του αγροτικού πληθυσμού. Δεν θα πρέπει λοιπόν να θεωρούμε τη μετανάστευση της περιόδου που εξετάζουμε ως ένα φαινόμενο που αφορά μόνο την ελληνική ύπαιθρο.

Σε κάθε περίπτωση τα υπάρχοντα στοιχεία μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε τη θέση ότι από τη μια ο αγροτικός τομέας εξελίσσεται ραγδαία προς την απλή εμπορευματική παραγωγή και υπάγεται έτσι στις προτεραιότητες και τις λειτουργίες του εμπορικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη αυτή η ενσωμάτωση της γεωργίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή του (εμπορικού) κεφαλαίου έχει ως συνέπεια μια δυναμική

ανάπτυξή της, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Το ποσοστό του αστικού και ημιαστικού πληθυσμού (οικισμοί μεγαλύτεροι από 2.000 κατοίκους) στον συνολικό πληθυσμό μειώνεται από 26,13% το 1856 σε 25,45% το 1861, ενώ μέχρι το 1879 αυξάνει μόλις σε 28% (Σβορώνος 1934, σ. 224)4.
Ο χώρος της αγροτικής απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν είναι βέβαια ενιαίος. Αντίθετα, όπως είπαμε, ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους διαφοροποιείται σε ένα περισσότερο δυναμικό (εξαγωγικές καλλιέργειες,) κι ένα λιγότερο δυναμικό και φτωχότερο τομέα (σιτηρά και άλλα προϊόντα για την εσωτερική αγορά).
Η εξέλιξη προς την κατεύθυνση της απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν αφορά πάντως τον συνολικό αγροτικό τομέα της χώρας. Τα (έστω περιορισμένης συνολικής έκτασης) τσιφλίκια στην Αττική, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και τα Ιόνια Νησιά, αποτελούν, όπως ήδη αναφέραμε την πρώτη εξαίρεση. Με το ζήτημα των τσιφλικιών θα ασχοληθούμε όμως διεξοδικότερα στο κεφάλαιο 9.3, ακριβώς γιατί το ζήτημα αυτό τίθεται για πρώτη φορά με οξυμένη μορφή μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), όπου τα τσιφλίκια αποτελούσαν την κύρια μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο. Μια δεύτερη περιοχή διαφοροποίησης ως προς τον χώρο κυριαρχίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής αποτελούν επίσης την εποχή αυτή οι αγροτικές ζώνες στις οποίες αν και κυριαρχούν οι σχέσεις μικρής ατομικής ιδιοκτησίας στη γη, εντούτοις αυτές δεν συνδέονται με την παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων, ούτε για το εξωτερικό εμπόριο, ούτε για την εσωτερική καταναλωτική (τρόφιμα) και παραγωγική (βιομηχανικά φυτά) αγορά. Αυτές οι ως επί το πλείστον ορεινές αυτοκαταναλωτικές περιοχές συγκροτούν την "άλλη Ελλάδα", την Ελλάδα που εξαφανίζεται και της οποίας οι τελευταίοι ιππότες και ήρωες πρόκειται αργά ή γρήγορα να βρουν τον θάνατο ως επικηρυγμένοι ληστές. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας θα απαιτήσει τη σταδιακή υπαγωγή της κάθε αγροτικής περιοχής στους νόμους κίνησης του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου και συνεπώς στη συνολική κοινωνική (και όχι στην σε τοπικό επίπεδο) αναπαραγωγή.

9.2.4 Καπιταλιστική ανάπτυξη και διεθνής θέση της Ελλάδας

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1827) είχε σαν συνέπεια την καταστροφή του μεγαλύτερου αριθμού των μανιφακτουρικών επιχειρήσεων της χώρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Μοσκώφ (1974, σ. 169) η αξία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα του 1845 έφθανε μόλις στο 15% της αξίας των εγκαταστάσεων που υπήρχαν στις ίδιες περιοχές το 1820. Ακόμα κι αν η εκτίμηση αυτή μοιάζει να μην μπορεί να επαληθευτεί, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο πόλεμος είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία του πρώτου ελληνικού κράτους. Ο Μπαμπανάσης θεωρεί έτσι ότι το ελληνικό εθνικό εισόδημα το 1830 ήταν 75% του εισοδήματος των αντίστοιχων περιοχών κατά το 1820 (Μπαμπανάσης 1985, σ. 57). Τον Ιανουάριο του 1837 εκδίδεται ο πρώτος νόμος για την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας. Το 1830 αναφέρονται επτά βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολλές μανιφακτούρες που συγκεντρώνουν το 13,87% της συνολικής απασχόλησης της χώρας. Το 1846 ιδρύεται το πρώτο ατμοκίνητο μεταξουργείο. Το 1870, τους σημαντικότερους μεταποιητικούς κλάδους της χώρας αποτελούν τα ναυπηγεία και τα υφαντουργεία (Μπαμπανάσης 1985, σ. 55). Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Βερναρδάκης [1885] (1990), από τα 58.208 ιστιοφόρα συνολικής χωρητικότητας 15,5 εκατ. τόννων που κατασκευάστηκαν παγκοσμίως το 1876, τα 2.121 με συνολική χωρητικότητα 427 χιλιάδων τόννων κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα

να κατατάσσεται η χώρα στην 8η θέση παγκοσμίως στον κλάδο της ναυπηγικής (μετά την Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Νορβηγία, την Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ισπανία), υπερέχοντας έναντι χωρών όπως η Ολλανδία, η Σουηδία, η Ρωσία, η Αυστρία, το Βέλγιο κ.λπ. (Βερναρδάκης 1990, σ. 203).
Εντούτοις, οι ρυθμοί ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα, εκτός της ναυπηγικής ιστιοφόρων (που έχει, άλλωστε, περισσότερο μανιφακτουρικό και λιγότερο βιομηχανικό χαρακτήρα), παραμένουν σχετικά χαμηλοί καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε (1830-1870). Το 1867 αναφέρονται 168 βιομηχανίες με 7.300 εργαζόμενους και μια συνολική εγκατεστημένη ισχύ 292 ίππων (HP). Παράλληλα η απασχόληση στον δευτερογενή τομέα φτάνει στα τέλη της δεκαετίας του 1860 μόλις το 18,2% της συνολικής απασχόλησης (το 1830 ήταν 13,87%), μια εξέλιξη που θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με την τάση σταθεροποίησης ή και μείωσης του ποσοστού του αστικού πληθυσμού που αναφέραμε στα προηγούμενα.
Παρά αυτή τη σχετική καθυστέρηση του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1870, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί υπανάπτυκτη χώρα, όχι μόνο από την άποψη ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνία στην οποία κυριαρχούν προκαπιταλιστικά συστήματα εκμετάλλευσης, αλλά ακόμα και από την άποψη των συγκεντρωτικών δεικτών ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του P. Bairloch (παρατίθεται χωρίς χρονολογία έκδοσης από τον Μπαμπανάση 1985, σ. 59) το κατά κεφαλήν ακαθάριστο Εθνικό Προιόν της Ελλάδας έφθανε το 1860 στο 74% του αντίστοιχου ευρωπαϊκού μέσου όρου.
Η καθυστέρηση του βιομηχανικού κεφαλαίου αντισταθμίζεται την εποχή αυτή από την τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου. Πολύ περισσότερο, είναι η ανάπτυξη ακριβώς αυτών των μερίδων του κεφαλαίου, η γεωγραφική εξάπλωσή τους πολύ πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας και τέλος ο επεκτατισμός του ελληνικού κράτους σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσαν τους αποφασιστικούς παράγοντες που καθόρισαν τη σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού τομέα στο εσωτερικό της χώρας.
Το 1853 αναφέρονται 25.456 εργαζόμενοι στη βιομηχανία, 2.302 ναυτικοί και 6.260 εργαζόμενοι στο εμπόριο. Τα αντίστοιχα στοιχεία για το 1856 είναι: 22.609 (βιομηχανία), 20.700 (ναυτικοί), 6.955 (εμπόριο), για το 1861: 32.801 (βιομηχανία), 19.303 (ναυτικοί), 10.245 (εμπόριο) και για το 1870: 48.128 (βιομηχανία), 25.178 (ναυτικοί), 18.952 (εμπόριο). Στη στατιστική του 1870 αναφέρονται επιπλέον και 28.000 εργάτες (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 146)5.
Με εξαίρεση τα στοιχεία του 1853, μόλις το 1870 ξεπερνάει λοιπόν η απασχόληση στη βιομηχανία την απασχόληση στους άλλους δυο μη αγροτικούς κλάδους μαζί. Από το 1861 παρατηρείται μια σταδιακή μείωση του αριθμού των ναυτικών, ενώ ταυτόχρονα αυξάνει το ειδικό βάρος του εμπορίου και των μεταφορών στο εσωτερικό του λεγόμενου τριτογενή τομέα. Η συμμετοχή του εμπορίου και των μεταφορών στον τομέα των Υπηρεσιών αυξάνει από 38% το 1861 σε 42% το 1870 (το 1907 είναι 52% και το 1920 55%), ενώ η συμμετοχή της κρατικής Διοίκησης μειώνεται αντίστοιχα από 27% (το 1861) σε 23% (το 1870). Τις εξελίξεις αυτές θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε στα επόμενα.
Στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ολοκληρώνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στο εμπορικό και το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Οι εφοπλιστές ασχολούνται όλο και περισσότερο με μεταφορές εμπορευμάτων στον ευρύτερο μεσογειακό και ευρωπαϊκό χώρο, δηλαδή διεθνοποιούν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα που εκτείνεται πλέον πολύ πέρα από τα όρια του ελληνικού

κοινωνικού σχηματισμού και του εξωτερικού εμπορίου της χώρας. Οι έδρες του εξωτερικού εμπορίου είναι τα εξαγωγικά και αντίστοιχα τα εισαγωγικά λιμάνια της χώρας. Οι εξαγωγές αποτελούνται κυρίως από αγροτικά προϊόντα, αλλά και από νήματα, σαπούνι, πρώτες ύλες, βλ. αναλυτικά Βερναρδάκης 1990), τα οποία συγκεντρώνονται στα εξαγωγικά λιμάνια, ενώ οι εισαγωγές αφορούν κυρίως είδη μαζικής κατανάλωσης και η αξία τους είναι σχεδόν διπλάσια από την αξία των εξαγωγών. Οι διακυμάνσεις και ακόμα περισσότερο η διαφοροποίηση και αύξηση της εξωτερικής ζήτησης για αγροτικά προϊόντα επιταχύνει την υπαγωγή των ατομικών μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο πιέζει μέσα από την οικονομική του ηγεμονία και τις προσβάσεις του στην κρατική πολιτική εξουσία για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την επέκταση των εξαγωγικών καλλιεργειών.

Το ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας ισοσκελίζεται κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ από τις μεταβιβαστικές εισροές συναλλάγματος (πληρωμές) που προέρχονται από τους Έλληνες (μετανάστες) του εξωτερικού και σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό από τα έσοδα της ναυτιλίας (τα οποία, φυσικά από οικονομική άποψη έχουν τον χαρακτήρα εξαγωγών εμπορευμάτων και υπηρεσιών και όχι τον χαρακτήρα μεταβιβαστικών πληρωμών). Μόνο δευτερευόντως ισοσκελίζεται το ισοζύγιο πληρωμών με προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

Το εφοπλιστικό και το εμπορικό κεφάλαιο αποτελούν λοιπόν κατά την πρώτη αυτή περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους τις κυρίαρχες μερίδες της άρχουσας αστικής τάξης. Η ανάπτυξή τους ευνοήθηκε επιπλέον από το γεγονός ότι οι καταστροφές που υπέστησαν τα κεφάλαια αυτά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν σημαντικά μικρότερες από εκείνες της μανιφακτούρας, της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας.

Σε σύγκριση λοιπόν με την πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία ο ετήσιος όγκος του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου έχει τριπλασιαστεί το 1861-65 και έχει πενταπλασιαστεί το 1866-70 (Τσουκαλάς 1981, σ. 215).

Ακόμα σημαντικόερη υπήρξε όμως η ανάπτυξη του εφοπλιστικού κεφαλαίου. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου ήταν 153.000 τόν. πριν από την Επανάσταση, 85.502 τόν. το 1838, 268.800 τόν. το 1858, 330.000 τόν. το 1866 και 404.000 τόν. το 1870. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου μειώνεται όμως σε 262.032 τόν. το 1875, λόγω της εισαγωγής των ατμοπλοίων στην ελληνική ναυτιλία (Σβορώνος 1976, σ. 90 και Παππάς 1934, σ. 201). Το 1870 η Ελλάδα ήταν η πέμπτη ναυτική δύναμη στον κόσμο σε σχέση με τον πληθυσμό της (Τσουκαλάς 1977, σ. 330). Η ελληνική ναυτιλία συγκεντρώνεται από το 1850 και μετά πρώτα στη Σύρο και αργότερα στον Πειραιά. Την ίδια περίοδο η Σύρος συγκεντρώνει περισσότερες από τις μισές ναυπηγήσεις πλοίων στην Ελλάδα. Το 1846 ναυπηγήθηκαν στη Σύρο 250-270 πλοία (Τσουκαλάς 1971, σ. 214).

Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου διαπλέκεται, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, με την ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος και του τραπεζικού κεφαλαίου. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, που στην πρώτη της μορφή ιδρύεται το 1828 και θεσμοθετείται τελικά ως η Τράπεζα με το αποκλειστικό προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων το 1841 (Μάουρερ 1976, σ. 356 επ., Ξιφαράς 1992, σ. 46 επ. και σ. 137 επ.), χρηματοδοτεί αυτές τις γρήγορα αναπτυσσόμενες κεφαλαιακές μερίδες. Η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων εξαπλασιάζεται έτσι κατά την περίοδο 1855-1865, σε σχέση με τη δεκαετία 1845-1855. Οι τραπεζικές πιστώσεις τετραπλασιάζονται μετά το 1860. Περισσότερες από 95% από τις πιστώσεις αυτές απορροφώνται στις τέσσερις πόλεις που αποτελούν την έδρα των

κυρίαρχων εμπορικών και εφοπλιστικών μερίδων της εποχής: στη Σύρο, την Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα (Τσουκαλάς 1981, σ. 235 κ.ε.).
Το πιστωτικό σύστημα αποτέλεσε τον ένα άξονα στο οποίο στηρίχθηκε η καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας, ενώ τον δεύτερο και σημαντικότερο άξονα αποτέλεσε η οικονομική πολιτική του κράτους, και ιδιαίτερα το δημοσιονομικό της σκέλος. Στο πλαίσιο της συνοπτικής παρουσίασης που επιχειρούμε εδώ, υιοθετούμε και μεταφέρουμε τα συμπεράσματα, σχετικά με την κρατική οικονομική πολιτική, του Δημήτρη Ξιφαρά (1992, σ. 167-68): "Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της δημοσιονομικής πολιτικής του ελληνικού κράτους είναι η ιδιαίτερα προνομιακή μεταχείριση που επιφυλάσσει στην κυρίαρχη, κοινωνικά και οικονομικά, ομάδα. Η κοινωνική τάξη που περιλαμβάνει τους εκπροσώπους του εμπορίου και της ναυτιλίας ενισχύει τη θέση της στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και μέσα από την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση (...) Το καθεστώς της προνομιακής δημοσιονομικής μεταχείρισης αποτελεί ανάμεσα στ' άλλα μια ακόμα απόδειξη του πραγματικού χαρακτήρα του κράτους. Πρόκειται για ένα αστικό κράτος (...), στα πλαίσια του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού η λειτουργία του κράτους και τα αντικειμενικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης συμπίπτουν. Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά τον τρόπο κατανομής των κρατικών δαπανών (...) [μέσω του οποίου οικοδομείται] ένας διοικητικός μηχανισμός ικανός να ανταποκριθεί στα πρότυπα οργάνωσης του σύγχρονου κράτους της εποχής (...) Το τρίτο και τελευταίο συμπέρασμα σχετίζεται με την προσπάθεια του κράτους να ενισχύσει τη δημιουργία των γενικών υλικών όρων της παραγωγής (...) Θεσμοθετεί ειδικούς νόμους που του επιτρέπουν να προχωρήσει στην κατασκευή δημοσίων έργων μεγάλου κόστους, κατασκευάζει κάποια από αυτά με αποκλειστικά κρατικές πιστώσεις, προσπαθεί να κινητοποιήσει τις ιδιωτικές δυνάμεις με όποια μέσα διαθέτει".
Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα που προέκυψαν από τον "εμπορο-εφοπλιστικό" χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή από την μεγάλη ανάπτυξη, σε διεθνή σύγκριση, του εμπορικού και κυρίως του εφοπλιστικού κεφαλαίου, αλλά και του κεφαλαίου των Ελλήνων του εξωτερικού, ήταν το μεταναστευτικό ρεύμα που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή από την Ελλάδα προς τον Ανατολικομεσογειακό χώρο και τα Βαλκάνια. Πρόκειται, όπως θα δούμε, για μια επέκταση της ελληνικής επιρροής, που από τη γέννησή της είχε ένα ιδιότυπο αποικιοκρατικό περιεχόμενο.
Στα μέσα του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία ελέγχει περισσότερες από της μισές θαλάσσιες μεταφορές από και προς τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.λπ.). Στον Δούναβη η ελληνική σημαία ήταν η δεύτερη μετά την αγγλική. Στην Κριμαία και στα λιμάνια της Αζοφικής θάλασσας κατείχε ο ελληνικός εμπορικός στόλος την πρώτη θέση6.
Αυτή η οικονομική ηγεμονία του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου στην περιοχή ακολουθείται από το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Νότιας Ρωσίας και της Αιγύπτου και διαπλέκεται με την επίσης ηγεμονική παρουσία σε όλες αυτές τις περιοχές καπιταλιστικών (εμπορικών και βιομηχανικών) επιχειρήσεων που ανήκαν σε Έλληνες. Οι περισσότεροι μετανάστες απασχολούνται στις επιχειρήσεις των Ελλήνων καπιταλιστών του εξωτερικού. Οι υπόλοιποι εκμεταλλεύονται απλώς τις δυνατότητες που δημιουργεί η ηγεμονική παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στις περιοχές αυτές. Πρόκειται λοιπόν για μια μετανάστευση που παρακολουθεί και συνυφαίνεται με την επέκταση του ελληνικού κεφαλαίου στον Νοτιο-Ανατολικό Ευρωπαϊκό χώρο.

(Αναλυτικά για το μεταναστευτικό ρεύμα βλ. Τσουκαλάς 1977, σ. 97-155 και 269-371).
Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Ανάλογη είναι η εξέλιξη των ελληνικών μειονοτήτων στη Ρουμανία, τη Νότια Ρωσία και την Αίγυπτο, παρ ότι βέβαια στις περιοχές αυτές έχουμε να κάνουμε με πολύ μικρότερα ποσοστά Ελλήνων στον συνολικό πληθυσμό. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου.
Αυτό που όμως έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι ο αριθμός των Ελλήνων του εξωτερικού αλλά ο οικονομικός (και κατ επέκταση διεθνοπολιτικός) ρόλος που έπαιζαν οι ελληνικές μειονοτικές κοινότητες στον ανατολικοευρωπαϊκό και βορειοαφρικανικό χώρο: Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες έλεγχαν περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής (ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, όχι μόνο των περιοχών όπου ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο) και περισσότερο από το 50% του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα στα χέρια των Τούρκων βρίσκεται μόνο το 15% της βιομηχανικής παραγωγής της Αυτοκρατορίας, ενώ από το υπόλοιπο που δεν ελεγχόταν από τους Έλληνες, περισσότερο από το 15% ήταν στα χέρια των Αρμενίων, το 5% ελεγχόταν από τους Εβραίους και το 10% από άλλες εθνικές μειονότητες.
Στην Αίγυπτο οι Έλληνες έλεγχαν πάνω από 50% των εξαγωγών βαμβακιού και τσιγάρων (δηλαδή πάνω από 25% των συνολικών εξαγωγών της χώρας) και τη δεύτερη σε μέγεθος αιγυπτιακή τράπεζα (την Ango-Egyptian Bank). Στη μεγαλύτερη αιγυπτιακή τράπεζα της εποχής (την National Bank) οι Έλληνες διατηρούν μια ιδιαίτερα σημαντική συμμετοχή. Μετά το 1890 οι ελληνικές τράπεζες ιδρύουν αρκετά υποκαταστήματα στην Αίγυπτο. Παράλληλα, η πλειοψηφία των "τοκογλύφων" και περισσότεροι από το 1/4 των επιστημόνων της Αιγύπτου (γιατροί, δικηγόροι, δικαστές κ.λπ.) είναι την ίδια εποχή Έλληνες. Η σημασία αυτών των ποσοστών γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπόψη ότι η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου, παρ ότι ήταν η πολυαριθμότερη κοινότητα ξένων στη χώρα, δεν ξεπέρασε ποτέ μέχρι το 1880 τα 30.000 άτομα.
Στη Ρωσία και τη Ρουμανία βρίσκεται στα χέρια Ελλήνων εμπόρων το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών δημητριακών, που, για την περίπτωση της Ρωσίας, αποτελούσαν στα μέσα της δεκαετίας του 1830 το 15% και το 1870 το 31% των συνολικών εξαγωγών της χώρας (Τσουκαλάς 1977 σ. 320 κ.ε.).7
Οι Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού δεν θα πρέπει να θεωρηθούν απλά και μόνο ως τμήμα της αστικής τάξης της χώρας όπου βρισκόταν επενδυμένο το κεφάλαιό τους. Για λόγους που ανάγονται τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, οι Έλληνες κεφαλαιοκράτες του εξωτερικού αποτελούσαν ταυτόχρονα έκφραση ενός ειδικού επεκτατισμού του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού: Ήδη αναφέραμε τη στενή σχέση ανάμεσα στο ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο και τους καπιταλιστές του εξωτερικού, αλλά και ανάμεσα σε αυτούς τους τελευταίους και τον πληθυσμό της Ελλάδας (μεταναστευτικό κύμα). Εδώ μπορούμε κατ αρχήν να προσθέσουμε την εισαγωγή κεφαλαίων ή τις μεταβιβαστικές πληρωμές των μεταναστών προς την Ελλάδα.
Εκείνο όμως που αποτελεί τον αποφασιστικότερο παράγοντα διαπλοκής του ελληνικού κεφαλαίου και των ελληνικών πληθυσμών του εξωτερικού με το ελληνικό κράτος, είναι η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους σε όλες εκείνες τις περιοχές όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική

οικονομική και κοινωνική θέση. Η πολιτική αυτή προοπτική είχε από τη μια ως αναγκαίο συμπλήρωμά της την ιδεολογία του επεκτατικού σωβινισμού (τη Μεγάλη Ιδέα), ενώ από την άλλη συνδεόταν με μια σειρά οικονομικές λειτουργίες που πρόσδεναν ή έστω συνέδεαν στενά το ελληνικό κεφάλαιο και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού με τη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού αποτελούν έτσι τους "προπομπούς" και τους "πρεσβευτές" του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους. Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν άλλωστε η προυπόθεση για τη σταθεροποίηση και "ανύψωση" της (οικονομικής) κυριαρχίας τους σε πραγματική (πολιτική) εξουσία.
Οι Έλληνες του εξωτερικού δεν ενσωματώνονται λοιπόν στις κοινωνίες που ζουν, αλλά σχηματίζουν σχετικά απομονωμένες και αυτοαναπαραγόμενες κοινότητες με δικούς τους σχολικούς, θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και ως ένα βαθμό πολιτικούς μηχανικούς, σε στενή σύνδεση και αλληλοκαθορισμό με τις διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες του εξωτερικού σπουδάζουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύονται και σε σημαντικούς χρηματοδότες της ελληνικής εκπαίδευσης (Ανδρέου 1987). Στηρίζουν ως ένα βαθμό την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο στην ύπαρξη του ελληνικού κράτους (και στη διπλωματία του) επενδύοντας ταυτόχρονα σε ντόπια έργα υποδομής, αλλά και στην ελληνική πολιτική. Χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας: Με παρότρυνση της ελληνικής κυβέρνησης, Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού αγόρασαν ένα μεγάλο μέρος από αυτά τα τσιφλίκια, διευκολύνοντας έτσι την ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881.
Μέσα από τη στενή τους σύνδεση με την ελληνική κοινωνία και με βάση την ηγεμονική οικονομική τους θέση στον βαλκανικό, μικρασιατικό και μεσογειακό χώρο, οι Έλληνες καπιταλιστές και οι ελληνικές κοινότητες της διασποράς αποτελούσαν την ουσιαστική υλική προυπόθεση της επεκτατικής πολιτικής και ιδεολογίας του ελληνικού κράτους.
Η Μεγάλη Ιδέα δεν αποτελούσε με άλλα λόγια μια ρομαντική ουτοπία της εξωτερικής πολιτικής του πρώτου νεοελληνικού κράτους, ούτε πολύ περισσότερο ένα ιδεολογικό προκάλυμμα για να συγκαλυφθεί ο "προκαπιταλιστικός" χαρακτήρας ή η "εξάρτηση" της ελληνικής κοινωνίας. Σε μια εποχή ραγδαίων εδαφικών αναδιατάξεων και εθνικής επέκτασης ή "αφύπνισης", η Μεγάλη Ιδέα διεκδικεί για την Ελλάδα όλες εκείνες τις περιοχές στις οποίες το ελληνικό κεφάλαιο και οι ελληνικές κοινότητες αποτελούσαν ή μπορούσαν να αποτελέσουν το οικονομικά (αλλά και κοινωνικά και πολιτιστικά) κυρίαρχο στοιχείο. Το κύριο σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η δημιουργία μιας Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των τριών Ηπείρων, η οποία "με κέντρον την Κωνσταντινούπολιν, θα περιελάμβανεν απάσας τας υπό ορθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινάς και είτε τουρκικάς επαρχίας, από του Δουνάβεως μέχρι του Λιβυκού πελάγους και από του Ιονίου και του Αδρία μέχρι των παραλίων της Συρίας και του Ευξείνου (Χ. Δασκαλάκις 1934, σ. 758). Χαρακτηριστικό για τη δύναμη της πειθούς αυτού του εθνικιστικού οράματος είναι το ότι "ότε επί Όθωνος, μεταφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτουν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωτευούση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα, καθ ην κέντρον του Ελληνικού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις (Χ. Δασκαλάκις 1934, σ. 758).

Η ουτοπική πλευρά αυτής της επεκτατικής στρατηγικής βρίσκεται χωρίς άλλο στο γεγονός ότι η πολιτική και στρατιωτική ισχύς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να κάνει πραγματικότητα μια τέτοιας έκτασης επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη, οι υλικές προυποθέσεις για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν ευθύς εξαρχής υπαρκτές και συντηρήθηκαν από τη Μεγάλη Ιδέα για έναν ολόκληρο αιώνα, μέχρι τη στρατιωτική συντριβή του ελληνικού ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού στον ποταμό Σαγγάριο της τουρκικής Ανατολίας (βλ. 9.4).
Δεν θα πρέπει λοιπόν να υποτιμάμε την εσωτερική συνοχή της Μεγάλης Ιδέας: Το ελληνικό κεφάλαιο εκτείνεται να κυριαρχεί σε όλες σχεδόν τις διεκδικούμενες περιοχές, υποστηριζόμενο από τις ανθούσες εκεί ελληνικές μειονότητες. Οι εθνικοί διανοούμενοι και ιστορικοί "αποδεικνύουν" την ιστορική "συνέχεια" και την (δια μέσου των αιώνων) "ελληνικότητα" των εδαφών αυτών. Δεν μένει παρά να ακολουθήσει η ελληνική σημαία: Κεφάλαιο-Έθνος-Κράτος αποτελούν απλώς διαφορετικές πλευρές μιας και της αυτής ταξικής κυριαρχίας.
Η αστάθεια της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας ανανέωνε διαρκώς τα οράματα του ελληνικού επεκτατισμού, παρά την περιορισμένη πολιτικοστρατιωτική εμβέλεια του ελληνικού κράτους. Μέχρι περίπου το 1860 η Αθήνα ήταν κέντρο χρηματοδότησης και επιτελικού σχεδιασμού όχι μόνο για πολλά κινήματα ή αντίστοιχες απόπειρες που στρέφονταν ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (το πιο γνωστό είναι χωρίς άλλο το κίνημα του αλβανικής καταγωγής Μεχμέτ Καπλάν στις αρχές της δεκαετίας του 1860), αλλά και για αντίστοιχες κινήσεις που εντάσσονταν στο ιταλικό εθνικό κίνημα του Risorgimento.
Θα αναφερθούμε εδώ σύντομα σε ορισμένα γνωστά στοιχεία σχετικά με τις σχέσει τις Ελλάδας με το κίνημα για την ιταλική ενοποίηση, ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της διεθνοπολιτικής συγκυρίας κατά την εποχή αυτήν. Ένας από τους αρχηγούς του κινήματος του Risorgimento ο Giuseppe Mazzini επιδιώξει το 1859, χωρίς όμως επιτυχία, να εξασφαλίσει από Έλληνες εμπόρους ένα δάνειο 2.000-3.000 Λιρών Στερλινών. Την ίδια χρονιά διεξάγεται όμως στην Αθήνα έρανος υπέρ της ιταλικής ανεξαρτησίας. Ηγετικοί πολιτικοί κύκλοι και προσωπικότητες της Ελλάδας βρίσκονται μέχρι το 1862 σε επαφή με τον Γκαριμπάλντι, για την αναζήτηση μιας κοινής λύσης στο εθνικό ζήτημα της Ευρώπης. Ένα από τα σχέδια που προτείνονταν ήταν να επιχειρήσει ο Γκαριμπάλντι μια εκστρατεία στα Βαλκάνια, ώστε να επιταχύνει την απελευθέρωσή τους από τον Οθωμανικό ζυγό.
Την ίδια εποχή Έλληνες εθελοντές παίρνουν μέρος όχι μόνο στην εκστρατεία του Γκαριμπάλντι στη Σικελία το 1860, αλλά και στον Κριμαικό Πόλεμο με το μέρος των Ρώσων, στον Πρωσο-γαλλικό πόλεμο με το μέρος των Γάλλων (1870-71), στην επανάσταση της Ερζεγοβίνης το 1875 κ.λπ. (Λιάκος 1986).
Σε μια εποχή λοιπόν που μετασχηματιζόταν ραγδαία ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης, η Μεγάλη Ιδέα δεν έμοιαζε να αποτελεί παραφωνία: εξέφραζε αντίθετα από τη μια μεριά την πραγματικότητα του ιδιότυπου επεκτατισμού του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια, τη Μικρά Ασία και τη Βόρειο Αφρική, ενώ από την άλλη μεριά ήταν το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους (και της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης).
Η Μεγάλη Ιδέα μπαίνει στην πρώτη της μεγάλη δοκιμασία, στην ουσία δέχεται την πρώτη της μεγάλη ήττα, στα μέσα του 19ου αιώνα. Η άνοδος των βαλκανικών εθνικών κινημάτων και η υποστήριξη που βρήκαν αυτά από τη Ρωσία στο πλαίσιο της στρατηγικής της του πανσλαβισμού από τη μια μεριά και η ανάπτυξη του ρωσικού και ρουμανικού καπιταλισμού από την άλλη (που συνέπειά της ήταν η

σταδιακή εκτόπιση, μέχρι το 1880, του ελληνικού κεφαλαίου από την περιοχή) μετέβαλαν την Μεγάλη Ιδέα, στην αρχική τουλάχιστον μορφή της, σε όνειρο του παρελθόντος. Μετά το τέλος του Κριμαικού Πολέμου δεν μπορεί να γίνει πια λόγος για μια ελληνική επέκταση στα Βαλκάνια μέχρι τον Δούναβη (βλ και 9.2.1). Πολύ περισσότερο, που η ανεξαρτοποίηση της βουλγαρικής Εκκλησίας (βουλγαρική Εξαρχία) από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (1870) έκανε στους Έλληνες σαφές ότι κινδύνευαν να χάσουν (τις ελπίδες τους ότι θα επεκταθούν και σε) περιοχές των Βαλκανίων πολύ νοτιότερα από τον Δούναβη και πρώτα απ όλα τη Μακεδονία. Όσο κι αν γεγονότα όπως η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων το 1864, η κρητική επανάσταση του 1866 και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 αναπτερώνουν προσωρινά τις ελπίδες της Μεγάλης Ιδέας, έστω και σε μια λιγότερο μεγαλόπνοη βάση, εντούτοις, από τα μέσα του αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός και η αντίστοιχη επεκτατική ιδεολογία και πολιτική στρατηγική που τον συνοδεύει βρίσκονται σε κρίση. Σε μακροπρόθεσμη βάση, δηλαδή, οι εξελίξεις στα Βαλκάνια είναι περισσότερο αποθαρρυντικές παρά ενθαρρυντικές, έτσι που η αγγλική προσάρτηση της Αιγύπτου, που έβαλε τέρμα σε οποιαδήποτε σκέψη για μια ελληνική πολιτική επικυριαρχία στα βορειοαφρικανικά παράλια, δεν αποτέλεσε άξιο λόγου ζήτημα. Βεβαίως, μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου εξακολούθησε να αποτελεί ένα οικονομικά και κοινωνικά κυρίαρχο στοιχείο.

Η κρίση της Μεγάλης Ιδέας οξύνεται επίσης και από τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Σουλτάνος μετά τον Κριμαικό Πόλεμο (τις λεγόμενες μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάν και το Χάτι Χουμαγιούν, βλ. Βερέμης 1986, σ. 19 κ.ε.), με τις οποίες αναγνωρίζονται ίσα δικαιώματα για όλους τους πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κατάργηση της διάκρισης σε πιστούς και άπιστους). Σκοπός των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν να ενσωματωθούν στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας οι εθνικές (χριστιανικές) μειονότητες στις οποίες, σχεδόν αποκλειστικά, ανήκαν όχι μόνο οι καπιταλιστικές αλλά και οι κάθε είδους φορείς των νέων (καπιταλιστικών) σχέσεων (επιστήμονες, τεχνικοί, εμπορευόμενοι κάθε κατηγορίας, αλλά ακόμα και εργάτες). Αρχικά οι μεταρρυθμίσεις αυτές καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια κάποια συμφιλίωση των ελληνικών μειονοτήτων με το οθωμανικό καθεστώς (Βερέμης 1986, σ. 19 κ.ε.). Εντούτοις, όπως θα δούμε και στα επόμενα, η αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμίσεων αυτών υπονομεύεται, σε ό,τι αφορά κατ αρχήν το ελληνικό στοιχείο, τόσο από τον ελληνικό εθνικισμό και τη σύνδεση των ελληνικών μειονοτήτων της Αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος και την εξωτερική του πολιτική, όσο και κυρίως από τον ανερχόμενο τουρκικό εθνικισμό, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά. Ο τουρκικός εθνικισμός αντιστρατευόταν αντικειμενικά τις μεταρρυθμίσεις αυτές, παρά το ότι μέσα από τις μεταρρυθμίσεις επιδιωκόταν η καπιταλιστική ανάπτυξη, γιατί κύριο μέλημά του ήταν να μετασχηματίσει τους Μωαμεθανούς της Αυτοκρατορίας σε Τούρκους, να αναπτύξει δηλαδή την εθνική τους συνείδηση και να τους διαχωρίσει έτσι από τους "ξένους", που έλεγχαν τον "εθνικό" πλούτο "τους". Στα ζητήματα αυτά όμως θα επανέλθουμε, όταν θα εξετάσουμε την περίοδο των πολέμων και της ελληνικής εδαφικής επέκτασης (1909-1922). Εδώ μπορούμε να συνοψίσουμε ορισμένα από τα βασικά μας συμπεράσματα:

Τα δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μέχρι τη δεκαετία του 1870, δηλαδή η σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού καπιταλισμού, η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα των αγροτικών μικροκαλλιεργειών, η υπαγωγή αυτών των ανεξάρτητων αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο, η μεγάλη

ανάπτυξη και ο δυναμισμός του εμπορικού και ιδίως του εφοπλιστικού κεφαλαίου, η διεθνοποίηση του τελευταίου, η απουσία προκαταπιταλιστικών συστημάτων εκμετάλλευση και δομών εξουσίας κ.λπ., καθορίζονται την εποχή αυτή σε μεγάλο βαθμό από τον ρόλο που παίζει ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και το ελληνικό κεφάλαιο στο πλέγμα των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων. Όχι φυσικά με την έννοια ότι ο "παγκόσμιος καπιταλισμός" υπαγορεύει στην (κάθε) χώρα τον τύπο της ανάπτυξης που θα ακολουθήσει, αλλά με την έννοια ότι η ιστορική συγκρότηση του ελληνικού κράτους και κεφαλαίου αναδείκνυε τις διεθνοπολιτικές και διεθνοοικονομικές σχέσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως τους σημαντικότερους "εξωτερικούς προσδιορισμούς" της κεφαλαιακής σχέσης και της καπιταλιστικής ανάπτυξης (βλ. κεφ. 7.3).
Ο ψηλός βαθμός ενσωμάτωσης του ελληνικού κράτους στο διεθνές σύστημα (μεγάλη έκταση και συνεχής ενίσχυση των εξαγωγικών καλλιεργειών, εξωτερικό εμπόριο, εφοπλισμός, παροικιακό φαινόμενο) δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση αποτέλεσμα της αποικιακής εκμετάλλευσης της χώρας από τις μεγάλες Δυνάμεις, ούτε πρόκειται από τον περιφερειακό χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Αντίθετα, ο ψηλός βαθμός διεθνοποίησης είναι το αποτέλεσμα από τη μια μεριά της ψηλής ανάπτυξης και των τάσεων επέκτασης των ιστορικά πρώτων μορφών του κεφαλαίου (εμπορικό κεφάλαιο), και από την άλλη συνδέεται με την πρώιμη ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού και την επεκτατική πολιτική στρατηγική που αυτή η πρώιμη ανάπτυξη διαμόρφωσε και σταθεροποίησε. Αυτή η διεθνής θέση και λειτοουργία της Ελλάδας ευνοούσε εντούτοις, τη διατήρηση της κυριαρχίας του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου και επιβράδυνε το πέρασμα στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Όσο καιρό ευρύτατες περιοχές των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας εξακολουθούσαν να θεωρούνται ως η Ελλάδα που σύντομα θα απελευθερωθεί από τον ξένο ζυγό (και αυτό συνέβαινε μέχρι το 1922 στη βάση υλικών όρων και προυποθέσεων όχι μόνο ιδεολογικών, όμως συχνά γράφεται, αλλά και οικονομικών και κοινωνικών και πληθυσμιακών) δεν υπήρχε κανένας πειστικός λόγος (δηλαδή δεν υπήρχαν οι υλικές προυποθέσεις) για να αναδιπλωθεί το έθνος στα σύνορα του κράτους, για να πάψει η σχέση με το εξωτερικό και ο επεκτατισμός να αποτελεί την κρίσιμη πολιτική και οικονομική προτεραιότητα του ελληνικού κράτους και κεφαλαίου.
Στην Ελλάδα της περιόδου 1830-1870 δεν έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια κοινωνική και οικονομική δομή που αντιστρατεύεται τη βιομηχανική-καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, αλλά με μια "υπαγωγή" της εσωτερικής κοινωνικής δυναμικής στην προοπτική και τη δυναμική της εδαφικής επέκτασης. Αυτό άλλωστε θα μας αποκαλύψει και η αμέσως επόμενη ιστορική περίοδος. Από το 1860 και μετά, η μόνιμη κρίση των υλικών προυποθέσεων του ελληνικού επεκτατισμού, αλλά και μια σειρά άλλοι παράγοντες, όπως η διεθνοποίηση του βιομηχανικού κεφαλαίου, η Μεγάλη Ύφεση και η κρίση του διεθνούς εμπορίου του συνδέεται μαζί της κ.λπ., έχουν ως αποτέλεσμα τον σταδιακό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, προς την κατεύθυνση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Για μια ακόμα φορά ο εμπορικός καπιταλισμός θα λειτουργήσει ως προυπόθεση για το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Όπως σημείωνε ο Α. Ν. Βερναρδάκης το 1879: "Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, Γ.Μ.] (...) η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς

προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω (...) Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν (...) ο δε Έλλην ζη και ενδιαιτάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας (...) Έθνος (...) κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7.300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξ ων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,8 εκατομ. δρ., τοιούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού" (Βερναρδάκης 1990, σ. 316).

9.2.5 Καπιταλιστική ανάπτυξη και απολογητική ιδεολογία

Η σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού καπιταλισμού μέχρι τη δεκαετία του 1870 επιτρέπει σε όλους τους απολογητές της καπιταλιστικής "ευημερίας" και της "οικονομικής ανάπτυξης" να ανακαλύψουν τις ρίζες της "ελληνικής κακοδαιμονίας": Ο "μη παραγωγικός" προσανατολισμός των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης, ο "μεταπρατικός" χαρακτήρας του ελληνικού κεφαλαίου (λόγω φυσικά της "εξάρτησής" του από τους ξένους), η "απροθυμία" τελικά των αστών να προωθήσουν την "ανάπτυξη του τόπου" εξηγούν, σύμφωνα με την απολογητική ιδεολογία, την απόκλιση της ελληνικής κοινωνίας από το (αστικό) πρότυπο της "ανάπτυξης-ανεξαρτησίας-κοινωνικής συναίνεσης".
Για να στηρίξουν την αντίληψή τους αυτή οι απολογητές χρησιμοποιούν ένα απλούστατο επιχείρημα: Τόσο το εμπορικό όσο και το εφοπλιστικό κεφάλαιο αποτελούν μη παραγωγικές, ή και μεταπρατικές μορφές κεφαλαίου. Η απλή αυτή σκέψη ανοίγει το δρόμο σε κάθε είδους ιδεολογικό νεωτερισμό: Και αν ακόμα το σωρευόμενο (!!!, Γ.Μ.) κεφάλαιο δεν αποθησαυρίζεται αλλά επενδύεται, μια επανεπένδυση στον εμπορικό τομέα δεν αποτελεί εξέλιξη που να υπερβαίνει τις συνθήκες προκαπιταλισμού (!!!, Γ.Μ.), αλλά μια ποσοτική αλλαγή μέσα στον ίδιο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μεταβολή και κυριαρχία ενός νέου τρόπου παραγωγής επέρχεται όχι όταν ο σωρευόμενος πλούτος απλώς επενδυθεί, αλλά όταν επενδυθεί στη βιομηχανία (Δερτιλής, 1985, σ. 94). Και ο ίδιος συγγραφέας καταλήγει: Σε αυτή τη συγκεκριμένη κοινωνία, ο κυριαρχικός τρόπος παραγωγής μπορεί να ονομαστεί, με πολλές έστω επιφυλάξεις, εμπορικός ή μεταπρατικός προκαπιταλισμός (Δερτιλής, 1985, σ. 102).
Ορισμένοι άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι υφίσταται μια ριζική διαφοροποίηση ανάμεσα στο εφοπλιστικό και το εμπορικό κεφάλαιο. Έτσι από τη μια θεωρούν το εμπορικό κεφάλαιο ως μη παραγωγικό, ενώ από την άλλη διατείνονται ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο (ανεξάρτητα από το αν είναι παραγωγικό ή μη παραγωγικό) δεν εντάσσεται στο ελληνικό κεφάλαιο, αλλά απλώς αποτελεί μια μερίδα του διεθνούς κεφαλαίου, την οποία δεν θα πρέπει να καταχωρούμε στην ελληνική αστική τάξη. Την επιχειρηματολογία αυτή αναπτύσσει για παράδειγμα ο Τσουκαλάς (1981, σσ. 221-224), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο μη εθνικός χαρακτήρας του ελληνικού εμπορικού στόλου προκύπτει από το γεγονός ότι το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος των κερδοφόρων δραστηριοτήτων του ελληνικού εμπορικού ναυτικού αναπτύσσεται έξω από τον γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο του ελληνικού βασιλείου (Τσουκαλάς 1981, σ. 233)8.
Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε, με βάση τη θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε, ότι οι επιχειρηματολογίες που μόλις περιγράψαμε αποτελούν απλώς ιδεολογικές αντιστροφές των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων, τις οποίες

προσπαθούν, υποτίθεται, να ερμηνεύσουν. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γιώργος Σταμάτης (1986 α), ο ισχυρισμός ότι το εμπορικό κεφάλαιο ή και το εφοπλιστικό κεφάλαιο αποτελούν μορφές μη παραγωγικού, μεταπρατικού κεφαλαίου αποτελεί μια ανιστόρητη επανέκδοση της κριτικής που είχε αναπτυχθεί στην Αγγλία γύρω στα 1830 ενάντια στους middlemen, ενάντια δηλαδή στις υπάρχουσες τότε μορφές τυπικής απλώς υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, για να υποστηριχθεί ακριβώς (με την κριτική αυτή) ο ανερχόμενος βιομηχανικός καπιταλισμός. Όμως το ελληνικό εμπορικό (και οπωσδήποτε το εφοπλιστικό) κεφάλαιο του 19ου αιώνα δεν βασιζόταν απλώς στην τυπική υπαγωγής της εργασίας, στηριζόταν στην ουσιαστική υπαγωγή της (παραγωγικής) εργασίας των μισθωτών εμπορουπαλλήλων, αποοθηκαρίων, εργατών μεταφοράς κ.λπ. (ή στην περίπτωση του εφοπλιστικού κεφαλαίου των ναυτεργατών) και λειτουργούσε έτσι ως παραγωγικό κεφάλαιο, ως κεφάλαιο που παράγει υπεραξία.

Στα ζητήματα αυτά η μαρξιστική θεωρία είναι κατηγορηματική: "Μια που ο άμεσος σκοπός και το βασικό προιόν της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η υπεραξία (...) ο εργάτης είναι παραγωγικός όταν επιτελεί παραγωγική εργασία και η εργασία είναι παραγωγική, όταν δημιουργεί άμεσα υπεραξία, δηλαδή όταν αξιοποιεί το κεφάλαιο. Χρειάζεται όλη η αστική στενοκεφαλιά, που θεωρεί την καπιταλιστική μορφή της παραγωγής σαν την απόλυτη μορφή της, άρα σαν τη μοναδική φυσική μορφή της παραγωγής για να μπερδέψει την ερώτηση, τι είναι παραγωγική εργασία και παραγωγικός εργάτης από τη σκοπιά του κεφαλαίου, με την ερώτηση τι είναι παραγωγική εργασία γενικά και επομένως να ικανοποιηθεί με την ταυτολογική απάντηση, ότι κάθε εργασία είναι παραγωγική, όταν γενικά παράγει, όταν απολήγει σε ένα προιόν ή κάποια αξία χρήσης, γενικά σε ένα αποτέλεσμα (Marx 1969, σ. 64-65 ή σε ελληνική μετάφραση. Marx 1983, σ. 128-129).

Αν λοιπόν πρέπει να θεωρήσουμε τόσο το εμπορικό όσο και το εφοπλιστικό κεφάλαιο (και τις αντίστοιχες εργασιακές διαδικασίες) ως καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ως διαδικασίες παραγωγικές (παραγωγή υπεραξίας), θα πρέπει ακόμα περισσότερο να αντιλαμβανόμαστε τον κλάδο των μεταφορών (άρα και το εφοπλιστικό κεφάλαιο) ως ένα βιομηχανικό κλάδο: Η καπιταλιστική βιομηχανική παραγωγή είναι παραγωγή εμπορευμάτων, όχι γενικά αντικειμένων ή χρήσιμων αντικειμένων. Το χρήσιμο αντικείμενο μπορεί όμως να λειτουργήσει ως εμπόρευμα μόνο αν μεταφερθεί στην αγορά: Η βιομηχανία μεταφορών αποτελεί από τη μια μεριά, έναν αυτοτελή κλάδο παραγωγής, επομένως και μια ιδιαίτερη σφαίρα τοποθέτησης του παραγωγικού κεφαλαίου. Από την άλλη, τη διακρίνει το γεγονός ότι εμφανίζεται σαν συνέχιση ενός προτσές παραγωγής μέσα στο προτσές κυκλοφορίας και για το προτσές κυκλοφορίας (Μαρξ 1979 --Το Κεφάλαιο τ. ΙΙ, σ. 149). Όμως και οι εκπρόσωποι της αστικής οικονομικής σκέψης, όταν προσεγγίζουν τα αντικείμενά τους με στόχο την ανάλυση κι όχι την ιδεολογική ταχυδακτυλουργία, αντιλαμβάνονται την οικονομική λειτουργία της βιομηχανίας μεταφορών. Έγραφε έτσι ο Ξενοφών Ζολώτας το 1926: Η συγκοινωνία αποτελεί εντελώς παραγωγικόν οικονομικόν κλάδον. Η παραγωγικότης αυτή οφείλεται εις το ότι αυτή μεταφέρει γεωργικά ή βιομηχανικά προϊόντα από του τόπου της παραγωγής εις τον τόπον της καταναλώσεως, καθιστά δηλαδή ουσιαστικώς τα προϊόντα ταύτα καταναλώσιμα ή χρησιμοποιήσιμα (Ζολώτας 1926, σ. 33).

Ας έρθουμε τώρα στο ζήτημα της εθνικότητας της (ελληνικής) εμπορικής ναυτιλίας. Αν η εθνικότητα του παραγωγικού-βιομηχανικού αυτού κλάδου καθοριζόταν με βασικό κριτήριο το αν συνδέονται ή όχι οι ναύλοι των πλοίων με τη χώρα νηολόγησής τους, και αν με το κριτήριο αυτό ο ελληνικός εμπορικός στόλος

κατατάσσεται στο διεθνές κεφάλαιο, τότε θα έπρεπε να κατατάξουμε στο διεθνές κεφάλαιο και κάθε εξαγωγική βιομηχανία μιας χώρας (ιδίως όταν επίσης επεξεργάζεται εισαγόμενες πρώτες ύλες). Κάτι τέτοιο θα ήταν όμως εντελώς παράλογο: Εθνική ένταξη μιας βιομηχανίας μεταφορών όπως και οποιασδήποτε άλλης βιομηχανίας σημαίνει διευρυμένη αναπαραγωγή της συγκεκριμένης καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων που υφίστανται και αναπαράγονται σε ένα συγκεκριμένο (εθνικό) κοινωνικό σχηματισμό. Σημαίνει με άλλα λόγια, ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή των (ιεραρχικών και εκμεταλλευτικών) σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στους φορείς (και τις θέσεις-λειτουργίες) της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας συντελείται κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ταξικής κοινωνίας.
Από τη θέση που μόλις διατυπώσαμε δεν προκύπτει απλώς ότι το κάθε πλοίο αποτελεί μια ιδιαίτερη παραγωγική μονάδα, αλλά επίσης ότι ο καθοριστικός παράγοντας σε σχέση με την εθνική ένταξη του κάθε πλοίου εντοπίζεται στη διαδικασία αναπαραγωγής των λειτουργιών και των φορέων που προσδίδουν στη θαλάσσια μεταφορά τον χαρακτήρα μιας καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής: α) στις σχέσεις ιδιοκτησίας (καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής), β) στις σχέσεις καπιταλιστικής διεύθυνσης και επιτήρησης της παραγωγικής διαδικασίας, γ) στις σχέσεις εργασίας και στους φορείς που γίνονται αντικείμενο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Όμως είναι γνωστό, στην περίπτωση του εμπορικού πλοίου η καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής (του πλοίου) ανήκει στους εφοπλιστές, ενώ η κατοχή τους (βλ. κεφ. 4) και η διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας (ως στοιχείο και αυτή των λειτουργιών του κεφαλαίου) ανήκει στον καπετάνιο και το σώμα των αξιωματικών γενικότερα. Οι ναυτεργάτες αποτελούν από την άλλη μεριά τους κατ εξοχήν παραγωγικούς εργαζόμενους (παραγωγή υπεραξίας για το κεφάλαιο), οι οποίοι γίνονται αντικείμενο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Η αναπαραγωγή αυτών των φορέων τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου δεν αφορά ποτέ αφηρημένα και γενικά τη "διεθνή οικονομία", αλλά εντάσσεται στη διαδικασία συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής μιας ταξικής κοινωνίας. Αυτή η εθνική ένταξη επικυρώνεται στην πλειοψηφία των περιπτώσεων από την ανάρτηση στο πλοίο της σημαίας της εν λόγω χώρας.
Η σημαία υποδηλώνει την πολιτική-νομική σύνδεση του πλοίου --παραγωγικής μονάδας-- με μια χώρα. Αυτή η σύνδεση καθορίζεται όμως κατά κανόνα από την οικονομική-κοινωνική ένταξη στη διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, που περιγράψαμε προηγούμενα. (Για το μεταπολεμικό φαινόμενο των σημαιών ευκαιρίας, το οποίο όμως δεν αλλάζει την κύρια πλευρά των πραγμάτων που περιγράφουμε εδώ, θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο).
Με βάση τα θεωρητικά κριτήρια που εδώ αναπτύξαμε θα πρέπει να θεωρήσουμε τον εμπορικό στόλο υπό ελληνική σημαία ως τμήμα του ελληνικού συνολικού κεφαλαίου. Τόσο οι φορείς των λειτουργιών του κεφαλαίου (εφοπλιστές, αξιωματικοί) όσο και οι φορείς της εργασίας (ναυτεργάτες) στρατολογούνται στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, "πηγάζουν" μέσα από τις κοινωνικές και ιδεολογικές σχέσεις που συνέχουν αυτόν τον κοινωνικό σχηματισμό, εξακολουθούν πάντα να λειτουργούν σε σχέση με τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (π.χ. ναυτικά εμβάσματα ή επενδύσεις κερδών από τη ναυτιλία). Η ελληνική κοινωνία παράγει και αναπαράγει σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα τις σχέσεις αλλά και τους φορείς του ναυτικού κεφαλαίου και της ναυτικής εργασίας (με τη συνολική κοινωνική έννοια της αναπαραγωγής, μέσα στην οποία περιέχεται και η

ναυτική εκπαίδευση). Οι κοινωνικές (καπιταλιστικές) σχέσεις πάνω στο πλοίο αποτελούν έτσι συνέχεια των σχέσεων που συνέχουν συνολικά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. (Είναι αυτό που απλά θα διατυπώναμε με τον εξής αφορισμό: η εμπορική ναυτιλία δεν αναπτύσσεται κι ούτε μπορεί να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε χώρα. Για μια λεπτομερειακή περιγραφή των κοινωνικών σχέσεων στις ναυτικές πόλεις της Ελλάδας, αλλά και πάνω στα πλοία βλ. Γουργουρής 1983, τόμος δεύτερος).
Η ένταξη της εμπορικής ναυτιλίας στη διευρυμένη αναπαραγωγή του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού σήμαινε βεβαίως, όπως είπαμε, πρόσδεσή της στο ελληνικό κράτος (ελληνική σημαία πλοίων). Αυτό ορισμένες φορές είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται η ναυτιλία μέσο για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Έτσι, στη δεκαετία του 1860 η ελληνική κυβέρνηση απαγόρευσε την οποιαδήποτε χρήση της ελληνικής σημασίας σε εφοπλιστές που είχαν την έδρα τους στην Αυστρία, λόγω της "ανθελληνικής" πολιτικής της αυστριακής κυβέρνησης.

Ο ισχυρισμός ότι το εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο λειτουργούν μη παραγωγικά και ακόμα ο ισχυρισμός ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο έχει το χαρακτήρα ξένου ή διεθνούς κεφαλαίου έρχεται κατά τη γνώμη μου να υπηρετήσει τη βασική θέση των ιδεολόγων της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης: την ανυπαρξία συγκροτημένης άρχουσας τάξης στην Ελλάδα. Θεωρούν δηλαδή οι υποστηρικτές της απολογητικής ιδεολογίας της "ανεύρετης ανάπτυξης" ότι αν δεχθούμε αυτή τη βασική υπόθεση θα θεωρήσουμε "λογική" την αντιστροφή που επιχειρούν κάθε χαρακτηριστικού της νεοελληνικής καπιταλιστικής κοινωνίας: το σχετικά ψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (οι δικηγόροι και οι γιατροί ήταν κατά τον 19ο αιώνα περισσότεροι, ως ποσοστό στον συνολικό πληθυσμό, απ ό,τι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες της εποχής)9, ο μεγάλος αριθμός των υπηρετών και υπηρετριών, η απουσία ενός περιθωριακού πληθυσμού, οι σχετικά άνετες συνθήκες κατοικίας και διαβίωσης στις πόλεις παρουσιάζονται με βάση αυτή την αυθαίρετη και αντεπιστημονική υπόθεση ως το αποτέλεσμα του "παρασιτικού ρόλου" του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στο πλαίσιο πάντα του "παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος". Η ιστορικά πρώιμη σταθεροποίηση των κοινοβουλευτικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, ή π.χ. η ανέγερση το 1871 του κτιρίου της Όπερας στην Πάτρα (μόλις 11 χρόνια μετά την ανέγερση της πρώτης Όπερας στον κόσμο --Παρίσι 1860-- και δυο μόλις χρόνια μετά τα εγκαίνια της Όπερας της Βιέννης και της Όπερας της Δρέσβης, βλ. Μπακουνάκης 1986) αποδεικνύουν, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, τη "μιμητική εισαγωγή ξένων προτύπων" και την "πολιτιστική εξάρτηση" της "μεταπρατικής αστικής τάξης". Το προκρούστειο κρεβάτι της θεωρίας της "εξάρτησης" δεν αφήνει για όλα αυτά καμιά αμφιβολία. Αντίθετα όμως από τις αποφάνσεις της απολογητικής ιδεολογίας, η επιστημονική ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων υποδεικνύει ότι οι τυπικές μορφές εμφάνισης των καπιταλιστικών (οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών) μορφών παραπέμπουν μονοσήμαντα όχι στον "προκαπιταλισμό", αλλά στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας και οργάνωσης της κοινωνίας.

9.3 Η στροφή στον βιομηχανικό καπιταλισμό (1870-1908)

Η περίοδος από το 1870 μέχρι την επανάσταση του 1909 στο Γουδί χαρακτηρίζεται από την γρήγορη εξέλιξη όλων των τάσεων που διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξης του ελληνικού κράτους. Περισσότερο εντυπωσιακή υπήρξε η εξέλιξη αυτή στο οικονομικό επίπεδο, όπου είχε ως συνέπεια το σταδιακό πέρασμα

από την κυριαρχία των πρώιμων μορφών ανάπτυξης του κεφαλαίου (εμπορικό, εφοπλιστικό) στον βιομηχανικό καπιταλισμό.
α) Στο θεσμικό-συνταγματικό επίπεδο σταθεροποιείται κατά την περίοδο αυτή το φιλελεύθερο πλαίσιο που είχε εγκαινιάσει η μεταρρύθμιση του 1864. Κατά κύριο λόγο πρόκειται εδώ για τη θέσπιση, το 1875, της αρχής της δεδηλωμένης, η οποία υποχρέωνε τον βασιλιά να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο στους πολιτικούς αρχηγούς που διέθεταν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία ή την εμπιστοσύνη της βουλής. Με τη ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης αποτυγχάνουν ταυτόχρονα τα σχέδια των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων της εποχής υπό τον Βούλγαρη να επαναφέρουν τη Γερουσία, δηλαδή ένα δεύτερο νομοθετικό σώμα δίπλα στη Βουλή, τον έλεγχο του οποίου θα διατηρούσε ο βασιλιάς. Η νίκη αυτή των φιλελεύθερων αστικών πολιτικών δυνάμεων κερδίθηκε, όπως είναι γνωστό, υπό την καθοδήγηση του Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος παρέμεινε για ένα τέταρτο του αιώνα, δηλαδή μέχρι την πολιτική του συντριβή το 1896, η ηγετική πολιτική προσωπικότητα της χώρας (Δασκαλάκις 1934, σ. 580).
β) Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής αποσαφηνίστηκαν και σταθεροποιήθηκαν τα στοιχεία που έφερε στο προσκήνιο ο Κριμαικός Πόλεμος. Η ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικών κινήσεων αποτελεί το μόνιμο χαρακτηριστικό της διεθνοπολιτικής συγκυρίας κατά την περίοδο αυτή, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τις συνεχείς μεταπτώσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τον "αντιτουρκισμό" στον "αντισλαβισμό". Η ελληνοβουλγαρική, κυρίως, αντίθεση οδηγεί κατά την περίοδο αυτή στη διαμόρφωση και όξυνση του μακεδονικού ζητήματος.
Μέχρι το 1878 η Ελλάδα ακολουθεί μια εξωτερική πολιτική αντισλαβικής κυρίως κατεύθυνσης και αποκρούει έτσι όλες τις προτάσεις των Σέρβων για κοινή δράση εναντίον της Τουρκίας κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78. Μόνο όταν η νίκη της Ρωσίας ήταν πλέον σίγουρη εισέβαλαν ελληνικά στρατεύματα στη Θεσσαλία (1878). Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, η Ρωσία υποστήριξε ανεπιφύλακτα τα αιτήματα των σλαβικών βαλκανικών λαών και μόνο με την παρέμβαση των δυτικών Δυνάμεων δεν περιλήφθηκαν στις εδαφικές κατακτήσεις των λαών αυτών οι περιοχές τις οποίες η Ελλάδα θεωρούσε δικό της εθνικό και ιστορικό χώρο. Τελικά το 1878 υπογράφεται η Συνθήκη του Βερολίνου με την οποία ανακηρύσσονται ως ανεξάρτητες χώρες η Σερβία, η Ρουμανία και το Μοντενέγκρο, ενώ η Βουλγαρία αναγνωρίζεται ως αυτόνομη χώρα, φόρου υποτελής στον Σουλτάνο, και η Αν. Ρωμυλία ως ημιαυτόνομη ηγεμονία. Η Αγγλία επεκτείνει την κυριαρχία της στην Κύπρο και η Αυστρία θέτει υπό την υψηλή επικυριαρχία της τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη. (Βλ. και χάρτη σχήματος 1, κεφ. 9. 4.3). Με διπλωματικά μέσα ενσωματώνεται στην Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα η Θεσσαλία (1881). (Βλ. σχήμα 2, κεφ. 9.4.3). Η προσάρτηση της Θεσσαλίας έγινε δυνατή χάρη στην αγγλική και γαλλική υποστήριξη προς τις ελληνικές θέσεις. Η συμπόρευση της αγγλογαλλικής πολιτικής με την ελληνική εξωτερική πολιτική προερχόταν από το γεγονός ότι τόσο η Ρωσία όσο όμως και η Πρωσία (υπό τον Μπίσμαρκ), αλλά και η Αυστρία προωθούσαν τα διεθνοπολιτικά τους συμφέροντα και τα επεκτατικά τους σχέδια στην περιοχή μέσω της ενίσχυσης των άλλων βαλκανικών κρατών: Η Ρωσία της Βουλγαρίας και οι κεντρικές δυνάμεις της Ρουμανίας (Βλ. DTV Atlas 1986 σ. 79 κ.ε. και Σβορώνος 1976 σ. 105-110).
Η επέκταση της βουλγαρικής επικράτειας με την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1855 και οι βουλγαρικές αξιώσεις στη Μακεδονία υπαγορεύουν κατά την περίοδο που ακολουθεί την ελληνική εξωτερική πολιτική: Οι ελληνοτουρκικές

σχέσεις βελτιώνονται, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που η ελληνική κυβέρνηση καταδικάζει την κρητική επανάσταση του 1889, της οποίας το βασικό αίτημα ήταν η ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η ελληνική εξωτερική πολιτική θεωρούσε ότι ο πρώτος κίνδυνος για την ελληνική στρατηγική στα Βαλκάνια προερχόταν από τη Βουλγαρία, της οποίας η στρατιωτική ισχύς ήταν προς το παρόν αδύνατον να αντιμετωπιστεί, και γι αυτό θεωρούσε επίσης ότι μια ελληνοτουρκική όξυνση και πολύ περισσότερο σύγκρουση θα άνοιγε τον δρόμο στον βουλγαρικό επεκτατισμό. Η πολιτικοστριωτική ισχύς της Βουλγαρίας ήταν πράγματι κατά την εποχή αυτή σημαντική, όπως συνάγεται από το γεγονός ότι η Βουλγαρία προχώρησε στην προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας παρά τη δηλωμένη αντίθεση της Ρωσίας, αλλά και της Σερβίας, η οποία επιχείρησε μάλιστα χωρίς επιτυχία να σταματήσει με στρατιωτική επέμβαση τη βουλγαρική προέλαση. Την εποχή αυτή πραγματοποιείται μάλιστα μια πολιτική σύγκλιση της Ελλάδας με τη Σερβία, στο έδαφος του ανταγωνισμού και των δυο χωρών με τη Βουλγαρία.
Ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός αφορά κυρίως τη διεκδίκηση και από τις δύο χώρες της Μακεδονίας. Στη Συνθήκη μάλιστα του Αγίου Στεφάνου, η οποία προηγήθηκε της Συνθήκης του Βερολίνου και τελικά δεν εφαρμόστηκε λόγω της αγγλικής αντίθεσης, είχε γίνει σαφές ότι η Βουλγαρία διεκδικούσε ολόκληρη την περιοχή της Μακεδονίας πλην της Χαλκιδικής (σε βάρος φυσικά των ελληνικών βλέψεων), αλλά και βορειότερες περιοχές τις οποίες διεκδικούσε επίσης η Σερβία. (Βλ. και χάρτη σχήματος 3, κεφ. 9.4.3).
Ήδη από τα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε εδώ ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία είχε πάρει τον χαρακτήρα ενός ακήρυχτου πολέμου, με την οργάνωση και από τα δυο κράτη ενόπλων εθνικών κομιτάτων, τα οποία με πράξεις ένοπλης βίας θα άνοιγαν τον δρόμο στο αντίστοιχό τους εθνικό κέντρο για την προσάρτηση της περιοχής.
Στο ιδεολογικό-πολιτιστικό επίπεδο ο ελληνοβουλγαρικός ακήρυχτος πόλεμος διεξάγεται μέσα από την ίδρυση ελληνικών ή αντίστοιχα βουλγαρικών σχολείων και εκκλησιών στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Μαζαράκη-Αινιάν (1919, σσ. 22-25) το 1903 υπήρχαν στη Μακεδονία 42.000 Έλληνες και 12.000 Βούλγαροι μαθητές στα αντίστοιχα εθνικά σχολεία της Μακεδονίας. Την ίδια εποχή ο αριθμός των Σέρβων, Βλάχων κ.λπ. που φοιτούν σε αντίστοιχα εθνικά σχολεία της Μακεδονίας δεν ξεπερνάει τους οκτακόσιους.
Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα οξυνθούν όμως και πάλι με την έκρηξη, το 1896-97, μιας νέας επαναστατικής κίνησης στην Κρήτη, και πάλι με αίτημα την άμεση Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Οι κινητοποιήσεις του λαού στην Ελλάδα αναγκάζουν τελικά την κυβέρνηση να ταχθεί υπέρ της κρητικής επανάστασης. Ο ελληνικός στόλος αποβιβάζεται στην Κρήτη και την καταλαμβάνει. Λίγο μετά εισβάλλουν ελληνικά ένοπλα τμήματα στη Μακεδονία. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος που ξεσπάει με τον τρόπο αυτό τελειώνει σε σύντομο χρονικό διάστημα με την ήττα του ελληνικού στρατού και την κατάληψη της Θεσσαλίας από την Τουρκία. Ο τουρκικός στρατός εγκαταλείπει τη Θεσσαλία μόνο ύστερα από την παρέμβαση των δυτικών Δυνάμεων. Με τη παρέμβαση των ίδιων αυτών Δυνάμεων ανακηρύσσεται το 1897 η Κρήτη ανεξάρτητη επαρχία, φόρου υποτελής στον Σουλτάνο, αλλά κάτω από την υψηλή Επιτροπεία του πρίγκιπα Γεωργίου της Ελλάδας (Σβορώνος 1976, σ. 109-110, Δασκαλάκις 1934, σ. 588). Η όξυνση του κρητικού ζητήματος θα τροφοδοτεί έκτοτε, μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, την ελληνοτουρκική διαμάχη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού στόλου

Έτος	Ιστιοφόρα		Ατμόπλοια	
	Αριθμός πλοίων	Χωρητικότητα	Αριθμός πλοίων	Χωρητικότητα
1876	1.733	347.847	28	13.000
1887	1.293	203.146	61	31.171
1890	1.193	197.738	84	44.490
1894	1.236	199.057	136	89.232
1903	1.152	181.433	210	202.140
1907	1.145	147.402	285	288.537
1912	760	101.459	389	433.663
1915	884	107.466	475	893.650

Πηγή: Σκαρπέτης, 1934, σ. 201.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου (1851-1908)

Έτος	Εξωτερικό εμπόριο ως % του ΑΕΠ	Εισαγωγές ως % του ΑΕΠ	Εξαγωγές ως % του ΑΕΠ
1851	23,7	8,3	15,4
1861	28,8	9,6	19,2
1873	53,6	32,2	21,4
1901	25,0	14,5	10,4
1908	26,5	15,5	11,0

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας (1867-1920)

Έτος	Αριθμός επιχειρήσεων Σύνολο	Με περισσ. από 5 εργάτες	Εγκατεστημ. ισχύς [H.P.]	Αριθμός εργατών
1867	30	22	296	7.300
1875	150	89	1.887	
1879	210		5.568	
1889		146	8.568	
1909	1.213		12.000	59.614
1920	33.811	2.853	110.672	154.133

Πηγή: Παφυλάς, 1934, σ. 144.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα

(Κατηγορία απασχόλησης ως % της συνολικής απασχόλησης)

Τομείς απασχόλησης	1861	1870	1879	1907	1920
Πρωτογενής	62,63	62,17	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής	18,28	18,14	15,34	24,15	23,59
(βιομηχανία & ορυχεία)	(11,12)	(11,40)	(10,06)	(18,33)	(18,21)
(μεταφορές & συγκοινωνίες)	(7,26)	(6,75)	(5,31)	(5,17)	(4,85)
Τριτογενής	19,09	19,69	27,69	25,80	18,89
(εμπόριο & οικονομία)	(3,44)	(4,49)	(7,64)	(11,30)	(8,75)
(προσωπικές υπηρεσίες)	(6,84)	(6,70)	(9,18)	(5,02)	(3,24)
(ελεύθερα επαγγέλμ.)	(3,18)	(3,01)	(3,93)	(4,68)	(3,84)
(δημόσιες υπηρεσίες)	(5,63)	(5,49)	(6,94)	(4,80)	(3,03)

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Πληθυσμός οικισμών ως % συνολικού πληθυσμού		
		αστικός (πόλεις με πάνω από 15.000 κατ.)	ημιαστικός (2.000-5.000)	αγροτικός (οικισμοί μέχρι 2.000 κατοίκων)
1879	1.653.767	18%	10%	72%
1889	2.187.208	21%	9%	70%
1896	2.343.806	22%	9%	69%
1908	2.631.952	24%	9%	67%
1920	5.016.889	27%	9%	64%
1928	6.204.684	33%	9%	58%

Πηγή: Σβορώνος, 1934, σ. 226.

γ) Στο οικονομικό επίπεδο, οι εξελίξεις που συντελούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε μετασχηματίζουν σταδιακά τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού της πρώτης περιόδου (κυριαρχία του εφοπλιστικού και εμπορικού κεφαλαίου, ψηλός βαθμός διεθνοποίησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που βασίζεται από τη μια στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου και από την άλλη στη διαπλοκή της οικονομίας της χώρας με τον ελληνισμό και το κεφάλαιο της διασποράς). Η κρίση της επεκτατικής προοπτικής του ελληνικού κράτους και ο σταδιακός εκτοπισμός των Ελλήνων καπιταλιστών από την περιοχή των Βορείων Βαλκανίων και της Νοτιοδυτικής Ρωσίας από τη μια μεριά, και η διεθνής οικονομική συγκυρία από την άλλη είχαν ως αποτέλεσμα μια αναδιοργάνωση του ελληνικού καπιταλισμού, η οποία βασίζεται τόσο στην εισαγωγή και τον επαναπατρισμό κεφαλαίων, όσο και σε μια νέου τύπου "επεκτατική" οικονομική πολιτική του κράτους στο εσωτερικό της χώρας. Ως αποτέλεσμα των νέων όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου που δημιουργούνται, αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς κατά την περίοδο αυτή ο βιομηχανικός καπιταλισμός και επιβάλλεται ως η κυρίαρχη μορφή του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.
Οι πίνακες που παραθέσαμε παρουσιάζουν ορισμένες όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά την περίοδο που εξετάζουμε:
Παρατηρούμε λοιπόν ότι κατά το διάστημα 1870-1909 συντελείται μια πολύ γρήγορα ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα της ελληνικής οικονομίας (η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς, για παράδειγμα τεσσαρακονταπλασιάζεται), παρ ότι βέβαια εξακολουθούν να αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς και οι μέχρι την εποχή αυτή κυρίαρχες μορφές κεφαλαίου (εφοπλιστικό και εμπορικό). Το 1914 ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλαμβάνει τη 13η θέση στον κόσμο από την άποψη της

χωρητικότητας (την 6η σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας) συγκεντρώνοντας το 1,96% της παγκόσμιας χωρητικότητας (Ζολώτας 1926, σ. 56 κ.ε.). Οι εισροές συναλλάγματος από τη ναυτιλία κάλυπταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε το 60%-75% του εμπορικού ελλείμματος της χώρας. Ταυτόχρονα η ναυτιλία λειτουργεί προωθητικά για την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή. Έτσι ο συνολικός αριθμός των ιστιοφόρων που χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες εφοπλιστές είχε ναυπηγηθεί στην Ελλάδα. Μέχρι το 1876 υπολογίζεται ότι είχαν ναυπηγηθεί στην Ελλάδα 8.000 πλοία χωρητικότητας 700.000 τόνων (ο μέσος όρος ζωής ενός ιστιοφόρου ήταν 25 χρόνια). Με την εισαγωγή όμως των ατμοπλοίων, τα οποία τελικά κυριαρχούν περί τα τέλη του αιώνα, παρακμάζει και η ελληνική ναυπηγική βιομηχανία. Τα νέα πλοία ναυπηγούνται πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο εξωτερικό μια που στην Ελλάδα απουσιάζουν οι προυποθέσεις για την κατασκευή τους (Ζολώτας 1926, σ. 52 κ.ε.). Τα ψηλά κέρδη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας ήδη από την προηγούμενη περίοδο (1830-1870) της επέτρεψαν να πραγματοποιήσει χωρίς κλυδωνισμούς το πέρασμα από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια. Επίσης όπως παρατηρεί ο Ξ. Ζολώτας (1926, σ. 58): Η κυριωτέρα όμως σπουδαιότης της ναυτιλίας δια την εγχώριον βιομηχανίαν δεν έγκειται τόσον εις τας μεταφορικάς αυτής υπηρεσίας, όσον εις την διάθεσιν των κεφαλαίων της δια βιομηχανικάς επιχειρήσεις και εις την αύξησιν της καταναλώσεως των βιομηχανικών προϊόντων. Μέρος δηλαδή των κερδών των Ελλήνων ναυτιλλομένων διατίθεται εν τη χώρα προς βιομηχανικούς σκοπούς, είτε δια της ιδρύσεως νέων επιχειρήσεων είτε δια της συμμετοχής εις τας υπαρχούσας. Περιπτώσεις τοιαύται υπάρχουσι πολλαί, κυρίως εις τας επιχειρήσεις ναυπηγίας και μηχανουργίας.

Το μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου (ως % του ΑΕΠ) είναι καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε σχετικά ψηλό, αντίστοιχα πρέπει να θεωρηθεί ψηλός και ο βαθμός ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Το 98,6% των εισαγωγών προέρχονταν από τις ευρωπαϊκές χώρες και το 98,2% των εξαγωγών κατευθύνονταν το 1887 στις ευρωπαϊκές χώρες. Τα ποσοστά αυτά μειώνονται το 1912 στο 92,4% και 79,9% αντίστοιχα, λόγω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την Αίγυπτο (Μπαμπανάσης 1986, σ. 47-48). Ο ρυθμός αύξησης των ελληνικών εξαγωγών στο διάστημα 1860-1910 είναι 3,5%. Ο ρυθμός αυτός είναι ψηλότερος από ό,τι οι αντίστοιχοι μέσοι παγκόσμιοι ρυθμοί, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ελληνικό μερίδιο στις παγκόσμιες εξαγωγές από 0,2% το 1860 σε 0,3% το 1910. Στο διάστημα 1887-1910 μειώνεται το μερίδιο των τροφίμων στις ελληνικές εξαγωγές από 63,5% σε 38,6% ενώ στο ίδιο διάστημα αυξάνει το μερίδιο των ποτών και του καπνού από 7,1% σε 25,9%. Το μερίδιο των τροφίμων μειώνεται κατά το ίδιο διάστημα και στις εισαγωγές, από 56% σε 40,2%, ενώ το μερίδιο των κατεργασμένων βιομηχανικών προϊόντων, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών μειώνεται επίσης από 29,2% το 1887 σε 26,2% το 1912. Αντίθετα το μερίδιο των πρώτων υλών και των καυσίμων στις ελληνικές εισαγωγές αυξάνεται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα από 12,2% σε 27%. Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου αποτυπώνεται λοιπόν πολύ καθαρά στην αναδιάρθρωση της δομής του εξωτερικού εμπορίου της χώρας: Αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες και ύλες κίνησης της βιομηχανίας, μείωση της συνολικής ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα από το εξωτερικό, παρά την αύξηση που προφανώς θα επήλθε στη ζήτηση μέσων παραγωγής από το εξωτερικό. Οι βιομηχανίες επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων (πέρα φυσικά από τα αγροτικά προϊόντα αυτά καθαυτά) είχαν τον κύριο λόγο στις ελληνικές εξαγωγές. Η ελληνική βιομηχανία πέρα από τους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων δεν είχε φτάσει εντούτοις μέχρι το τέλος της περιόδου που

εξετάζουμε σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μπορεί να ανταγωνίζεται τις μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες στη διεθνή αγορά. Έτσι το μερίδιο των χημικών προϊόντων, των βιομηχανικών προϊόντων ταξινομημένων κυρίως κατά πρώτη ύλη, των μεταφορικών μέσων και των διαφόρων βιομηχανικών ειδών στις ελληνικές εξαγωγές αποτελεί το 1877 μόλις 1,7% και το 1912 μόλις 2,1%. (Για σύγκριση, το μερίδιο αυτό ήταν το 1985 52,3% των ελληνικών εξαγωγών, στο οποίο πρέπει τώρα να προσθέσουμε και 12,1% εξαγωγές πετροχημικών).
Η ταχύρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου σκιαγραφείται, όπως ήδη είπαμε, από την αύξηση της εγκατεστημένης ισχύος της ελληνικής βιομηχανίας, καθώς και από τη βελτίωση της σχέσης εγκατεστημένη ισχύς ανά εργαζόμενο (βλ. πίνακα 3). Έτσι ενώ το 1867 αναλογούν 0,04 HP ανά εργαζόμενο, η σχέση αυτή γίνεται το 1909 0,20 HP ανά εργαζόμενο και το 1920 0,72 HP ανά εργαζόμενο. Το 55,3% της εγκατεστημένης ισχύος (το 1920) συγκέντρωναν οι βιομηχανίες επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων, το 16,6% τα ορυχεία, το 15,4% η υφαντουργία και το 3,4% η χημική βιομηχανία (η οποία μάλιστα συγκέντρωνε το 7,5% του βιομηχανικού προιόντος. Στοιχεία από: Μπαμπανάσης 1978, σ. 174 κ.ε.). Παρ ότι ο μεταποιητικός τομέας της ελληνικής βιομηχανίας κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις, εντούτοις την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Το 1896 υπάρχουν 13 ανώνυμες εταιρίες, των οποίων ο αριθμός αυξάνει σε 20 το 1904 και σε 56 το 1918 (Ζολώτας 1926, σ. 108). Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο σχόλιο του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, με το οποίο περιγράφει την οικονομική εξέλιξη κατά την περίοδο "1863-1883": "Βαρεία μάστιξ επέπεσεν αίφνης καθ' ημών, τα πάντα θέλουσα να καταρρίψη και τα πάντα να υποσκελίση: η πλουτοκρατία!" (Παρατίθεται στο Πουρνάρας 1945, σ. 223). Η διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα επιταχυνθεί από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά.
Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου έχει ως συνέπεια μια σημαντική μεταβολή της κατανομής της απασχόλησης. Στον πίνακα 4 αξίζει να προσέξουμε όχι μόνο την αύξηση του ποσοστού των απασχολουμένων στον δευτερογενή τομέα από 18,28% το 1861 σε 24,15% το 1907, (μετά το 1912 αυξάνει το ποσοστό των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας λόγω της προσάρτησης των νέων εδαφών) αλλά και τη μεταβολή στο εσωτερικό του τριτογενούς τομέα προς όφελος του "εμπορίου και οικονομίας". Ίσως μάλιστα στα στοιχεία που παρατίθενται στον πίνακα 4 τα ποσοστά των απασχολουμένων στη γεωργία να έχουν διογκωθεί. Στα στοιχεία που παραθέτει ο Ζολώτας (1926, σ. 21) και τα οποία προέρχονται από στατιστικούς πίνακες του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία για το 1861 είναι 13,87% (και όχι 11,02%), για το 1870 15,7% (και όχι 11,40%) και για το 1907 25,6% (και όχι 18,33%). Πέρα από τις διαφορές αυτές μεγαλύτερη σημασία έχει βέβαια εδώ να εντοπίσουμε την τάση ενίσχυσης του ειδικού βάρους του δευτερογενούς τομέα. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20ου αιώνα (1901) το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη βιομηχανία-βιοτεχνία ήταν στην Αγγλία 59,4%, στη Γαλλία 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (στοιχεία για το 1907) 36,0%. Το ποσοστό των απασχολουμένων στην αγροτική οικονομία ήταν αντίστοιχα 8,9% για την Αγγλία, 41,7% για τη Γαλλία, 35,7% για τις ΗΠΑ και 45,6% (στοιχεία 1907) για τη Γερμανία (Sternberg 1971, σελ. 425, 519, 553 και 508 αντίστοιχα). Για τη Ρωσία του 1897, τα αντίστοιχα ποσοστά κατανομής του πληθυσμού σε οικονομικούς τομείς ήταν: 74,6% στην αγροτική οικονομία, 9,8% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 4% στο εμπόριο, 1,5% στις μεταφορές και επικοινωνίες (Λένιν Άπαντα, τόμος 3, σ. 513).

Η τάση αυτή συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας γίνεται φανερή και από τη μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού σε αγροτικό (οικισμοί με λιγότερους από 2.000 κατοίκους), ημιαστικό (οικισμοί με 2.000-5.000 κατοίκους) και αστικό (οικισμοί με περισσότερους από 5.000 κατοίκους). (Βλ. πίνακα 5). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σβορώνος (1934, σσ. 223-236), το ποσοστό του ελληνικού αστικού πληθυσμού κατά το 1928 (33%) ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Ιταλίας (64%), του Βελγίου (58%), της Γερμανίας (54%), της Ουγγαρίας (51%), της Γαλλίας (43%), της Αυστρίας (43%) και της Ελβετίας (39%). Ήταν όμως μεγαλύτερο από το ποσοστό του αστικού πληθυσμού της Λετονίας (30%), της Σουηδίας (28%), της Νορβηγίας (28%), της Τσεχοσλοβακίας (27%), της Ιρλανδίας (25%), της Εσθονίας (24%), της Βουλγαρίας (19%), της Ρωσίας (16%), της Φιλανδίας (14%) και της Λιθουανίας (11%). Εφόσον από το 1908 μέχρι το 1928 οι ρυθμοί αστικοποίησης στην Ελλάδα δεν μοιάζουν να είναι υπερβολικά ψηλότεροι από την προηγούμενη περίοδο (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του αστικού πληθυσμού την περίοδο 1879-1908 1,15%, ενώ την περίοδο 1908-1928 1,87%) μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γενική εικόνα που προκύπτει από τη διεθνή συγκυρία των αστικών πληθυσμών στην Ευρώπη κατά το 1928, ίσχυε και για την προηγούμενη περίοδο 1870-1909. Οι πρόχειρες λοιπόν επιχειρηματολογίες, ότι η Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα αποτελούσε μια αγροτική εξαίρεση εν μέσω μιας αστικοποιημένης Ευρώπης δεν θα πρέπει να λαμβάνονται στα σοβαρά υπόψη. Το ίδιο ισχύει και για τις νεομαρξιστικής έμπνευσης απόψεις ότι κατά το πρότυπο των "περιφερειακών κοινωνιών" η ανάπτυξη του αστικού χώρου ήταν κατά την περίοδο που εξετάζουμε υδροκεφαλική και στηριζόταν στην υπερδιόγκωση της πρωτεύουσας. Το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που κατοικούσε το 1928 στην Αθήνα ήταν 7,30% και ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό σε 11 ευρωπαϊκές χώρες (ανάμεσα στις οποίες η Αγγλία, η Αυστρία --η Βιέννη συγκεντρώνει το 1928 το 28% των αυστριακών, η Ολλανδία, η Νορβηγία) και μεγαλύτερο από 16 ευρωπαϊκές χώρες (Σβορώνος 1934, σ. 228). Η αύξηση του αστικού πληθυσμού στην Ελλάδα αφορούσε μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα τα οποία παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη. Έτσι από το 1856 μέχρι το 1907 ο πληθυσμός του Πειραιά δωδεκαπλασιάζεται (1856: 6.057 κάτοικοι, 1907: 73.579 κάτοικοι), ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας τετραπλασιάζεται (το 1856: 39.969 κάτοικοι, το 1907: 167.472 κάτοικοι). (Εφημερίδα Πρόοδος 4 Μαΐου 1908). Παράλληλα όμως, ενώ το 1853 υπήρχαν μόνο τρεις πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους, το 1870 υπήρχαν 7 και το 1908 14 τέτοιες πόλεις.

Από το 1890 και μετά η εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού επηρεάζεται σημαντικά από την υπερπόντια μετανάστευση. Το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα υποδηλώνει, όπως και στην περίπτωση των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ότι οι ρυθμοί εξόδου από την αγροτική οικονομία της Ελλάδας ήταν σαφώς ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας. Συγχρόνως υποδηλώνει επομένως την ύπαρξη ενός αυξημένου εφεδρικού στρατού για το ελληνικό κεφάλαιο (βλ. για το ζήτημα αυτό Ζολώτας 1926, σ. 63 κ.ε.). Από το 1899 μέχρι το 1911 μετανάστευσαν από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ 253.983 άτομα. Μετά τη ναυτιλία, τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν από τα τέλη του αιώνα τη σημαντικότερη κατηγορία αδήλων πόρων, χάρη στους οποίους ισοσκελιζόταν το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Βεβαίως, από οικονομική άποψη, το τονίζουμε και πάλι, τα έσοδα από τη ναυτιλία και τα εμβάσματα των μεταναστών δεν έχουν τον ίδιο χαρακτήρα. Ενώ δηλαδή τα έσοδα από τη ναυτιλία έχουν το χαρακτήρα εσόδων από εξαγωγές εμπορευμάτων και υπηρεσιών (έσοδα από τις

διεθνείς δραστηριότητες ενός εθνικού παραγωγικού κλάδου), τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτελούν μεταβιβαστικές πληρωμές, δηλαδή πληρωμές από το εξωτερικό χωρίς αντάλλαγμα. (Αναλυτικότερα για τα ζητήματα αυτά βλ. Γ. Σταμάτη Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία, μέρος 1ο κεφ. VI, Αθήνα 1984.)
Η βιομηχανική ανάπτυξη από το 1870 και μετά συνδέεται παράλληλα με μια στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Η διακυβέρνηση της χώρας από τον Τρικούπη δεν εγκαινιάζει μόνο την εποχή του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού, αλλά και την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής. Το 1864 οι δρόμοι της χώρας δεν ξεπερνούσαν τα 1.500 χιλιόμετρα. Μέχρι το 1909 προστέθηκαν άλλα 2.750 χιλιόμετρα δρόμων. Το 1870 οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι επεκτείνονταν σε μήκος μόλις 12 χιλιομέτρων. Το 1910 το μήκος αυτό έφτανε τα 1.573 χιλιόμετρα. Παρά την εντυπωσιακή ανάπτυξή τους, το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας υπολειπόταν κατά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε σε πυκνότητα και ποιότητα από τα αντίστοιχα δίκτυα όχι μόνο της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και των άλλων βαλκανικών χωρών (Ζολώτας 1926 σ. 59-62). Αντίθετα, ιδιαίτερα αναπτυγμένα σε διεθνή σύγκριση ήταν τα λιμάνια της χώρας. Τα λιμενικά έργα και η εκσκαφή του ισθμού της Κορίνθου (1882-1893) μπορούν άλλωστε να καταταγούν στα σπουδαιότερα έργα της περιόδου. Με την αύξηση των δημοσίων δαπανών για έργα υποδομής μειώνεται το ποσοστό των στρατιωτικών δαπανών στις συνολικές κρατικές δαπάνες από περίπου 37% κατά την περίοδο 1853-1861 σε 27% μετά το 1865. Από το 1881 και μετά αυξάνουν οι κατά κεφαλήν κρατικές δαπάνες κατά περισσότερο από 40% σε σχέση με τη δεκαετία του 1870 (Τσουκαλάς 1981, σ. 47 και 69).
Η πλειοψηφία των έργων υποδομής εκτελείται από ιδιωτικές επιχειρήσεις ως επί το πλείστον ξένες. Για τη χρηματοδότηση των έργων αυτών το ελληνικό κράτος καταφεύγει στον εξωτερικό δανεισμό, πραγματοποιώντας τα ψηλότερα δάνεια της ιστορίας του. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των συνολικών κρατικών δαπανών. Το 1890 οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονται σε 27,8 εκατ. φράγκα για ένα συνολικό δημόσιο χρέος 750 εκατ. φράγκων. Ως αποτέλεσμα του υπέρογκου δανεισμού το ελληνικό κράτος κηρύσσει χρεοκοπία το 1893 και από το 1898 και μετά υπόκειται στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που του επιβάλλουν οι πιστώτριες χώρες (Ανδρεάδης 1940).
Την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας κατά την περίοδο 1885-1895 ευνοεί η συνεχής υποτίμηση της δραχμής καθ' όλη αυτή την περίοδο, η οποία λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή, όπως δείξαμε και στο κεφάλαιο 6 αυτού του βιβλίου, ακριβαίνοντας τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Στα δέκα χρόνια που διήρκεσε η περίοδος υποτίμησης της δραχμής, η ισοτιμία της ως προς το φράγκο μειώθηκε κατά 71%. (Ζολώτας 1926, σ. 17 και 157), και "υποβοήθησε σημαντικώς την ανάπτυξιν της εγχωρίας βιομηχανίας, η οποία.εγνώρισε τότε την πρώτην χρυσήν περίοδον της εξελίξεώς της" (Πουρνάρας 1945, σ. 225). Η προστατευτική λειτουργία της υποτίμησης ενισχύεται και από το δασμολόγιο που εισάγεται το 1884. Το δασμολόγιο αυτό θεσμοθετείται κυρίως με στόχο την αύξηση των εσόδων του κράτους από τις εισαγωγές. Έτσι οι δασμοί αφορούν μόνο τα προϊόντα που προστατεύονταν ήδη, δεν επεκτείνονται σε νέα προϊόντα και νέους βιομηχανικούς κλάδους που είχαν εν τω μεταξύ δημιουργηθεί. Ο προστατευτισμός δεν εντασσόταν άλλωστε στη φιλοσοφία των τότε κυβερνήσεων, που διακατέχονταν από έναν άκρατο οικονομικό φιλελευθερισμό. Το νέο δασμολόγιο αύξανε έτσι απλώς τους δασμούς με έμμεσο κυρίως τρόπο, μέσα από τον καθορισμό δηλαδή μιας αυθαίρετης ισοτιμίας ανάμεσα στη χάρτινη και τη χρυσή δραχμή (Ζολώτας 1926, σ. 114).

Μετά την πτώχευση του ελληνικού κράτους και τον περιορισμό της εισροής ξένων δανειακών κεφαλαίων, αλλά και ως αποτέλεσμα του πολέμου του 1897, οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνονται, ουσιαστικά από τα τέλη του 19ου αιώνα. Επιπλέον αρχίζει, από το 1896 και μετά, μια φάση ανατίμησης της ισοτιμίας της δραχμής, η οποία πλήττει τους εξαγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, και περισσότερο τις βιομηχανίες ποτών και τα ορυχεία. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι οι εξορυκτικές επιχειρήσεις αποτελούν τον μόνο κλάδο της ελληνικής οικονομίας όπου πραγματοποιούνται κατά την περίοδο που εξετάζουμε σημαντικές ξένες επενδύσεις ιδιωτικού κεφαλαίου και όπου συγκεντρώνεται συγκριτικά πολύ μεγάλος αριθμός ανωνύμων εταιριών.
Σαν αποτέλεσμα της επιβράδυνσης των ρυθμών ανάπτυξης από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας για ολόκληρη την περίοδο 1860-1910 παραμένουν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους μέσους ευρωπαϊκούς ρυθμούς. Στο διάστημα αυτό το ΑΕΠ της Ελλάδας αυξάνει βέβαια κατά 264%, ενώ αντίστοιχα το μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ κατά 154%, αλλά η ελληνική υπεροχή οφείλεται στις προσαρτήσεις των νέων εδαφών. Αν λάβουμε λοιπόν υπόψη το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η αύξηση του ελληνικού δείκτη για το διάστημα 1860-1910 είναι 41%, ενώ του μέσου ευρωπαϊκού 61%. Βεβαίως οι ελληνικοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου αυτής είναι υπερδιπλάσιοι από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αποτελεί έτσι το 1910 το 65% του μέσου ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά αντίστοιχα, το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού (Μπαμπανάσης 1986 σ. 59). Η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση φαίνεται λοιπόν να έχει ως συνέπεια, κατά την πρώιμη αυτή της φάση, τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, ως προς τις ήδη βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες. Η χαμηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στη μια περίπτωση (Ελλάδα), φαίνεται να αντισταθμίζεται από την ύπαρξη και ανάπτυξη των υλικών όρων της κεφαλαιακής συσσώρευσης (βιομηχανική και κοινωνική υποδομή, συγκρότηση και εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη κ.λπ.) στην άλλη περίπτωση (Δυτ. Ευρώπη). Οι προσαρτήσεις των νέων εδαφών, που μέχρι εκείνη τη στιγμή αποτελούσαν (έστω διαφοροποιημένες) περιοχές της οθωμανικής υπανάπτυξης, δυσχέραινε ακόμα περισσότερο την εμπέδωση στην Ελλάδα, των υλικών και κοινωνικών όρων της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην ολοκληρωμένη τους μορφή. Την πιο χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί εδώ το ζήτημα των τσιφλικιών το οποίο κληρονόμησε η Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881.

δ) Σχετικά με το αγροτικό ζήτημα: Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881 αύξησε την αγροτική γη της χώρας κατά 7,5 εκατομ. στρέμματα, εκ των οποίων τα 2,7 εκατομ. ήταν καλλιεργήσιμα. Περισσότερο από το 50% της καλλιεργήσιμης γης αποτελείτο από τσιφλίκια τα οποία, το αργότερο κατά την περίοδο 1878-1881 (δηλαδή μετά τη συνθήκη του Βερολίνου) είχαν περιέλθει στην ιδιοκτησία Ελλήνων μεγαλοκαπιταλιστών. Σε περισσότερο από 80% της ηπειρο-θεσσαλικής καλλιεργήσιμης γης φυτευόταν σιτάρι.
Αν και οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις νέες ελληνικές επαρχίες ανήκαν στη βιομηχανική ή τη χρηματιστική αστική τάξη της χώρας (ή της διασποράς), εντούτοις οι σχέσεις ιδιοκτησίας και παραγωγής στα τσιφλίκια δεν ήταν κατά κανένα τρόπο καπιταλιστικές. Η μισθωτή εργασία αποτελούσε ένα περιθωριακό φαινόμενο, αντίθετα από τη δουλοπαροικία που ήταν η κύρια μορφή κοινωνικών σχέσεων στις

νέες περιοχές (Τσοποτός 1974). Ο ισχυρισμός ορισμένων συγγραφέων (Βεργόπουλος 1975, σ. 92-138, Σταυρόπουλος 1979 τ. ΒΔ σ. 195-253) ότι τα τσιφλίκια πρέπει να θεωρηθούν καπιταλιστικά, τόσο λόγω της ταξικής ένταξης των ιδιοκτητών τους, όσο και γιατί το παραγόμενο προιόν προσανατολιζόταν προς την αγορά, ενώ η γαιοπρόσοδος κεφαλαιοποιόταν, είναι λανθασμένος: Αν οι κοινωνικές σχέσεις θεωρούνται καπιταλιστικές με αποκλειστικό κριτήριο την ύπαρξη ή όχι εμπορευματικής παραγωγής, αν δηλαδή οποιοδήποτε σύστημα εκμετάλλευσης ενσωματώνεται στην αγορά θεωρείται και ως καπιταλιστικό, τότε, κατά τα νεομαρξιστικά πρότυπα, ταυτίζουμε τον καπιταλισμό με την αγορά και παραιτούμαστε ουσιαστικά από την ταξική ανάλυση. Σε ό,τι αφορά τώρα το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ήταν ταυτόχρονα βιομήχανοι, τραπεζίτες κ.λπ., θα πρέπει να θυμόμαστε ότι ο καπιταλιστής δεν είναι ο δημιουργός αλλά ο φορέας του κεφαλαίου. Υπάρχει ο καπιταλιστής επειδή υπάρχει το κεφάλαιο, όχι το αντίστροφο. Δεν είναι, λοιπόν, σε θέση ένας καπιταλιστής να λειτουργήσει ως σύγχρονος Μίδας και να μετατρέψει με την απλή παρουσία του οποιαδήποτε κοινωνική σχέση σε κεφάλαιο. Κεφάλαιο σημαίνει εκμετάλλευση και απόσπαση υπεραξίας από τη μισθωτή εργασία. Τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας δεν ήταν καπιταλιστικά.

Η δουλοπαροικία, που αποτελούσε τον κανόνα στα ηπειροθεσσαλικά τσιφλίκια, προσιδιάζει όπως ξέρουμε στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Φεουδαλικά ήταν άλλωστε τα τσιφλίκια αυτά την εποχή της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία, μέχρι το 1881. Η ενσωμάτωσή τους όμως στο αστικό οικονομικό και νομικό πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού επέφερε ένα σημαντικό μετασχηματισμό στον κοινωνικό τους χαρακτήρα: Η δουλοπαροικία ερμηνεύτηκε στα πλαίσια των αστικών νομικών σχέσεων ως μια μορφή συνεταιριστικής εκμίσθωσης. Αυτό επέτρεψε στους τσιφλικάδες να στερήσουν από τους δουλοπάροικους, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, το δικαίωμα της κατοχής της γης. Με δικαστική απόφαση μπορούσε ο τσιφλικάς να απολύσει από το τσιφλίκι του όποιον κολίγο ήθελε, γεγονός που στο παρελθόν ήταν εντελώς αδιανόητο. (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 239 κ.ε.). Προέκυψε έτσι μια μεταβατική μορφή σχέσεων ιδιοκτησίας, ανάμεσα στην καπιταλιστική και τη φεουδαλική μορφή: Ενώ ο τσιφλικάς συγκεντρώνει στα χέρια του τόσο την ιδιοκτησία όσο και την κατοχή της γης (γεγονός που αντιστοιχεί στην καπιταλιστική μορφή των σχέσεων ιδιοκτησίας), ο εργαζόμενος δεν μετατρέπεται σε ελεύθερο εργαζόμενο, σε μισθωτό, αλλά διατηρούνται οι σχέσεις προσωπικής υπαγωγής στον τσιφλικά. Η εργασία του δεν μετατρέπεται έτσι σε μισθωτή εργασία. Ο καλλιεργητής είναι προσκολλημένος στο τσιφλίκι. Δεν έχει το δικαίωμα να φύγει ή να μετοικήσει. Εργάζεται μαζί με την οικογένειά του υπό την επίβλεψη των ανθρώπων του ιδιοκτήτη. Είναι υποχρεωμένος να μεταβιβάζει το τρίτο (τριτάρικο) ή το μισό (μισακάρικο ή μισακό) της παραγωγής του στον ιδιοκτήτη. Επιπλέον ο κολίγος είναι υποχρεωμένος να κάνει διάφορες αγγαρείες στην υπηρεσία του ιδιοκτήτη (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 236).

Η συγκέντρωση τόσο της οικονομικής ιδιοκτησίας όσο και της κατοχής της γης στα χέρια των τσιφλικάδων χειροτέρευσε σημαντικά τη θέση των αγροτών και οδήγησε τελικά, μέσα από αλλεπάλληλες οξύνσεις, στη μεγάλη αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ, τον Μάρτιο του 1910.

Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910 υποστήριζε το καθεστώς της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο όνομα του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Η δυνατότητα της απαλλοτρίωσης δεν είχε την εποχή αυτήν κατοχυρωθεί. Με την πάροδο όμως του χρόνου οι αντιδράσεις ενάντια στο καθεστώς των τσιφλικιών κορυφώνονταν: Τα

αιτήματα των κολίγων έβρισκαν υποστήριξη ακόμα και από πολλούς ιδεολόγους του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτοί οι τελευταίοι ζητούσαν μάλιστα να καταργηθούν οι δασμοί για το εισαγόμενο σιτάρι, ώστε από τη μια να μειωθούν οι τιμές των ειδών διατροφής και από την άλλη να υποβαθμιστεί ο οικονομικός ρόλος των τσιφλικιών και να ανοίξει ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση.
Το κράτος δεν κατάργησε βέβαια τους δασμούς για το εισαγόμενο σιτάρι, οδηγήθηκε όμως τελικά, μέσα από την όξυνση των κοινωνικών αγώνων, αλλά και μέσα από την αναγκαιότητα, για την καπιταλιστική ανάπτυξη, να μειωθεί η γαιοπρόσοδος και οι αγροτικές τιμές, στη θεσμοθέτηση, το 1917, της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η αγροτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε, όπως θα δούμε, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.
Οι επιπτώσεις για την καπιταλιστική ανάπτυξη από την ύπαρξη ενός προκαπιταλιστικού αγροτικού τομέα, από το 1881 μέχρι τη δεκαετία του 1930, πρέπει να αναλυθούν διεξοδικότερα. Με το ζήτημα αυτό θα ασχοληθούμε όμως στο κεφάλαιο 9.5 γιατί επικαλύπτεται με το ζήτημα των επιπτώσεων από την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Θράκης κατά την περίοδο 1912-1920.
Τελειώνοντας αξίζει να αναφέρουμε ότι η μεταβολή της κρατικής πολιτικής στο αγροτικό ζήτημα έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1890, όταν ξέσπασε η σταφιδική κρίση: Η αύξηση της γαλλικής παραγωγής σταφίδας προκάλεσε την κατακόρυφη πτώση των ελληνικών εξαγωγών, αλλά και των τιμών της σταφίδας στην ελληνική αγορά. Ταυτόχρονα όμως η σταφιδική κρίση εγκαινίασε την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία: Συγκέντρωση της παραγωγής και πολιτική τιμών, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης. (Βλ. Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ, σ. 259-271, Τσερπές χ.χ.ε., Τρακάκης 1934).

ε) Παρέκβαση: Εθνική ιδεολογία και μαρξιστική διανόηση: "Το κοινωνικόν μας ζήτημα" (1907) και η "συνέχειά" του.

Αναφέραμε στα προηγούμενα ότι η απολογητική ιδεολογία της "εξάρτησης και καθυστέρησης" της Ελλάδας, η οποία μεταπλάθει τα αποτελέσματα των ταξικών ανταγωνισμών και της κοινωνικής πόλωσης, που είναι σύμφυτη με την καπιταλιστική εκμετάλλευση και εξουσία, σε ανταγωνισμούς μεταξύ εθνών, σε συγκρούσεις Ελλήνων και "ξένων", επικράτησε στη μαρξιστική διανόηση της χώρας μετά τη σταθεροποίηση του σταλινικού "σοβιετικού μαρξισμού" κατά το Μεσοπόλεμο. (Στην προσέγγιση αυτή ασκούσαν κριτική κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου οι θεωρητικοί της Αριστεράς που εντάσσονταν πολιτικά στην "αριστερή αντιπολίτευση" του ΚΚΕ και της Κ.Δ. --Πουλιόπουλος 1972, Μάξιμος 1976, 1982, 1986. Αναλυτικότερα βλ. Μηλιός 1996, κεφ. 3-5). Εδώ θα επανέλθουμε στο ίδιο ζήτημα από την "αντίστροφη" πλευρά του, δηλαδή θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο η μαρξιστική διανόηση, που η ιδεολογική της παρέμβαση αρχίζει να γίνεται αισθητή κατά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, προσέγγισε πριν την επικράτηση του σταλινισμού το ζήτημα του χαρακτήρα του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Σημείο καμπής στη διαμόρφωση των μαρξιστικών απόψεων αποτέλεσε η έκδοση του βιβλίου "Το κοινωνικόν μας ζήτημα" του Γεωργίου Σκληρού, το 1907. Στο βιβλίο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, ως αφετηρία για την ερμηνεία της ελληνικής κοινωνίας των αρχών του 20ού αιώνα.
Η διαδικασία σχηματισμού της ελληνικής εθνικής συνείδησης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, μέσα από την Επανάσταση του 1821, αποτέλεσαν

προνομιακά αντικείμενα για τη διατύπωση της μαρξιστικής θεωρίας της πάλης των τάξεων αναφορικά με τη νεοελληνική κοινωνία. Η Επανάσταση συνιστούσε για την επίσημη ιστοριογραφία και την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία την κορυφαία στιγμή της εθνικής δράσης και ενότητας (παρά τις όποιες "αποκλίσεις" --π.χ. εμφύλιοι πόλεμοι-- λόγω "προσωπικών" ή άλλων "φιλοδοξιών"), το κατεξοχήν Γεγονός που αποδεικνύει τη συνέχεια, μέσα στους αιώνες, του ελληνικού έθνους.
Είναι έτσι κατανοητό γιατί η διαδικασία δημιουργίας του νέου ελληνισμού και η Επανάσταση του '21 προσελκύουν τη μαρξιστική σκέψη: Αν η Επανάσταση αυτή αποδειχθεί ότι προέκυψε ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής κοινωνίας, ως το αναγκαίο απαύγασμα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, τότε η μαρξιστική αντίληψη της πάλης των τάξεων εγκαθιδρύεται με τον πλέον έγκυρο τρόπο, ως μέθοδος ανάλυσης όχι μόνο αναφορικά με το παρελθόν, αλλά κατά κύριο λόγο σε σχέση με το παρόν (και το μέλλον) της κοινωνίας.
"Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα" του Γ. Σκληρού (Σκληρός 1977, σσ. 79-138) προκάλεσε, λοιπόν, μια έντονη θεωρητική διαμάχη, επί δύο τουλάχιστον χρόνια, ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους "εθνικιστές" διανοουμένους, κυρίως μέσα από τις στήλες της εφημερίδας Ο Νουμάς (Σκληρός 1977, Ο Νουμάς 1976).
Η βασική θέση του Σκληρού σχετικά με το χαρακτήρα του 21 συνοψίζεται από τον ίδιο ως εξής: "Κατά βάθος ήτο αστική επανάστασις, προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και έξω αστικών στοιχείων, της αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος ιδίως εις τας ανεπτυγμένας αστικάς τάξεις και τους λογίους του έθνους." (Σκληρός 1977, σελ. 114). Το συμπέρασμα αυτό συνδέεται με μια θεωρητική σύλληψη για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας κατά την εποχή συγγραφής του Κοινωνικού μας Ζητήματος: "Αναφορικώς με την Ελλάδα είπαμε: 1) Η σημερινή Ελλάδα (...) είναι ολωσδιόλου αστικό κράτος. 2) Η Ελληνική επανάσταση (...) τότε μόνον μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, όταν τα αστικά στοιχεία του έθνους έφθασαν σε μεγάλη οικονομική ακμή και είχαν ξυπνημένο πια το εθνικό αίσθημα και την ιδέα της πατρίδας, που την είχαν ρίξει στη μέση οι αστικές επαναστάσεις της δυτικής Ευρώπης. 3) Η αστική μας τάξη έδειξε όλη της τη ζωτικότητα και το σφρίγος ενόσω πάλεσε με ανώτερες τάξεις: Πρώτα με τους φεουδάλους Τούρκους και κατόπι με τους αριστοκράτες Βαυαρούς. Μόλις έμεινε όμως μόνη κυρίαρχη, χωρίς αντιπάλους από πάνω και από κάτω, έπεσε σε στασιμότητα και σαπίλα. 4) Όλα τα φάρμακα που μας πρότειναν ως τα τώρα διάφοροι "ουτοπισταί" προς θεραπείαν της αστικής μας σαπίλας, έμειναν χωρίς κανένα αποτέλεσμα, γιατί ήταν αστικά φάρμακα κατά αστικής αρρώστιας. Μόνον "εργατικά, προλεταριακά" φάρμακα θα μπορέσουν να γιατρέψουν την αστική μας αρρώστια." (Σκληρός 1977, σελ. 390-91, οι υπογρ. του συγγραφέα).
Η θεωρητική παρέμβαση του Σκληρού έγινε σε μια συγκυρία (1907), στην οποία μεσουρανούσε το επεκτατικό-"αλυτρωτικό" όραμα του ελληνικού κράτους, η "Μεγάλη Ιδέα". Μια στρατηγική ανατροπής του καπιταλισμού και σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας έπρεπε είτε να αυτο-αναιρεθεί, παραδεχόμενη ότι παραμένει ανέφικτη και ανεπίκαιρη, διότι προηγείτο το καθήκον της εδαφικής-κρατικής "ολοκλήρωσης του ελληνισμού", είτε να αντιπαρατεθεί στην κυρίαρχη στρατηγική (και το ιδεολογικό όραμα) της εδαφικής επέκτασης.
Ο Σκληρός (και οι άλλοι σοσιαλιστές διανοούμενοι) υιοθετεί με συνέπεια τη δεύτερη στάση, και στο ζήτημα αυτό (το "εθνικό ζήτημα") εστιάζεται κυρίως η πολεμική εναντίον του εκ μέρους των "εθνικιστών", δηλαδή των διανοουμένων που

υποστήριζαν την προτεραιότητα της εδαφικής επέκτασης, υιοθετώντας τη "Μεγάλη Ιδέα".
Ο Σκληρός θεωρούσε ότι οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις είχαν χαρακτήρα επεκτατικό (ότι δεν αποτελούσαν "εθνικοαπελευθερωτικά αιτήματα"), γιατί με τη διαμόρφωση των εθνικών συνειδήσεων των άλλων βαλκανικών λαών, οι Έλληνες δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού στα εδάφη που διεκδικούσαν. Το 1909 έγραφε: "Ενώ λοιπόν οι Έλληνες βρίσκονταν ακόμα στον επαναστατικό τους οίστρο, φανταζόμενοι πως σ? όλη την Ανατολή υπάρχουν δύο μόνο έθνη, οι Έλληνες και οι Τούρκοι, (...) οι Ρουμάνοι ιδρύσανε την ηγεμονία τους (...) ύστερα από 25 πάνου κάτου χρόνια οι Βούλγαροι κάνανε το πρώτο βήμα της αστικής εθνικής τους παλιγγενεσίας" (Σκληρός 1977, σελ. 421-22). Και αναφορικά με τον "Μακεδονικό αγώνα" συμπέραινε: "Καιρός πια να καταλάβουμε όλοι μας πως δεν αξίζει τον κόπο να χαλνούμε τον κόσμο για μερικές χιλιάδες σλαυόφωνους ψευτοέλληνες χριστιανούς πατριαρχικούς, γιατί αργά ή γρήγορα θα τους χάσουμε" (Σκληρός 1977, σελ. 428-29).
Η κριτική των "εθνικιστών" βασίστηκε, κατά κύριο λόγο, στο αίτημα της "εθνικής ολοκλήρωσης", στο αίτημα, δηλαδή, να ενταχθούν στο ελληνικό κράτος όλοι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα εδάφη που κατοικούσαν, θεωρώντας (με τρόπο πάντως περισσότερο έμμεσο, παρά ρητά διατυπωμένο), ότι οι εθνικές διεκδικήσεις των άλλων βαλκανικών λαών είχαν περισσότερο ένα "πλαστό" ή "κατασκευασμένο" χαρακτήρα. Βασικός εκφραστής των εθνικιστικών απόψεων ήταν ο Ίων Δραγούμης, ο οποίος έγραφε στον Νουμά: "Η ψυχή η δική μας θέλει την ύπαρξη του έθνους, τη ζωή του έθνους, την ένωση του έθνους όλου σ' ένα κράτος (...) Οι Έλληνες οι τωρινοί -Ελλαδίτες και Τουρκομερίτες- βρίσκονται στη θέση που ήταν οι Ιταλοί πριν από τα 1868" (Ο Νουμάς 1976, σελ. 61), για να προσθέσει λίγο αργότερα: "Επειδή έτυχε να γεννηθώ Έλληνας, και επειδή οι Έλληνες την τωρινή στιγμή δεν βρίσκονται ακόμα στο στάδιο του σοσιαλισμού και επειδή περιτρυγυρίζονται από έθνη με σύνορα που θέλουν να μας φάγουν, (...) και επειδή εμένα δεν μου καλοέρχεται να φαγωθώ από Βουλγάρους ή Ρώσσους (...) --για τούτο θέλω πρώτα να εξασφαλιστεί η ελληνική μου υπόσταση (...), έπειτα να αναπτύξω τις οικονομικές μου δυνάμεις, και ύστερα ας διαλυθεί, ας κοσμοπολιτιστεί, ας σοσιαλιστεί, ας κάμει ό,τι θέλει το έθνος μας" (Ο Νουμάς 1976, σελ. 171, οι υπογρ. του συγγραφέα).
Πίσω από το συγκυριακό-ιστορικό αίτημα της "εθνικής ολοκλήρωσης" υπάρχει, βέβαια, η κεντρική θεωρητική θέση του εθνικισμού ότι οι κοινωνικοί-ταξικοί ανταγωνισμοί είναι πάντοτε δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τα "εθνικά συμφέροντα" και τους "εθνικούς στόχους". Με τα λόγια του Α. Πουλημένου, "τα κοινωνικά ζητήματα παύουν εκεί που αρχίζουν τα όρια της εθνικής οντότητος", επομένως "το να (...) ονομάζει [κανείς] τον αγώνα του Εικοσιένα "αστικήν επανάσταση" (...) είναι βέβαια ασυγχώρητο" (Ο Νουμάς 1976, σελ. 180).
Την αντιπαράθεση ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους "εθνικιστές" ήρθαν να διακόψουν τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα της περιόδου: το στρατιωτικό κίνημα του 1909, η "ανορθωτική κίνηση" υπό τον Βενιζέλο που το ακολούθησε, και, βέβαια, οι "εθνικοί" πόλεμοι της περιόδου 1912-22, που οδήγησαν στο τέλος της "Μεγάλης Ιδέας", καθώς επήλθε τελικά η ένωση (σχεδόν) "όλου του έθνους σ' ένα κράτος" (βλ. τα επόμενα). Στο διάστημα των λίγων αυτών ετών αλλάζει, μαζί με τα όρια και τα οράματα του ελληνικού κράτους, και η εικόνα του σοσιαλιστικού κινήματος της χώρας (ίδρυση ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, ΓΣΕΕ, κ.ο.κ.).
Στη νέα συγκυρία, είναι κυρίως ο Γιάνης Κορδάτος εκείνος που θέτει εκ νέου τα θεωρητικά ζητήματα του κοινωνικού χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, για να

συναγάγει απ' αυτά συμπεράσματα αναφορικά με την ελληνική κοινωνία της εποχής του και την αριστερή στρατηγική. Γνωρίζουμε ότι ο Κορδάτος υπήρξε από την εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι το θάνατό του (1961) ένας από τους βασικότερους εκφραστές της ιδεολογίας της "εξάρτησης και υπανάπτυξης" του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό, και ας μας επιτραπεί εδώ να επαναλάβουμε (βλ. και Μηλιός 1996, σσ. 47-74), είναι ότι ο Κορδάτος υπήρξε κατά την πρώτη φάση της συγγραφικής και πολιτικής του σταδιοδρομίας (1919-1926) εκφραστής μαρξιστικών θέσεων και αναλύσεων που κατέληγαν σε ριζικά διαφορετικές αποφάνσεις και συμπεράσματα, ως προς τα μετέπειτα έργα του. Τον Μάρτιο του 1924, ο Κορδάτος εξέδωσε την πρώτη εκδοχή του βιβλίου του Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821. Οι θέσεις που περιέχονται στο βιβλίο αυτό ακολουθούν το θεωρητικό νήμα των αναλύσεων του Σκληρού (ο οποίος λίγο πριν το θάνατό του, το 1919, είχε εκδώσει το περισσότερο ολοκληρωμένο έργο του: Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού, όπου πραγματεύεται εκ νέου, μεταξύ των άλλων, το ζήτημα του κοινωνικού χαρακτήρα του 21).
Σύμφωνα (και) με τον Κορδάτο του 1924, το 21 είχε το χαρακτήρα αστικής επανάστασης, η οποία έφερε στην πολιτική εξουσία την ήδη οικονομικά κυρίαρχη αστική τάξη.
Από τη δεύτερη ανατύπωση (Γ' έκδοση) του βιβλίου αυτού, η οποία ακολουθεί με ελάχιστες βελτιώσεις την Α' έκδοση, διαβάζουμε:
"Η σχηματισθείσα νέα κοινωνική τάξις, η αστική, εις την υπόδουλον Ελλάδα είχε φθάσει εις μεγάλην ανάπτυξιν υλικήν. Ένεκα του λόγου αυτού, (αντικειμενικός όρος μιας Επαναστάσεως), και του επικρατούντος πανευρωπαϊκού αναβρασμού (...) (υποκειμενικός όρος), η ελληνική αστική τάξις ωθήθη προς την ιδέαν της Επαναστάσεως κατά του τουρκικού ζυγού. Βεβαίως εάν η τότε ανδρωθείσα ελληνική αστική τάξις δεν ευρίσκετο εις την υλικήν ακμήν εις την οποίαν ευρίσκετο με την τεραστίαν ανάπτυξιν του εμπορίου και της ναυτιλίας εσωτερικώς και εξωτερικώς δεν θα ήτο ψυχικώς προπαρεσκευασμένη να δεχθή τας γαλλικάς επαναστατικάς ιδέας και να φανατισθή από τα δόγματα της Γαλλικής Επαναστάσεως. Διότι ήτο ως τάξις σχηματισμένη και οικονομικώς ευρίσκετο εις υπερτάτην ακμήν, δι' αυτό ηθέλησε να ανέλθη ως τάξις κοινωνική επιδιώκουσα κατά πρώτον και απαράβατον όρον να εκδιώξη τους Τούρκους, διότι η κυριαρχία των ήτο το μεγαλύτερον και ανυπέρβλητον εμπόδιον δια την άνοδόν της εις την εξουσίαν" (Κορδάτος 1927, σ. 54, οι υπογρ. του συγγρ.).
Η κυρίαρχη αστική τάξη μετασχηματίζεται, σύμφωνα με τον Κορδάτο, από το 1880 και μετά σε σύγχρονη, βιομηχανική αστική τάξη, αποκτώντας συν τω χρόνω, μετά την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, αντιδραστικά χαρακτηριστικά: "Η αστική τάξις εις όλον τον κόσμον είνε πλέον τάξις αντιδραστική, τάξις, η οποία πολιτικώς και οικονομικώς καταπιέζεται [ενν. καταπιέζει, Γ.Μ.] και εκμεταλλεύεται τον εργαζόμενον λαόν. Η ελληνική αστική τάξις, ωθούμενη από τα συμφέροντά της, ακολουθεί τον ίδιον δρόμον, τον δρόμον της αντιδράσεως. Ο προοδευτικός της ρόλος προ πολλού παρήλθε (...) Μόνον η ωργανωμένη εργατική τάξις είναι σήμερα τάξις προοδευτική. Οι αγώνες της, εμπνεόμενοι από το διεθνιστικόν ιδανικόν του Κομμουνισμού, αποβλέπουν εις το να απαλλάξουν την ανθρωπότητα από τας καταστροφάς και τας φρίκας νέων ιμπεριαλιστικών πολέμων (...) Δια της Κοινωνικής Επαναστάσεώς της θα γίνη όχι μόνον ο καταλυτής των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της, αλλά και ο ελευθερωτής όλων των καταπιεζομένων μαζών" (Κορδάτος 1927, σσ. 176-177, οι υπογρ. του συγγρ.).

Τις θέσεις αυτές θα αναιρέσει ο Κορδάτος στη μετέπειτα εκδοχή (1947) του ομότιτλου βιβλίου του (Κορδάτος 1974). Ήδη από το 1927-28, οι βασικές θέσεις του για τη νεοελληνική ιστορία συνοψίζονται στο ακόλουθο απόσπασμα: "Από το 1821 ως το 1900 πάνω κάτω, κυβέρνησαν την Ελλάδα τα παλιά τζάκια. Οι κοτζαμπάσηδες, οι φαναριώτες και μερικοί από τους αγωνιστές, έδωκαν το χέρι και σχημάτισαν την ?αριστοκρατική? ολιγαρχία του τόπου. Η αστική τάξη στην περίοδο αυτή δεν μπόρεσε, σαν χωριστή τάξη, να διεκδικήσει την πολιτική εξουσία" (Κορδάτος 1958, σ. 11).
Μια λεπτομερέστερη αναφορά στη μετεξέλιξη του κυρίαρχου μαρξιστικού "ερμηνευτικού υποδείγματος" σχετικά με το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας θα υπερέβαινε τους στόχους αυτού του βιβλίου. Κλείνουμε επομένως αυτή την Παρέκβαση με την επισήμανση ότι ίσως οι ιστορικές εξελίξεις που ακολούθησαν την ιδεολογική διαμάχη των ετών 1907-1909 ανάμεσα σε σοσιαλιστές και "εθνικιστές" να έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μετεξέλιξη των απόψεων της Αριστεράς: Επί μια και πλέον δεκαετία, οι πόλεμοι και οι εδαφικές και εθνικές ανακατατάξεις αποτέλεσαν την πλέον "ορατή" όψη της Ιστορίας.

9.4 Κοινωνική μεταρρύθμιση και εδαφική επέκταση (1909-1922)

9.4.1 Η επανάσταση του 1909

Η περίοδος 1909-1922 είναι χωρίς αμφιβολία η πυκνότερη της νεοελληνικής ιστορίας, από την άποψη τουλάχιστον της πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξης, αν βέβαια εξαιρέσει κανείς την πενταετία της αντιφασιστικής αντίστασης και της κοινωνικής επανάστασης και αντεπανάστασης (1941-46). Στο διάστημα 1912-1920 τριπλασίασε κατ αρχήν η Ελλάδα την εθνική της επικράτεια, για να υποχρεωθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή να περιοριστεί σε μια εδαφική επικράτεια "απλώς" διπλάσια από αυτή του 1912 (βλ. χάρτες σχήματος 2, κεφ. 9.4.3). Παράλληλα, οι πολιτικές ανακατατάξεις του 1909 εγκαινιάζουν τη λεγόμενη ανορθωτική (ή αναθεωρητική) κίνηση, μια ολόκληρη περίοδο δηλαδή οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, μέσα από τις οποίες τίθενται τα θεμέλια του κράτους δικαίου, δημιουργείται δηλαδή το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας.
Σημείο εκκίνησης και για τις δυο διαδικασίες, την κοινωνική μεταρρύθμιση από τη μια και την εδαφική επέκταση από την άλλη, αποτέλεσε η επανάσταση στο Γουδί. Η επανάσταση αυτή πυροδοτήθηκε από την όξυνση της κρίσης του εθνικού ζητήματος. Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα, ο ελληνικός επεκτατισμός, η επεκτατική δηλαδή στρατηγική του ελληνικού κράτους και η αντίστοιχη ιδεολογία που κυριαρχούσε στο εσωτερικό τόσο της ελληνικής κοινωνίας όσο και των παροικιών του εξωτερικού, είχε δεχθεί από τα μέσα του 19ου αιώνα σημαντικές ήττες, σαν αποτέλεσμα της αφύπνισης και του δυναμισμού των βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και της παρατεινόμενης πολιτικοστρατιωτικής αδυναμίας του ελληνικού κράτους. Από τα τέλη του 19ου αιώνα η "Μεγάλη Ιδέα" έχει ουσιαστικά εγκαταλειφθεί, έχοντας πλέον πάρει τη μορφή του "αλυτρωτικού ζητήματος". Ως "αλύτρωτες" ελληνικές επαρχίες λογίζονταν βέβαια η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου μαζί με την Κρήτη και την Κύπρο, ένα τμήμα της Μικράς Ασίας με κέντρο τη Σμύρνη και φυσικά η Κωνσταντινούπολη. Βεβαίως, όπως θα εξηγήσουμε αναλυτικά στα επόμενα, με εξαίρεση τα νησιά, και το νότιο τμήμα της Ηπείρου και της Μακεδονίας, η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού στις υπόλοιπες περιοχές ήταν από αμφίβολη

έως ανύπαρκτη. Η οικονομική και κοινωνική θέση των ελληνικών μειονοτήτων στις περιοχές αυτές καθιστούσε εντούτοις την προοπτική της προσάρτησής τους στην Ελλάδα απόλυτα ρεαλιστική. Το "αλυτρωτικό" αποτελεί έτσι τη συνέχεια και τη μετεξέλιξη της "Μεγάλης Ιδέας", με βάση τις ελληνικές δυνατότητες και τους δεδομένους πλέον διεθνοπολιτικούς συσχετισμούς στις αρχές του 20ου αιώνα.
Το 1908 ξεσπάει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η επανάσταση των Νεοτούρκων. Η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει το κίνημα των Νεοτούρκων, λόγω ακριβώς του αστικού - μεταρρυθμιστικού περιεχομένου του. Η εσωτερική αναταραχή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δίνει όμως την ευκαιρία στη Βουλγαρία να συγκροτηθεί ως ανεξάρτητο κράτος (Οκτώβριος 1908) και στην Αυστρία να προσαρτήσει την Ερζεγοβίνη και τη Βοσνία. Ως αντίδραση στα γεγονότα αυτά, οι ελληνικές αρχές της ημιαυτόνομης Κρήτης κηρύσσουν την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση, αλλά ακόμα και τα κόμματα της αντιπολίτευσης σπεύδουν, όμως, να καταδικάσουν την πρωτοβουλία αυτή των αρχών της Κρήτης, από τον φόβο μήπως προκαλέσουν και πάλι, όπως το 1897, έναν άκαιρο πόλεμο με την Τουρκία.
Σε αυτή τη συγκυρία της ανοικτής εθνικής κρίσης αναδύεται ο στρατός ως τρίτος πολιτικός πόλος, δίπλα στα πολιτικά κόμματα και τον θρόνο. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η πλειοψηφία των αξιωματικών οργανώνεται στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, ο οποίος είχε ακριβώς συσταθεί στο έδαφος της εθνικής κρίσης και για τη διαχείρισή της. Τον Αύγουστο του 1909 οι αξιωματικοί που υποστηρίζουν τον Σύνδεσμο συγκεντρώνονται στο Γουδί και απαιτούν από τον βασιλιά την αναδιοργάνωση του στρατού (ώστε να μπορεί η χώρα να προασπίζει τα εθνικά της συμφέροντα), καθώς και μια συνεπέστερη εθνική πολιτική. Παράλληλα, οι αξιωματικοί διατυπώνουν και μια σειρά από κοινωνικά αιτήματα, όπως την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης, τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη μεταρρύθμιση της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Επρόκειτο για αιτήματα που ήταν ώριμα στη συνείδηση του ελληνικού λαού και γι αυτό υιοθετήθηκαν και από τους στρατιωτικούς. Η κύρια απαίτηση του Συνδέσμου δεν ήταν όμως η πραγματοποίηση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αλλά η αναδιοργάνωση του στρατού και η επανεκτίμηση της πολιτικής που αφορούσε το εθνικό ζήτημα. (Tsoucalas 1969, σ. 28-40, Παπακωνσταντίνου 1934, σ. 422-423, Μαρκεζίνης 1966, σ. 72-111, Δερτιλής 1985, σ. 167-222.)
Το στρατιωτικό κίνημα ξέσπασε όμως σε μια συγκυρία οξείας κρίσης όχι μόνο της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος (κρίση των κομμάτων), της οικονομίας (σχετική οικονομική στασιμότητα, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα) και προπαντός των κοινωνικών σχέσεων (άθλιες συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης, δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, όξυνση των ταξικών αντιπαραθέσεων). Η άρνηση της κυβέρνησης να αποδεχθεί τα αιτήματα των στρατιωτικών ήταν η αφορμή για να πραγματοποιηθεί μια κολοσσιαία για τα δεδομένα της εποχής συγκέντρωση του αθηναικού πληθυσμού στο Πεδίο του Άρεως (υπολογίζεται ότι στη συγκέντρωση συμμετείχε το 1/4 τουλάχιστον του συνολικού αθηναικου πληθυσμού) με την οποία διαδηλώθηκε η υποστήριξη του λαού στις απαιτήσεις και τα αιτήματα του Συνδέσμου. Οι εμπορικές και επαγγελματικές ενώσεις παίζουν στη συγκέντρωση αυτή έναν αποφασιστικό ρόλο: απαιτούν την άμεση υλοποίηση κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων που ξεπερνούν κατά πολύ τα αρχικά αιτήματα, αλλά και τις προθέσεις των στρατιωτικών. Τα αιτήματα αυτά αφορούν τη μεταρρύθμιση της φορολογίας, την προστασία της παραγωγής, την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, την ποινικοποίηση της τοκογλυφίας, αλλά

και ρυθμίσεις που να βελτιώνουν τις συνθήκες δουλειάς και τους όρους ζωής της εργατικής τάξης.
Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος βρέθηκε λοιπόν ξαφνικά στο επίκεντρο μιας μαζικής πολιτικής κίνησης της οποίας την καθοδήγηση κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να αναλάβει. Υπό το βάρος της λαικής κινητοποίησης, ο βασιλιάς αποδέχθηκε τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Οι στρατιωτικοί ανέθεσαν τότε την ηγεσία του Συνδέσμου στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ηγέτη την εποχή αυτή της ενωτικής κίνησης της Κρήτης. Ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε την προσφορά των στρατιωτικών, τους έπεισε όμως να μην απαιτήσουν τη σύγκλιση συντακτικής συνέλευσης, αμφισβητώντας έτσι το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο της βασιλευόμενης δημοκρατίας, αλλά τη σύγκλιση απλώς αναθεωρητικής συνέλευσης, για την αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος. Στις εκλογές που διεξάγονται το 1910 για την Αναθεωρητική Βουλή τα παλιά κόμματα συγκεντρώνουν από κοινού μόλις 60% των εδρών του κοινοβουλίου. Όλες οι υπόλοιπες έδρες κατακτώνται από ανεξάρτητους, οπαδούς της κίνησης του 1909. Ως ανεξάρτητος βουλευτής εκλέγεται και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος συγκεντρώνει μάλιστα τον μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από όλους τους βουλευτές.
Κατά παράβαση της "αρχής της δεδηλωμένης", αλλά σε απόλυτη αντιστοιχία με τους νέους πολιτικούς συσχετισμούς, ο βασιλιάς αναθέτει το 1910 στον Βενιζέλο την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος ιδρύει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και προκηρύσσει για δεύτερη φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (1910) εκλογές, τις οποίες και κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία. Το 87,5% των μελών του νέου κοινοβουλίου του 1910 εκλέγονταν βουλευτές για πρώτη φορά.
Το στρατιωτικό κίνημα του 1909 προκάλεσε λοιπόν μια πρωτοφανή αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα, η "ανορθωτική κίνηση", που θα ξεκινήσει ήδη από το 1910 υπό την ηγεσία του Βενιζέλου, κάνει φανερό ότι οι πολιτικές ανακατατάξεις διαπλέκονταν με μια αντίστοιχη διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης, διαδικασία που θα αποκρυσταλλωθεί με την αναδιάρθρωση των κρατικών λειτουργιών και μηχανισμών.

9.4.2 Κοινωνική μεταρρύθμιση και "κράτος δικαίου"

Είναι κοινή θέση των περισσοτέρων ιστορικών αναλύσεων που αναφέρονται στην περίοδο από το 1909 και μετά ότι η ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Βενιζέλο εγκαινιάζει τη διαδικασία οικοδόμησης του κράτους δικαίου στην Ελλάδα. (Βλ. για παράδειγμα, Σβορώνος 1976, σ. 115, Μαρκεζίνης 1966, σ. 72-111, Πετρίδης 1986, σ. 148). Εκεί που διίστανται οι απόψεις είναι στην ερμηνεία σχετικά με την κοινωνική σημασία και το περιεχόμενο αυτού του κράτους δικαίου. Χρειάζεται λοιπόν στο σημείο αυτό να επιμείνουμε.
Το Σύνταγμα του 1911 συνεχίζει τη φιλελεύθερη παράδοση του Συντάγματος του 1864. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Σύνταγμα αυτό η αναστολή ορισμένων διατάξεων που αφορούν προσωπικές, κοινωνικές ή πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα, προβλέπεται αποκλειστικά και μόνο σε περίπτωση πολέμου (Αλιβιζάτος 1983 σ. 40 κ.ε.).
Η περίοδος της κοινωνικής μεταρρύθμισης ξεκινάει ήδη πριν την ψήφιση του Συντάγματος και συνεχίζεται μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε εδώ. Το 1911 κατοχυρώνεται το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (με παροχή αποζημίωσης προς τους ιδιοκτήτες) προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το

1912 νομοθετείται η αγροτική μεταρρύθμιση για τα Ιόνια Νησιά, το 1917 για τη Θεσσαλία την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών. Μέσα σε δέκα χρόνια, το 1924, λειτουργούσαν 3.020 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 167 χιλιάδες μέλη (κυρίως επρόκειτο για πιστωτικούς συνεταιρισμούς, βλ. Ζολώτας 1926, σ. 39).
Ακόμα εντυπωσιακότερα ήταν τα μέτρα που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία10. Ήδη το 1909 εξαιρούνται από τις κατασχέσεις λόγω χρεών οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι. Το 1909 νομοθετείται επίσης η υποχρεωτική αργία της Κυριακής (νόμος 3455, στη Γαλλία ο αντίστοιχος νόμος είχε ψηφιστεί το 1906), ενώ το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται η σύσταση κοινών σωματείων της εργοδοσίας και των εργαζομένων και θεσμοθετούνται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Με τον νόμο 4029 του 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης επί 4 βδομάδες πριν και 4 μετά τον τοκετό. Με τον ίδιο νόμο, το ανώτατο όριο εργάσιμων ωρών την ημέρα για τους ανηλίκους και τις γυναίκες καθορίζεται στις 10 ώρες. Με τον συμπληρωματικό νόμο περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων του 1922 ολοκληρώνεται η νομοθεσία που σχετίζεται με την ασφάλιση έναντι ατυχήματος και λόγω γήρατος. Ήδη από το 1911 (νόμος 3934) καθορίζονται οι κανόνες υγιεινής και λειτουργίας που πρέπει να τηρούν οι εργοδότες στα εργοστάσιά τους και ανατίθεται στην Επιθεώρηση Εργασίας να ελέγχει την τήρηση των κανόνων αυτών, καθώς και την τήρηση της νέας εργατικής νομοθεσίας γενικότερα. Για τους παραβάτες ορίζονται χρηματικά πρόστιμα και ποινές φυλάκισης μέχρι 3 μηνών. Με άλλο νόμο, του 1912, ορίζεται ότι η πληρωμή των ημερομισθίων πρέπει να γίνεται σε εβδομαδιαία βάση και κατ εξαίρεση σε δεκαπενθήμερη. Όταν το 1918 ιδρύεται η ΓΣΕΕ, στη δύναμή της εντάσσονται 214 εργατικές ενώσεις με 65 χιλιάδες μέλη. Για την ίδια εποχή υπολογίζεται πάντως ότι υπήρχαν στην Ελλάδα 366 εργατικές ενώσεις με 79 χιλιάδες μέλη (Ζολώτας 1926 σ. 89. Η εκτίμηση βασίζεται στο Γ. Γεωργιάδης Η πάλη των τάξεων Αθήνα 1921). Τέλος, την περίοδο αυτή αρχίζει η σταδιακή μείωση του ωραρίου εργασίας. Το 1914 σε 8 βιομηχανικούς κλάδους η εργάσιμη μέρα είναι 12 ώρες, σε 3 κυμαίνεται από 10-12 ώρες, σε 4 είναι 10 ώρες, ενώ τέλος σε 2 κυμαίνεται από 8 έως 10 ώρες και μόνο σε ένα βιομηχανικό κλάδο (επιπλοποιία) είναι 8 ώρες. Το 1919 η Ελλάδα υπογράφει το Σύμφωνο της Ουάσιγκτων, το οποίο, πέρα από τα ζητήματα που αναφέρονταν στην ασφάλιση, τη συνταξιοδότηση, την αρωγή των ανέργων κ.λπ., υποχρέωνε τις συμβαλλόμενες χώρες να εφαρμόσουν το οκτάωρο σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Στην Ελλάδα παραχωρήθηκε η δυνατότητα να εφαρμόσει σταδιακά το οκτάωρο μέχρι την 1η Ιουλίου 1924. Η Βουλή επικύρωσε το 1920 το Σύμφωνο της Ουάσιγκτων και τον ίδιο χρόνο ψήφισε τους νόμους 2111 και 2112, με βάση τους οποίους απαγορευόταν (με προβλεπόμενη ποινή φυλάκισης μέχρι ένα χρόνο) τόσο η παρεμπόδιση όσων (απεργοσπαστών) εργατών επιθυμούν να δουλέψουν κατά τη διάρκεια μιας απεργίας, όσο και το Lock Out. Παρά την επικύρωση του Συμφώνου της Ουάσιγκτων, η οκτάωρη εργασία δεν θα γενικευτεί στην Ελλάδα παρά μόνο στη δεκαετία του 1930. Το 1920 είχε πάντως κυριαρχήσει η δεκάωρη απασχόληση και ήταν ήδη εμφανής η τάση γενίκευσης του οκταώρου: Τρεις μόνο κλάδοι εφάρμοζαν το 1920 ωράρια από δέκα έως δώδεκα ώρες εργασίας. Από τους υπόλοιπους, πέντε κλάδοι εφάρμοζαν το δεκάωρο, οκτώ το οκτάωρο, ενώ σε τρεις κλάδους η εργάσιμη μέρα κυμαινόταν από 8 έως 10 ώρες εργασίας (Καλιτσουνάκις 1934, σ. 400-401, Ζολώτας 1926, σ. 63-91).

Εδώ πρέπει βεβαίως να σημειώσουμε, ότι όπως στην περίπτωση του ωραρίου έτσι και σχετικά με τα άλλα μέτρα της εργατικής νομοθεσίας, η ψήφισή τους από τη Βουλή δεν σήμαινε την άμεση γενίκευσή τους, αλλά εγκαινίαζε απλώς τη φάση της σταδιακής εφαρμογής τους. Ανάλογη ήταν άλλωστε και η εξέλιξη στις άλλες καπιταλιστικές χώρες. (Βλ. αναλυτικά Kuczynski 1965). Επιπλέον, τα μέτρα αυτά, αν και προφανώς συνεπάγονται τη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης (βλ. και κεφ. 5.4), κατά κανένα τρόπο δεν εξαλείφουν αυτομάτως την αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης της εποχής. Από έρευνα της Επιθεώρησης Εργασίας το 1920, σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά, συνάγεται ότι κατά μέσον όρον εστεγάζοντο εις εν δωμάτιον 4-5 άτομα (Ζολώτας 1926 σ. 87).
Τα μέτρα της ανορθωτικής κίνησης εγκαινιάζουν πάντως χωρίς αμφιβολία μια νέα φάση στην οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας και εκμετάλλευσης: Σηματοδοτούν τη διαδικασία μετάβασης στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας (κεφ. 5.4). Υιοθετούνται δηλαδή τα μέτρα αυτά σε μια συγκεκριμένη φάση της ανάπτυξης των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, με έναν και μόνο στόχο: τη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως παρατηρεί και ο Ξ. Ζολώτας, η νομοθεσία αύτη ήλθεν ακριβώς εις την κατάλληλον εποχήν (Ζολώτας 1926, σ. 86) και διευκρινίζει: Η εργατική νομοθεσία είναι απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών απέναντι των εργατών εις διαφόρους βιομηχανικούς κλάδους, αίτινες μη περιοριζόμεναι δύνανται να επιφέρωσι καταθλιπτικήν εκμετάλλευσιν της ανθρωπίνης εργασίας. Τούτο δε διότι η συντήρησις της εργατικής δυνάμεως και η προαγωγή αυτής είναι μία εκ των κυρίων βάσεων της βιομηχανίας και της ευημερίας μιας χώρας και αξίζει δικαίως αμέριστον την προσοχήν του κράτους. Η εργατική νομοθεσία όθεν και ειδικώς η προστατευτική νομοθεσία σκοπόν έχει να εμποδίση την υπερβολικήν εκμετάλλευσιν της εργασίας και να επιτύχη την διατήρησιν της εργατικής ζωτικότητος και την προαγωγήν της εργατικής αποδόσεως. (Ζολώτας 1926, σ. 83.)
Οι παραδοσιακές αριστερές αναλύσεις θεωρούν όπως ήδη αναφέραμε το κίνημα του 1909 ως μια αστική επανάσταση. Ο Κορδάτος (1974) θεωρεί για παράδειγμα ότι οι αξιωματικοί αποτελούσαν απλώς τα εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων και των συμφερόντων των καπιταλιστικών ενώσεων. Άλλοι συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Σβορώνος (1976) θεωρούν το κίνημα του 1909 ως την πολιτική επικύρωση της νίκης της αστικής τάξης, νίκης που είχε σταδιακά υλοποιηθεί μέσα από την οικονομική ανάπτυξη και τις φιλελεύθερες συνταγματικές κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου. Και οι δυο εκδοχές υποθέτουν βεβαίως την ύπαρξη μιας προκαπιταλιστικής ολιγαρχίας, η οποία μάλιστα αποτελούσε και την κυρίαρχη τάξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1909. Η μέχρι τώρα ανάλυσή μας έδειξε εντούτοις ότι ένας τέτοιος ισχυρισμός παρανοεί και ως εκ τούτου παραποιεί τον αστικό χαρακτήρα της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας που προέκυψε από την Επανάσταση του 1821 και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Πολύ περισσότερο, που στα πλαίσια αυτού του κράτους απουσίαζαν αρχικά (μέχρι τις προσαρτήσεις νέων εδαφών) κάθε είδους συγκροτημένες μορφές προκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης και αντίστοιχα εξουσίας (για παράδειγμα σχέσεις που να αντιστοιχούν στον φεουδαλικό τρόπο παραγωγής). Πέρα από αυτό δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η μεταρρυθμιστική κίνηση που διαδέχθηκε τη στρατιωτική εξέγερση δεν αποτέλεσε κατά κανένα απολύτως τρόπο ένα άμεσο προϊόν εκείνης της εξέγερσης (ή έστω την ολοκλήρωσή της). Εντελώς αντίθετα, προέκυψε από τη ριζική αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής

και την άμεση παρέμβαση των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο (ακόμα και στο επίπεδο των κοινοβουλευτικών διαδικασιών), που έφερε στην επιφάνεια μια αντίστοιχη, μέχρι τότε υπόγεια, κοινωνική δυναμική. Οι διαδικασίες αυτές πυροδοτήθηκαν βέβαια από την πρωτοβουλία των στρατιωτικών, δεν είχαν όμως προδιαγραφεί από αυτούς (δεν θα μπορούσαν άλλωστε), ούτε στη συνέχεια καθοδηγήθηκαν από αυτούς. Οι αξιωματικοί και το κίνημά τους απλώς ξεπεράστηκαν και παραμερίστηκαν από τη δυναμική των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών που ήρθαν στην επιφάνεια.
Είναι εδώ χαρακτηριστικό ότι ένας συντηρητικός αστός πολιτικός, ο Σπ. Μαρκεζίνης, είναι σε θέση να καταλάβει από τη μια ότι το 1909 δεν μετασχηματίστηκαν οι δομές της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας (και έτσι αντικρούει τον ισχυρισμό ότι επρόκειτο για "αστική επανάσταση", Μαρκεζίνης 1966, σ. 72), και από την άλλη ότι αυτό που κυρίως μετασχηματίστηκε ήταν οι κοινωνικοί-ταξικοί συσχετισμοί δύναμης. Θεωρεί έτσι το 1909 και τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Βενιζέλου αποτέλεσμα της "ανόδου" των λαικών τάξεων (Μαρκεζίνης 1966, σ. 101). Την αντίληψη αυτή και μάλιστα στη σωστή της διάσταση εξέφραζαν όμως και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων, με πρώτο τον Ελ. Βενιζέλο. Μιλώντας στη Βουλή το 1911 ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι "η δύναμις του αστικού καθεστώτος" είναι να βλέπει "τον κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου ένα μέσον έχει να προλαμβάνει τας εκρήξεις δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των εργατών". Και συνέχιζε: "Δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά (...) ακολουθούν την πρόοδον" (Τα αποσπάσματα παρατίθενται από τον Δερτιλή 1985, σ. 215 και 221).
Μετά το 1909 έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με μια αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και των κοινωνικών θεσμών στην κατεύθυνση της οικοδόμησης του θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου που στο κεφάλαιο 5.4 αυτού του βιβλίου ορίσαμε ως καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. Οι κοινωνικές προυποθέσεις αυτού του μετασχηματισμού δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των οικονομικών αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά μια εξέλιξη στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, στα πλαίσια της οποίας καθοριστικό ρόλο επίσης έπαιξαν πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες (όπως η κρίση του εθνικού ζητήματος ή η σταθεροποίηση των φιλελεύθερων αντιπροσωπευτικών θεσμών). Μέσα από τη συνολική αυτή εξέλιξη και ως αποτέλεσμά της πρέπει να δούμε και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών προς όφελος των λαικών τάξεων, μετασχηματισμό που αποτέλεσε και την κατ εξοχήν προυπόθεση για τη μεταρρύθμιση των δομών και μηχανισμών της εξουσίας.
Ο βασικός άξονας αυτής της μεταρρύθμισης και ταυτόχρονα το βασικό μέσο για το ξεπέρασμα της κρίσης της προηγούμενης περιόδου ήταν η δημιουργία της κοινωνικής πολιτικής και η παράλληλη θεσμοθέτηση του εργατικού συνδικαλισμού, δηλαδή η θεσμοποίηση στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών των νέων ή προδιαγραφόμενων ταξικών συσχετισμών δύναμης, κατά το πρότυπο των καπιταλιστικών χωρών της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Ή, στη γλώσσα της αστικής ιδεολογίας, η θεσμοθέτηση του "κράτους δικαίου".
Το νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 9.4) όσο και στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής και του εθνικού ζητήματος. Για πρώτη φορά μετά το 1909 η Ελλάδα είναι σε θέση να επιχειρήσει και να διεξαγάγει με επιτυχία την επεκτατική προέλαση που σχεδίαζε επί ογδόντα τόσα χρόνια.

9.4.3 Εδαφική επέκταση και εθνικό ζήτημα

9.4.3.1 Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Ένας από τους βασικούς στόχους της ανορθωτικής κίνησης από το 1909 και μετά ήταν η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Η αναδιοργάνωση αυτή συνέπεσε με ένα ριζικό μετασχηματισμό της διεθνούς συγκυρίας και των διεθνών συσχετισμών δύναμης.

Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οξύνονται οι εθνικοί ανταγωνισμοί ως αποτέλεσμα κυρίως των αλλαγών που επιφέρει το κίνημα των Νεοτούρκων. Ο ανερχόμενος τουρκικός εθνικισμός επιχειρεί να υπονομεύσει την ηγεμονική οικονομική και πολιτική θέση των μη μωαμεθανικών (άρα και μη τουρκικών) πληθυσμών. Οι διώξεις στρέφονται κατά κύριο λόγο ενάντια στους πληθυσμούς που είχαν ήδη οικοδομήσει μια δική τους (μη τουρκική) εθνική συνείδηση: τους Έλληνες και τους Αρμενίους (1915 σφαγή ενάμισι εκατομμυρίου Αρμενίων). Αξίζει να θυμηθούμε εδώ ότι στα χέρια των πληθυσμών αυτών βρίσκονταν συγκεντρωμένες όλες σχεδόν εκείνες οι οικονομικές λειτουργίες που συνδέονταν με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Όχι μονάχα οι καπιταλιστές και οι εμπορευόμενοι, αλλά ακόμα και οι εργάτες ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία ξένοι. Το 60% των εργατών της βιομηχανίας της Αυτοκρατορίας ήταν Έλληνες, το 15% Αρμένιοι και το 10% Εβραίοι. (Issawi 1980, The Economic History of Turkey 1800-1914, Chicago, παρατίθεται στο Βερέμης 1986 σ. 42). Η όξυνση των εθνικών ανταγωνισμών και οι διώξεις του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγούν βέβαια και σε μια αντίστοιχη όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων11.

Την ίδια εποχή μετασχηματίζονται γρήγορα και οι συσχετισμοί ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαικές Δυνάμεις. Η ενίσχυση της Γερμανίας οδηγεί στην προσέγγιση των τριών Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, η οποία συγκεκριμενοποιείται τελικά με τη δημιουργία της Entente. Η προσέγγιση της Τουρκίας με τη Γερμανία και ο τουρκοιταλικός πόλεμος για την κυριαρχία στη Λιβύη το 1911 έχει τελικά σαν αποτέλεσμα τη στροφή της πολιτικής της Αγγλίας και των δυτικών συμμάχων της προς μια στάση ευνοικής ανοχής απέναντι στη στρατηγική των βαλκανικών κρατών (και της Ρωσίας) για διαμελισμό των ευρωπαικών οθωμανικών εδαφών.

Μετά από μια ελληνοσερβική, μια σερβοβουλγαρική και μια ελληνοβουλγαρική συνθήκη, οι τρεις βαλκανικές χώρες αποφασίζουν να αναλάβουν από κοινού στρατιωτική δράση ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να καθορίσουν μετά το τέλος του πολέμου και με βάση τις στρατιωτικές επιτυχίες που θα είχε η κάθε χώρα τα τελικά σύνορα ανάμεσά τους. Στις συνθήκες ανάμεσα στις τρεις βαλκανικές χώρες έμεινε, δηλαδή, ανοικτό το μακεδονικό ζήτημα, το οποίο αποτελούσε και το αντικείμενο του ελληνοβουλγαρικού αλλά και του σερβοβουλγαρικού ανταγωνισμού, καθώς η Βουλγαρία επιδίωκε να προσαρτήσει ολόκληρη τη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας. (Βλ. και το χάρτη του σχήματος 3).

Κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο (Οκτώβριος 1912 - Μάρτιος 1913) οι στρατοί των βαλκανικών κρατών κατανικούν τους Τούρκους σε όλα τα μέτωπα και μετατοπίζουν τα τουρκικά σύνορα στην Ευρώπη μέχρι τον Έβρο. Λίγο μετά ξεσπάει όμως ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, με επίδικο αντικείμενο τον τελικό διαμοιρασμό των εδαφών που κατακτήθηκαν. Η Ελλάδα συνασπίζεται τώρα με τη Σερβία ενάντια στη Βουλγαρία. Οι Βούλγαροι ηττώνται, και στην Ελλάδα περιέρχονται (μαζί με την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου), η Ήπειρος (εκτός από το

βόρειο τμήμα της), με τα Ιωάννινα, καθώς και η νότια και κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη. (Σχήμα 2). Η δυτική Θράκη, από τα ελληνικά σύνορα μέχρι τον Έβρο προσαρτάται στη Βουλγαρία, ενώ η βόρεια Μακεδονία διαμοιράζεται ανάμεσα στη Σερβία και τη Βουλγαρία. Η βόρεια Ήπειρος ενσωματώνεται στην Αλβανία που συγκροτείται το 1913 ως ανεξάρτητο κράτος, ενώ τα Δωδεκάνησα προσαρτώνται στην Ιταλία. Από τα νησιά του Αιγαίου παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Ίμβρος, η Τένεδος και το Καστελόριζο. (Βλ. σχήματα 1-4).

9.4.3.2 Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο "εθνικός διχασμός" και η μικρασιατική εκστρατεία

Με τους βαλκανικούς πολέμους η ελληνική επικράτεια διπλασιάστηκε. Ταυτόχρονα αυξήθηκε η συνοχή του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, καθώς το κύρος της εξουσίας και η συναίνεση προς τον βασιλιά και την κυβέρνηση Βενιζέλου έφθασαν στο απόγειό τους. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η οικονομική ανάπτυξη και σταθεροποίηση που πραγματοποιείται καθ' όλη τη δεκαετία του 1910 (βλ. κεφ. 9.5).
Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (28.7. έως 3.8.1914) έθεσε όμως σε κίνηση μια σειρά πολιτικές διαδικασίες και αντιπαραθέσεις που οδήγησαν τελικά, περίπου ένα χρόνο αργότερα, στον περίφημο "εθνικό διχασμό", ο οποίος και κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1916 με τη δημιουργία της (δεύτερης στη χώρα) "προσωρινής κυβέρνησης" στη Θεσσαλονίκη.
Λίγες μόλις βδομάδες μετά την έκρηξη του πολέμου (30 Αυγούστου 1914) η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο αποφασίζει να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente, ελπίζοντας ότι θα κατορθώσει έτσι να επεκτείνει τα σύνορά της προς Ανατολάς, σε βάρος της Τουρκίας. Επειδή όμως η Τουρκία τηρούσε ακόμα ουδέτερη στάση απέναντι στους δυο εμπόλεμους συνασπισμούς, οι δυτικές Δυνάμεις απορρίπτουν την ελληνική προσφορά: Και η μεν Αγγλία απέρριψε την προσφοράν ένεκα των προαναφερθέντων φόβων αυτής (ότι η στρατιωτική δύναμη της Τουρκίας θα μετέβαλλε τους στρατιωτικούς συσχετισμούς δύναμης υπέρ των κεντρικών δυνάμεων, Γ.Μ.), η Γαλλία επεφυλάχθη να επωφεληθή αυτήν εν περιπτώσει ανάγκης, υπονοούσα την περίπτωσιν της εισόδου της Τουρκίας εις τον πόλεμον παρά το πλευρόν των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η δε Ρωσία απεδέχθη ευχαριστούσα, αλλά μόνον υπό την προυπόθεσιν ότι η ελληνική βοήθεια θα παρείχετο εις την Σερβίαν. (Δασκαλάκης 1934, σ. 595.) Τον Οκτώβριο του 1914 η Τουρκία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών Δυνάμεων. Η Ελλάδα προτείνει και πάλι τη στρατιωτική της βοήθεια προς την Entente, αλλά συναντάει αυτή τη φορά την άρνηση της Ρωσίας, λόγω των επί της Κωνσταντινουπόλεως βλέψεών της (Δασκαλάκης 1934, σ. 595). Η Ρωσία που προσέβλεπε, ακριβώς όπως και η Ελλάδα, στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρούσε ότι η νέα βαλκανική δύναμη, η Ελλάδα, μπορούσε να μπει φραγμός στα σχέδιά της, κυρίως σε ό,τι αφορά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Ο Βενιζέλος ξεκίνησε τότε διαπραγματεύσεις με την Αγγλία για τους όρους υπό τους οποίους η Ελλάδα θα έμπαινε στον πόλεμο και για τις εγγυήσεις και τα ανταλλάγματα που θα της δίνονταν από τους δυτικούς συμμάχους. Την 11/24 Ιανουαρίου 1915 η αγγλική κυβέρνησις προτείνει επισήμως εις την Ελλάδα να εξέλθη της ουδετερότητος βοηθούσα την Σερβίαν. Αυτήν την φοράν δεν προσφερόμεθα πλέον ημείς, παρακαλούμεθα. Η πρότασις περιέχει και υπόσχεσιν σπουδαίων εδαφικών παραχωρήσεων εν Μικρασία. Ο Βενιζέλος συντάσσει αυθημερόν το πρώτον των τριών υπομνημάτων του προς τον βασιλέα, προτείνων, ίνα εξασφαλισθή

η σύμπραξις της Βουλγαρίας, παραχώρησιν εις αυτήν της Καβάλας (Παπαδάκις 1934, σ. 605.) Τις αμέσως επόμενες μέρες γίνεται, όμως, γνωστό ότι η Βουλγαρία είναι αποφασισμένη να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. Ητόνησεν εκ τούτου το όλον σχέδιον των εις την Βουλγαρίαν παραχωρήσεων (Παπαδάκις 1934, σ. 605). Παράλληλα, ναυάγησε και η προοπτική της εκστρατείας του ελληνικού στρατού στο σερβοαυστριακό μέτωπο, για να μη μείνουν αφύλακτα τα σύνορα με τη Βουλγαρία.
Τον Φεβρουάριο του 1915 οι σύμμαχοι της Entente αποφασίζουν την κατάληψη των Δαρδανελίων από τη θάλασσα και ζητούν και πάλι τη συνδρομή της Ελλάδας, προσφέροντάς της ως άμεσο αντάλλαγμα την Κύπρο, που βρισκόταν ως γνωστόν υπό βρετανική κυριαρχία. Το ελληνικό Γενικό Επιτελείο διατύπωσε όμως την άποψη ότι τα Δαρδανέλια δεν ήταν δυνατόν να καταληφθούν από τη θάλασσα και πρότεινε την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από την ξηρά. Ο βασιλιάς απορρίπτει κατόπιν αυτού την πρόταση της Entente και η κυβέρνηση του Βενιζέλου παραιτείται (25 Φεβρουαρίου). Πέρα από την εκτίμηση του Γενικού Επιτελείου, για την απόφαση αυτή βάρυνε ο ανταγωνισμός των ελληνικών με τις ρωσικές βλέψεις σχετικά με τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο ανακοινωθέν που εξέδωσε η κυβέρνηση υπό τον Δ. Γούναρη, που ανέλαβε μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, αναφέρεται ότι: Ο Ε. Βενιζέλος δια της υπερβολικής του αισιοδοξίας, στηριζομένης εις προηγουμένας επιτυχίας του, προσπαθεί να εκβιάσει την πορείαν της ιστορίας, μη λαμβάνων υπ όψιν τας εξαιρετικάς του Παγκοσμίου πολέμου δυσχερείας και αδιαφορών απέναντι των Ρώσων. Άλλωστε το βασικό αίτημα της κυβέρνησης Γούναρη στις διαπραγματεύσεις της με την Entente ήταν να τεθεί, σε περίπτωση νίκης, η περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης υπό διεθνή έλεγχο, να αποτραπεί δηλαδή η προοπτική κατάληψής της από τους Ρώσους. Ο Γούναρης δεν κατέχει βέβαια την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και έτσι προκηρύσσονται εκλογές τις οποίες και πάλι κερδίζει ο Βενιζέλος με μεγάλη πλειοψηφία. Ήδη από την προεκλογική περίοδο η προοπτική του εθνικού διχασμού είχε αρχίσει να διαφαίνεται στον ορίζοντα.
Ο Βενιζέλος σχηματίζει τη νέα του κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1915. Εν τω μεταξύ οι στρατιωτικές δυνάμεις της Σερβίας καταρρέουν, τα γερμανοαυστριακά στρατεύματα εισβάλλουν στη Σερβία, ενώ στις 14-10-1915 μπαίνει και επίσημα η Βουλγαρία στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων. Η Σερβία καταλαμβάνεται ολόκληρη τον Οκτώβριο του 1915, ενώ μέχρι το τέλος του χρόνου έχει καταληφθεί το Μοντενέγκρο. Οι κεντρικές Δυνάμεις μοιάζουν να κερδίζουν τον πόλεμο στα Βαλκάνια. Ήδη όμως από τον Σεπτέμβριο του 1915, ενώ εξελισσόταν η γερμανοαυστριακή επίθεση στη Σερβία και πριν η Βουλγαρία προσχωρήσει στο στρατόπεδο των κεντρικών Δυνάμεων, η κυβέρνηση του Βενιζέλου επιχειρεί εκ νέου να πείσει τον βασιλιά να αποδεχθεί τη συμμετοχή στον πόλεμο και όταν αποτυγχάνει παραιτείται για δεύτερο φορά (24 Σεπτεμβρίου 1915).
Παρά την ελληνική ουδετερότητα τον Νοέμβρη του 1915 αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη στρατεύματα της Entente για να αναχαιτίσουν τη γερμανοβουλγαρική προέλαση στα Βαλκάνια. Εν τω μεταξύ η Βουλγαρία όχι μόνο προσαρτά τη σερβική Μακεδονία αλλά και εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των κεντρικών Δυνάμεων, ότι σε περίπτωση εισόδου στον πόλεμο της Ελλάδας ή της Ρουμανίας στο πλευρό της Entente θα της δοθούν η ελληνική Μακεδονία και αντίστοιχα η ρουμανική περιοχή Ντομπρούντσα. Από την άλλη η Ρωσία εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των δυτικών συμμάχων της για την κατάληψη από τη μεριά της της Κωνσταντινούπολης (DTV Atlas τ. 2, σ. 123). Η μοναρχική παράταξη πείθεται από τις εξελίξεις ότι μόνο η

συνέχιση της ουδετερότητας μπορεί να εξασφαλίσει στην Ελλάδα τα σύνορά της του 1913 και για τον σκοπό αυτό επιδιώκει διαπραγματεύσεις και με τους δυο εμπολέμους. Όμως, καθώς οξύνεται η πολεμική σύγκρουση, τα γεγονότα αποκτούν τη δική τους λογική: Την 1η Ιανουαρίου 1916 καταλαμβάνεται από τους συμμάχους η Κέρκυρα, για να διευκολυνθεί η υποχώρηση του σερβικού στρατού μέσω Αλβανίας. Στις 13 Μαίου οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν από την άλλη μεριά το Ρούπελ. Οι σύμμαχοι της Entente πιέζουν την ελληνική κυβέρνηση να λύσει το ζήτημα της συνέχισης της ουδετερότητας ή της εξόδου στον πόλεμο με εκλογές. Στις 13 Αυγούστου (την ημέρα που η Ρουμανία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente) τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα συνεχίζουν την προέλασή τους στην Α. Μακεδονία και σε ελάχιστο χρόνο καταλαμβάνουν ολόκληρη την περιοχή με την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες.
Η συνέχιση της ουδετερότητας είναι πλέον για την Ελλάδα εντελώς αδιέξοδη. Μια νίκη των κεντρικών Δυνάμεων θα είχε χωρίς αμφιβολία ως συνέπεια τον περιορισμό της ελληνικής επικράτειας προς όφελος τουλάχιστον της Βουλγαρίας (αλλά ίσως και της Τουρκίας, που δεν είχε παραιτηθεί από τις αξιώσεις της πάνω στα νησιά του Αιγαίου), ενώ αντίστοιχα μια νίκη της Entente θα συνεπαγόταν πιθανότατα μια αντίστοιχη σερβική επέκταση σε βάρος της Ελλάδας. Ενώ εντούτοις η μοναρχική παράταξη, που βρίσκεται στην κυβέρνηση, παρατείνει την ελληνική ουδετερότητα, ξεσπάει στις 18 Αυγούστου 1916 το στρατιωτικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, στο οποίο προσχωρούν και αξιωματικοί του στρατού της Καβάλας, ο οποίος είχε διαλυθεί μετά τη γερμανοβουλγαρική προέλαση. Ο Βενιζέλος προσχωρεί στο κίνημα της Θεσσαλονίκης και τον Σεπτέμβριο του 1916 σχηματίζεται εκεί η προσωρινή κυβέρνηση, που κηρύσσει τον πόλεμο στη Βουλγαρία και στις κεντρικές Δυνάμεις. Η Ελλάδα διχάζεται σε δύο κυβερνήσεις και δύο κρατικές εξουσίες. Κάθε μια στηρίζεται πάλι σε ένα πλατύ λαικό κίνημα συμπαράστασης, που καθιστά τον χωρίς σύγκρουση συμβιβασμό αδύνατο. Ο εθνικός διχασμός βρίσκεται στο πιο κρίσιμο σημείο του.
Ογκώδεις διαδηλώσεις στην Αθήνα και αντίστοιχες μαζικές εκδηλώσεις των επιστράτων καταδικάζουν τον πόλεμο και τη στρατηγική του Βενιζέλου και συντάσσονται έτσι πίσω από τις σημαίες της βασιλικής παράταξης. Την ίδια στάση υιοθετούν και όλες οι σοσιαλιστικές οργανώσεις της εποχής. Η παλιά Ελλάδα στην πλειοψηφία της τάσσεται με την κυβέρνηση των Αθηνών. Μια αντίστοιχη μαζική υποστήριξη υπέρ του Βενιζέλου εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκης. Ο στόλος της Entente αποκλείει τα λιμάνια της παλιάς Ελλάδας και αποβιβάζεται στον Πειραιά το Νοέμβριο του 1916. Η κυβέρνηση της Αθήνας επιχειρεί να έρθει σε ένα συμβιβασμό με την Entente και να παραδώσει ειρηνικά την εξουσία στον Βενιζέλο. Η παρέμβαση όμως των αντιβενιζελικών μαζών και των επιστράτων υπήρξε τόσο βίαιη ("εφονεύθησαν 35 άνδρες των συμμάχων και ετραυματίσθηκαν 80, φονευθέντων και 40 περίπου Ελλήνων" --18 και 19.11.1916, Δασκαλάκης 1934, σ. 596), που η προοπτική αυτή ακυρώνεται. Τελικά η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης θα επικρατήσει, με τη βοήθεια των συμμάχων, πάνω στην κυβέρνηση των Αθηνών και η νίκη της αυτή θα επισημοποιηθεί με την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου στις 29 Μαίου 1917 και την ανάληψη της βασιλείας από τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Με την επικράτηση του Βενιζέλου σε ολόκληρη τη χώρα, η Ελλάδα κηρύσσει, ως ενιαίο κράτος πλέον, τον πόλεμο στις κεντρικές Δυνάμεις και τους συμμάχους τους (27-6-1917).
Με την ήττα της μοναρχικής παράταξης παίρνει τέλος και ο εθνικός διχασμός με τη μορφή του "διχασμού" της πολιτικής και κρατικής εξουσίας. Θα παραμείνει όμως ως

διάσπαση της πολιτικής σκηνής, αλλά και του προσωπικού των κρατικών μηχανισμών και θεσμών, σε μια βενιζελική και μια αντιβενιζελική-μοναρχική παράταξη. Μάλιστα, η ταύτιση όχι απλώς του Κωνσταντίνου αλλά του θρόνου ως θεσμού με την ηγεσία της αντιβενιζελικής παράταξης, θα στερήσει και από τον μετέπειτα βασιλιά τη δυνατότητα να ασκήσει τον ρόλο τους ως (υπερκομματικός) αρχηγός του κράτους. Ο βασιλιάς μέσα από τον εθνικό διχασμό έγινε κομματάρχης, η λειτουργία του ως υπερκομματικού ρυθμιστή του πολιτεύματος σχεδόν εκμηδενίστηκε. Άνοιξε έτσι ο δρόμος για τη μετατροπή του πολιτεύματος από βασιλευόμενη σε προεδρευόμενη Δημοκρατία. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924 έχει τις ρίζες σ αυτόν ακριβώς τον μετασχηματισμό του πολιτικού ρόλου του θρόνου, μετασχηματισμό που προέκυψε από τον "εθνικό διχασμό".
Με τις Συνθήκες που ακολούθησαν τη νίκη της Entente στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920, με την Τουρκία), η Ελλάδα επέκτεινε την επικράτειά της στη Βόρειο Ήπειρο σε βάρος της Αλβανίας, στη Δυτ. Θράκη σε βάρος της Βουλγαρίας και στην Α. Θράκη και τη Μικρά Ασία σε βάρος της Τουρκίας (βλ. χάρτη σχήματος 2). Με την ίδια συνθήκη η Τουρκία αναγνώρισε την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου, την ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα και τις ακτές της Ατάλειας, τη γαλλική κυριαρχία στη Συρία και την Κιλικία, καθώς και την προσάρτηση από την Αγγλία του Ιράκ, της Παλαιστίνης και της Κύπρου. Με την ίδια συνθήκη η περιοχή της Κωνσταντινούπολης και τα στενά τέθηκαν υπό διεθνή έλεγχο, η Αρμενία ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος και το Κουρδιστάν αυτόνομη επαρχία. Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν γεγονός. (Βλ. και τον χάρτη του σχήματος 5).
Η έκρηξη όμως της εθνικής τουρκικής επανάστασης υπό τον Μουσταφά Κεμάλ θα έχει ως συνέπεια τη συνέχιση του ελληνοτουρκικού πολέμου μέχρι το 1922, οπότε και συντρίβεται ο ελληνικός στρατός εισβολής στον ποταμό Σαγκάριο της Ανατολίας. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, η Ελλάδα χάνει και πάλι την περιοχή της Σμύρνης και την Α. Θράκη, μαζί με την Ίμβρο και την Τένεδο, προς όφελος της Τουρκίας. Χάνει επίσης και τη Β. Ήπειρο προς όφελος της Αλβανίας ως αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο του ελληνοιταλικού ανταγωνισμού, που σοβεί από την εποχή της Συνθήκης των Σεβρών. (Βλ. σχήμα 2).
Καταφύγαμε εδώ σε μια τόσο λεπτομερειακή περιγραφή των γεγονότων που σχετίζονται με τον εθνικό διχασμό κατά την περίοδο 1914-1917 γιατί κατά την αντίληψή μας πρόκειται για μια από τις περισσότερο παρεξηγημένες, δηλαδή παραποιημένες περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Η απολογητική εθνικιστική - σοβινιστική ιδεολογία, που κυριαρχεί πλέον ακόμα και μέσα στην Αριστερά, θεωρεί την "εξάρτηση" των ελληνικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων από τις ιμπεριαλιστικές Δυνάμεις ως την κύρια αιτία ή έστω την κατ εξοχήν προυπόθεση του εθνικού διχασμού. Για να το πούμε κάπως απλουστευμένα, ο Βενιζέλος ήταν σύμφωνα με αυτή την άποψη εκπρόσωπος των αγγλικών συμφερόντων και της εξάρτησης από τις δυτικές Δυνάμεις, ενώ αντίθετα ο βασιλιάς πρακτόρευε τα συμφέροντα των κεντρικών Δυνάμεων. (Αν και τους Γκλύξμπουργκ τους είχαν εγκαταστήσει στην Ελλάδα οι Άγγλοι, ο Κωνσταντίνος είχε παντρευτεί την αδελφή του Γουλιέλμου ΒΔ θα μας πληροφορήσουν μάλιστα ορισμένοι περισπούδαστοι ιστορικοί. Στη γυναικοκρατία, λοιπόν, να αναζητήσουμε την ερμηνεία της ιστορίας).
Αυτή η απολογητική εκδοχή της θεωρίας της εξάρτησης επιχειρεί να συσκοτίσει δυο πραγματικότητες τις οποίες μας κατέστησε ήδη σαφείς η λεπτομερειακή αναφορά στα γεγονότα της περιόδου 1914-17:

α) Ότι ο διχασμός προέκυψε ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης δυο εθνικών στρατηγικών. Παρ ότι δηλαδή αλληλοαποκλείονταν, οι δυο πολιτικές στρατηγικές που διατυπώθηκαν (η βενιζελική και η αντιβενιζελική) στόχευαν στη διατήρηση ή και την επέκταση της ελληνικής εθνικής επικράτειας που έμοιαζε να απειλείται από την εξέλιξη του φονικότερου πολέμου που είχε ποτέ γνωρίσει η περιοχή της Α. Μεσογείου και των Βαλκανίων.
β) Ότι η όξυνση της σύγκρουσης ανάμεσα στις δυο στρατηγικές ήταν κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα της πολιτικής παρουσίας και παρέμβασης των πλατιών λαικών μαζών, που στήριξαν τόσο τη βενιζελική όσο και τη μοναρχική πτέρυγα. Χωρίς αμφιβολία η μοναρχική στρατηγική εξασφάλισε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας των κινητοποιημένων λαικών μαζών της παλιάς Ελλάδας, που είχαν ήδη χύσει το αίμα τους στους πολέμους του 1912-13. Έτσι η υποστήριξη προς τη μοναρχική πολιτική στρατηγική προσέλαβε ένα ανοιχτά αντιπολεμικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, δεν ταυτιζόταν δηλαδή κατ ανάγκην με το γενικότερο πολιτικό πρόγραμμα ή την ιδεολογία του μοναρχισμού. Ήταν τελικά αγώνας ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα, ενάντια στην κυρίαρχη επεκτατική στρατηγική του ελληνικού αστισμού από την ίδρυση ακόμα του ελληνικού κράτους, στρατηγική που από το 1912 και μετά είχε αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα. Με την έννοια αυτή έχει απόλυτο δίκιο ο Σεραφείμ Μάξιμος, μέχρι το 1927 μέλος του Πολιτικού Γραφείου και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΚΚΕ, όταν γράφει: Η σύγκρουση δυο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουση τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικώς καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου. (Μάξιμος 1975, σ. 14. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1928). Χαρακτηριστικό της υποστήριξης που εξασφάλισε η αντιπολεμική στάση της αντιβενιζελικής παράταξης είναι και το γεγονός ότι στις εκλογές της 1-11-1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε μόλις 44,1% των ψήφων έναντι 55,9% της αντιβενιζελικής Ενώσεως (στην οποία συμμετείχε και το ΣΕΚΕ που λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε ΚΚΕ), παρ ότι οι εκλογές διεξήχθησαν αμέσως μετά τη γνωστοποίηση των αποφάσεων της Συνθήκης των Σεβρών, με τις οποίες είχε δικαιωθεί ιστορικά ο Βενιζέλος. Ενδεικτική είναι επίσης και η αντίσταση που πρόβαλαν οι στρατευμένοι της Μικράς Ασίας και η οποία έφτασε μέχρι τις μαζικές εκδηλώσεις λιποταξίας.
Όμως και η βενιζελική παράταξη, που έκφραζε την πάγια επεκτατική στρατηγική του ελληνικού κεφαλαίου, τη Μεγάλη Ιδέα, βρήκε σημαντική λαική υποστήριξη, κυρίως από τον ελληνικό πληθυσμό της βόρειας Ελλάδας, που αισθανόταν να απειλείται άμεσα από τις βουλγαρικές αλλά και τις σερβικές βλέψεις στη Μακεδονία. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του βενιζελισμού συνέβαλε επίσης αναμφίβολα στην εξασφάλιση αυτής της υποστήριξης. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να αντιληφθούμε το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που πήρε η προσωρινή βενιζελική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, η απελευθέρωση δηλαδή των κολίγων της νέας Ελλάδας κι η διανομή της γης των τσιφλικιών.
Το ερώτημα που τίθεται τώρα είναι γιατί η ιστορική ερμηνεία που κυριαρχεί σήμερα στην Αριστερά επιμένει να παρουσιάζει τον διχασμό ως απλή συνέπεια και προέκταση της αιώνιας εξάρτησης από τους ξένους, γιατί δεν επιχειρεί να αναλύσει και να παρουσιάσει την εσωτερική πολιτική και κοινωνική συγκυρία και το εθνικό περιεχόμενο των αντικρουόμενων στρατηγικών. Η απάντηση δεν είναι δύσκολο να δοθεί: Αυτό που επιχειρεί να συγκαλύψει η κυρίαρχη αριστερή ερμηνεία, όπως ακριβώς και η επίσημη αστική ιστορική ερμηνεία του διχασμού, είναι ο ιμπεριαλιστικός-επεκτατικός χαρακτήρας της ελληνικής εθνικής πολιτικής καθ' όλη

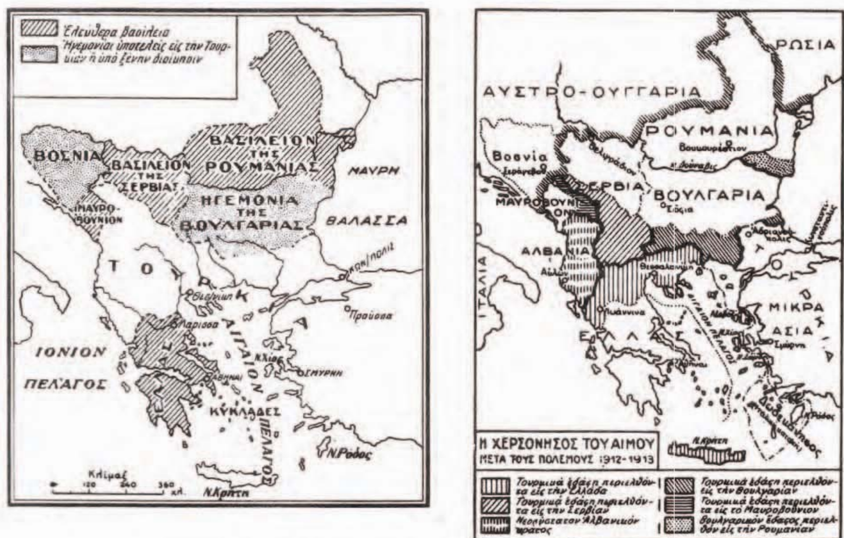
την περίοδο που εξετάζουμε.12 Επρόκειτο με άλλα λόγια όχι για την απελευθέρωση ελληνικών εδαφών, αλλά για την ιμπεριαλιστική κατάκτηση εδαφών στα οποία η ελληνική μειοψηφία αποτελούσε συνήθως το οικονομικά κυρίαρχο στοιχείο. Ας αφήσουμε προς στιγμήν έξω από τη συζήτηση τα εδάφη που προσαρτήθηκαν κατά τους βαλκανικούς πολέμους (στις νότιες μόνο περιοχές των οποίων αποτελούσε το ελληνικό στοιχείο την πλειοψηφία, βλ. αναλυτικά το κεφάλαιο 9.5.4) και ας περιοριστούμε μόνο στα εδάφη που διεκδικούσε και τελικά κατέκτησε η Ελλάδα με την είσοδό της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: 2.000.000 Ελλήνων κατοικούσαν στην Ανατολική Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία έναντι 8.000.000 Τούρκων και 1.200.000 περίπου Αρμενίων, Εβραίων, Βουλγάρων κ.λπ. (η επίσημη οθωμανική απογραφή του 1910 δεν διαφέρει πολύ από τις στατιστικές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ως προς τους αριθμούς των μη Τούρκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) (Βερέμης 1986, σ. 49.) Επίσης, σύμφωνα με στατιστικές του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το Βιλαέτι του Αιδινίου με πρωτεύουσα τη Σμύρνη είχε 950.000 Τούρκους και 620.000 Έλληνες (Βερέμης 1986, σ. 49). Αν ο Βενιζέλος σχεδίαζε να ανταλλάξει τα εδάφη αυτά με την περιοχή της Καβάλας στην Α. Μακεδονία, δεν το έκανε επειδή ήταν εξαρτημένος από τους Άγγλους, αλλά επειδή ήθελε να ανοίξει τον δρόμο για τις νέες ελληνικές ιμπεριαλιστικές προσαρτήσεις, ξέροντας πολύ καλά ότι τα περιορισμένα σε έκταση εδάφη που παραχωρούσε ήταν ακόμα λιγότερο ελληνικά από ό,τι τα μεγάλης έκτασης εδάφη που διεκδικούσε. (Βλ. σχετικά και κεφ. 9.5.4).
Οι "εθνικοί πόλεμοι" της Ελλάδας κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν ως επί το πλείστον ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, ανάλογοι με τους πολέμους των άλλων καπιταλιστικών χωρών την ίδια εποχή. Οι πόλεμοι αυτοί νομιμοποιούνταν βέβαια στα πλαίσια της κυρίαρχης εθνικιστικής αστικής ιδεολογίας. Η νομιμοποίηση του ελληνικού ιμπεριαλισμού εισέρχεται όμως κατά την περίοδο 1915-17 σε κρίση. Οι λαικές μάζες της παλιάς Ελλάδας αντιστέκονται στη στρατηγική των πολεμικών προσαρτήσεων και οξύνουν έτσι σε εκρηκτικό σημείο τις ενδοαστικές αντιφάσεις. Ο επεκτατισμός μπορεί να επιβληθεί μόνο χάρη στην ευνοική γι αυτόν (δηλαδή την καταστροφική για τη χώρα) διεθνοπολιτική συγκυρία (βουλγαρική συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών Δυνάμεων και εισβολή στην Αν. Μακεδονία), αλλά και χάρη στην υποστήριξη που βρήκε από τον βορειοελλαδίτικο ελληνικό πληθυσμό, που το αργότερο από τις αρχές του 1916 αισθανόταν να απειλείται από μια νέα εθνική υποδούλωση.
Η σιωπή της επίσημης αριστερής (αλλά και αστικής) ιστοριογραφίας γύρω από την εσωτερική δυναμική του εθνικού διχασμού έχει λοιπόν το ίδιο περιεχόμενο με τη σιωπή της γύρω από την πληθυσμιακή-εθνολογική σύνθεση των περιοχών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1912-1920: Αποτελεί αποσιώπηση του ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα του ελληνικού κεφαλαίου και κράτους. Η ιμπεριαλιστική εξάπλωση του ελληνικού κεφαλαίου, που άνοιγε τον δρόμο και για την εξάπλωση της σημαίας, του ελληνικού κράτους, δεν προέκυπτε βέβαια από την οικονομική ωριμότητα του ελληνικού κράτους, αλλά από την ιστορικά διαμορφωμένη διασπορά αυτού του κεφαλαίου πέρα από τα σύνορα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η διαφορά όμως αυτή ως προς το κλασικό μοντέλο των ευρωπαικών ιμπεριαλισμών δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι υφίσταται και μια αντίστοιχη διαφορά στο ουσιώδες περιεχόμενό τους, ως διαδικασιών καπιταλιστικής και κρατικής επέκτασης (ή ακριβέστερα, διεθνούς επέκτασης ενός συνολικού συστήματος καπιταλιστικής κυριαρχίας).

Τελειώνοντας αξίζει να αναφερθούμε και σε μια ακόμα αριστερή ερμηνεία, που αντιλαμβάνεται τον εθνικό διχασμό ως το αποτέλεσμα του διχασμού της αστικής τάξης σε δυο αλληλοσπαρασσόμενες μερίδες.

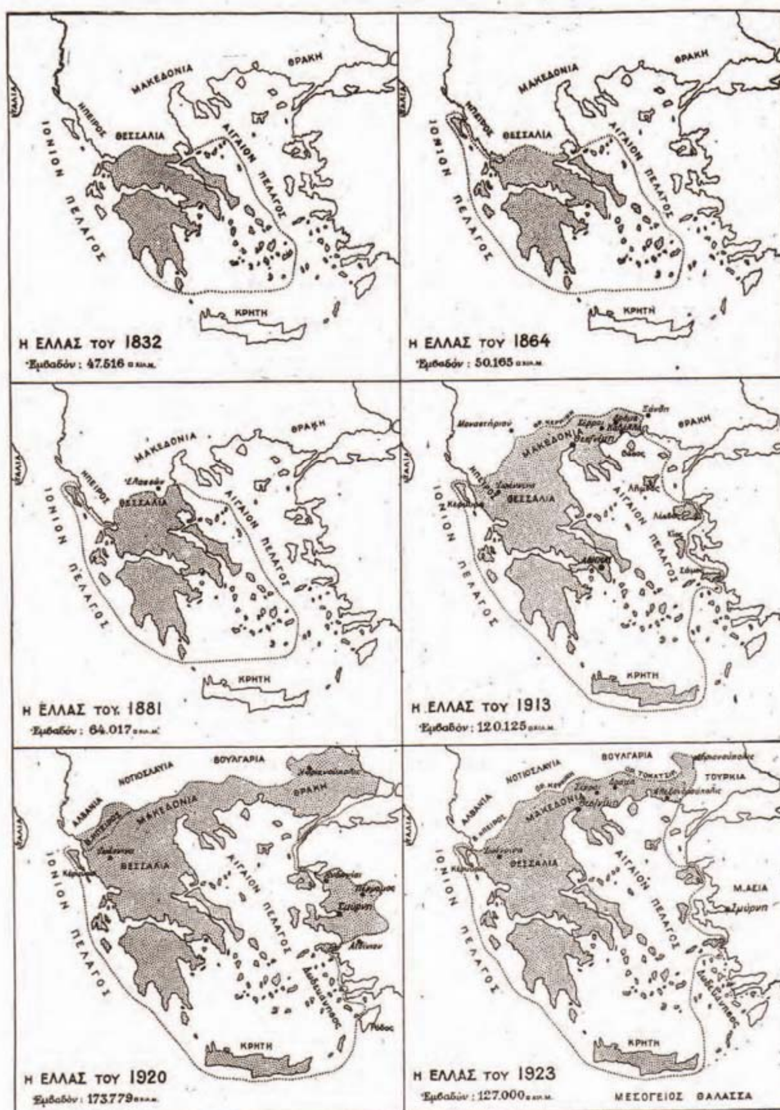
Η αντίληψη αυτή, στην πιο απλουστευμένη εκδοχή της, αποτελεί απλώς παραλλαγή της προηγούμενης δοξασίας περί εξάρτησης κ.λπ. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι δυο μερίδες προκύπτουν κυρίως από την εξάρτηση από το αγγλικό ή αντίστοιχα το γερμανικό κεφάλαιο. Ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς δεν ήταν λοιπόν άμεσοι εκπρόσωποι της Αγγλίας ή αντίστοιχα της Γερμανίας στην Ελλάδα (όπως αλληλοκατηγορούνταν αμοιβαία κατά τη διάρκεια του διχασμού), αλλά εκπροσωπούσαν την αγγλόφιλη ή αντίστοιχα τη γερμανόφιλη μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης. (Την αντίληψη αυτή αναπτύσσει για παράδειγμα ο Ελεφάντης 1976, σ. 159-220). Σε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή, η αντίληψη αυτή θα υποστηρίξει ότι η επεκτατική βενιζελική στρατηγική εξέφραζε περισσότερο τα συμφέροντα της βιομηχανικής και χρηματιστικής μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη η προοπτική του πατσιφισμού ανταποκρινόταν περισσότερο στις θέσεις και προσδοκίες των κορυφών του κρατικού μηχανισμού και των κεφαλαιοκρατικών μερίδων που συνδέονταν με το κράτος.

Η αντίληψη αυτή που θεωρεί τα πολιτικά μορφώματα, τη δομή της πολιτικής σκηνής, αλλά και την πολιτική συγκυρία ως άμεση αντανάκλαση των οικονομικών μερίδων του κεφαλαίου και των συμφερόντων τους πρέπει να απορριφθεί: κυρίως γιατί υποτιμάει την πάλη των τάξεων, δηλαδή αποτυγχάνει να αντιληφθεί τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο των κομμάτων και του αστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, ως μηχανισμών εξουσίας. Ξεχνάει η αντίληψη αυτή ότι οι αστικές μερίδες και τα συμφέροντά τους δεν υφίστανται παρά μόνο σε συνάρτηση με τις κυριαρχούμενες τάξεις, δηλαδή ως τρόπος αναπαραγωγής και εμπέδωσης της αστικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων. Τα αστικά πολιτικά κόμματα αποτελούν έτσι μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου, τους εκπροσώπους της κυρίαρχης τάξης. Ο πραγματικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης είναι το καπιταλιστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα (που ο Αλτουσέρ σωστά ονομάζει πολιτικό Ιδεολογικό Μηχανισμό του Κράτους) αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επί μέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαικής αντιπροσώπευσης, την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την κοινοβουλευτικοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στα πλαίσια της αστικής-κρατικής στρατηγικής. Το κοινοβουλευτικό φιλτράρισμα των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την αντιπροσώπευσή τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον, που παρίσταται με τη μορφή του εθνικού συμφέροντος. Παρά τον αστικό τους χαρακτήρα, τα αστικά πολιτικά κόμματα και πολιτικά προγράμματα δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους επειδή εκπροσωπούν διαφορετικά τμήματα ή μερίδες της αστικής τάξης, αλλά γιατί αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο αντιπροσώπευσης των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος. Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επί μέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Η κύρια πλευρά των πραγμάτων δεν είναι όμως αυτά τα επί

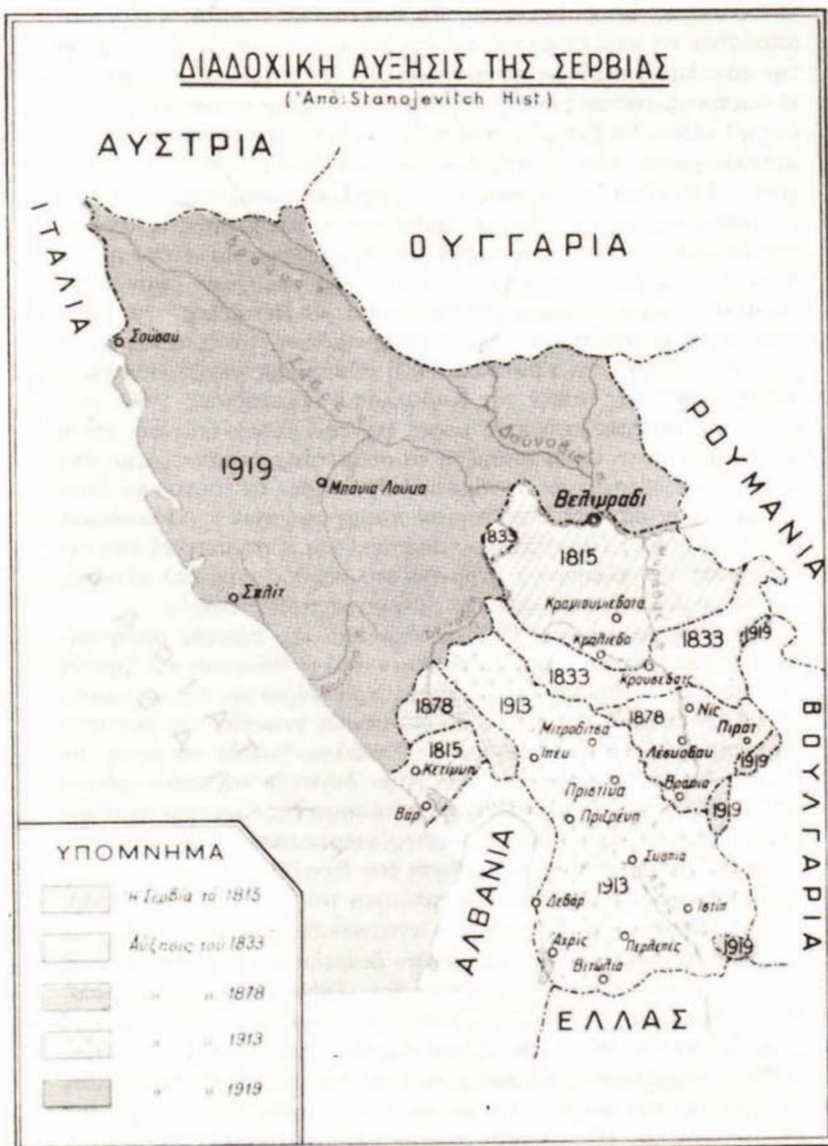
μέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, αλλά η (κοινοβουλευτική) οργάνωση της λαικής συναίνεσης και αντιπροσώπευσης ως διαδικασία της πάλης των τάξεων.
Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαικών τάξεων αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο που κρίνει όχι μόνο ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική. Πρόκειται για έναν πολιτικό και κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων ο οποίος υπόκειται σε ποικίλους μετασχηματισμούς, παρ ότι βέβαια οι μετασχηματισμοί αυτοί υφίστανται πάντα (δηλαδή μέχρι την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος) στο εσωτερικό των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.
Η οποιαδήποτε αστική στρατηγική δεν μπορεί επομένως να γίνει αντιληπτή και να αναλυθεί παρά σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω στις λαικές μάζες που προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, όσο και αν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επί μέρους αστικής μερίδας (πράγμα που δεν συμβαίνει βέβαια σε κάθε περίπτωση), εντούτοις η στρατηγική αυτή σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης και οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος. Μια αστική στρατηγική λοιπόν, που δεν εξασφαλίζει τη συναίνεση και υποστήριξη, ή έστω την ανοχή των κυριαρχούμενων τάξεων υπόκειται κάθε στιγμή στην αναίρεση της ανοικτής πολιτικής κρίσης. Η πολιτική αυτή κρίση πάλι, αν δεν μετασχηματιστεί σε επαναστατική κρίση (πράγμα για το οποίο απαιτείται ένας ειδικός συσχετισμός των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων), ή κρίση ηγεμονίας (που υπό ειδικές και πάλι συνθήκες οδηγεί προς τη μη κοινοβουλευτική - δικτατορική μορφή διακυβέρνησης) θα εγκυμονεί τη διατύπωση μιας εναλλακτικής ηγεμονικής αστικής στρατηγικής: δηλαδή το καναλιζάρισμα της συναίνεσης και αντιπροσώπευσης σε μια διαφορετική μορφή οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος, και των πολιτικών συσχετισμών.
Ο διχασμός δεν είναι η ιστορία της σύγκρουσης ανάμεσα σε δυο μερίδες του κεφαλαίου. Είναι η ιστορία της σύγκρουσης δυο στρατηγικών διαχείρισης των γενικών αστικών συμφερόντων, σύγκρουσης που μορφοποιήθηκε και τροφοδοτήθηκε από την παρέμβαση των μαζών. Όταν η άρνηση των συμμάχων της Entente, αρχικά, και η έκβαση του πολέμου, στη συνέχεια, οδήγησαν στη διαφωνία Βενιζέλου-βασιλιά και στην παράταση της ελληνικής ουδετερότητας, τότε ήρθε ακριβώς η παρέμβαση των λαικών μαζών της νότιας Ελλάδας για να ακυρώσει για έναν ακόμα χρόνο την από καταβολής ελληνικού κράτους επεκτατική-πολεμική στρατηγική του αστισμού, προσδίνοντας ταυτόχρονα στην εναλλακτική αστική στρατηγική της ουδετερότητας (και αντίστοιχα στον διχασμό) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (του). Από τον Φεβρουάριο ως τον Νοέμβριο του 1915 η ουδετερότητα αναδεικνύεται σε ηγεμονική (αστική) πρόταση διακυβέρνησης. Η τελική επικράτηση της επεκτατικής-ιμπεριαλιστικής στρατηγικής θα ήταν αδύνατη χωρίς την επιδείνωση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας (γερμανοβουλγαρική εισβολή) και την αντίστοιχη υποστήριξη που βρήκε η στρατηγική αυτή από τις λαικές τάξεις της βόρειας Ελλάδας.

Σχήμα 1: Χάρτης των βαλκανικών χωρών την παραμονή των βαλκανικών πολέμων (1912) και αμέσως μετά τη λήξη τους.
Πηγή: Καραβίας, Στ. (Χωρ. χρον. έκδοσης) σελ. 922 και 967

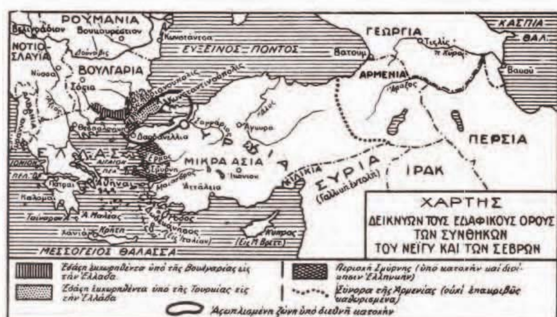

Σχήμα 2: Διαδοχική επέκταση της ελληνικής επικράτειας (1832, 1864, 1913, 1920) και περιορισμός της μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1923).
Πηγή: Δασκαλάκης 1934, σελ. 585.

Σχήμα 4: Διαδοχική αύξηση της σερβικής επικράτειας
Πηγή: Μαρκεζίνης 1966, τόμος 3ος, σελ. 161.

28

Σχήμα 5: Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Συνθήκη των Σεβρών.

Πηγή: Καραβίας, Στ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης), σελ. 1080.

9.5 Εθνική ομογενοποίηση, πολιτική κρίση και καπιταλιστική ανάπτυξη (1922-1940)

9.5.1 Το σημείο καμπής στη νεοελληνική ιστορία: 1922

Από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους (ουσιαστικά τον Ιανουάριο του 1828), η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένας υπανάπτυκτος κοινωνικός σχηματισμός, δηλαδή ως ένας κοινωνικός σχηματισμός στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχούν κάποιοι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Αντίθετα, η Ελλάδα αποτελεί από την πρώτη στιγμή (βλ. κεφάλαιο 8.6) έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Οι καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας κυριαρχούν σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, οι προκαπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης ουσιαστικά απουσιάζουν μέχρι την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων (1864) και της Θεσσαλίας (1881). Το οικονομικό επίπεδο της χώρας ήταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάσαμε συγκρίσιμο με τα αντίστοιχα μέσα ευρωπαικά επίπεδα.
Παρ όλα αυτά διατηρείται για μια συγκριτικά μεγάλη ιστορική περίοδο η κυριαρχία των ιστορικά πρώιμων μορφών κεφαλαίου, δηλαδή του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, και αντίστοιχα καθυστερεί η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Παρά τη γρήγορη ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού από τη δεκαετία του 1870 και μετά, διευρύνεται μάλλον παρά μειώνεται η απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις ηγετικές βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης. Μέχρι το τέλος των πολεμικών περιπετειών δεν έχει φτάσει ακόμα για την Ελλάδα η εποχή της "εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος" ως προς τις χώρες αυτές.
Συνοψίζοντας την ανάλυση που επιχειρήσαμε στο κεφάλαιο αυτό μπορούμε νομίζω να εντοπίσουμε 4 παράγοντες που καθόρισαν αυτή τη σχετικά καθυστερημένη εμπέδωση του βιομηχανικού καπιταλισμού στη χώρα:
α) Η αντίσταση που πρόβαλλαν κατά την πρώτη περίοδο μετά την Ανεξαρτησία οι απομονωμένοι από την αγορά καλλιεργητές και οι αντίστοιχες (ορεινές) αγροτικές περιοχές, που αποτελούσαν και τον τόπο αναπαραγωγής της ληστείας. Μέχρι τα τέλη του αιώνα η επίδραση του παράγοντα αυτού είχε, όμως, ουσιαστικά εκμηδενιστεί.
β) Η εμφάνιση και το σχετικά σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό βάρος που απέκτησαν από το 1881 και μετά (προσάρτηση Ηπειροθεσσαλίας) οι ανταγωνιστικές προς τον καπιταλισμό προκαπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο.
γ) Η εθνική ετερογένεια του πληθυσμού των εδαφών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συνθήκη των Σεβρών, και το ανοικτό επομένως εθνικό ζήτημα στις περιοχές αυτές.
δ) Η διασπορά, ήδη πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, του ελληνικού πληθυσμού και του ελληνικού κεφαλαίου στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατ. Μεσογείου. Παρ ότι η διασπορά αυτή λειτούργησε ως η βασική προυπόθεση του επεκτατισμού του ελληνικού κράτους, εντούτοις αποστερούσε από τη χώρα ένα μεγάλο μέρος από το υλικό και ανθρώπινο δυναμικό που απαιτείται για την καπιταλιστική ανάπτυξη.
Από όλους τους παραπάνω παράγοντες ο καθοριστικότερος, σε ό,τι αφορά τη σχετική καθυστέρηση της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ελλάδα, ήταν φυσικά ο τελευταίος, η διασπορά, η ύπαρξη της Μεγάλης Ελλάδας έξω και πέρα από τα πραγματικά σύνορα της Ελλάδας, και η κυριαρχία εκεί (σε εδάφη δηλαδή που στην πλειοψηφία τους ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) του κεφαλαίου που βρισκόταν σε ελληνικά χέρια. Η Μεγάλη Ιδέα του ελληνικού ιμπεριαλισμού απέκλειε έτσι για 100 περίπου χρόνια κάθε προοπτική εθνικής ενοποίησης και ομογενοποίησης

στα πλαίσια του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και υπονόμευε ως ένα βαθμό τις προυποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στα πλαίσια της μικρής, ή όπως συνήθως αποκαλείται της παλιάς Ελλάδας.
Το 1922, με τη Μικρασιατική Καταστροφή εκμηδενίζονται όλοι οι παράγοντες που μέχρι τότε λειτουργούσαν ανασχετικά για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, που ξεπερνούν τα 1,2 εκατομμύρια άτομα, βάζουν ουσιαστικά τέλος με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, στην ιστορική περίοδο της διασποράς του ελληνισμού (και του ελληνικού κεφαλαίου). Οι Έλληνες των Βαλκανίων είχαν ήδη επαναπατριστεί με τη λήξη των βαλκανικών πολέμων.
Η αποκατάσταση των προσφύγων σήμαινε παράλληλα την τελική λύση τόσο του εθνικού ζητήματος (με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση 500.000 προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη εξασφαλίζεται για πρώτη φορά η ελληνικότητα όλων των νεοπροσαρτηθέντων εδαφών), όσο και του αγροτικού ζητήματος, μια και η αγροτική μεταρρύθμιση που είχε νομοθετηθεί ήδη από το 1917 μπήκε τώρα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε εφαρμογή.
Το 1922 δεν αποτελεί λοιπόν μόνο το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Αποτελεί την αφετηρία για μια ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των διεθνών του αρθρώσεων, ανοίγει μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Είναι η εποχή της εθνικής ομογενοποίησης και ενοποίησης, εποχή ακόμα που ξεκινάει η ταχύρυθμη βιομηχανικής ανάπτυξης και η "εκ των υστέρων κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος" με τη βιομηχανική Δύση. Ποτέ στο παρελθόν ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είχε γνωρίσει μια τόσο γρήγορη καπιταλιστική ανάπτυξη και μια αντίστοιχη κοινωνική αναδιάρθρωση, όπως αυτή που συντελέστηκε κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή.

9.5.2 Η οικονομική ανάπτυξη

α) Η αγροτική μεταρρύθμιση

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άλλες 69.000 εκτάρια. Όπως ήδη είπαμε στα νέα αυτά εδάφη κυριαρχεί η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανάλογες με αυτές που επικρατούν στη Θεσσαλία. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της παλιάς Ελλάδας (Σβορώνος 1976 σ. 125). Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρεμμάτων, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα.
Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν όμως σημαντικά από το 1917 και μετά, για παράδειγμα τριπλασιάζονται το 1918 σε σχέση με το 1917, ενώ οι πιστώσεις που δίνονται το 1927 (1.144,4 εκατομ. δρχ.) είναι πενταπλάσιες από τις πιστώσεις του 1923 (220 εκατ. δρχ.) και 14 φορές περισσότερες από τις πιστώσεις που δόθηκαν στους γεωργούς το 1920 (79,5 εκατ. δρχ.) (Βεργόπουλος 1975, σ. 158).
Το 1929 ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Κατά την περίοδο 1922-1938 ολοκληρώνεται λοιπόν το πέρασμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας (ακριβέστερα της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας και των νέων χωρών) από τις προκαπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας και παραγωγής (βλ. κεφ. 9.3, σημείο δ) στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής όπως αυτή αντιστοιχεί και εντάσσεται στο καπιταλιστικό σύστημα και στις προτεραιότητες και τη δυναμική της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης (βλ. κεφ. 7.4). Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών και πιστώσεων αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός στη γεωργία έχει ως στόχο από τη μια να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα οι τιμές των αγροτικών προιόντων, και επομένως τα έξοδα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη να ωθούνται συνεχώς οι καλλιεργητές προς τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας τους.

β) Το εφοπλιστικό κεφάλαιο

Με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταστρέφεται το 67,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η χωρητικότητα των ελληνικών ατμοπλοίων μειώνεται από 893.000 τον. το 1915 σε 290.000 τον. το 1918. Εντούτοις οι Έλληνες εφοπλιστές αποκομίζουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τεράστια κέρδη, γεγονός που επιτρέπει τη γρήγορη αύξηση της ελληνικής χωρητικότητας μετά τον πόλεμο. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου φτάνει τους 563.353 τον. το 1919 (χωρητικότητα ατμοπλοίων 430.2237 τον.) τους 980.405 τον. το 1925 (ατμόπλοια 912.609 τον.), τους 1.408.082 τον. το 1929 (ατμόπλοια 1.350.157 τον.), τους 1.656.861 τον. το 1933 (1.600.620 τον. είναι η χωρητικότητα των ατμοπλοίων) (Σκαρπέτης 1934 σ. 201) και τους 1.837.000 τόνους το 1940 (αποκλειστικά ατμόπλοια, Μπαμπανάσης 1986, σ. 34).

γ) Οικονομικά αποτελέσματα των πολέμων

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επιταχύνεται κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άμεση συνέπεια των πολέμων ήταν η απομόνωση από τη διεθνή αγορά (ιδιαίτερα κατά την περίοδο του αποκλεισμού της παλιάς Ελλάδας από τον στόλο της Entente, το 1916-17) καθώς και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την κατάκτηση των νέων εδαφών. Και οι δυο αυτοί παράγοντες ευνόησαν την αύξηση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά και νέων βιομηχανικών κλάδων κ.λπ.
Η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές (βλ. πίνακα 3, κεφαλαίου 9.3), ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές.

δ) Η περίοδος 1922-32

Η Μικρασιατική Καταστροφή λαμβάνει χώρα σε μια ευνοική οικονομική συγκυρία για το ελληνικό κεφάλαιο: από την μια βρίσκεται σε εξέλιξη η μεταρρυθμιστική κίνηση που αναδιαρθρώνει τις εργασιακές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, και παράλληλα πραγματοποιεί την αγροτική μεταρρύθμιση, δημιουργώντας έτσι ευνοϊκές συνθήκες για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από την

άλλη, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού έχουν ήδη φτάσει, βοηθούντων και των πολέμων, σε πολύ ψηλά επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτής της συγκυρίας θα εγγραφούν λοιπόν και τα οικονομικά αποτελέσματα από τη Μικρασιατική Καταστροφή (ή μάλλον τα αποτελέσματα που θα επιφέρει αυτή πάνω στις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου).

Ως αποτέλεσμα λοιπόν της Μικρασιατικής Καταστροφής: α) Διερύνεται η εσωτερική αγορά, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας εμπλουτίζεται με ένα πολυάριθμο (άρα φτηνό) ειδικευμένο εργατικό δυναμικό: "Η σημασία των προσφύγων τούτων εργατών είναι τοσούτο μεγαλυτέρα καθ όσον κατέχουσι γνώσεις και δεξιοτεχνίας εις κλάδους ελάχιστα διαδομένους μέχρι προ ολίγου εν Ελλάδι. ιδιαιτέρως δυνάμεθα ως τοιούτον να αναφέρομεν την ταπητουργίαν" (Ζολώτας 1926, σ. 67). β) Εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των Ελλήνων καπιταλιστών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. γ) Αυξάνονται ιλιγγιωδώς οι κρατικές δαπάνες, κυρίως αυτές που σχετίζονται με την αποκατάσταση των προσφύγων. Καθοριστικό ρόλο παίζουν εδώ οι δαπάνες σε έργα στέγασης και υποδομής.

Στους παράγοντες αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε την κρίση του διεθνούς εμπορίου που συνεχίστηκε και μετά το τέλος των πολέμων, δηλαδή μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Ιδιαίτερα πλήττονται καθ' όλη αυτή την περίοδο οι παραδοσιακές ελληνικές εξαγωγές αγροτικών προιόντων, δηλαδή οι εξαγωγές καπνού και σταφίδας, γεγονός που λειτουργεί επίσης ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης.

Ακόμα, η περίοδος από το 1922 και μετά χαρακτηρίζεται από μια σημαντική υποτίμηση της δραχμής. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες διαμορφώνονται ως εξής: Η αξία 1 λίρας στερλίνας ήταν το 1920 24 δρχ., το 1921 70 δρχ., το 1922 166 δρχ. το 1923 296 δρχ., το 1925 312 δρχ. και το 1926 386 δρχ. Αντίθετα από το 1910 μέχρι το 1919 η διεθνής ισοτιμία της δραχμής είχε παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητη (Βεργόπουλος 1978 σ. 53 και επίσης Ζολώτας 1926 σ. 157). Μετά το 1928 (και ως το 1932) η διεθνής ισοτιμία της δραχμής σταθεροποιήθηκε στη σχέση: 1 λίρα στερλίνα = 375 δρχ. με την παράλληλη εισαγωγή του χρυσού κανόνα. Η υποτίμηση όμως της δραχμής κατά 1.562,5% κατά την περίοδο 1920-1928 λειτούργησε προστατευτικά για την ελληνική οικονομία καθ' όλη την περίοδο 1920-1940.

Το 1928 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδας, ως κεντρική τράπεζα με αποκλειστικότητα στο εκδοτικό δικαίωμα. Αναδιοργανώνεται λοιπόν από την περίοδο αυτή το τραπεζικό πιστωτικό σύστημα της χώρας.

Κατά την περίοδο 1922-32 η Ελλάδα συνήψε εξωτερικά δάνεια που το συνολικό ύψος τους έφθανε στο 150% του ετήσιου Ακαθάριστου Εθνικού Προιόντος της χώρας (1.022 εκατ. χρυσά φράγκα). Τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη χρηματοδότηση έργων υποδομής και για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το 1932 η Ελλάδα, αδυνατώντας να πληρώσει τα τοκοχρεολύσια, κήρυξε χρεοκοπία, γεγονός που τερμάτισε μεν την εποχή του ψηλού δανεισμού από το εξωτερικό, σταθεροποίησε όμως ακόμα περισσότερο τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την προστατευτική εμπορική πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών, που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος.

Οι ευνοικές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου κατά την περίοδο 1922-32 ενισχύονται από τα προστατευτικά μέτρα του κράτους, που το 1926 μορφοποιούνται στο νέο δασμολόγιο. Οι δασμοί που επιβάλλονται το 1926 είναι για τα περισσότερα προιόντα οι ψηλότεροι που είχαν επιβληθεί ποτέ, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Πριν από το δασμολόγιο, είχε ψηφιστεί, σε ό,τι αφορά πάντα τις κρατικές ρυθμίσεις προς όφελος του κεφαλαίου, ο νόμος περί ανωνύμων εταιριών του 1921,

που προέβλεπε σημαντικές φοροαπαλλαγές για το μεγάλο κεφάλαιο (ο αριθμός των ανωνύμων εταιριών ήταν το 1924 130. Συγκέντρωναν κεφάλαια 500 εκατ. δρχ., έναντι 56 ανωνύμων εταιριών το 1917, που συγκέντρωναν 170 εκατ. δρχ., Ζολώτας 1926 σ. 108) και ο νόμος 2948 περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας το 1922. Ο τελευταίος αυτός νόμος προέβλεπε κατάργηση των δασμών για τα οικοδομικά υλικά και τις μηχανές που προορίζονταν για την ίδρυση εργοστασίων, έκπτωση στα σιδηροδρομικά τέλη για τη μεταφορά βιομηχανικών εμπορευμάτων, προτίμηση των εγχώριων βιομηχανιών στις κρατικές προμήθειες, επιπλέον φορολογικές απαλλαγές για τις ανώνυμες εταιρίες και τέλος την ίδρυση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών για τη βιομηχανία.

Στο ευνοικό λοιπόν έδαφος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που δημιούργησε η "εθνική αναδίπλωση" του 1922 και τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού και μεταρρυθμισμισμού, οι ρυθμοί καπιταλιστικής ανάπτυξης θα ξεπεράσουν κάθε προηγούμενο: Η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1921-1931 κατά 80%, ενώ κατά τη χρονιά της κρίσης, το 1932, η μείωση της παραγωγής (σε σχέση με το 1931) μόλις φθάνει το 5,71% (Παφυλάς 1934 σ. 129-146). Ο πίνακας 6 παρουσιάζει την εξέλιξη του όγκου της βιομηχανικής παραγωγής των σημαντικότερων βιομηχανικών κλάδων κατά το διάστημα 1921-1932.

Η βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο που εξετάζουμε έχει ως συνέπεια τη γρήγορη μείωση των εισαγωγών βιομηχανικών προιόντων: Ο όγκος των εισαγωγών βιομηχανικών ειδών μειώθηκε από 100 το 1928 σε 48,59 το 1933 (1931 89,71, 1932 61,44). Το 1928 οι εισαγωγές κάλυπταν 42% της εγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προιόντα, το 1933 23,5% αυτής της ζήτησης (το 1938 μόλις 21%). Οι εξαγωγές βιομηχανικών προιόντων έφτασαν το 1933 στο 6% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής και αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από τρόφιμα και ποτά, χημικά προιόντα και υφαντουργικά. Οι τρεις αυτοί κλάδοι παρουσίαζαν άλλωστε και τη σημαντικότερη ανάπτυξη στα πλαίσια της ελληνικής βιομηχανίας. Συγκέντρωναν το 1933 το 73% περίπου της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής: Η υφαντουργία το 30,56%, τα τρόφιμα-ποτά το 16,97% και η Χημεία το 15,03% της βιομηχανικής παραγωγής του 1933 (Παφυλάς 1934, σ. 129-143).

ε) Περίοδος 1933-1940

Το 1932 επιδεινώνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1929 και φυσικά επηρέασε και την ελληνική οικονομία. Οι επιπτώσεις του 1932 πάνω στην ελληνική οικονομία θα αποτυπωθούν σε όλη την επόμενη περίοδο μέχρι την έκρηξη του ΒΔ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 έχει ως άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα των εισαγωγών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και συνακόλουθα τη ριζική επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θεσμοθετούνται τότε μέτρα για τον ριζικό περιορισμό των εισαγωγών και πρώτα από όλα ποσοστώσεις για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη. Ήδη το 1934 ο όγκος των εισαγωγών μειώνεται κατά 65% σε σύγκριση με τις εισαγωγές του 1931. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας βασίζεται κυρίως στις συμφωνίες κλήριγκ, γεγονός που μετατρέπει τη Γερμανία, που επίσης βάσιζε το εξωτερικό της εμπόριο στο κλήριγκ, στον πρώτο εμπορικό εταίρο της χώρας. Οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Γερμανία αποτελούσαν το 1932 το 14% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών, ενώ το 1938 το 40% (Βεργόπουλος 1978, σ. 36). Ταυτόχρονα το 1932 καταργούνται οι σταθερές ισοτιμίες της δραχμής, που υποτιμάται στο διάστημα 1932-38 κατά 600% ως προς το χρυσό φράγκο.

Σ αυτό το ιδιαίτερα προστατευτικό πλαίσιο, ο ελληνικός καπιταλισμός επιδεικνύει πολύ ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-38 κατά 68%, επιτυγχάνει δηλαδή τους ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο μετά τη Σοβιετική Ένωση (αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στο ίδιο διάστημα κατά 87%) και την Ιαπωνία (73%) (Βεργόπουλος 1978, σ. 36). Οι ελληνικές εξαγωγές αυξάνονται κατά την περίοδο 1928-1938 κατά 16%, κυρίως λόγο της αύξησης των εξαγωγών προς τη Γερμανία (κατά 359%), την Ιταλία (κατά 34%), τις ΗΠΑ (κατά 90%), τη Γιουγκοσλαβία (κατά 7.600%) και τη Ρουμανία (κατά 225%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Σταθμισμένος δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής

(Όγκος παραγωγής, 1928=100)

Έτος	Μετάλουργ. βιομηχ.	Μηχανολογ. βιομηχ.	Οικοδομικές βιομηχ.	Κλωσταυ- φαντουργία	βιομηχανίες διατροφής	χημικές βιομηχ.	βιομηχ. δέρματος	βιομηχ. χαρτιού	βιομηχ. ενδυμ.	βιομηχ. καπνού	βιομηχ. ηλ ρεύμ	Γε Δ
1921	77,66	8,91	38,70	42,60	76,26	61,47	86,48	10,41	43,94	84,38	-	6
1922	64,07	11,88	44,71	51,70	73,41	65,75	124,05	19,78	34,45	92,52		7
1923	63,46	34,29	50,37	44,49	74,67	59,67	114,86	19,41	62,92	75,74		6
1924	74,11	84,61	66,28	48,96	82,17	72,33	148,64	28,10	80,40	98,80		8
1925	71,98	85,18	74,09	64,64	90,15	87,24	148,64	34,33	84,49	122,23	66,66	8
1926	74,41	77,92	82,17	79,23	81,14	74,30	119,45	31,23	79,74	104,16	66,66	8
1927	76,45	92,33	82,27	87,10	93,16	98,44	119,45	57,26	91,64	101,87	83,33	9
1928	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	10
1929	74,85	90,67	104,70	100,61	102,28	117,28	79,72	120,82	77,31	103,02	130,0	10
1930	100,53	88,14	197,22	110,33	92,40	106,43	91,42	125,09	66,74	100,43	166,66	10
1931	92,76	85,85	108,08	116,18	92,86	96,87	102,70	130,41	55,33	98,73	191,66	10
1932	93,16	71,64	108,85	120,41	81,12	83,45	83,78	128,13	44,00	92,64	200,0	10
% μεταβ. διάστη-μα 1931-1932	+0,44	-16,55	+0,71	+3,64	-12,64	-13,85	-18,42	-2,13	-20,48	-6,17	+4,35	-

Πηγή: Παφυλάς, 1934, σ. 146

στ) Η οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση κατά τον Μεσοπόλεμο

Κρίση και προστατευτισμός αποτέλεσαν τις προυποθέσεις για τη ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου κατά τον Μεσοπόλεμο. Το 1923 οι εξαγωγές αποτελούσαν το 41,6% των εισαγωγών, ποσοστό που έφτασε στο 50,8% το 1928, στο 60,7% το 1933, στο 68,7% το 1938 και στο 75,4% το 1939 (Βεργόπουλος 1978, σ. 86). Η εξέλιξη του ισοζυγίου προς όφελος των εξαγωγών συντελέστηκε παρά την κρίση των παραδοσιακών εξαγωγών της χώρας. Το 80% των ελληνικών εξαγωγών αποτελούνταν μέχρι το 1929 από δυο μόνο προιόντα: καπνό και σταφίδα. Κατά το διάστημα 1929-33 μειώνονται όμως οι εξαγωγές καπνού κατά 1/3

ως προς τον όγκο και κατά 81% ως προς την τιμή. Μια ανάλογη εξέλιξη παρατηρήθηκε και με άλλα εξαγωγικά αγροτικά προιόταν. Οι εξαγωγές σταφίδας μειώθηκαν κατά 50%, των σταφυλιών κατά 55%. Η παραγωγή καπνού μειώθηκε μέσα σε δυο χρόνια (1930-32) περισσότερο από 50%. (Το 1930 65.000 τον., το 1932 29.000 τον.). Ανάλογη εξέλιξη παρουσίασαν και άλλες εξαγωγικές καλλιέργειες, όπως οι ελιές, με αποτέλεσμα να αυξηθούν σημαντικά οι καλλιέργειες που προορίζονταν για την εσωτερική αγορά. Στη δεκαετία 1928-38 πενταπαλσιάστηκαν οι εκτάσεις με μπαμπάκι, τετραπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με λαχανικά, πολλαπλασιάστηκαν κατά 14 φορές οι εκτάσεις με ζωοτροφές και κατά 2,5 φορές οι εκτάσεις με σιτηρά.
Ως αποτέλεσμα αυτής της αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών στο διάστημα 1928-36 μειώθηκε ο όγκος των εξαγωγών αγροτικών προιόντων κατά 18%, παρ ότι ο όγκος της συνολικής αγροτικής παραγωγής διπλασιάστηκε κατά την ίδια περίοδο. Από το 1933 και μετά παρουσιάζονται εξαιρετικά αυξημένα τα χρέη των αγροτών προς την Αγροτική Τράπεζα. Από το 1927 εφαρμόζονται οι τιμές προστασίας κατ αρχήν για τα σιτηρά (Βεργόπουλος 1978 σσ. 48-51).
Στον βιομηχανικό τομέα, αυξάνει στο διάστημα 1920-29 ο αριθμός των επιχειρήσεων κατά 82% (61.485 επιχειρήσεις το 1929) και κατά 25% την περίοδο 1930-40. Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί λοιπόν μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς: 154 χιλιάδες απασχολούμενοι στη βιομηχανία το 1920, 280 χιλιάδες το 1930 και 350 χιλιάδες το 1938. Οι εργάτες υπολογίζονται το 1938 σε 228 χιλιάδες. Η εγκαταστημένη ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες HP, το 1920 σε 230 χιλιάδες HP, το 1930 και 277 χιλιάδες HP το 1938. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στον ΑΕΠ ήταν το 1938 18,6%, του πρωτογενή 34,3% και του τριτογενή 47,1% (Μπαμπανάσης 1986 σ. 99). Οι εξαγωγές του 1938 αποτελούνταν κατά 23,9% από τρόφιμα, 57,7% από ποτά και καπνό, 9,3% από πρώτες ύλες, 6,3% από έλαια και λίπη, 3,2% από χημικά προιόντα, 3,3% από βιομηχανικά είδη ταξινομημένα κατά πρώτη ύλη και 0,3% από μηχανήματα και υλικό μεταφορών (Μπαμπανάσης 1986 σ. 48).
Η καπιταλιστική ανάπτυξη ολόκληρης της μεσοπολεμικής περιόδου συνοδεύεται από τη συνεχή επιδείνωση της θέσης της εργατικής τάξης. Στο διάστημα 1922-35 αυξάνουν οι τιμές καταναλωτή κατά 207%, ενώ οι μέσοι μισθοί μόλις κατά 83%. Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει την περίοδο 1928-1938 κατά 43% ενώ οι μέσοι μισθοί κατά 24%. Ο αριθμός των ανέργων αυξάνει από 75 χιλιάδες το 1928 σε 237 χιλιάδες το 1932, για να μειωθεί και πάλι σε 150 χιλιάδες το 1935 (Βεργόπουλος 1978 σ. 92-93 και Μπαμπανάσης 1986 σ. 243).
Οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κυρίως της βιομηχανίας έχουν ως συνέπεια τη γρήγορη αύξηση των ξένων άμεσων επενδύσεων (αλλά και των δανείων) στην ελληνική βιομηχανία, στον ηλεκτρισμό, την υδροδότηση κ.λπ. Η αξία των ιδιωτικών δανείων από το εξωτερικό προς την ελληνική βιομηχανία υπολογίζεται για την περίοδο 1924-1932 σε 108 εκατ. δολάρια. Βεβαίως, αμέσως μετά μεσολαβεί η χρεοκοπία που σταματά την εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό. Οι εισαγωγές κεφαλαίου θα ξαναρχίσουν και πάλι το 1935. Το μεγάλο ύψος των ελληνικών επιτοκίων (καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου παραμένουν υπερδιπλάσια των δυτικοευρωπαϊκών) και οι εξαιρετικά ευνοικές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα αποτελέσουν και πάλι το υπόβαθρο για τις εισαγωγές κεφαλαίων στη χώρα.

ζ) Συνοπτικά:

Το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της αναθεωρητικής κίνησης, οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων, η αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς και τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν τις βασικές προυποθέσεις υπό τις οποίες τέθηκε σε κίνηση η μεσοπολεμική διαδικασία ραγδαίας καπιταλιστικής ανάπτυξης, και, βεβαίως, αντίστοιχα, αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δομών και των διεθνών αρθρώσεων της χώρας στην παγκόσμια αγορά και την ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Κοινωνική μεταρρύθμιση, εθνική ενοποίηση και ομογενοποίηση και ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη αποτελούν απλώς πλευρές μιας και της αυτής κοινωνικής διαδικασίας: Της μετάβασης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην "κοινωνική τάξη" του "καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας", δηλαδή στην "κοινωνική τάξη" του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Η κρίση της παγκόσμιας αγοράς των αρχών της δεκαετίας του 1930 χαλάρωσε τις παραδοσιακές μορφές της διεθνούς οικονομικής άρθρωσης της χώρας και έτσι λειτούργησε ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης και καπιταλιστικοποίησης.

9.5.3 Πολιτική κρίση και "ειρηνική" εξωτερική πολιτική

9.5.3.1 Από τον κοινοβουλευτισμό στη δικτατορία

Η περίοδος 1922-1940 χαρακτηρίζεται από μια παρατεταμένη και ανοικτή κρίση του κοινοβουλευτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, στην οποία εντάσσεται και μια κρίση των πολιτικών κομμάτων. Αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης, μέχρι την τελική επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά το 1936, είναι από τη μια μεριά η διατήρηση του εθνικού διχασμού και από την άλλη η επαναλαμβανόμενη ανάμειξη του στρατού στις πολιτικές-κομματικές αντιπαραθέσεις. Η κρίση των κομμάτων έχει ως κυρία της έκφραση την αστάθεια των κομματικών σχηματισμών τόσο της μοναρχικής όσο και της ρεπουμπλικανικής παράταξης. Βεβαίως, και το ζήτημα αυτό έχει εξαιρετική σημασία, μέχρι το 1936, η πολιτική κρίση όχι απλώς δεν οδηγεί στον εκμηδενισμό του κοινοβουλευτισμού, αλλά αντίστροφα υπάγει άμεσα όλους τους πόλους της πολιτικής εξουσίας (διοίκηση, στρατός, βασιλιάς ή Πρόεδρος της Δημοκρατίας) στις προτεραιότητες των κοινοβουλευτικών συσχετισμών και των αντιπαραθέσεων.
Η πολιτική κρίση μοιάζει αρχικά να αποτελεί μια απλή συνέχεια του εθνικού διχασμού του 1916 και της πολιτικοποίησης του θρόνου, της ταύτισης δηλαδή του βασιλιά με τη συντηρητική πολιτική πτέρυγα. Όμως οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή, δηλαδή η πολιτική παρέμβαση του στρατού το 1922 υπέρ των Φιλελευθέρων, η εκλογική νίκη των τελευταίων τον Σεπτέμβρη του 1923, η απομάκρυνση του βασιλιά, η κατάργηση της βασιλείας και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924, επέτρεψαν να γίνει αντιληπτό ότι η πολιτική κρίση είχε πολύ βαθύτερες ρίζες, ότι δεν επρόκειτο απλώς για μια κρίση στις σχέσεις του ανώτατου άρχοντα με το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας δεν επαρκεί έτσι για το ξεπέρασμα της πολιτικής κρίσης. Αντίθετα, η κρίση εξακολουθεί να αγκαλιάζει το πολιτικό-αντιπροσωπευτικό σύστημα στο σύνολό του. "Ανάμεσα στο 1924 και στο 1928 υπήρξαν δέκα πρωθυπουργοί, τρεις γενικές εκλογές, και ένδεκα στρατιωτικά πραξικοπήματα ή προνουντσιαμέντα. Επιβλήθηκε μια στρατιωτική δικτατορία και στη συνέχεια ανατράπηκε από ένα άλλο

πραξικόπημα. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καθαιρέθηκε μια φορά και παρατήθηκε δύο, για να ανακαλέσει αμέσως της παραίτησή του" (Tsoucalas 1969, σ. 42).
Υπόβαθρο όλων αυτών των εκφράσεων της κρίσης, αλλά και κυρίαρχη πλευρά της αποτελεί η αποσταθεροποίηση των σχέσεων αντιπροσώπευσης ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και τις λαικές (μικροαστικές, αγροτικές και εργατικές) μάζες. Ο κλονισμός των σχέσεων αντιπροσώπευσης έχει κατ αρχήν ως έκφρασή του την κρίση των κομμάτων, τη διάσπαση τόσο της δημοκρατικής (ρεπουμπλικανικής) όσο και της μοναρχικής-συντηρητικής παράταξης σε ένα σημαντικό αριθμό κομμάτων, (ορισμένα από τα οποία έπαιξαν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις, όπως η ρεπουπλικανική Δημοκρατική Ένωση υπό τον Παπαναστασίου, ο οποίος, ως πρωθυπουργός. είχε το 1924 την πρωτοβουλία για την ανακήρυξη της Δημοκρατίας). Παράλληλα, η κρίση των σχέσεων αντιπροσώπευσης γίνεται επίσης φανερή και από το γεγονός ότι από το 1920 και μετά η κοινοβουλευτική πλειοψηφία μετατοπίζεται συνεχώς, μέσα από τις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις, από τη μια παράταξη στην άλλη και, ακόμα, από το ένα κόμμα στο άλλο. Οι κοινοβουλευτικός μηχανισμός αδυνατεί να αποκαταστήσει ένα σταθερό πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων, ούτε ακόμα μπορεί να διασφαλίσει την σε τακτά-κανονικά χρονικά διαστήματα και με κοινοβουλευτικές αποκλειστικά διαδικασίες αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών και των κοινοβουλευτικών ισορροπιών. Και αυτό γιατί βρίσκεται σε κρίση το βασικό θεμέλιο του πολιτικού συστήματος, η κοινοβουλευτικοποίηση των πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών των κυριαρχούμενων τάξεων, η σταθερή πρόσδεσή τους, δηλαδή, στις σχέσεις κομματικής και κοινοβουλευτικής διαμεσολάβησης και αντιπροσώπευσης.
Στα πλαίσια της Δημοκρατίας αναδεικνύονται λοιπόν δυο πόλοι άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Από τη μια ο πόλος κυβέρνηση-κοινοβούλιο, στον οποίο είναι ουσιαστικά υποταγμένος και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, και από την άλλη ο στρατός, που από το 1922 και μετά ασκεί πολιτική, με αλλεπάλληλες παρεμβάσεις στην κεντρική πολιτική σκηνή. Αυτό που πρέπει εδώ να τονίσουμε και πάλι είναι ότι με εξαίρεση την 11μηνη δικτατορία του Πάγκαλου, ο στρατός παρεμβαίνει πάντα στο όνομα του υγιούς κοινοβουλευτισμού, στην ουσία δηλαδή στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού, για λογαριασμό είτε της μιας, είτε της άλλης παράταξης. Ο στρατός δεν παρεμβαίνει για να καταργήσει τον κοινοβουλευτισμό, αλλά για να καταργήσει την κυβερνητική εξουσία της μιας παράταξης υπέρ της άλλης, με απώτερο στόχο την πολιτική σταθερότητα. Ο πολιτικός του ρόλος υπάγεται έτσι στις προτεραιότητες και την πολιτική πρωτοκαθεδρία του κοινοβουλευτικού μηχανισμού. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί και ο Σεραφείμ Μάξιμος: "Ο στρατιωτικός παράγοντας εμφανίζεται σαν κανένας από μηχανής θεός, που με τη θεϊκή του επέμβαση διορθώνει την κοινοβουλευτική μηχανή, την κουρντίζει και την επιβλέπει, έτοιμος να την ξαναδιορθώση, μόλις αντιληφθεί πως χάλασε και έτοιμος ακόμα να τιμωρήσει όσους θέλουν να την καταστρέψουν" (Μάξιμος 1975, σ. 30). "Η κρίσι του κοινοβουλευτισμού δεν είναι κρίσι εκλογικού συστήματος, είναι βαθύτερη κοινωνική και πολιτική κρίσι, αχώριστη από τη σχέση των κομμάτων και των τάξεων" (Μάξιμος 1975, σ. 49).
Μια σημαντική συνέπεια της πολιτικής κρίσης ήταν και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος της νομοθετικής. Το κύριο μέσο γι αυτή την εξέλιξη ήταν η παραβίαση των διατάξεων σε σχέση με την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας: Τόσο το Σύνταγμα του 1911 όσο και του 1927 δεν πρόβλεπαν καμιά απολύτως περίπτωση κήρυξης κατάστασης πολιορκίας λόγω εσωτερικών κινδύνων ή ανωμαλιών. Οι πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης, που ευνοούσαν τους αριστερούς φιλελεύθερους στο εσωτερικό της δημοκρατικής παράταξης, είχαν ως αποτέλεσμα να

μη τελεσφορήσουν οι επανειλημμένες προσπάθειες του Βενιζέλου για μια αναθεώρηση του Συντάγματος, που θα νομιμοποιούσε την προσφυγή σε μέτρα έκτακτης ανάγκης για εσωτερικούς λόγους. Ο στρατός με τις αλλεπάλληλες παρεμβάσεις του έθετε όμως σε εφαρμογή τις διατάξεις της κατάστασης πολιορκίας (για εσωτερικούς φυσικά λόγους) κατά παράβαση του Συντάγματος, το οποίο απέκλειε αυτή τη δυνατότητα. Με τον τρόπο αυτό νομιμοποιήθηκε ντε φάκτο όχι μόνο η δυνατότητα αναστολής ορισμένων συνταγματικών διατάξεων, αλλά και η κυριαρχία της εκτελεστικής εξουσίας (που αυτή μόνη αποφάσισε και εφάρμοζε την κατάσταση πολιορκίας) πάνω στη νομοθετική εξουσία (Αλιβιζάτος 1983, σ. 38 κ.ε.). Η κρίση των σχέσεων αντιπροσώπευσης μετατοπίζει λοιπόν σχετικά το κέντρο της πολιτικής εξουσίας: Στο εσωτερικό του πόλου κυβέρνηση-κοινοβούλιο ενισχύει συνεχώς η κυβέρνηση σε βάρος του κοινοβουλίου.

Η κατάληψη όμως της κυβερνητικής εξουσίας από τον στρατό το 1926 (δικτατορία Πάγκαλου) αποκάλυψε την αστάθεια της πολιτικής συγκυρίας και οδήγησε σε μια προσωρινή συμφιλίωση των δυο πολιτικών παρατάξεων. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, που ακολούθησαν την ανατροπή της δικτατορίας σχηματίζεται έτσι μια Οικουμενική κυβέρνηση, με τη συμμετοχή όλων των αστικών κομμάτων: των Βενιζελικών (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Σοφούλης, 108 βουλευτές), των Λαικών (υπό τον Π. Τσαλδάρη, 63 βουλευτές), των Ελευθεροφρόνων (υπό τον Ι. Μεταξά, 54 βουλευτές), των Δημοκρατικών (υπό τον Παναπαναστασίου, 18 βουλευτές). Στις εκλογές αυτές εκλέχτηκαν και 9 Κομμουνιστές βουλευτές. Το 1927 αποχωρούν από την κυβέρνηση οι Λαικοί, ενώ από τα υπόλοιπα αστικά κόμματα σχηματίζεται κυβέρνηση Ευρέως Συνασπισμού. Τον Αύγουστο του 1928 προκηρύσσονται και πάλι εκλογές στις οποίες ως αρχηγός των Φιλελευθέρων εμφανίζεται για μια ακόμα φορά ο Βενιζέλος, που από το 1924 μέχρι το 1928 απείχε από την ενεργό πολιτική. Οι Φιλελεύθεροι, στο ψηφοδέλτιο των οποίων συμμετέχουν και 17 στελέχη της Δημοκρατικής Ένωσης υπό τον Παπαναστασίου, συγκεντρώνουν, χάρη στο πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα 225, από τις 250 έδρες της βουλής. Το 1929 η βενιζελική πλειοψηφία θα ψηφίσει τον νόμο "περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών", δηλαδή το περίφημο Ιδιώνυμο με το οποίο, μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, θα καταδικαστούν για τις ιδέες τους και την πολιτική και κοινωνική τους δράση περί τους 3.000 κομμουνιστές. Στην ψήφιση του νομοσχεδίου αντιτάχθηκε μόνο η υπό τον Παπαναστασίου αριστερά της Παράταξης των Φιλελευθέρων (Αλιβιζάτος 1983 σ. 350 κ.ε.).

Ούτε όμως ο ευρύς συνασπισμός των αστικών κομμάτων, ούτε το εκλογικό σύστημα και η ευρεία κυβερνητική πλειοψηφία μπορούσαν να αμβλύνουν την πολιτική κρίση. Οι κορυφαίοι εκπρόσωποι του αστισμού αντιλαμβάνονταν πλέον ότι το πρόβλημα βρισκόταν στην καρδιά του ίδιου του κοινοβουλευτικού συστήματος και των αστικών πολιτικών κομμάτων: Στην αδυναμία τους να αντιπροσωπεύσουν τη λαική κοινωνική και πολιτική δυναμική, δηλαδή να την εντάξουν σε σταθερή και μακροπρόθεσμη βάση (ως ένα περισσότερο ή λιγότερο μεταρρυθμιστικό, ένα περισσότερο ή λιγότερο εθνικιστικό, η αντίστοιχα ένα περισσότερο ή λιγότερο συντηρητικό κυβερνητικό πρόγραμμα) στην προοπτική των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του αστισμού. Θεώρησαν έτσι ότι ο "διεθνιστικός εξτρεμισμός", ακόμα κι αν δεν ήταν ο άμεσα υπεύθυνος για την αναποτελεσματικότητα του συστήματος κοινοβουλευτικής χειραγώγησης των μαζών, θα μπορούσε εντούτοις να εκμεταλλευτεί αυτή την κρίση αντιπροσώπευσης και την αστάθεια των σχέσεων πολιτικής ηγεμονίας, τη διαρκή και ταχύτατη μετατόπιση των συσχετισμών και της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Υπό

αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ερμηνεύσουμε όχι μόνο το Ιδιώνυμο, αλλά, όπως παρατηρεί ο Σ. Μάξιμος, ακόμα και την οικουμενική συμφιλίωση όλου του αστικού πολιτικού κόσμου: "Ενωθήκανε τα κοινοβουλευτικά κόμματα, όχι για να καλέσουμε σε αντιδικτατορικό συναγερμό τη μεγάλη προλεταριακή και μισοπρολεταριακή μάζα του Έθνους, αλλά για να προλάβουν έναν τέτοιο συναγερμό. (...) Η ανατροπή της δικτατορίας έχει εδώ διπλή έννοια, έχει την έννοια αντιδικτατορικού μαζί και αντεπαναστατικού αγώνος. Και κατά τις της δικτατορίας και κατά του ενδεχομένου μιας επαναστάσεως λαικής, αντιδικτατορικής" (Μάξιμος 1975, σ. 122 και 125).
Η ηγεμονική αστάθεια εκδηλώνεται και πάλι από το 1932 και μετά ως αδυναμία σχηματισμού βιώσιμων κυβερνήσεων και οδηγεί τελικά μετά ένα αποτυχημένο φιλο-βενιζελικό στρατιωτικό πραξικόπημα τον Μάρτιο του 1935, στην "αντιβενιζελική τρομοκρατία" υπό τον στρατηγό Κονδύλη και τελικά στην παλινόρθωση της μοναρχίας, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, με τη συγκατάθεση μάλιστα και του Βενιζέλου (Δαφνής 1997, Ρήγος 1988).
Ο βασιλιάς επιστρέφει στην Ελλάδα ως ενσαρκωτής της "εθνικής συμφιλίωσης" και επιχειρεί, χωρίς όμως αποτέλεσμα, να επιτύχει την προσέγγιση των δυο παρατάξεων. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 οι βενιζελικοί εξέλεξαν 142 βουλευτές, οι αντιβενιζελικοί 143 και το ΚΚΕ 15. Στην περίοδο Μάρτιος-Μάιος 1936 πεθαίνουν από φυσικό θάνατο ο Βενιζέλος (18.3.36), ο πρωθυπουργός -"κοινής αποδοχής" των δύο μεγάλων παρατάξεων-- Δεμερτζής (13.4.36) και ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης Τσαλδάρης (17.5.36). Η εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης δόθηκε από τον βασιλιά στον Μεταξά, αρχηγό του μικρού αντιβενιζελικού κόμματος των Ελευθεροφρόνων, (μοναδικό "ακραιφνή βασιλόφρονα" από τους πολιτικούς αρχηγούς καθ' όλη την περίοδο της Β? Ελληνικής Δημοκρατίας), την ίδια μέρα του θανάτου του Δεμερτζή. Τον Απρίλιο του 1936 η κυβέρνηση Μεταξά παίρνει με μεγάλη πλειοψηφία ψήφο εμπιστοσύνης από τη βουλή (241 υπέρ, 16 εναντίον, 4 αποχές), εξασφαλίζοντας την υποστήριξη και των δυο αστικών παρατάξεων. Με το θάνατο του Τσαλδάρη (είχε προηγηθεί και ο θάνατος του Κονδύλη, πέντε μήνες νωρίτερα), ο Μεταξάς αναδεικνύεται ως κορυφαία προσωπικότητα της φιλοβασιλικής παράταξης, "ευρύτερης" μάλιστα, αποδοχής (Δαφβής 1997, Λιναρδάτος 1988).
Οι μαζικές εργατικές κινητοποιήσεις της περιόδου έχουν ως κορυφαία στιγμή τους την εργατική κινητοποίηση της 9ης Μαίουστη Θεσσαλονίκη, κατά την οποία δολοφονούνται από την αστυνομία 12 εργάτες. Ακολουθεί παλλαϊκή κινητοποίηση τη μέρα της κηδείας τους και γενική εργατική απεργία στις 13.5.36. Τελικά, στις 4 Αυγούστου ο Μεταξάς αναστέλλει την ισχύ του Συντάγματος με τη συγκατάθεση του βασιλιά και εγκαθιδρύει τη δικτατορία του.
Βασικός στόχος της δικτατορίας ήταν η συντριβή του λαικού κινήματος και της Αριστεράς. Οι προσπάθειες του Μεταξά να προσδώσει στο καθεστώς ένα χαρακτήρα ανάλογο του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού ναζισμού μένουν χωρίς αποτέλεσμα: το μεταξικό καθεστώς δεν εξασφαλίζει παρά μηδαμινή λαική υποστήριξη, η κρίση νομιμοποίησής του διασκεδάζεται μόνο με την έκρηξη του ελληνοιταλικού πολέμου. Η νικηφόρα απόκρουση της ιταλικής εισβολής από το αλβανικό έδαφος έδωσε την ευκαιρία στην Ελλάδα να κηρύξει τον πόλεμο και στην Αλβανία, και μάλιστα να "απελευθερώσει" το 1940-41 τη νότια επικράτεια της χώρας (τη "Βόρειο Ήπειρο"), με το επιχείρημα ότι "ήταν ελληνική", σε αντιστοιχία με το γερμανικό επιχείρημα ότι η Σουδητία και το Ντάντσιχ (Γκντανσκ) "ήταν γερμανικά". Η Ελλάδα διατήρησε σε διπλωματικό επίπεδο "το εμπόλεμο" με την Αλβανία μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Από τη σύντομη αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις κατά την περίοδο 1920-1940 μπορούν νομίζω να συναχθούν τα εξής συμπεράσματα:
1) Η δικτατορία εγκαθιδρύθηκε ως αποτέλεσμα της μακρόχρονης πολιτικής κρίσης, η οποία προσέλαβε από την αρχή της περιόδου τον χαρακτήρα της κρίσης αντιπροσώπευσης, και της ηγεμονικής αστάθειας: Τα αστικά πολιτικά κόμματα αδυνατούσαν να αντιπροσωπεύσουν ηγεμονικά τη λαική πολιτική και κοινωνική δυναμική, αδυνατούσαν δηλαδή να την εντάξουν στην προοπτική μιας βιώσιμης αστικής κυβερνητικής στρατηγικής. Από το 1935 και μετά η κρίση παίρνει τη μορφή της ανοικτής κρίσης ηγεμονίας, καθώς καμιά πολιτική μερίδα δεν είναι πλέον σε θέση να αναλάβει την πολιτική διακυβέρνηση. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για τη μη-κοινοβουλευτική μετάθεση της κρίσης. Το εκρηκτικό περιεχόμενο της συγκυρίας το 1935-36 προκύπτει όχι τόσο από την αναμφισβήτητη, για τα δεδομένα της εποχής, ανάπτυξη των λαικών και εργατικών αγώνων, όσο από το γεγονός ότι λόγω της κρίσης είχαν "πολιτικοποιηθεί", είχαν δηλαδή υπαχθεί στη δυναμική της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης, τόσο ο θρόνος όσο και ο στρατός. Έτσι ενώ το λαικό κοινωνικό μπλοκ δεν βρισκόταν υπό την καθοδήγηση μιας επαναστατικής ιδεολογίας και πολιτικής στρατηγικής, εντούτοις, ταυτόχρονα, οι κρατικοί μηχανισμοί πολιτικής χειραγώγησής του έμοιαζαν να αχρηστεύονται ή να αποσταθεροποιούνται από την πολιτική κρίση.
2) Η πολιτική κρίση της περιόδου 1916-1936 έδειξε όχι την αστάθεια και την αδυναμία, αλλά αντίθετα τη σχετική παγίωση και εδραίωση (παρά την κρίση του) του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα: Σχεδόν δυο δεκαετίες πολιτικής κρίσης, εθνικού διχασμού, πολιτικού φανατισμού, μαζικών κινητοποιήσεων, πολιτικών παρεμβάσεων του στρατού κλπ., έλαβαν χώρα με την παράλληλη διατήρηση της κοινοβουλευτικής τάξης πραγμάτων και στα πλαίσιά της. Ο ισχυρισμός ορισμένων θεωρητικών της "εξάρτησης" ότι στην "περιφερειακή" Ελλάδα ο κοινοβουλευτισμός ήταν αδύνατον να παγιωθεί (Μουζέλης 1977, 1986), αποτελεί, λοιπόν, μια επιπόλαια αντιστροφή της πραγματικότητας. Το παράδειγμα δυο χωρών του καπιταλιστικού κέντρου, της Ιταλίας και της Γερμανίας, δεν θα πρέπει άλλωστε να ξεχνιέται.
3) Η πολιτική και οικονομική εξέλιξη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου κάνουν φανερή τη σχετική αυτονομία των δυο διαδικασιών: Η ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη της περιόδου, η διαδικασία κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος από τις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης δεν απαιτεί σε καμιά περίπτωση την εγκαθίδρυση ενός μη κοινοβουλευτικού πολιτικού καθεστώτος, μιας "αναπτυξιακής δικτατορίας", όπως ισχυρίζονται πολλές σύγχρονες προσεγγίσεις, θεωρητικοποιώντας αυθαίρετα το παράδειγμα ορισμένων χωρών της Ν.Α. Ασίας ή της Λ. Αμερικής. Στην Ελλάδα, η ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη αρχίζει το 1912 ή έστω (αν εξαιρέσουμε την περίοδο και τις επιπτώσεις των πολέμων) το 1922, δηλαδή 15 χρόνια πριν τη επιβολή της δικτατορίας. Είδαμε άλλωστε στα προηγούμενα ότι η μεσοπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη δεν παρουσιάζει κανενός είδους σημείο καμπής το 1936, ή και μετέπειτα, από τη χρονιά δηλαδή επιβολής της δικτατορίας. Όπως πολύ σωστά παρατηρούσε και ο Σ. Μάξιμος για την περίοδο από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι το 1928: "Περισυλλογή και ανόρθωσι. Ακριβέστερα: σταθεροποίησι. Σταθεροποίησι όχι μόνο της δημόσιας, μα της όλης εθνικής, δηλαδή, καπιταλιστικής οικονομίας. Σταθεροποίησι των ευνοϊκών για τον καπιταλισμό αποτελεσμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. Σταθεροποίησι της κτηθείσης υπεραξίας. Και είναι μεγάλα
τα αποτελέσματα αυτά, είναι έκδηλα σόλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας. Στη βιομηχανία, στις τραπεζικές συναλλαγές, στη ναυτιλία. Η καπιταλιστική

οικονομία αναπτύχθηκε στο σύνολό της. Κάτω από τις πιο 'αριστερές' και κάτω από τις πιο δεξιές κυβερνήσεις. Με κοινοβούλιο ή με δικτατορία το ελληνικό κεφάλαιο 'έδρασε εθνικά', πολλαπλασίασε τις επιχειρήσεις του, ανάπτυξε τον κύκλο των εργασιών του" (Μάξιμος 1975, σ. 135, οι υπογρ. του συγγραφέα).

9.5.3.2 Η νέα εξωτερική πολιτική

Από το 1928 και μετά κύριο άξονα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής αποτέλεσε η προώθηση της ελληνοτουρκικής φιλίας και συνεργασίας. Για να μπορέσει να κάνει πραγματικότητα την ελληνοτουρκική προσέγγιση, η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο συμφωνεί το 1930 να καταβάλει το ελληνικό κράτος στην Τουρκία 425.000 λίρες στερλίνες ως εξισωτικό υπόλοιπο στα πλαίσια της αμοιβαίας αποζημίωσης των Τούρκων και αντίστοιχα Ελλήνων προσφύγων που εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα και αντίστοιχα από την Τουρκία. Το αξιοπρόσεκτο στη συμφωνία αυτή είναι ότι από το 1920 και μετά εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα μόνο 585 χιλιάδες Τούρκοι, ενώ αντίστοιχα οι Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία ήταν 1,3 εκατομμύρια και κατά μέσο όρο σαφώς ευπορότεροι από τους Τούρκους πρόσφυγες.
Η βιασύνη της ελληνικής κυβέρνησης να κλείσει όλα τα ανοικτά ελληνοτουρκικά ζητήματα και να προωθήσει την ελληνοτουρκική συνεργασία είναι εύκολο να ερμηνευθεί, με βάση τα δεδομένα της διεθνοπολιτικής συγκυρίας από το 1925 και μετά: Οι συνθήκες του Νειγύ (27-11-1919), αλλά και των Σεβρών (10-8-1920) προέβλεπαν για τη Βουλγαρία "την ελευθερίαν της οικονομικής της διεξόδου προς το Αιγαίον" (Παπαδάκης 1934 σ. 609). Η ρύθμιση αυτή επικυρώνεται από το Πρωτόκολλο της Λωζάνης στις 24-7-1923. Η ελληνική ερμηνεία των ρυθμίσεων αυτών ήταν η εξής: "Η Ελλάς θα παρεχώρει δια 99 έτη, εις την Βουλγαρίαν, επί της ακτής του Αιγαίου, μεταξύ Δεδέαγατς (σήμερα ονομάζεται Αλεξανδρούπολις, Γ.Μ.) και Μάκρης, μιαν λωρίδα μήκους τριών χιλιομέτρων και βάθους ενός. Η Ελληνική κυβέρνησις θα διεβίβαζεν εις διεθνή επιτροπήν (...) τα δικαιώματά της ελέγχου επί της σιδηροδρομικής γραμμής από του κατά τα ανωτέρω εδάφους μέχρι των βουλγαρικών συνόρων" (Παπαδάκης 1934, σ. 610). Η ρύθμιση όμως αυτή δεν εφαρμόζεται ποτέ γιατί η Βουλγαρία θεωρεί ότι οι συνθήκες προέβλεπαν την επέκταση των συνόρων της μέχρι το Αιγαίο, με την προσάρτηση του Δεδέαγατς και όχι μόνο ρυθμίσεις που να εξασφαλίζουν την οικονομική της απλώς διέξοδο εκεί. Η αγγλική κυβέρνηση (ως εγγυήτρια των συνθηκών του Α΄ Παγκ. Πολέμου) τάσσεται χωρίς καμιά επιφύλαξη υπέρ της ελληνικής ερμηνείας των διεθνών συνθηκών. Η Βουλγαρία προσανατολίζεται έκτοτε προς τις Δυνάμεις που επιδίωκαν την αναθεώρηση των Συμφωνιών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, (Γερμανία, Ιταλία), στοχεύοντας στην ουσία στην εκ νέου προσάρτηση των εδαφών της δυτικής Θράκης, που κατείχε μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τα εδάφη αυτά επιχείρησε άλλωστε να προσαρτήσει και πάλι η Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας (1941-44).
Η βουλγαρική απειλή καθιστούσε λοιπόν επιτακτική την ελληνοτουρκική προσέγγιση, η οποία θα επικυρωθεί τελικά με τη "Συνθήκη φιλίας, ουδετερότητος, διαλλαγής και διαιτησίας" του 1930, το Σύμφωνο του 1933 (που προέβλεπε και την αμοιβαία εγγύηση των κοινών συνόρων των δυο κρατών) και τέλος τη Συμπληρωματική συνθήκη του 1938, "η οποία προέβλεπε ότι σε περίπτωση επίθεσης μιας ή περισσοτέρων δυνάμεων εναντίον ενός από τα συμβαλλόμενα μέρη, το άλλο ήταν υποχρεωμένο να εξασφαλίσει την ουδετερότητά του" (Βερέμης 1986, σ. 59).

Η βουλγαρική απειλή, ο προσανατολισμός της Βουλγαρίας προς τις αναθεωρητικές Δυνάμεις (Γερμανία, Ιταλία), αλλά και δευτερευόντως η όξυνση των σχέσεων της Ελλάδας με τη σύμμαχο της Ιταλίας Αλβανία, λόγω του "Βορειοηπειρωτικού", εξηγούν τον σταθερό προσανατολισμό της Ελλάδας προς τους δυτικούς Συμμάχους, εγγυητές των συμφωνιών τυ Α΄ Παγκοσμίοου Πολέμου. Η ελληνική εξωτερική πολιτική παρουσιάζει και στο ζήτημα αυτό ένα σταθερό προσανατολισμό, παρά τις όποιες εσωτερικές πολιτικές μεταβολές. Την πολύ απλή, αλλά και προφανή αυτή πραγματικότητα δυσκολεύονται να κατανοήσουν μόνο οι οπαδοί της θεωρίας της "εξάρτησης". Τα απλουστευτικά σχήματα της ιδεολογίας τους, τους οδηγούν να θεωρήσουν τον Μεταξά, λόγω της φασίζουσας ιδεολογίας του ("γερμανόφιλος δικτάτορας"), ως εκφραστή της "εξάρτησης" της Ελλάδας από τη Γερμανία, ενώ πάλι ο βασιλιάς θεωρείται "πράκτορας" των Άγγλων (από τους ίδιους συνήθως ανθρώπους που το 1914-18 τον ήθελαν "πράκτορα" των Γερμανών). Άλλοι πάλι, πιο "θεωρητικοί" θα υποστηρίξουν για μια ακόμα φορά ότι η ελληνική αστική τάξη είχε διασπαστεί σε μια μερίδα εξαρτημένη από την Αγγλία και μια μερίδα εξαρτημένη από τη Γερμανία. Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων ήταν, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το αποτέλεσμα της υπερίσχυσης της αγγλόφιλης μερίδας της αστικής τάξης, την οποία πολιτικά εκπροσωπούσε ο βασιλιάς. Η αριστερή ιδεολογία πλησιάζει ορισμένες φορές υπερβολικά προς την επιστημονική φαντασία.13

9.5.4 Η εθνική ομογενοποίηση

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε την αφετηρία για την τελική επίλυση του εθνικού ζητήματος στις περιοχές της Μακεδονίας και της Δυτ. Θράκης που περιήλθαν στην Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Συνθήκη των Σεβρών του 1920. Με βάση την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, που επικυρώθηκε και με τις Συνθήκες του 1923-24 ανάμεσα στις 2 χώρες, το ελληνικό κράτος μπόρεσε για πρώτη φορά να επιβάλει μια ελληνική πληθυσμιακή πλειοψηφία σ όλες τις ελληνικές νέες χώρες, σ όλες δηλαδή τις περιοχές που προσαρτήθηκαν στο διάστημα 1912-1919 από την Ελλάδα.
Το εθνικό πρόβλημα στις περιοχές αυτές ήταν μέχρι το 1922 συνάρτηση δύο παραγόντων.
α) Σε όλες σχεδόν τις βόρειες και ανατολικές περιοχές των νέων χωρών που προσάρτησε η Ελλάδα, ο πληθυσμός ήταν στη μεγάλη του πλειοψηφία τουρκικός (βλ. παρακάτω).
β) Από τον χριστιανικό πληθυσμό της Μακεδονίας ένα σημαντικό ποσοστό μιλούσε τη Σλαβομακεδονική διάλεκτο και σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις δεν είχε στην πλειοψηφία του αναπτύξει κανενός είδους εθνική συνείδηση κατά την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και των προσαρτήσεων. Δεν εντασσόταν δηλαδή ο πληθυσμός αυτός (που στα επόμενα θα τον ονομάζουμε σχηματικά σλαβομακεδονικό πληθυσμό) σε κανένα από τα υπαρκτά βαλκανικά έθνη της εποχής (ελληνικό, βουλγαρικό, σερβικό, αλβανικό κ.λπ.), ούτε είχε ήδη αναπτύξει μια δικιά του εθνική συνείδηση και φυσιογνωμία. Γινόταν έτσι αντικείμενο διεκδίκησης από τα υπαρκτά εθνικά βαλκανικά κράτη και κυρίως, κατά την εποχή αυτή, από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, που θεωρούσαν τους σλαβομακεδονικούς πληθυσμούς ως τμήμα του δικού τους εθνικού χώρου. Η προσπάθεια αυτή εθνικού προσεταιρισμού του σλαβομακεδονικού πληθυσμού αποτελούσε βεβαίως στοιχείο και μέσο για τις εδαφικές διεκδικήσεις κάθε χώρας.

Θα αφήσουμε κατ αρχήν κατά μέρος το ζήτημα των τουρκικών πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης και θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα με το ζήτημα των σλαβομακεδονικών πληθυσμών, επειδή είναι και το πιο περίπλοκο.
Η θέση μας πρώτα απ όλα ότι στο σύνολό τους οι σλαβομακεδονικοί πληθυσμοί δεν είχαν αναπτύξει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 κάποια ιδιαίτερη σλαβομακεδονική εθνική συνείδηση, όπως αντίθετα φαίνεται να συμβαίνει σήμερα, στα πλαίσια της Μακεδονικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας (Λυγερός 1987), δεν συνάγεται μόνο από το γεγονός ότι οι πληθυσμοί αυτοί αποτελούσαν αντικείμενο διεκδίκησης από τη μεριά των βαλκανικών κρατών και ιδίως της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Συνάγεται επίσης και από το γεγονός ότι μέχρι την εποχή αυτή είχε υπάρξει κάποιο μαζικό σλαβομακεδονικό εθνικό κίνημα: οι απόψεις και κινήσεις για αυτονόμηση της Μακεδονίας είτε αποτελούσαν στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής κυρίως της Βουλγαρίας, είτε στηρίζονταν στη διαπίστωση ότι στη Μακεδονία δεν υπήρχε κάποιο πλειοψηφικό εθνικό στοιχείο, που να δικαιολογεί, με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνών, την προσάρτησής της (της Μακεδονίας) στη μια ή την άλλη χώρα. Συνάγεται τέλος η ανυπαρξίας σλαβομακεδονικής εθνικής συνείδησης, και από το ότι η Γιουγκοσλαβία, που από τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά υποστηρίζει διεθνώς την ύπαρξη του μακεδονικού έθνους, το 1918 είχε συγκροτηθεί ως Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, χωρίς να θέτει κανενός είδους ζήτημα μακεδονικού έθνους και θεωρώντας απλώς ότι οι πληθυσμοί που μιλούσαν σλαβομακεδόνικα στη Γιουγκοσλαβία ανήκαν στο σερβικό έθνος. Δεν έθετε μάλιστα η Γιουγκοσλαβία κανενός είδους εδαφικές διεκδικήσεις στα εδάφη της Μακεδονίας που είχαν προσαρτήσει η Ελλάδα και Βουλγαρία, ούτε υιοθετούσε το σύνθημα της ανεξάρτητης Μακεδονίας. Σχετικά με τους σλαβομακεδονικούς πληθυσμούς της Ελλάδας και της Βουλγαρίας υποστήριζε ότι είχαν τη σερβική εθνική ταυτότητα, μόνο εκείνοι που κατάγονταν από σερβικές επαρχίες (Παπαδάκης 1934, σ. 612. Για μια διαφορετική προσέγγιση, που θεωρεί ότι οι σλαβομακεδονικοί πληθυσμοί είχαν ήδη διαμορφώσει την ιδιαίτερη εθνική τους συνείδηση κατά την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και των προσαρτήσεων, βλ. Λιθοξόου 1991, 1992, 1993).
Από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι την εποχή που εξετάζουμε η Μακεδονία και η Θράκη αποτελούσαν λοιπόν επίδικο αντικείμενο διεκδίκησης κατά κύριο λόγο από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Είδαμε άλλωστε στο κεφάλαιο αυτό ότι ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός, που οξύνεται από την υπογραφή των Συνθηκών του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου (1878) και μετά, υπονομεύει κάθε περιθώριο για μια βαλκανική συνεργασία και οδηγεί τελικά στις αρχές του αιώνα στον ελληνοβουλγαρικό ακήρυχτο πόλεμο των κομιτάτων στη Μακεδονία, η οποία ανήκε ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.14 Είδαμε ακόμα, ότι με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο ήταν πρόθυμη να κάνει μια υποχώρηση προς τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία, παραχωρώντας στη Βουλγαρία την Καβάλα, ώστε να εξασφαλίσει η Ελλάδα τα βαλκανικά σύνορά της και να μπορέσει να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια στη Μ. Ασία. Βέβαια, το γεγονός αυτό, μαζί με το ότι στις συνθήκες του 1912 που προηγήθηκαν του Α΄ Βαλκανικου Πολέμου έμεινε ανοιχτό το ζήτημα της διανομής της Μακεδονίας και της Θράκης (πράγμα που θα ήταν αδιανόητο αν επρόκειτο για μια περιοχή με σαφή εθνικά χαρακτηριστικά) αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις της εθνολογικής ασάφειας που επικρατούσε στις ελληνικές νέες χώρες: τόσο λόγω της έντονης παρουσίας του μουσουλμανικού πληθυσμιακού στοιχείου, όσο και λόγω της αντίστοιχης έκτασης του εθνικά ακαθόριστου σλαβομακεδονικού πληθυσμού.

Η ακριβής έκταση του σλαβομακεδονικού πληθυσμού στις ελληνικές νέες χώρες δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Εφόσον το ελληνικό κράτος θεωρούσε τους Σλαβομακεδόνες Έλληνες, δεν τους καταχωρούσε, φυσικά, σε ξεχωριστές στατιστικές. Όλοι οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι κάτοικοι των νέων χωρών είχαν βεβαίως το δικαίωμα να δηλώσουν ότι κατείχαν μια εθνικότητα διαφορετική από την ελληνική, ότι ήταν επομένως Σέρβοι, ή Βούλγαροι, ή Αλβανοί, ή Ρουμάνοι. Στην περίπτωση αυτή ήταν όμως υποχρεωμένοι να μεταναστεύσουν μέσα σε ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα για τη χώρα εθνικότητάς τους. Τυχόν εξαιρέσεις, που καθορίζονταν από διεθνείς Συνθήκες ή διακρατικές συμφωνίες, δεν αφορούσαν πάντως παρά σχετικά περιορισμένους αριθμούς αλλοδαπών. Με βάση αυτές τις ρυθμίσεις, και με το δεδομένο ότι η πλειοψηφία του σλαβομακεδονικού πληθυσμού δεν είχε αναπτύξει κάποια συγκεκριμένη εθνική συνείδηση, όλοι οι Σλαβομακεδόνες των νέων χωρών λογίζονται και προσμετρώνται από το ελληνικό κράτος ως Έλληνες. Για τον αριθμό και τη γεωγραφική συγκέντρωση των Σλαβομακεδόνων η ελληνική βιβλιογραφία έχει, έτσι, να προσφέρει αποσπασματικά μόνο στοιχεία, που και αυτά όμως εντάσσονται στο φιλτράρισμα της ελληνικής εθνικής πολιτικής. Έτσι για παράδειγμα στην προπαγανδιστική μπροσούρα του βενιζελικού υποστρατήγου Κ.Ι. Μαζαράκη-Αινιάν (ο οποίος συμμετείχε ενεργά και στο κίνημα του 1909), που κυκλοφόρησε το 1919 υπό τον τίτλο Η λύσις του Βαλκανικού Ζητήματος διαβάζουμε: "Τέσσαρες κύριαι γλώσσαι ομιλούνται εν τη χώρα ταύτη (εννοεί τη Μακεδονία, Γ.Μ.): Η Ελληνική, η Τουρκική, το Μακεδονικό ιδίωμα, και το Βλαχικόν. Αι ανωτέρω γλώσσαι δεν ομιλούνται πάσαι εις κεχωρισμένον διαμέρισμα, εκτός της Ελληνικής προς τα νότια υπό συμπαγούς πληθυσμού αμιγούς. (...) Εις την πόλιν του Μοναστηρίου, του Κρουσόβου προς Βορράν και ιδία εν τω ορεινώ διαμερίσματι Περιστέρι μεταξύ Μοναστηρίου Κορυτσάς μέχρι της γραμμής της Πίνδου ομιλείται η Κουτσοσλαυική ως επί το πλείστον (...) Εν τω διαμερίσματι Φλώρινα - Βιτώλια - Περλεπέ - Βελέσσα (...) η ομιλουμένη γλώσσα είναι η Σερβική ή Βουλγαρική. Μεταξύ Γενιτσών και Γευγελής ομιλείται το Μακεδονικόν ιδίωμα προσομοιάζον τη Βουλγαρική, όπερ όμως ομιλείται και παρ αυτών των Κουτσοβλάχων της Καρατσόβας (Δούμνιτσα, Όστανη, Λουγουντζά κ.λπ.). Εν τω διαμερίσματι Σερρών-Δράμας διακρίνομεν χωρία τινά μόνον της πεδιάδος Σερρών και προς βορράν Σερρών-Δράμας άλλα ομιλούντα την Μακεδονικην. Εις όλην την άλλην χώραν, ιδία δ εις τας πόλεις και κωμοπόλεις και προς νότον, ομιλείται αποκλειστικώς η Ελληνική (Σέρραι, Δράμα, Σαρμουσακλή, Τσατάλτζα και όλαι αι πόλεις εν τη ζώνη ταύτη)" (Μαζαράκης-Αινιάν 1919, σ. 16.) Βεβαίως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα στοιχεία αυτά παρατίθενται το 1919 κυρίως για να ενισχύσουν την ελληνική διπλωματική και διεθνή προπαγανδιστική δραστηριότητα ενόψει της Συνθήκης των Σεβρών (1920). Με τα στοιχεία αυτά επιδιώκεται δηλαδή να θεμελιωθεί η βασική ελληνική θέση ότι "γενικώς εν τη ελληνική νυν Μακεδονία οι ομιλούντες την ελληνικήν ήσαν πολυαριθμότεροι των ομιλούντων το μακεδονικόν ιδίωμα, και μεταξύ των τελευταίων πάλιν οι πλείστοι είχαν ελληνικόν αίσθημα" (Μαζαράκης-Αινιάν 1919, σ. 24). "Ο Ελληνισμός, απαρτιζόμενος εκ 10.000.000 - 12.000.000,15 έχει δικαιώματα ισχυρά επί της Ανατολής. Οι Βούλγαροι μη υπερβαίνοντες τα 3.500.000 έχουν επαρκείς ευφόρους εκτάσεις να ζήσουν και να αναπτυχθούν" (όπ. π. σ. 37).16

Δεν έχουμε την πρόθεση να διερευνήσουμε εδώ και πολύ περισσότερο να αμφισβητήσουμε τη θέση ότι ο σλαβομακεδονικός πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν αριθμητικά μικρότερος από τον αντίστοιχο ελληνικό. Εντούτοις, παραμένει επίσης πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι με το να θεωρούνται ως Έλληνες όσοι

Σλαβομακεδόνες δεν εγκατέλειψαν τη χώρα μετά τις ελληνικές προσαρτήσεις, μπήκε σε κίνηση ο βίαιος εξελληνισμός τους: Εφόσον οι πληθυσμοί αυτοί δεν "επέλεξαν" το δρόμο της μετανάστευσης, όπως οι Βούλγαροι, οι Τούρκοι και οι Σέρβοι, θα έπρεπε να συμπεριφέρονται ως αυτό που "ήταν": Έλληνες. Να μιλούν έτσι πρώτα απ όλα ελληνικά (ακόμα και μέσα στην οικογένεια, ο χωροφύλακας φρόντιζε γι αυτό). Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Νότια Ελλάδα, όπου δεν ετίθετο κανενός είδους ζήτημα διεκδίκησης εδαφών από κάποια ξένη χώρα, οι αλβανικής καταγωγής πληθυσμοί διατήρησαν μέχρι και σήμερα την πολιτιστική τους ταυτότητα ως Αρβανίτες, διατήρησαν επίσης ως ένα βαθμό και το γλωσσικό τους ιδίωμα.17 Η πολιτική της εθνικής ομογενοποίησης που ασκήθηκε στη Μακεδονία έχει ξεριζώσει τη γλωσσική και πολιτιστική ιδιομορφία της πλειοψηφίας των πληθυσμών σλαβομακεδονικής καταγωγής. Ο εξελληνισμός υπήρξε, φαίνεται, εδώ συστηματικός και αποτελεσματικός. Άλλωστε με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν πρέπει να αποκλείσουμε την ερμηνεία ότι όλοι οι πληθυσμοί της Ελλάδας που μιλούσαν το 1919 τη σλαβομακεδονική διάλεκτο μετανάστευσαν κατά τα χρόνια που ακολούθησαν. (Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου εγκατέλειψαν τη χώρα 40-45 χιλιάδες Σλαβομακεδόνες). Αντίθετα, ο γρήγορος εξελληνισμός τους επιβεβαιώνει τη θέση που υποστηρίξαμε εδώ, ότι οι σλαβομακεδονικοί πληθυσμοί δεν είχαν αναπτύξει μέχρι την εποχή των προσαρτήσεων κάποιο ιδιαίτερο εθνικό αίσθημα.
Η επίσημη ελληνική εκδοχή σχετικά με τον αριθμό των Σλαβομακεδόνων που παρέμειναν στην Ελλάδα μετά τις ανταλλαγές πληθυσμών είναι ότι πρόκειται για 80 χιλιάδες άτομα. Ο Πάλλης (1934, σ. 408), εκθέτοντας αυτή την επίσημη εκδοχή παραδέχεται συγχρόνως ότι οι πληθυσμοί αυτοί κάθε άλλο παρά είχαν ελληνική εθνική συνείδηση: "Τα εναπομείναντα εις την Μακεδονίαν ξένα στοιχεία, δια τα οποία δύναται να λεχθεί ότι δεν απέκτησαν ακόμη πλήρως ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν, είναι τα εξής: α) Περί τους 80.000 σλαυόφωνοι, εκ των οποίων οι πλείστοι κατοικούν εις την Δυτικήν και Κεντρικήν Μακεδονίαν (επαρχίας Εδέσσης, Κοζάνης, Φλωρίνης και Καστοριάς), ελάχιστοι δε εις την Ανατολική Μακεδονίαν (επαρχίας Σερρών, Σιδηροκάστρου και Δράμας). β) Περί τους 70.000 ισπανόγλωσσοι Ισραηλίται, εκ των οποίων περί τας 65.000 είναι κάτοικοι της πόλεως Θεσσαλονίκης (...) γ) 1-2.000 ρουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι. δ) Μερικαί χιλιάδες Αρμενίων (...) ε) Περί τους 300 Αλβανοί Μουσουλμάνοι" (Πάλλης 1934, σ. 408, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.) Ενώ όμως οι Εβραίοι, οι Κουτσόβλαχοι, οι Αλβανοί κ.λπ. (όπως και οι Σέρβοι) καταχωρούνται ως ξένοι στις ελληνικές στατιστικές τις σχετικές με την πληθυσμιακή σύνθεση της Μακεδονίας το 1912, οι σλαβομακεδόνες προσμετρώνται αντίθετα στους Έλληνες.
Με το δεδομένο πάντως ότι οι Σλαβομακεδόνες δεν είχαν αναπτυγμένη εθνική συνείδηση και αν εξαιρέσουμε προς στιγμή τους Τούρκους, οι Έλληνες αποτελούσαν την ισχυρότερη συγκροτημένη εθνική ομάδα της Μακεδονίας κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Δεν επρόκειτο για ένα ζήτημα μόνο αριθμητικό, όσο κυρίως οικονομικό και πολιτιστικό. Μιλήσαμε ήδη στα προηγούμενα για την ηγεμονική οικονομική θέση των Ελλήνων καπιταλιστών στα Βαλκάνια. Η πολιτιστική (και αριθμητική) υπεροχή του ελληνικού στοιχείου φαίνεται και από τον αριθμό των μαθητών στα διάφορα (χριστιανικά) εθνικά σχολεία της Μακεδονίας. Το 1903 φοιτούσαν στη Μακεδονία 42.178 Έλληνες μαθητές 11.782 Βούλγαροι, 438 Βλάχοι, και 366 Σέρβοι μαθητές17 (Μαζαράκης-Αινιάν 1919, σ. 23). Παράλληλα, ο αριθμός των Ελλήνων βουλευτών που εκλέχθηκαν το 1909 στην τουρκική βουλή ως εκπρόσωποι των Ελλήνων της Μακεδονίας ήταν διπλάσιος του αριθμού των αντίστοιχων Βουλγάρων βουλευτών.

Παρά όμως αυτή την ελληνική υπεροχή έναντι όλων των άλλων (μη τουρκικών) εθνικών ομάδων, η Ελλάδα δεν μπορούσε το 1913 ή το 1920 να ισχυριστεί ότι οι νέες χώρες της κατοικούνταν κατά πλειοψηφία από Έλληνες. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι, όπως είπαμε, ως Έλληνες θεωρούνταν από τις αρχές και όλοι οι μη μεταναστεύοντες (σλαβομακεδονικοί) πληθυσμοί των νέων χωρών.
Επιπλέον, οι ελληνικές αρχές δεν είναι πειστικές όταν ισχυρίζονται ότι οι σλαβομακεδονικοί πληθυσμοί ενσωματώθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα (και μάλιστα "συναινετικά") στην ελληνική "πολιτεία" και στο ελληνικό έθνος. Ο Πάλλης (1934), απόσπασμα από την ανάλυση του οποίου μόλις παραθέσαμε, χρησιμοποιεί για την εθνική συνείδηση των Σλαβομακεδόνων ήπιες εκφράσεις όπως "δεν απέκτησαν ακόμη πλήρως ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν", (ίσως γιατί απευθυνόταν στην κοινή γνώμη). Αντίθετα, μια ανέκδοτη έκθεση από το αρχείο Ι. Μεταξά, "Περί της συναισθηματικής, γλωσσικής κ.λπ. καταστάσεως των Σλαυοφώνων Μακεδόνων", με ημερ. 5.5.36, είναι περισσότερο αποκαλυπτική: "Η εσωτερική των ισχυρά συνοχή και προσήλωσις εις την Βουλγαρικήν ιδέαν (?), η αγνωμοσύνη και η αποστροφή των προς παν το Ελληνικόν, (?) η εμμονή των Σλαυοφώνων εις τας από 10ετίας καταργηθείσας παλαιάς σλαυϊκάς τοπωνυμίας (?) παρέχουσι εις τους επισκεπτομένους τα μέρη ταύτα εντυπώσεις κάθε άλλο παρά Ελληνικάς (?). Ελέχθη επανειλημμένως (?) ότι οι πρόσφυγες μετέβαλον τελείως την όψιν της Μακεδονίας. Τούτο δεν είνε αληθές, όσον αφορά τουλάχιστον τας περιφερείας Εδέσσης, Αλμωπίας, Γιαννιτσών, Γουμενίτσης, Φλωρίνης και Καστοριάς, διότι οι πρόσφυγες εγκατεστάθησαν συμπαγώς κυρίως εις τας πόλεις, ενώ οι ανά την ύπαιθρον διασπαρέντες είνε ασυγκρίτως ολιγώτεροι των Σλαυοφώνων (?)" (παρατίθεται στο Λιθοξόου 1993, σσ. 33-34).
Με αφορμή την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι στατιστικές δίνουν ακριβή στοιχεία των Ελλήνων (δηλαδή Ελλήνων + 80(;) χιλιάδων Σλαβομακεδόνων), Τούρκων (Μωαμεθανών), Βουλγάρων, Σέρβων κ.λπ., που υπήρχαν στη Μακεδονία ακριβώς πριν από την ελληνική προσάρτηση (1912), όπως, βέβαια, και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (1926). Σύμφωνα με την επεξεργασία των αποτελεσμάτων των ελληνικών απογραφών του 1920 και του 1928, την οποία παρουσιάζει ο Πάλλης (1934):
α) Σε όλες σχεδόν τις βόρειες και ανατολικές περιοχές των "νέων χωρών" που προσάρτησε η Ελλάδα, ο πληθυσμός ήταν στη μεγάλη του πλειοψηφία τουρκικός.
β) Σε ορισμένους νομούς της Μακεδονίας (Φλώρινα, Κιλκίς) ο αριθμός των Βουλγάρων είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των Ελλήνων.
γ) Με βάση τα επίσημα αυτά στοιχεία, οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειοψηφία σε 12 από τους 25 νομούς της Μακεδονίας (όντας 513 χιλιάδες, δηλαδή το 42% του συνολικού μακεδονικού πληθυσμού του 1912), οι Τούρκοι σε 11 νομούς (475 χιλιάδες, δηλαδή 39,4% του συνολικού μακεδονικού πληθυσμού) και οι Βούλγαροι σε 2 νομούς (119 χιλιάδες, ή 9,9% του συνολικού πληθυσμού).19
Αναλυτικά, οι νομοί των νέων χωρών με ελληνική πλειοψηφία το 1912 ήταν οι εξής:

1) Ελασσόνος (88% Έλληνες, 12% Τούρκοι)
2) Κοζάνης (60% Έλληνες, 40% Τούρκοι)
3) Γρεβενών (76% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
4) Πιερίας (80% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
5) Καστοριάς (556% Έλληνες, 24% Τούρκοι, 19% Βούλγαροι)
6) Βοίου (75% Έλληνες, 25% Τούρκοι)
7)Ημαθίας (70% Έλληνες, 20% Τούρκοι, 10% διάφοροι)

8)Γιαννιτσών (56% Έλληνες, 39% Τούρκοι)
9) Χαλκιδικής (86% Έλληνες, 7% Τούρκοι, 7% διάφοροι)
10) Θάσου (100% Έλληνες)
11) Σερρών (47% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 9% Βούλγαροι)
12) Φυλλίδος (74% Έλληνες, 17% Τούρκοι, 7% Βούλγαροι).

Αντίθετα, το ελληνικό στοιχείο μειοψηφούσε αριθμητικά σ όλους τους νομούς που βρίσκονταν στα βόρεια και ανατολικά της Μακεδονίας, που προσαρτήθηκε το 1913 στο ελληνικό κράτος. Σύμφωνα πάντα με τα επίσημα ελληνικά στοιχεία η πληθυσμιακή σύνθεση των νομών αυτών ήταν το 1912 η ακόλουθη:

1) Νέστου: 2% Έλληνες, 98% Τούρκοι
2) Δράμας: 15% Έλληνες, 79% Τούρκοι, 5% Βούλγαροι
3) Καβάλας: 29% Έλληνες, 69% Τούρκοι, 2% διάφοροι
4) Παγγαίου: 40% Έλληνες, 60% Τούρκοι
5) Σιδηροκάστρου: 19% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 37% Βούλγαροι
6) Κιλκίς: 2% Έλληνες, 66% Τούρκοι, 29% Βούλγαροι
7) Παιονίας: 36% Έλληνες, 42% Τούρκοι, 17% Βούλγαροι
8) Θεσσαλονίκης: 29% Έλληνες, 23% Τούρκοι, 45% διάφοροι (κυρίως ισπανόφωνοι Εβραίοι)
9) Λαγκαδά: 36% Έλληνες, 50% Τούρκοι
10) Αλμωπίας: 54% Τούρκοι, 46% Βούλγαροι (καθόλου Έλληνες)
11) Εδέσσης: 40% Έλληνες, 48% Τούρκοι, 12% Βούλγαροι
12) Εορδαίας: 20% Έλληνες, 76% Τούρκοι
13) Φλωρίνης: 32% Έλληνες, 32% Τούρκοι, 35% Βούλγαροι.

Σύμφωνα με τα επίσημα αυτά ελληνικά στοιχεία ο αριθμός των Βουλγάρων που ζούσαν το 1912 στην ελληνική (από το 1913 και μετά) Μακεδονία ήταν όπως είπαμε 119.000, δηλαδή αποτελούσαν οι Βούλγαροι το 23,2% του συνολικού αριθμού των Ελλήνων της Μακεδονίας (513.000 Έλληνες).
Η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών που ιδρύθηκε το 1941 στην Αθήνα, με στόχο την προστασία των ελληνικών πληθυσμών της Α. Μακεδονίας και της Δ. Θράκης από τις θηριωδίες των βουλγαρικών αρχών κατοχής (αλλά και την αποτροπή της προσάρτησης των περιοχών αυτών από τη Βουλγαρία) εκτιμούσε ότι το 1912 υπήρχαν στη Μακεδονία 482 χιλιάδες Έλληνες και 136 χιλιάδες Βούλγαροι. (Δηλαδή οι Βούλγαροι ήταν σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά 28,2% των Ελλήνων). Η ίδια Επιτροπή υπολόγισε ότι το 1912 υπήρχαν στη Δυτ. θράκη 82.650 Έλληνες και 13.670 Βούλγαροι. (Σβώλος 1945, σ. 13). Το 1912 υπήρχαν επίσης στη Δυτ. Θράκη περί τους 100.000 Τούρκοι. (Πάλλης, 1934 σ. 408). Και στην περιοχή αυτή το ελληνικό στοιχείο ήταν λοιπόν, το 1912 σαφώς μειοψηφικό.
Η διαφορά ανάμεσα στα επίσημα ελληνικά στοιχεία (Πάλλης 1934 σ. 405-410) και στα στοιχεία της Επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών, σχετικά με την πληθυσμιακή σύνθεση της Μακεδονίας το 1912, είναι βέβαια μικρή. Εντούτοις, υπάρχουν ενδείξεις που πείθουν ότι τα στοιχεία της Επιτροπής είναι ακριβέστερα: Στις στατιστικές της εκπαίδευσης του 1902-1903 που παραθέτει ο Μαχαράκης-Αινιάν (1919, σ. 22-23) ο αριθμός των Βουλγάρων μαθητών στις περιφέρειες Καστοριάς, Φλώρινας και Βοδενών είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο αριθμό Ελλήνων μαθητών (Καστοριά: 2.370 Βούλγαροι, 2.281 Έλληνες μαθητές. Φλώρινα: 2.004 Βούλγαροι, 923 Έλληνες μαθητές. Βοδενά: 1.400 Βούλγαροι, 935 Έλληνες μαθητές). Το στοιχείο

αυτό μοιάζει να συγκρούεται με τα ποσοστά του βουλγαρικού και ελληνικού πληθυσμού που δίνουν τα επίσημα ελληνικά στοιχεία για τις περιοχές αυτές. Με δεδομένο το ψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων, είναι πραγματικά παράξενο π.χ. στην περιοχή της Καστοριάς να υπάρχει περίπου ίσος αριθμός Ελλήνων και Βουλγάρων μαθητών, αν πράγματι οι πρώτοι αποτελούσαν το 66% και οι δεύτεροι μόλις το 19% του πληθυσμού.

Αλλά κι αν ακόμα δεχθούμε τα επίσημα ελληνικά στοιχεία ως απολύτως ακριβή, θα πρέπει, εντούτοις, να λάβουμε επίσης υπόψη την επίσημη και πάλι εκτίμηση ότι μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών παρέμειναν στην Ελλάδα 80.000 σλαβόφωνοι οι οποίοι μέχρι και το 1934 αποτελούσαν "ξένα στοιχεία (...) τα οποία (...) δεν απέκτησαν ακόμη πλήρως ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν" (Πάλλης 1934, σ. 408). Έτσι από τον εμφανιζόμενο αριθμό Ελλήνων θα πρέπει να αφαιρέσουμε 80.000 (τους Σλαβομακεδόνες), οπότε η συνολική πληθυσμιακή σύνθεση της Μακεδονίας εμφανίζεται κατά το 1912 ως εξής: α) Τούρκοι, 475.000 (39,4% του πληθυσμού). β) Έλληνες, 433.000 (35,9% του πληθυσμού της Μακεδονίας). γ) Βούλγαροι, 119.000 (9,9% του πληθυσμού). δ) Σλαβομακεδόνες, 80.000 (6,6% του πληθυσμού). ε) Εβραίοι, 70.000 (5,8% του πληθυσμού). στ) Λοιποί (Σέρβοι, Κουτσόβλαχοι, Αλβανοί κ.λπ.) 18.000 (2,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας).

Σε ό,τι αφορά τώρα τη Δυτική Θράκη η βουλγαρική προσάρτηση των ετών 1913-1920 δεν φαίνεται να άλλαξε σημαντικά τη σύνθεση του πληθυσμού, πέρα από το ότι βέβαια είχε σαν αποτέλεσμα μια αύξηση του αριθμού των Βουλγάρων και μια αντίστοιχη μείωση των Ελλήνων. Την εποχή της ελληνικής προσάρτησης και σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε (το 1920) η Ελληνική Διοίκηση, ο πληθυσμός της Δυτ. Θράκης (μετά την αναχώρηση 17 χιλιάδων Τούρκων και Βουλγάρων) απαρτιζόταν από 84 χιλιάδες μουσουλμάνους (εκ των οποίων περίπου το 1/5 Πομάκοι), 68 χιλιάδες Έλληνες, 35 χιλιάδες Βουλγάρους και 4 χιλιάδες "λοιπούς" (Τσιτσελίκης 1996, σ. 274-75). Όλοι σχεδόν οι Βούλγαροι θα υποχρεωθούν να εγκαταλείψουν την περιοχή μετά την ελληνική προσάρτηση, ενώ αντίθετα οι μουσουλμάνοι δεν θα ανταλλαγούν, παραμένοντας στην Ελλάδα υπό μειονοτικό καθεστώς. Στην Ανατ. Θράκη, που επίσης προσαρτήθηκε από την Ελλάδα το 1920 κατοικούσαν 260 χιλιάδες 'Ελληνες και 310 χιλιάδες Τούρκοι, ενώ στην περιοχή της Σμύρνης, που το 1920 τέθηκε υπό ελληνικό έλεγχο, κατοικούσαν 620 χιλιάδες 'Ελληνες και 950 χιλιάδες Τούρκοι (Βερέμης 1986, σ. 49).

Βλέπουμε λοιπόν ότι τόσο οι προσαρτήσεις του 1912-13, όσο και οι προσαρτήσεις του 1920 έχουν λιγότερο τον χαρακτήρα μιας απελευθέρωσης σκλαβωμένων ελληνικών εδαφών και περισσότερο τον χαρακτήρα μιας ιμπεριαλιστικής εδαφικής επέκτασης σε βάρος της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια, ο ελληνικός εθνικισμός, η ιδεολογία του εθνικού χώρου ως "ιστορικότητας ενός εδάφους και εδαφικότητας μιας ιστορίας" μπορούσε και μπορεί ακόμα να πείθει ότι το 1913 ή το 1920 δικαιώθηκε η τρισχιλιάχρονη ιστορική πορεία του Ελληνισμού. Όμως με τα ζητήματα αυτά ασχοληθήκαμε διεξοδικά σε προηγούμενα σημεία αυτού του κεφαλαίου.

Εδώ χρειάζεται απλώς να επισημάνουμε συμπερασματικά ότι η τουρκική πληθυσμιακή πλειοψηφία στις περιοχές που προσαρτήθηκαν, (ιδίως δε στις βόρειες και ανατολικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης), η ύπαρξη σημαντικών βουλγαρικών και σλαβομακεδονικών μειονοτήτων στη Μακεδονία και τέλος το γεγονός ότι η Τουρκία δεν διεκδικούσε πλέον τα εδάφη που έχασε το 1912-12, καθιστούσαν τις ελληνικές νέες χώρες όχι απλώς τόπο μόνιμων εθνικών ανταγωνισμών, αλλά και αντικείμενο διεκδίκησης από τη μεριά της Βουγλαρίας.20

Πέρα από αυτό, η εκπληκτική εθνική και πολιτισμική ανομοιογένεια των περιοχών αυτών καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη την ενσωμάτωσή τους στις διαδικασίες καπιταλιστικής ανάπτυξης και ομογενοποίησης του "κοινωνικού χώρου" που βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη στην παλιά Ελλάδα.
Με την ανταλλαγή όμως των πληθυσμών, αρχικά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και στη συνέχεια με βάση την ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νειγύ (27-11-1919) και κυρίως την ελληνοτουρκική Συνθήκη της Λωζάνης (30-1-1923), όλοι οι αλλοδαποί πληθυσμοί πλην των Τούρκων της Δ. Θράκης, (και βεβαίως των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, 30.000 Μουσουλμάνων Αλβανών της Δυτ. Ηπείρου, αλλά και των Σλαβομακεδόνων οι οποίοι όμως θεωρούνται πάντα από το ελληνικό κράτος ως Έλληνες) απομακρύνονται από την Ελλάδα. Από τα 1,3 εκατομμύρια Έλληνες πρόσφυγες που εισρέουν στη χώρα κατά την εποχή αυτή, 638 χιλιάδες εγκαθίστανται στην Μακεδονία και 108 χιλιάδες στη Θράκη. Το 1926, 88,8% του πληθυσμού της Μακεδονίας είναι Έλληνες (ή έστω 83,5% αν αφαιρέσουμε τις 80 χιλιάδες Σλαβομακεδόνες). Στη Δυτ. Θράκη το ποσοστό των Ελλήνων φτάνει την ίδια χρονιά το 61%.
Στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας οι Έλληνες αποτελούσαν το 1926 το 93,83%. Το ποσοστό εθνικής ομοιογένειας της Ελλάδας είναι έτσι κατά την εποχή αυτήν ένα από τα ψηλότερα στην Ευρώπη. Την ίδια εποχή το ποσοστό εθνικής ομοιογένειας (εθνικός πληθυσμός ως % του συνολικού πληθυσμού της χώρας) είναι 95,3% για την Αυστρία, 92% για την Ουγγαρία, 51% για τη Σερβία, 76% για τη Ρουμανία, 83,2% για τη Βουλγαρία, 92% για την Αλβανία, 89,3% για τη Φιλανδία, 69,1% για την Πολωνία και 46% για την Τσεχοσλοβακία (DTV Atlas 1986, σ. 162).
Η Μικρασιατική Καταστροφή άνοιξε λοιπόν μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία ακόμα και από την άποψη της εθνικής συγκρότησης και συνοχής. Η νέα εθνική συνοχή θα αποτελέσει στη συνέχεια τη βάση για το νέο εθνικισμό της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας. Την ιδεολογία του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού, την Ελλάδα των 5 θαλασσών και των 2 Ηπείρων, θα εκτοπίσει τώρα η ιδεολογία της αιώνιας ελληνικότητας, της ελληνικής γης των τριών χιλιετηρίδων.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1

1. Η αντιπαράθεση αυτή πήρε δημόσια μορφή το 1925 με την έκδοση στη Γερμανία της μπροσούρας του Ν. Μπουχάριν Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals. (Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου), που επιχειρεί να ανασκευάσει τη θεωρία της Λούξεμπουργκ για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, τις κρίσεις, την κατάρρευση του καπιταλισμού και τον ιμπεριαλισμό. Η παρέμβαση του Μπουχάριν προκάλεσε κατ αρχήν την απάντηση των θεωρητικών οπαδών της Λούξεμπουργκ (βλ. π.χ. Sternberg 1971) και στη συνέχεια την ένταση της κριτικής προς τον λουξεμπουργκισμό από τους ορθόδοξους μαρξιστές, αλλά και τη συμμετοχή στη συζήτηση ορισμένων θεωρητικών του αυστρο-μαρξισμού. Η θεωρητική αντιπαράθεση τροφοδοτήθηκε έτσι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 30. Τα βασικά κείμενα αυτής της συζήτησης επανεκδόθηκαν το 1971 στην Ο.Δ. Γερμανίας υπό τον τίτλο Dokumente zur Imperialismustheorie, Band 2, Caro-Druck Heidelberg.

2.Μέσα από την εκλεκτικίστικη χρήση του Ιμπεριαλισμού... οι περισσότεροι σύγχρονοι μαρξιστές θεωρητικοί μπορούν να επιδείξουν την ταυτότητα των συμπερασμάτων τους με τις θέσεις του Λένιν. Ορισμένοι άλλοι καταφέρνουν με την ίδια μέθοδο, να ανασκευάσουν πολύ εύκολα την προβληματική του Λένιν. Είτε από τον έναν είτε από τον άλλον δρόμο χρεώνουν πολύ συχνά στον Λένιν μια άποψη για τον παγκόσμιο καπιταλισμό παρόμοια μ αυτή του Μπουχάριν (και της Λούξεμπουργκ).

3. Βλ. και Μηλιός-Μικρούτσικος, "Στην υπηρεσία του έθνους", Θέσεις τ. 8, Ιούλιος 1984.

4. Για τη θεωρητική σημασία των θέσεων του Λένιν σχετικά με την ιμπεριαλιστική αλυσίδα και τον αδύνατο κρίκο της βλ. Λ. Αλτουσέρ, "Αντίφαση και επικαθορισμός", στο Λ. Αλτουσέρ, Για τον Μαρξ, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1978.

5. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ στον Ιμπεριαλισμό... ο Λένιν τονίζει επανειλημμένα ότι τόσο οι αποικίες, όσο και οι μικρές χώρες γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις ιμπεριαλιστικές χώρες, εντούτοις δεν αναφέρεται καθόλου στις αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες. Μια εμπειρική διατύπωση σχετικά με την ιεράρχηση των ιμπεριαλιστικών Δυνάμεων της εποχής επιχειρείται μόνο στα Τετράδια για τον Ιμπεριαλισμό: "I. Οι τρεις σημαντικότερες (ολοκληρωτικά αυτοδύναμες) χώρες: Αγγλία, Γερμανία, Ηνωμένες Πολιτείες. II. Δεύτερης σειράς (πρώτου επιπέδου, αλλά όχι ολοκληρωτικά αυτοδύναμες): Γαλλία, Ρωσία, Ιαπωνία. III. Ιταλία, Αυστροουγγαρία" (Lenin Werke, Band 39, 1972, σ. 186). Τόσο η διατύπωση που παραθέσαμε, όσο και οι ανάλογες διατυπώσεις στον Ιμπεριαλισμό... σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές και τις μικρές ανεξάρτητες χώρες αποτελούν περισσότερο εμπειρικές-περιγραφικές προσεγγίσεις και λιγότερο θεωρητικές-επιστημονικές διατυπώσεις.

6. Η θεωρία της "διαρκούς κρίσης" του καπιταλισμού, η οποία ολοκληρώθηκε αργότερα ως θεωρία της "γενικής κρίσης" του καπιταλισμού, διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Ε. Βάργκα το 1992, στο βιβλίο του, Die Niedergangsperiode des Kapitalismus. Ο Βάργκα ισχυρίζεται ότι: "Οι πρώιμες κρίσεις του καπιταλισμού ήταν φάσεις που επανέρχονταν περιοδικά (...) Η εικόνα του καπιταλισμού που δύει και παρακμάζει έχει αντίθετα να επιδείξει εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η γεωγραφική επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής περιορίζεται (...) Η παγκόσμια οικονομία, που στο παρελθόν αποτελούσε ένα ενιαίο σύνολο που αρθρωνόταν γύρω από τον υπερβιομηχανοποιημένο πυρήνα της Δυτικής Ευρώπης, χάνει την ισορροπία της και διαλύεται σε κομμάτια με εντελώς διαφορετική οικονομική δομή (...) Δεν βρισκόμαστε πλέον σε μια φάση κρίσης, αλλά σε μια φάση όπου βελτιώνεται η οικονομική συγκυρία. Η φάση αυτή εντάσσεται όμως στα πλαίσια της περιόδου κρίσης του καπιταλισμού". (Eugen Varga, Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen, E.V.A., Frankfurt a.M. 1969.

7. Βλ. και Πουλαντζάς, Φασισμός και Δικτατορία, Ολκός, Αθήνα 1975, σ. 49-70).

8. Στο ίδιο μαρξιστικό εγχειρίδιο του 1930 (Arbeiterschulung 1930) στο οποίο βρήκαμε τη θέση, που ήδη παραθέσαμε, ότι η κρίση του καπιταλισμού δεν έχει πλέον περιοδικό χαρακτήρα, διαβάζουμε επίσης: "Επομένως οι κρίσεις είναι περιοδικές κρίσεις. Τα ίδια αίτια που καθορίζουν τη δημιουργία των κρίσεων, καθορίζουν και την περιοδικότητά τους" (σ. 258). Όπως έδειξε ο Χρήστος Θεοχαράς ο οικονομισμός κυριάρχησε ιστορικά στα κομμουνιστικά κόμματα σε δυο φάσεις: α) Αντιφατική συνύπαρξη του οικονομισμού με τη μαρξιστική θεωρία υπό την κυριαρχία, βέβαια, του οικονομισμού. β) Αναδιαμόρφωση του όλου θεωρητικού συστήματος με την υποταγή των υπολειμμάτων της μαρξιστικής θεωρίας στον οικονομισμό. Διαμόρφωση έτσι του λεγόμενου σοβιετικού μαρξισμού. (Χ. Θεοχαράς, "Αντιαυταρχική Αριστερά, παραδοσιακή Αριστερά: Τα δυο πρόσωπα της κρίσης", Θέσεις τ. 7, Απρίλιος-Ιούνιος 1984, σσ. 15-28).

9. "Στα τέλη του 1934 η χώρα μας μπήκε στην Κοινωνία των Εθνών (...) Τον Μάη του 1935, ανάμεσα στη Γαλλία και τη Σοβιετική Ένωση είχε συναφθεί σύμφωνο αμοιβαίας βοήθειας (...) Ταυτόχρονα είχε συναφθεί ανάλογο σύμφωνο με την Τσεχοσλοβακία. Τον Μάρτη του 1936, η Σοβιετική Ένωση υπέγραψε σύμφωνο αμοιβαίας βοήθειας με τη Λαική Δημοκρατία της Μογγολίας. Τον Αύγουστο του 1937 υπογράφηκε σύμφωνο μη επίθεσης ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και στην Κινέζικη Δημοκρατία" (Στάλιν, 1951, Ζητήματα Λενινισμού, σ. 753). Όπως είναι γνωστό η Σοβιετική Ένωση υπέγραψε τον Αύγουστο του 1939 ένα ανάλογο αμυντικό σύμφωνο με τη ναζιστική Γερμανία.

10. Είναι χαρακτηριστικό ότι η θεωρία του "παγκόσμιου καπιταλισμού" εμπνέει ακόμα και την αριστερή αντιπολίτευση της εποχής. Έγραφε ο Τρότσκι το 1930: "Ο μαρξισμός ξεκινάει από την παγκόσμια οικονομία, όχι ως ένα άθροισμα εθνικών κομματιών, αλλά ως μια βίαιη, αυτοδύναμη πραγματικότητα, η οποία δημιουργήθηκε από τον διεθνή καταμερισμό εργασίας και την παγκόσμια αγορά και η οποία κυριαρχεί στη σημερινή εποχή πάνω στις εθνικές αγορές. Οι παραγωγικές δυνάμεις της καπιταλιστικής κοινωνίας ξεπέρασαν εδώ και καιρό τα εθνικά σύνορα. Ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος ήταν μια από τις εκφράσεις αυτού του γεγονότος" (Trotzki, L.: Die permanente Revolution, Fischer, Frankfurt a.M., 1972).

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 2

1. Ο όρος ανταγωνισμός (Konkurrenz, competition) μεταφράζεται ή γράφεται πολλές φορές στα ελληνικά ως "συναγωνισμός" (αντί του σωστού ανταγωνισμός), πράγμα που κατά τη γνώμη μου αλλοιώνει το περιεχόμενό του. Στα βιβλιογραφικά αποσπάσματα που παρατίθενται στα επόμενα έχουμε εντούτοις αφήσει τον όρο "συναγωνισμός", όπου αυτός χρησιμοποιείται από τους μεταφραστές ή συγγραφείς.

2. Είναι προφανές ότι η επιχειρηματολογία αυτή του Bucharin (1925) έχει ελάχιστη σχέση με τις προηγούμενες (το 1915) θέσεις του για την "παγκόσμια οικονομική δομή" και την "περίσσεια κεφαλαίου" στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 3

1. Την ταύτιση αυτή στον Ιμπεριαλισμό... του Λένιν επισημαίνει και ο I.D. Gravaris, "Lenins Discours on Imperialism: A textual investigation", αδημοσίευτη εργασία, Λονδίνο 1982.

2. Για την έννοια του επικαθορισμού, βλ. Λ. Αλτουσέρ, "Αντίφαση και επικαθορισμός" στο Αλτουσέρ (1978), Για τον Μαρξ.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 4

1. Βλ. επίσης της διατύπωση του Μαρξ: Αποτέλεσμα του άμεσου προτσές παραγωγής. Όχι μόνο οι αντικειμενοποιημένοι όροι του προτσές παραγωγής εμφανίζονται ως το αποτέλεσμά του. αλλά εξίσου και ο ειδικά καπιταλιστικός χαρακτήρας τους οι κοινωνικές σχέσεις, και άρα η κοινωνική τοποθέτηση των φορέων της παραγωγής μεταξύ τους, αυτές οι ίδιες οι σχέσεις παραγωγής παράγονται και είναι το αδιάκοπα ανανεούμενο αποτέλεσμα του προτσές (Marx, 1969 Resultate..., σ. 89, ή και Marx 1983, Αποτέλεσμα... σ. 163).

2. Γράφει για παράδειγμα ο Hymer: Το εθνικό κράτος ήταν ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο του συστήματος υπό το οποίο αναπτύχθηκε ο καπιταλισμός. Σήμερα παρουσιάζεται (το κράτος) ως ένα εμπόδιο που δυσχεραίνει την ανάπτυξη του κεφαλαίου και πρέπει να ξεπεραστεί. Το εθνικό κράτος αποτελεί εντούτοις μια δομή εξουσίας, την οποία θα μπορέσει να υπερβεί το διεθνές κεφάλαιο, μόνο όταν θα καταφέρει να δημιουργήσει και να στηριχθεί σε νέες βάσεις εξουσίας. Hymer, στο O. Kreye (Hrsg.) 1974, σ. 11.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 5

1. Σε ένα άλλο σημείο του βιβλίου του, παραθέτει ο Σουήζυ χ. χ. έ. το ακόλουθο απόσπασμα του Hilferding: Η πραγματοποίηση της μαρξιστικής θεωρίας της συγκέντρωσης και των μονοπωλιακών συγχωνεύσεων μοιάζει να οδηγεί στην ανατροπή της αξιακής θεωρίας του Μαρξ και προσθέτει, η παρατήρηση αυτή δεν είναι βέβαια αδικαιολόγητη (σ. 297). Σε άλλο σημείο αναφέρει σχετικά με τις μονοπωλιακές τιμές: Κανένας γενικός νόμος της μονοπωλιακής τιμής δεν ανακαλύφθηκε, απλούστατα γιατί δεν υπάρχει (Σουήζυ, χ. χρ. έκδ. σ. 298). Οι αντιλήψεις αυτές συγκλίνουν με τις αντίστοιχες θέσεις των σοβιετικών θεωρητικών: Τα μονοπώλια είναι σε θέση να αποκομίζουν μονοπωλιακά υπερκέρδη, και έτσι τροποποιείται αντίστοιχα ο νόμος της υπεραξίας. Λειτουργεί τώρα δια μέσου του νόμου των μονοπωλιακών υπερκερδών (Abalkin, Dzarasov, Kulikov, 1983 σ. 107.)

2. Είναι προφανές ότι τη δυνατότητα να συγκροτούνται ως μονοπώλια, και πρώτα απ όλα ως τεχνητά μονοπώλια, έχουν κυρίως οι επιχειρήσεις του μεγάλου κεφαλαίου, λόγω ακριβώς της ψηλής τους οργανικής σύνθεσης και της αντίστοιχης, κατά κανόνα, αυξημένης παραγωγικότητας της εργασίας.

3. Βεβαίως, υπάρχουν κι άλλες απόψεις που προκύπτουν από τον συνδυασμό των τριών αντιλήψεων για το μονοπωλιακό κέρδος που παραθέσαμε. Μια από τις απόψεις αυτές, που υποστηρίζεται από τον Mandel χ. χρ. έκδ. σ. 677, διατείνεται ότι πέρα από το μονοπωλιακό υπερκέρδος και το ποσοστό

κέρδους των μονοπωλίων, σε κάθε τομέα ή κλάδο της οικονομίας διαμορφώνεται και ένα ιδιαίτερο ποσοστό κέρδους.

4. Τέτοιου τύπου αντιφάσεις δεν είναι σπάνιες στο έργο του Ν. Πουλαντζά. Μετά το χρονολογικά δεύτερο έργο του (Φασισμός και Δικτατορία) παρατηρείται μια συνεχής μετατόπιση των θέσεών του προς τις παραδοσιακές αριστερές αναλύσεις. Την αποφασιστική θεωρητική-ιδεολογική τομή πραγματοποιεί, όμως, ο Πουλαντζάς στο τελευταίο βιβλίο του, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, με το οποίο και προσχωρεί στον Ευρωκομμουνισμό. Βλ. και Μηλιός 1979-β, Μηλιός 1996, σσ. 117-156.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 6

1. Οι κλασικοί θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού είχαν αντιληφθεί τους όρους υπό τους οποίους πραγματοποιούνται σε μια χώρα επενδύσεις (ξένου) κεφαλαίου. Ο Hilferding (1973) έγραφε: Αυτή η δυνατότητα (για ξένες επενδύσεις στις αποικίες, Γ.Μ.) ήταν συγκριτικά μικρή, όσο καιρό ο καπιταλισμός δεν είχε αναπτυχθεί, εν μέρει γιατί λειτουργούσε ανασχετικά ή κρατική νομοθεσία, εν μέρει γιατί δεν υπήρχαν σε ικανοποιητικό βαθμό οι οικονομικές προυποθέσεις για την καπιταλιστική παραγωγή. Ελλείψεις σε ό,τι αφορά την κρατική ασφάλεια, ελλείψεις εργατικών δυνάμεων, ιδιαίτερα ειδικευμένων, αποτελούσαν εμπόδια τα οποία έπρεπε σιγά-σιγά και σταδιακά να ξεπεραστούν και τα οποία δυσκόλευαν τη μεταφορά κεφαλαίου. (Hilferding, 1973, Das FinanzKapital σ. 420). Και ο Λένιν υποστήριζε: Η δυνατότητα εξαγωγής κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι μια σειρά καθυστερημένες χώρες έχουν πια τραβηχτεί στην τροχιά του παγκόσμιου καπιταλισμού. (Λένιν 1972, Ο ιμπεριαλισμός... σ. 60).

2. Στα πλαίσια της συζήτησης για την παγκόσμια αγορά στην Ο.Δ. Γερμανίας διατυπώθηκε από τον Schφller (1976) η θέση ότι ο σχηματισμός της αξίας λαμβάνει χώρα αποκλειστικά σε εθνικό επίπεδο. Η θέση αυτή συνεπάγεται την αντίληψη μιας άνισης ανταλλαγής στην παγκόσμια αγορά: Μια μικρότερη ποσότητα αξίας της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας ανταλλάσσεται με μια μεγαλύτερη ποσότητα αξίας της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας. Η προσέγγιση αυτή κατανοεί βέβαια την εθνική συγκρότηση του κεφαλαίου, υποτιμάει όμως τη συνοχή των διεθνών οικονομικών σχέσεων στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς.

3. Η τιμή ενός εμπορεύματος στην παγκόσμια αγορά, ως μορφή εμφάνισης της διεθνούς αξίας του, κυμαίνεται γύρω από τον μέσο όρο των εθνικών τιμών παραγωγής αυτού του εμπορεύματος.

4. Σχετικά με την προστατευτική λειτουργία της υποτίμησης του εθνικού νομίσματος βλ. Busch (1985). Mythen όber den Weltmarkt, στο PROKLA No. 60. Επίσης, Μηλιός - Ιωακείμογλου 1990, σσ. 30-34.

5. Λόγω του χάσματος στην παραγωγικότητα ανάμεσα στις ΗΠΑ και τη Δυτ. Ευρώπη κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, παρέμενε μέχρι τη δεκαετία του 1980 πολύ μικρός ο αριθμός των ευρωπαικών επιχειρήσεων στις ΗΠΑ. Το αναμφισβήτητα χαμηλό απόθεμα των δυτικοευρωπαικών άμεσων επενδύσεων στις ΗΠΑ κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, σχετικοποιείται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι ένα εξαιρετικά ψηλό ποσοστό των βρετανικών κεφαλαιακών εγκαταστάσεων, οι οποίες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έφθαναν σχεδόν στο 50% των δυτικοευρωπαικών άμεσων επενδύσεων, είχαν ήδη δημιουργηθεί πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.
Οι άμεσες επενδύσεις που πραγματοποιεί τις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες στις ΗΠΑ η δυτικοευρωπαική μεταποιητική βιομηχανία προέρχονται από επιχειρήσεις ή κλάδους, που η θέση τους στον διεθνή ανταγωνισμό είναι συγκρίσιμη με αυτή της αντίστοιχης αμερικανικής βιομηχανίας. Πρόκειται κυρίως για τους κλάδους Χημεία, μη σιδηρούχα μέταλλα και τρόφιμα, και για τις κορυφαίες επιχειρήσεις της ηλεκτροτεχνικής βιομηχανίας (Busch, 1974, Die Multinationalen... σ. 135.)

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 7

1. Ο Μαρξ περιγράφει ως εξής τη διαδικασία διάλυσης του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής σε συνδυασμό με τη διαδικασία συγκρότησης ενός συλλογικού εργάτη κατάλληλου για την καπιταλιστική παραγωγή: "Όσοι διώχτηκαν με τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών και με την

απότομη, βίαιη απαλλοτρίωση της γης τους, το προγραμμένο αυτό προλεταριάτο, σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε να απορροφηθεί από τη γενόμενη μανιφακτούρα τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα δημιουργήθηκε. Από την άλλη μεριά, οι απότομα εκφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων. Γι αυτό, στα τέλη του 15ου και τη διάρκεια όλου του 16ου αιώνα σ όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εκδίδονται αιματηροί νόμοι ενάντια στην αλητεία. Οι πατέρες της σημερινής εργατικής τάξης ήταν οι πρώτοι που τιμωρήθηκαν (...) (Μαρξ 1978-α, Το Κεφάλαιο τ. Ι, σ. 758-759).

2. Η ιστορική διαμόρφωση πολυεθνικών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (στους οποίους δεν καθίσταται δυνατή η απορρόφηση ή ο εκτός συνόρων εξοβελισμός των ηγεμονευόμενων εθνών από την κυρίαρχη εθνότητα), είτε οδηγεί στη διαμόρφωση μιας νέας εθνικής συνείδησης που να αγκαλιάζει όλες τις εθνότητες (το παράδειγμα του ελβετικού έθνους), είτε απαιτεί θεσμούς ομοσπονδιακής "αυτοκυβέρνησης" ή/και τη συνεχή (αστυνομική-στρατιωτική και ιδεολογική) παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας για τη διαχείριση των εθνικών εντάσεων ή συγκρούσεων (Βρετανία, Ισπανία, Τουρκία).

3. Η παραδοσιακή φιλοσοβιετική αντίληψη θεωρεί τα "επαναστατικά" καθεστώτα του Τρίτου Κόσμου ως ανεξάρτητες "μη-καπιταλιστικές" (!) χώρες: "Ο αγώνας για οικονομική ανεξαρτησία συναρτάται με κοινωνικές αλλαγές για να εκτοπιστούν από την εξουσία οι ταξικές δυνάμεις που επιδιώκουν την καπιταλιστική ανάπτυξη, τη συνεργασία με τον ξένο ιμπεριαλισμό (...) Η μη-καπιταλιστική ανάπτυξη, ο δρόμος που επιλέχθηκε ήδη από την Ενωμένη Αραβική Δημοκρατία (!!!, Γ.Μ.) τη Μπούρμα, την Αλγερία, τη Συρία, το Μαλί, τη Γουινέα και το Κονγκό (Μπραζαβίλα), είναι μια από τις μορφές του περάσματος από την εθνική-δημοκρατική επανάσταση στη σοσιαλιστική επανάσταση" (U.S.S.R Academy of Sciences 1969: Leninism versus Imperialism. The Present stage, Novosti Press, Moscow, σ. 62).

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 8

1. Οι απόψεις αυτές για την "περιορισμένη και εξαρτημένη" ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού υιοθετούνται από τους διανοούμενους της ελληνικής φιλοσοβιετικής Αριστεράς για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και κυριαρχούν στα μέσα της δεκαετίας του 1930, μετά από δύο παρεμβάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, στη βάση των αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ του 1934. Για το ζήτημα αυτό βλ. το τμήμα 9.2.6 του παρόντος. Επίσης, Μηλιός 1996 47-96, ιδίως 60-64.

2. Ο ίδιος συγγραφέας υποστήριζε το 1969: "Επί περίπου ενάμιση αιώνα σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, οι ξένες επεμβάσεις ή η ξένη βοήθεια ήταν σχεδόν πάντα υπεύθυνη σε ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό για τη γέννηση και εξέλιξη κάθε κρίσης. Οι ντόπιες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις δεν υπήρξαν ποτέ σε θέση να αναπτυχθούν ή να λειτουργήσουν αυτόνομα" (Tsoucalas 1969, σ. 15.)

3. Οι Οθωμανοί συγκροτούσαν ειδικά στρατιωτικά σώματα από εξισλαμισθέντες ορθοδόξους (Γενίτσαροι). Ιδιαίτερα γρήγορος υπήρξε ο εξισλαμισμός του αλβανόφωνου πληθυσμού. Ανάμεσα στο 1620 και το 1650 μειώθηκε, σύμφωνα με ιστορικές πηγές, ο ορθόδοξος αλβανικός πληθυσμός από 350.000 σε 50.000 (Παπαρρηγόπουλος, 1971, τόμος ιδΔ σ. 23).

4. Με την έκρηξη της Επανάστασης, η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά αποτέλεσαν τα βασικά στηρίγματα της αστικοφιλελεύθερης πολιτικής μερίδας. Εντούτοις, μέχρι την εποχή αυτή, η διοίκηση της Ύδρας ήταν ολιγαρχική, ενώ των Σπετσών και των Ψαρών δημοκρατική.

5. Οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούν τους Κλέφτες, αλλά και τους Αρματωλούς ως ανέκαθεν επαναστατικές δυνάμεις, λόγω προφανώς του ρόλου που έπαιξαν στην Επανάσταση. Άξια λόγου εξαίρεση αποτελεί η ανάλυση του Ασδραχά (1982), σ. 231-252, στην οποία, με βάση ένα ιστορικό παράδειγμα, εικονογραφείται ο δομικός ανταγωνισμός προεστών και Αρματωλών (ή Κλεφτών), στο εσωτερικό όμως των τοπικών (ασιατικών) σχέσεων εξουσίας.

6. Στο όραμα αυτό, που τελικά ονομάστηκε Μεγάλη Ιδέα, θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο (κεφ. 9) αυτού του βιβλίου.

7. Στην επαναστατική μπροσούρα που κυκλοφόρησε το 1806 υπό τον τίτλο: Ανωνύμου του Έλληνος, Ελληνική Νομαρχία, διαβάζουμε: Το οθωμανικόν βασίλειον εις την Ευρώπην διαιρείται εις τας ακολούθους δεκατρείς επαρχίας, δηλαδή Βλαχίαν, Μολδαβίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μπόσναν, Δαλματίαν, Αλβανίαν, Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Λειβαδίαν, Πελοπόννησον, Μακεδονίαν και Ρούμελην. Οι κάτοικοι δε είναι σχεδόν δέκα οκτώ μιλλιούνια, μαζί με τους νησιώτας του Αρχιπελάγους. Οι δε χριστιανοί ως προς τους οθωμανούς, είναι ως το 115 προς το 29. Δια τους ξένους, οπού κατοικούσι εις την οθωμανικήν επικράτειαν, και αλλογενείς, όντες κατά πολλά ολίγοι, δεν τους αναφέρω. Τόσον πλήθος Ελλήνων, ω αγαπητοί, πώς άραγε να ζη; (Ελληνική Νομαρχία 1977, σ. 99, υπογρ. δική μου, Γ.Μ.). Ανάλογα ισχυρίζεται και η Προκήρυξη που διένειμε ο Αλ. Υψηλάντης στη Μολδοβλαχία κατά την έναρξη της Επανάστασης, στην οποία διατυπώνεται η θέση ότι "ο Μωρέας, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα δια να αποτινάξη τον βαρύν ζυγόν των βαρβάρων" (Υψηλάντης 1993, σ. 35. Βλ. και Μηλιός 1993-α).

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ο Ασδραχάς (1978 και 1982), ο οποίος παρουσιάζει μια λεπτομερή ανάλυση των οικονομικών σχέσεων στην ύπαιθρο κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, ονομάζει τον ασιατικό φόρο (δόσιμο) πρόσοδο φεουδαλικού τύπου (βλ. π.χ. Ασδραχάς 1982, σ. 4 κ.ε.).

9. Η οθωμανική κυβέρνηση αναγνώρισε το 1858 νομοθετικά την ατομική ιδιοκτησία των τσιφλικάδων και έλαβε μάλιστα μέτρα για τον μετασχηματισμό της υπάρχουσας κοινοτικής γης σε τσιφλίκια (Stojanovitc 1980).

10. Το 1830 υπήρχαν στην Ελλάδα τσιφλίκια, στην Αττική, τη Φθιώτιδα και την Εύβοια. Η συνολική τους έκταση δεν ξεπερνούσε όμως το 5% της συνολικής καλλιεργήσιμης γης του βασιλείου. Το πρόβλημα των τσιφλικιών δημιουργείται λοιπόν ουσιαστικά πολύ αργότερα, το 1881, με την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας.

11. Σε αντιπερισπασμό προς την Πελοποννησιακή Γερουσία των κοτζαμπάσηδων, η φιλελεύθερη πτέρυγα της Επανάστασης υπό τον Α. Μαυροκορδάτο και τον Θ. Νέγρη ιδρύει τον Νοέμβριο του 1821 τις Γερουσίες της Δυτικής και αντίστοιχα της Ανατολικής Ελλάδος. Η δεύτερη αυτή Γερουσία, που ονομάζεται και Οργανισμός του Αρείου Πάγου διακηρύσσει κατά την ίδρυσή της ότι οφείλει να φροντίζει περί σχολείων, ορφανοτροφείων, νοσοκομείων εις τας πόλεις να συσταθώσι. (Παρατίθεται στο Στασινόπουλος 1970, σ. 42).

12. Πριν την Επανάσταση, η δουλεία ίσχυε ακόμα και στη Βλαχία, η οποία διοικείτο από Φαναριώτες. Στο Συνταγμάτιον Νομικόν του Βοεβόδα Ιωάννη Υψηλάντη (1775) διαβάζουμε: "θ?- Όταν πωλώνται κατζίβελοι, να προτιμώνται οι συγγενείς του κυρίου αυτών των κατζιβέλων" (σ. 225).

13. Από τα βασικά ζητήματα που έθετε το ρωσικό κόμμα ήταν το θρήσκευμα του βασιλιά, (επιδίωκε δηλαδή να πείσει τον Όθωνα να ασπαστεί την Ορθοδοξία), ενώ ταυτόχρονα κατάγγελλε τον χωρισμό της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Χαρακτηριστικό, αντίθετα, για τον ιδεολογικό προσανατολισμό του αγγλικού κόμματος είναι το γεγονός ότι τον Μάρτιο του 1848 το κόμμα αυτό οργάνωσε διαδηλώσεις και γιορτές στην Αθήνα, πανηγυρίζοντας για τη γαλλική δημοκρατική μεταπολίτευση που είχε μόλις λάβει χώρα (Βουρνάς 1956. Για μια συστηματική και σε βάθος ανάλυση των κομμάτων της εποχής αυτής βλ. Herring 1992).

14. Στο πλαίσιο του δεδομένου συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων, η πολιτική εξουσία επιδίωκε την πώληση των κτημάτων στους μικροκαλλιεργητές νομείς, και την ενίσχυση έτσι των σχέσεων (απλής) εμπορευματικής παραγωγής. Κάτι τέτοιο όμως αναβαλλόταν, για αρκετές δεκαετίες μετά την Ανεξαρτησία, διότι γινόταν η εκτίμηση ότι θα στερούσε από το κράτος τους όποιους φορολογικούς πόρους εξασφάλιζε μέσω του καθεστώτος της νομής: "Ως προς τας εθνικάς γαίας η διανομή αυτών ήτο έτι μάλλον επείγουσα. Δια ταύτης προσεδοκώντο δύο μέγιστα ωφελήματα: α) Να καλλιεργηθώσιν απέραντοι χέρσοι εκτάσεις και αυξηθώσιν ούτω ο εθνικός πλούτος και αι δημόσιαι πρόσοδοι. β) Να δημιουργηθεί τάξις μικροκτηματιών, ούτω δ' ου μόνον να λυθή το κοινωνικόν ζήτημα αλλά και να ελαττωθώσιν αι δαπάναι εξευρισκομένης εργασίας ου μόνον εις πρόσφυγας αλλά και εις πολλάς χιλιάδας πρώην απόρων αγωνιστών (...) Αλλ' η σπάνις του τε ιδιωτικού και δημοσίου χρήματος

καθίστα την διανομήν αδύνατον. διότι οι γεωργοί δεν είχον ν' αγοράσουν γαίας ούτε με μικράς δόσεις, το δε κράτος δεν ηδύνατο να προκαταβάλη εις τους απόρους τας δαπάνας της εγκαταστάσεως" (Ανδρεάδης 1940, σ. 321).

15. Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τη μάζα που, ελεύθερη από κάθε ιδιοκτησία, προκύπτει από τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής: «Μια τέτοια μάζα θα υποχρεωνόταν είτε να πουλήσει την εργατική της δύναμη είτε να ριχτεί στη ζητιανιά, στην αλητεία και τη ληστεία σαν τους μοναδικούς πόρους της. Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι αρχικά αποπειράθηκε ν ακολουθήσει αυτή τη δεύτερη οδό, αλλά σπρώχτηκε, με την κρεμάλα, το παλούκωμα και το κνούτο, στο στενό μονοπάτι που οδηγεί στην αγορά εργασίας» (Marx 1983, σ. 151).

16. Σχετικά με τον βοναπαρτισμό βλ. Μαρξ, Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη και Πουλαντζά, Φασισμός και δικτατορία (1975 σ. 409 κ.ε.). Εδώ χρειάζεται να προσέξουμε ένα σημείο: Ο βοναπαρτισμός προκύπτει ως αποτέλεσμα της καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στις δρώσες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις (συνασπισμός) σε μια συγκυρία, κι όχι αποκλειστικά ως αποτέλεσμα μιας καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, όπως μοιάζει να πιστεύει ο Πουλαντζάς. Οι πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης αποτελούν ως γνωστόν σχετικά αυτόνομες συμπυκνώσεις των κοινωνικών συσχετισμών, όχι άμεσες αντανακλάσεις τους. Ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, τα αστικά πολιτικά κόμματα δεν αποτελούν άμεσους εκφραστές μιας συγκεκριμένης τάξης ή ταξικής μερίδας, το καθένα, αλλά πολύ περισσότερο εκφραστές, όλα μαζί, της αστικής ηγεμονίας πάνω στις λαϊκές τάξεις και των μετατοπίσεων αυτής της ηγεμονίας. Υλοποιούν έτσι, το καθένα, κάποιες ιδιαίτερες μορφές συνασπισμού των στρατηγικών αστικών συμφερόντων με ορισμένα αποσπασματικά και άμεσα λαϊκά συμφέροντα, δηλαδή υπάγουν μέσω της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης τις λαϊκές τάξεις στην αστική πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων. (Με την έννοια αυτή το επαναστατικό Κόμμα δεν αντιστρατεύεται ή αντιπολιτεύεται κάποιο ή κάποια αστικά κόμματα, αλλά συγκροτείται σε στρατηγική αντιπαλότητα με το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα στην ολότητά του.) Οι αστικές κοινοβουλευτικές σχέσεις αντιπροσώπευσης εγγράφουν λοιπόν με έμμεσο τρόπο τις λαϊκές τάξεις και τη δυναμική τους στο εσωτερικό των αστικών πολιτικών κομμάτων: ως τον ηγεμονευόμενο πόλο ενός πολιτικού συσχετισμού δύναμης. Η (έμμεση) παρουσία των λαϊκών τάξεων στο εσωτερικό των αστικών πολιτικών δυνάμεων εγγράφει πάντα στον ορίζοντα τη δυνατότητα της πολιτικής κρίσης και ειδικότερα (κυρίως στη φάση του πρώιμου κοινοβουλευτισμού, όταν απουσίαζαν, ή δεν είχαν αναπτυχθεί οι κοινωνικοί και συνδικαλιστικοί μηχανισμοί αντιπροσώπευσης - υπαγωγής των λαϊκών τάξεων στο αστικό κράτος) της κρίσης καταστροφικής ισορροπίας ανάμεσα στις δρώσες (αστικές) πολιτικές δυνάμεις. Βλ. αναλυτικότερα και το κεφ. 9 αυτού του βιβλίου.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 9

1. Το 1829 οι στρατιωτικές δαπάνες της Ελλάδας ήταν επταπλάσιες σε σύγκριση με τις συνολικές δαπάνες των μη-στρατιωτικών Υπηρεσιών του κράτους.

2. Ένα ενετικό λίτρο (ή ενετική λίτρα) αντιστοιχεί σε 0,480 χιλιόγραμμα ή 1,058 περίπου λίβρες.

3. Σχετικά με τη λειτουργία του τοκογλυφικού κεφαλαίου, ο Μαρξ γράφει στο Κεφάλαιο (Μαρξ 1978-β, σ. 741 και 744): "Η ύπαρξη του τοκογλυφικού κεφαλαίου δεν απαιτεί παρά να έχει μετατραπεί σε εμπορεύματα τουλάχιστον ένα μέρος των προιόντων και μαζί με το εμπορευματεμπόριο να έχει αναπτυχθεί το χρήμα στις διάφορες λειτουργίες του (...) Έτσι η τοκογλυφία από τη μια μεριά, υποσκάπτει και καταστρέφει τον αρχαίο και τον φεουδαρχικό πλούτο, και την αρχαία και φεουδαρχική ιδιοκτησία. Και, από την άλλη μεριά, υποσκάπτει και καταστρέφει τη μικροαγροτική και μικροαστική παραγωγή, με δυο λόγια όλες τις μορφές, στις οποίες ο παραγωγός εμφανίζεται ακόμα σαν ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής του". Αυτή τη λειτουργία καταστροφής των μικροκαλλιεργητών δεν φαίνεται εντούτοις να ασκεί το τοκογλυφικό κεφάλαιο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, λόγω ακριβώς του σχετικού δυναμισμού των (εξαγωγικών κυρίως) αγροτικών νοικοκυριών.

4. Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού στην Ελλάδα (1856: 26,5%) είναι κατά την εποχή αυτή σχετικά ψηλό σε διεθνή σύγκριση (βλ. κεφ. 9.4). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει επίσης την κυριαρχία της απλής εμπορευματικής παραγωγής στον αγροτικό τομέα της οικονομίας: Μετατροπή της αγροτικής παραγωγής σε εμπόρευμα όχι μόνο για το εξαγωγικό εμπόριο αλλά και για την εσωτερική αγορά (τροφίμων) και κατανάλωση του μη-αγροτικού πληθυσμού.

5. Σύμφωνα με τις ίδιες απογραφές ο αριθμό των αγροτών ήταν 229.259 το 1853, 243.807 το 1856, 247.507 το 1861 και 218.027 το 1870 (Σταυρόπουλος 1979, τ. ΒΔ σ. 146).

6. Το ότι ο ελληνικός εμπορικός στόλος εξυπηρετούσε κυρίως τις διεθνείς μεταφορές δεν σημαίνει, βέβαια, όπως συχνά υποστηρίζεται, ότι δεν λειτουργούσε και σε σχέση με τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι από τα 3,7 εκατομμύρια τόνους που διακινήθηκαν το 1912 προς και από το λιμάνι του Πειραιά, τα 1,23 εκατομμύρια τόνοι, δηλαδή ποσοστό 33% διακινήθηκαν από πλοία με ελληνική σημασία. Δεύτερη ερχόταν η σημαία της Αυστροουγγαρίας με 0,64 εκατομμύρια τόνους (ποσοστό 17,4% της κίνησης του λιμανιού). Μετά τον ΑΔ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ποσοστό που κατέχει η ελληνική σημαία στη διακίνηση εμπορευμάτων προς και από τον Πειραιά αυξάνει (το 1923 είναι 40,5%, με δεύτερη σημαία την αγγλική --ποσοστό 21,2%). (Ζολώτας 1926, σ. 51.)

7. Από τους επιφανέστερους Έλληνες της Ρωσίας, περί τα τέλη του 19ου αιώνα, ήταν ο Μαρασλής, που διατέλεσε και δήμαρχος Οδησσού, και ο Παπούδωφ (βλ. Παρασκευόπουλος 1896, σ. 254).

8. Σε άλλο σημείο ο Τσουκαλάς γράφει: Οι ναύτες του εμπορικού ναυτικού δεν μπορούν να θεωρηθούν συστατικό κομμάτι του ντόπιου παραγωγικού πληθυσμού αφού, το μεγαλύτερο τμήμα του εμπορικού ναυτικού ασκεί τις δραστηριότητές του έξω από τα ελληνικά σύνορα, εξυπηρετώντας μεταφορικές ανάγκες ξένες προς τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό (με τη στενή του έννοια). (Τσουκαλάς 1977, σ. 189).

9. Το σχετικά ψηλό μορφωτικό επίπεδο αναφέρεται βέβαια εδώ αποκλειστικά στη διεθνή σύγκριση με χώρες ανάλογου επιπέδου ανάπτυξης και στο ψηλό για την εποχή ποσοστό αποφοίτων Πανεπιστήμιου. Πέραν αυτών δεν μπορούμε να μιλάμε για ψηλό μορφωτικό επίπεδο στην Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. Έτσι το ποσοστό των Ελλήνων που το 1907 ήξεραν ανάγνωση και γραφή ήταν μόλις 33,73% (ποσοστό αγραμμάτων 72,27%). Το αντίστοιχο ποσοστό ήταν την ίδια χρονιά 43,99% στην Ιταλία, 36,20% στην Ισπανία, 23,87% στη Βουλγαρία, 17,40% στη Ρουμανία, και 16,99% στη Σερβία. Τα ψηλά ποσοστά των αγραμμάτων αφορούν κυρίως τον γυναικείο και τον αγροτικό πληθυσμό. Η κατάσταση αλλάζει ουσιαστικά στην Ελλάδα μετά το 1910. Έτσι στην απογραφή των εργατών της Αθήνας και του Πειραιά που έγινε το 1917 αναφέρεται ποσοστό αγραμμάτων μόλις 30,89%. (Όλα τα στοιχεία από το Ζολώτας 1926, σ. 78-79).

10. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1909 δεν υπήρχαν γενικοί νόμοι που να ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις σ όλους τους τόπους εργασίας, ή έστω σ όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αποσπασματικά εκδίδονταν μόνο νόμοι ή ρυθμίσεις σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις σε μεμονωμένους κλάδους. Μετά τη γενική απεργία, το 1880, των εργατών του Πειραιά και του Λαυρίου, ιδρύεται το 1882 ταμείο περίθαλψης από ατυχήματα για τους εργάτες των ορυχείων, ενώ με άλλο νόμο, του 1901, υποχρεώνονται οι εργοδότες να αποζημιώνουν τους εργάτες ορυχείων "οσάκις ούτοι, συνεπεία δυστυχήματος, καθίστανται ανίκανοι προς εργασίαν πέραν των 4 ημερών" (Ζολώτας 1926, σ. 84).

11. Στο διάστημα 1912-1922 εγκατέλειψαν την Τουρκία περίπου 230 χιλιάδες Έλληνες. Στην ίδια χρονική περίοδο εγκατέλειψαν την Ελλάδα περίπου 123 χιλιάδες Τούρκοι (Βερέμης 1986, σ. 47).

12. Εδώ δεν χρειάζεται καν να αναφερθούμε στις βιαιότητες του ελληνικού στρατού κατοχής ενάντια στους τουρκικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας και της Ανατολίας, βιαιότητες που άνοιξαν τον δρόμο για τις θηριωδίες του κεμαλικού εθνικισμού. Αρκεί να θυμηθούμε ότι η Ελλάδα συμμετείχε το 1919 στην ιμπεριαλιστική στρατιωτική επέμβαση των δυτικών Δυνάμεων ενάντια στη Σοβιετική Ένωση. Φυσικά, ανάμεσα στα θύματα της ιμπεριαλιστικής αυτής στρατηγικής συγκαταλέγονται οι Έλληνες στρατευμένοι αλλά και οι άμαχοι ελληνικοί πληθυσμοί της Τουρκίας.

13. Είναι χαρακτηριστικό ότι ολόκληρη την περίοδο 1936-1939 το ΚΚΕ θεωρεί ότι η δικτατορία του Μεταξά χαλκεύει την "εξάρτηση" της Ελλάδας από τον Άξονα: "Τους έφθασαν τέσσερες μήνες για να μετατρέψουν την Ελλάδα σε φέουδο του γερμανικού φασισμού" (Ριζοσπάστης 25-12-36.) "Μέσα σ έναν χρόνο ο μοναρχοφασισμός ξεπούλησε τη χώρα στον γερμανικό χιλτερισμό" (12.9.37). "Η Ελλάδα κάτω από τη μονορχοφασιστική διακυβέρνηση απειλείται να μετατραπεί ολοκληρωτικά σε προτεκτοράτο των γερμανοϊταλών φασιστών και όργανο στην εξυπηρέτηση των πολεμικών κατακτητικών σκοπών τους" (26.2.38). "Ο Μεταξάς ο αρχικατάσκοπος του φασιστικού άξονα στην

Ελλάδα" (20.4.39). Το 1940, για να δικαιολογήσει το ΚΚΕ την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων είναι υποχρεωμένο να οδηγήσει στα άκρα τον πολιτικό ιδεαλισμό της προβληματικής του για να την εξάρτηση: "Μόλις ο Μεταξάς αντιλήφθηκε πως οι Αγγλογάλλοι χρειάζονταν να παίξουν και το πιόνι της Ελλάδας στο σκάκι τους, ανησύχησε μήπως απαιτούσαν από τον πράχτορά τους Γλύξμπουργκ να τους εξασφαλίσει μια κυβέρνηση με άλλα πρόσωπα, της απόλυτης εμπιστοσύνης τους. Έτρεξε λοιπόν να προλάβει ενδεχόμενη αντικατάστασή του κ' έθεσε στη διάθεσή τους τη χώρα μας" (Ριζοσπάστης 20.4.40. Όλα τα αποσπάσματα αναδημοσιεύονται στα Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ, τόμος 4ος).
Μέσα στο ίδιο περίπου σκεπτικό, ο Ελεφάντης (1976, σσ. 149-220) θα ερμηνεύσει ως εξής τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, ο οποίος ξέσπασε ως γνωστόν σε μια εποχή που στην Ελλάδα κυβερνούσε ο γερμανόφιλος Μεταξάς: "Όσο για τους γερμανόφιλους, με πρώτο τον Μεταξά, δεν ήταν αναγκαστικά και ιταλόφιλοι" (Ελεφάντης 1976, σ. 211). Λες και ο πόλεμος, τα διεθνή στρατιωτικά μπλοκ, οι επιδιωκόμενες εδαφικές προσαρτήσεις και τα πολεμικά μέτωπα δεν ήταν παρά ένα επιτραπέζιο παιδικό παιχνίδι.

14. Αντίθετα, ο σερβο-βουλγαρικός ανταγωνισμός για τον καθορισμό των συνόρων ανάμεσα στις δυο χώρες (ανταγωνισμός που κορυφώθηκε ήδη το 1885 με τον σερβο-βουλγαρικό πόλεμο που ακολούθησε την προσάρτηση της Αν. Ρωμυλίας στη Βουλγαρία) είχε ως αποτέλεσμα τη στρατηγική προσέγγιση Ελλάδας και Σερβίας, ουσιαστικά μέχρι τον ΒΔ Παγκόσμιο Πόλεμο.

15. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 οι κάτοικοι της Ελλάδας (μετά τον επαναπατρισμό των προσφύγων) ήταν 6.204. 684 άτομα εκ των οποίων 5.822. 000 ήταν Έλληνες (Σβορώνος 1934, σ. 224).

16. Αντίθετα προς τους ιδεολόγους του σύγχρονου ελληνικού εθνικισμού, που θέλουν την ελληνική γλώσσα (μαζί φυσικά με την Ορθοδοξία) ως την "κιβωτό της Ρωμιοσύνης" μέσα στους αιώνες, ο Μαζαράκης-Αινιάν (και η επίσημη ελληνική διπλωματία) υποστήριζε το 1919 ότι και η σλαβομακεδονική διάλεκτος αποτελεί μέσο έκφρασης της ελληνικής ψυχής: "Εκτός των Τούρκων, οίτινες λόγω της θρησκείας αναγνωρίζονται ως Μουσουλμάνοι, δύναταί τις εκ των λοιπών Χριστιανών των κατοικούντων την Μακεδονίαν να αποφανθεί περί της εθνικότητός των εκ της ομιλούμενης παρ αυτών γλώσσης μόνον; Η γλώσσα, ιδία εν τη Ανατολή (!!!, Γ.Μ.) δεν χαρακτηρίζει την φυλήν ή εθνότητα. Δέον να γνωρίση τις την ψυχήν εκάστου λαού, το εθνικό του αίσθημα (...) Ο εκ Σερρών Καπετάν Μητρούσης εκ του βουλγαροφώνου χωρίου ΧΟΜΟΝΔΟΣ δίδει την χαρακτηριστικωτέραν εικόνα του εθνουσιασμού των μακεδονοφώνων Ελλήνων" (Μαζαράκης 1919, σ. 18, η υπογράμμιση δική μου, Γ.Μ.)

17. "Τι νομίζετε ότι ευρίσκεται εις τα περίχωρα της Επιδαύρου Λιμηράς; Αρβανίτας! Πληθυσμός ολοκλήρων χωρίων αλβανομαθείς. Ιδίως εις τα χωρία Καταβόθρας και Συκέαν. Παρά τα βουνά μάλιστα του Ζάφακος (...) απλούται ο ομώνυμος δήμος, τέλεον αλβανόφωνος. Ώστε βλέπετε ότι η αλβανική παίρνει και δίνει ου μόνον εις τα νησιά Ύδραν, Σπέτσας και το Κρανίδι με τους γύρω δήμους του, αλλά και εις πολλά άλλα της Πελοποννήσου κέντρα, ως και εις νήσους των Κυκλάδων, την Άνδρον φερ ειπείν, και εις την Εύβοιαν και Στερεάν ακόμη. Ενδείξεις όλαι αυταί της στενοτάτης μεταξύ Αλβανών και Ελλήνων φυλετικής συγγενείας. Και σημειώσατε ότι εις τα χωρία αυτά μ ενθουσιασμόν την ομιλούν οι χωρικοί, εκτός των οποίων και πολλοί των Μολάων κάτοικοι την γνωρίζουν, μη υπολειπομένου και του εξόχου πολιτευτού και πρώην υπουργού κ. Κ. Παπαμιχαλοπούλου" (Παρασκευόπουλος 1986, σ. 83-84).

18. Ο ελάχιστος αριθμός Σέρβων μαθητών δείχνει όχι μόνο την ανυπαρξία μιας ισχυρής σερβικής εθνικής ομάδας στην (μετέπειτα ελληνική) Μακεδονία, αλλά και την απουσία κατά την εποχή αυτή μιας σερβικής στρατηγικής για επέκταση προς τον Νότο, ή για σύνδεση με το σλαβομακεδονικό πληθυσμό της Μακεδονίας. Όπως παρατηρεί και ο V. Brard, που ταξίδεψε επί τρία ολόκληρα χρόνια (1890-1892) στη Μακεδονία: "Οι Έλληνες και οι Βούλγαροι συναντούν στη Μακεδονία οικογένειες, οικισμούς και περιοχές που διεκδικούν την ονομασία των Ελλήνων ή των Βουλγάρων. Για τους Σέρβους η Μακεδονία είναι λιγότερο φιλόξενη. τίποτα τέτοιο δεν προσφέρει (...) Οι Σλαβομακεδόνες αυτοχαρακτηρίζονται Βούλγαροι και έναν αιώνα τώρα λένε πάντοτε ότι είναι Βούλγαροι (...) Η κατάκτηση της Μακεδονίας από τη σερβική φαντασία εναρμονίζεται με την κατάληψη της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης από την Αυστρία" (Brard, 1978, σ. 258-59, 264, 265. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε στα γαλλικά το 1893).

19. Επίσης, το 1912 υπάρχουν στη Μακεδονία 70 χιλιάδες Εβραίοι, και πολύ λιγότεροι Σέρβοι, Ρουμάνοι (Κουτσόβλαχοι), Αλβανοί, Αρμένιοι κ.λπ. Όλοι αυτοί (Εβραίοι και λοιποί) ως άθροισμα καταχωρούνται στις συγκεντρωτικές ελληνικές στατιστικές ως "διάφοροι" και υπολογίζονται (το 1912) σε 98 χιλιάδες ή 8,1% του συνολικού μακεδονικού πληθυσμού. Όπως είναι προφανές, οι 80.000 (σύμφωνα με την επίσημη ελληνική εκδοχή) Σλαβομακεδόνες δεν καταχωρούνται στους "διαφόρους" αλλά στους Έλληνες.

20. Μετά την ελληνική κατάκτηση της Μακεδονίας το 1913 και λόγω της προφανούς ελληνικής οικονομικής και πολιτιστικής ηγεμονίας στην περιοχή, η Βουλγαρία προβάλλει τη λύση της ανεξάρτητης Μακεδονίας. (Μαζαράκης 1919, σ. 31). Επιδιώκει έτσι να ανοίξει με έμμεσο τρόπο τον δρόμο για μια βουλγαρική προσάρτηση κατ αναλογία της προσάρτησης της ανεξάρτητης Α. Ρωμυλίας το 1885.
Το σύνθημα της ανεξάρτητης Μακεδονίας υιοθέτησε όπως είναι γνωστό και το ΣΕΚΕ, που μετονομάστηκε το 1924 σε ΚΚΕ. Οι Έλληνες Κομμουνιστές αντιλαμβάνονταν σωστά τον ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα των ελληνικών προσαρτήσεων. Εντούτοις, η θέση τους υπέρ της αυτόνομης Μακεδονίας ήταν πέρα για πέρα λανθασμένη. Μέχρι το 1922, οι Έλληνες δεν αποτελούσαν πράγματι παρά μια ισχυρή μειοψηφία στα πλαίσια του μακεδονικού πληθυσμού. Όμως, ο πληθυσμός αυτός ήταν τόσο ετερογενής εθνικά, (αλλά και οι εθνικοί-κρατικοί ανταγωνισμοί στα Βαλκάνια ήταν τόσο οξυμένοι), που ήταν αδύνατο να (συν)υπάρξει σε ένα ενιαίο-ανεξάρτητο κράτος. Όπως η ελληνική εθνική ομάδα της Μακεδονίας στήριζε την ελληνική προσάρτηση, έτσι και η βουλγαρική θα στήριζε μια αντίστοιχη βουλγαρική, η τουρκική θα επιδίωκε την παραμονή της Μακεδονίας την Οθωμανική Αυτοκρατορία κ.ο.κ. Μετά το 1922 και την εγκατάσταση στη Μακεδονία 638 χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων, με την παράλληλη απομάκρυνση των 475 χιλιάδων Τούρκων της Μακεδονίας (αλλά και των άλλων συγκροτημένων εθνικών ομάδων) το εθνικό πρόβλημα στη Μακεδονία παύει να υπάρχει και η θέση υπέρ της αυτόνομης Μακεδονίας μόνο παραπλανητικά μπορεί πλέον να λειτουργήσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σχήμα 7: Η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας πριν και μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, σύμφωνα με τα επίσημα ελληνικά στοιχεία.
Πηγή: Πάλλης, 1934, σ. 407.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αγιάνογλου Π. (1982), *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Αγριαντώνη Χ. (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα.

Αθανασιάδης Κ. Α. (1934), «Όροι ζωής», *Μεγ. Ελ. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 213-216, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ (1954), *Πολιτική Οικονομία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Μόσχα.

Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ (1982), *Ο πολιτικός μηχανισμός της δικτατορίας των μονοπωλίων*, (β' έκδοση), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Αλεξάτος Γ. Ν. (1997), *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα. Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του Μεσοπολέμου*, Ρωγμή, Αθήνα.

Αλιβιζάτος Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1972), *Ο Λένιν και η φιλοσοφία*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1977), *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1977[α]), *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1978), *Για τον Μαρξ*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1983), *Στοιχεία αυτοκριτικής*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα.

Αλτουσέρ Λ. (1986), «Η έννοια του οικονομικού νόμου στο Κεφάλαιο», *Θέσεις*, τ. 15.

Αλτουσέρ Λ. (1987), «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους», *Θέσεις*, τ. 21.

Αμίν Σ. (χ.χ.έ.), *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, 2 τόμοι, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Αμίν Σ. (1976), *Η άνιση ανάπτυξη*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.

Αμίν Σ. (1978), *Ο ιμπεριαλισμός και η άνιση ανάπτυξη*, εκδ. Καρανάση, Αθήνα.

Αμπού Ε. (1968), *Ο βασιλεύς των ορέων*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα.

Ανδρεάδης Α. (1940), «Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», στο Α. Ανδρεάδου, *Έργα*, εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμος ΙΙ, σσ. 297-649, Αθήνα.

Ανδρεάδης Στρ. (1964), *Η ναυτιλία των Ελλήνων*, Αθήνα.

Ανδρέου Α. Ι. (1934), «Εμπόριον», *Μεγ. Ελλ. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), σ. 147-154, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Ανδρέου Α. (1987), «Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880)», *Θέσεις*, τ. 18.

Ανδρέου Α. (1987[α]), «Ιδιωτική εκπαίδευση: Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές. (Ιστορική προσέγγιση)», *Θέσεις*, τ. 20.

Ανθόπουλος Μπ. (1984), «Ανθρώπινα δικαιώματα, Σύνταγμα και "κοινωνία των πολιτών"», *Θέσεις*, τ. 8.

Ανωνύμου του Έλληνος (1977), *Ελληνική Νομαρχία*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα.

Αποστολίδης Κ. Μ. (1934), «Ο ελληνισμός της διασποράς», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Γ' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, σσ. 729-735, Αθήνα.

Αργυρίου Α., Δημάδης Κ. Α., Λαζαρίδου, Α. Δ. (επιμ.) (1999), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμ. Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Αργυρούδης Δ. Ι. (1934), «Καλλιέργεια του καπνού», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, σσ. 87-91, Αθήνα.

Αρς Λ. Γκριγκόρι (1994), *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα.

Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1823, Μπάυρον, Αθήνα χ.χ.έ.

Ασδραχάς Σπ. (1978), *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία. (ΙΕ'-ΙΣΤ'Αι.)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ασδραχάς Σπ. (1982), *Ελληνική οικονομία και κοινωνία ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες*, εκδ. Ερμής, Αθήνα.

Ασδραχάς Σπ. Ι. (1983), *Ζητήματα ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ασδραχάς Σπ. Ι. (1988), *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα.

Ασδραχάς Σπ. Ι. (1993), *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Αυγητίδης Κ. Γ. (1998), *Ο ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδησσού και η Ελλάδα (1794-1900)*, Δωδώνη.

Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια (1962), Εισαγωγή, Μετάφρασις και Σχόλια Μιχαήλ Λάσκαρη, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα.

Β

Βακαλόπουλος Α. Ε. (1966), *Η πορεία του γένους*, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα.

Balibar E. (1978), *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.

Balibar E. (1983), «"Κρίση του μαρξισμού", επικαιρότητα του μαρξισμού», *Θέσεις*, τ. 6.

Balibar E. (1986), «Για τη μαρξιστική έννοια του "καταμερισμού χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας" και την πάλη των τάξεων», *Θέσεις*, τ. 17.

Βαλλιάνος Χρ. (1983), «Για την έννοια της Επιστημονικής-Τεχνικής Επανάστασης», *Θέσεις*, τ. 3.

Βαξεβάνογλου Α. (1994), *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Baran P. A. (1977), *Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα.

Baran P. A. και Sweezy P. M. (1973), *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα (δ′ έκδοση, χωρίς χρονολογία).

Βελελής Λ. (1925), *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη, Αθήναι.

Bérard V. (1987), *Τουρκία και ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα.

Βεργόπουλος Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Βεργόπουλος Κ. (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Βεργόπουλος Κ. (1981), «Ο περιφερειακός καπιταλισμός στην Ελλάδα», στο *Μετάβαση...*, σσ. 157-187.

Βερέμης Θ. (1982), *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα.

Βερέμης Θ. (1986), *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Βερέμης Θ. (επιμ.) (1997), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Βερναρδάκης Δ. (1962), *Καποδίστριας και Όθων. (Επιστολιμαία βιβλιοκρισία)*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα.

Βερναρδάκης Α. Ν. (1990), *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Βερναρδάκης Χρ. και Μαυρής Γ. (1987), «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», Μέρος Α′, *Θέσεις*, τ. 20, Μέρος Β′, *Θέσεις*, τ. 21.

Βερνίκος Ν. (1997), *Το σχέδιο αυτονομίας της Πελοποννήσου υπό γαλλική επικυριαρχία*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Βλάχος Α. (1984), *Ένας Φιλέλλην για το 1821*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Βουρνάς Τ. (1956), *Το ελληνικό 1848*, Πολιτιστικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

Busch K. (1983), «Η συζήτηση στην Ο.Δ. Γερμανίας για την παγκόσμια αγορά», *Θέσεις*, τ. 5.

Busch K. (1987), *Η Κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, εκδ. Ερατώ, Αθήνα.

Busch K./Grunert G./Tobergete W. (1985), «Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου», *Θέσεις*, τ. 12.

Γ

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος του 1828 έτους, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1988.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος του 1829 έτους, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1993.

Γεωργαντόπουλος Ελ. Α. (1959), *Ναυτιλιακή οικονομία*, εκδ. Αφοί Λιόντη, Πειραιεύς.

Γιαννίδης Ε. (1914), *Γλώσσα και ζωή*, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα.

Geib G. (χ.χ.έ.), *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, Γκοβόστης.

Γκουζούλης Ο. (1980), *Ναυτική Εκπαίδευση*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.

Γκούτος Χ. Γ. (1988), *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, εκδ. ΕΕΕ Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας, Αθήνα.

De La Graviere Ed. J. (1988), *Ιστορία του αγώνα των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία (1821-1833)*, Μπάυρον, Αθήνα.

Woodhouse C. M. (1997), *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Γουργουρής Ν. Ε. (1983), *Το Γαλαξίδι στον καιρό των καραβιών*, 3 τόμοι, Αθήνα.

Δ

Dakin D. (1989), *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα.

Δασκαλάκης Απ. Β. (χ.χ.έ.), «Η Εγγύς Ανατολή μέχρι του Μεγάλου Πολέμου», στο: Καραβία Σ. (επιμ.), *Παγκόσμιος Ιστορία*, τόμ. 14ος, σσ. 949-968, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα.

Δασκαλάκης Χ. Ε. (1934), «Νεώτεροι χρόνοι», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σ. 575-601, Αθήνα.

Δασκαλάκης Χ. Ε. (1934[α]), «Αλύτρωτος Ελληνισμός», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 757-758, Αθήνα.

Δαφνής Γρ. (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, 2 τόμοι, Κάκτος, Αθήνα.

Δεκάζος Π. Α. (1937), *Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία 1901-1937*, Ν. Απατσίδης, Αθήναι.

Δερτιλής Γ. (1985), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση* (τρίτη έκδοση), εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Δημαράς Ι. Θ., Ρακτιβάν Κ. Δ. (1951), Υπουργού επί της Δικαιοσύνης, *Έγγραφα και Σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-13)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.

Δημαράς Κ. Θ. (1985), *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα.

Δημαράς Κ. Θ. (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα.

Δημαράς Κ. Θ. (1992), *Ιστορικά Φροντίσματα*, Πορεία, Αθήνα.

Δήμος Ιωαννιτών (επιμ.) (1987), «Ήπειρος. Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ός αι.», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, 4-6.9.85*, Γιάννινα.

Δημούλης Δ. (2000), «Λαός, Έθνος και Πολίτες στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία του 19ου Αιώνα», *Θέσεις*, τ. 72.

Δημούλης Δ. και Γιαννούλη Χρ. (1995), *Έθνη – Τάξεις – Πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Δρόσος Σ. και Χωραφάς Β. (1986-1987), «Η έννοια της κρίσης πριν τη συγκρότηση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», Μέρος Α', *Θέσεις*, τ. 17, Μέρος Β', *Θέσεις*, τ. 21.

Ε

Eichtal G. (1973), *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Μπάυρον, Αθήνα.

Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα (1980), (περιέχονται άρθρα των Grothusen, Da Silva, Gross, Petrosian, Sugar, Todorova, Georgescu, Todorov, Stojanovitc, Unco, Milic, Παναγιωτόπουλου, Gens, Dumont, Kazarkova, Sanders), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ελεφάντης Α. (1976), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.

Εμμανουήλ Α. (1978), *Η άνιση ανταλλαγή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Ενεπεκίδης Π. (1962), *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα.

Ενεπεκίδης Π. (1965), *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Ενεπεκίδης Π. (1991), *Αθηναϊκά, Αττικοβιωτικά, Δωδεκανησιακά 1815-1980*, Ωκεανίδα, Αθήνα.

Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (1994), *Η Επανάσταση του 1821*, Αθήνα.

Ευαγγελίδης, Τρ. (1934), «Τουρκοκρατία» (Ελληνική Επανάστασις), *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 560-575, Αθήνα.

Ευαγγελίδης Τρ. (1934), «Τυπογραφία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 1.041-1.043, Αθήνα.

Ευελπίδης Χρ. (1934), «Γεωργική Οικονομία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 73-79, Αθήνα.

Ευελπίδης Χρ. (1934), «Αγροτική Νομοθεσία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 402-404, Αθήνα.

Ευελπίδης Χρ. (1950), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα.

Ζ

Ζαλέ Π. (1975), *Η λεηλασία του τρίτου κόσμου*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Ζολώτας Ξ. Ε. (1926), *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα.

Ζολώτας Ξ. Ε. (1936), *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Αθήνα.

Η

Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς, εκδ. Electra Press Publications με τη συνεργασία της Επιλογής. Αθήνα 1984 και Αθήνα 1986.

Holland H. (1989), *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Hobsbawm J. Eric (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα.

Θ

Θεοδωρακόπουλος Ι. Ν. (1972), *Το Εικοσιένα και ο σύγχρονος Ελληνισμός*, Εκδόσεις των φίλων, Αθήνα.

Θεοδώρου Θ. Ε. (1978), *Η κοινωνική διάσταση της πολιτικής διαφωνίας Όθωνα και Μαυροκορδάτου το 1841*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Θεοδώρου Θ. Ε. (1996), *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση κατά την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση του 1821*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Θεοχαράς Χρ. (1985), «Αντιαυταρχική Αριστερά – παραδοσιακή Αριστερά: Τα δυο πρόσωπα της κρίσης», *Θέσεις*, τ. 7.

Θεοχαράς Χρ. (1985), «Οι σύγχρονες τεχνολογίες ("δηλαδή η πληροφορική και η μικροηλεκτρονική") και η θεωρία της αξίας», *Θέσεις*, τ. 13.

Θεοχαράς Χρ. (1987), «Οικονομική κρίση και αριστεροί οικονομολόγοι», *Θέσεις*, τ. 21.

Θεσσαλονίκη, 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων (1994), Εκάτη, Αθήνα 1994.

Ι

Ιναλτζίκ Χ. (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών της ΕΣΣΔ (1977), *Οικονομικά προβλήματα του καπιταλισμού στη σύγχρονη εποχή*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ (1982), *Πολιτική Οικονομία του καπιταλισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή (έβδομη έκδοση), Αθήνα.

Ιωακείμογλου Η. (1983), «Συλλογικός εργάτης ή εργάτης μάζα; (Σημειώσεις για μια κριτική του εργατισμού)», *Θέσεις*, τ. 3.

Ιωακείμογλου Η. (1983[α]), «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης», *Θέσεις*, τ. 4.

Ιωακείμογλου Η. (1983[β]), «Για την έννοια του συλλογικού εργάτη», *Θέσεις*, τ. 5.

Ιωακείμογλου Η. (1984), «Κοινωνικοποίηση της οικιακής εργασίας», *Θέσεις*, τ. 9.

Ιωακείμογλου Η. (1985[α]), «Από την απόλυτη στη σχετική υπεραξία», *Θέσεις*, τ. 11.

Ιωακείμογλου Η. (1985[β]), «Ο καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας (1920-1940)», *Θέσεις*, τ. 13.

Ιωακείμογλου Η. (1986), «Η κρίση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας (Ο.Δ. Γερμανίας και Γαλλία)», *Θέσεις*, τ. 14.

Ιωακείμογλου Η. (1986[α]), «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση: Μερικά συμπεράσματα από την ανάλυση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας», *Θέσεις*, τ. 15.

Ιωακείμογλου Η. (1987), «Από την απαξίωση του κεφαλαίου στην αναδιάρθρωση της παραγωγής (1973-1985)», *Θέσεις*, τ. 20.

Ιωακείμογλου Η. (1987[α]), «Πέρα από την οικονομική πολιτική», *Θέσεις*, τ. 21.

Ιωακείμογλου Η. (1987[β]), *Η αυθόρμητη κατεύθυνση των φαινομένων*, Αξιός, Θεσσαλονίκη.

Ιωακείμογλου Η. και Μηλιός Γ. (1986), «Κρίση και λιτότητα. (Η ανάκληση του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου», *Θέσεις*, τ. 14.

K

Κακάμπουρας Δ. (1993), *Η Βρετανική Πολιτική, ο Μπάυρον και οι Έλληνες του '21*, Ιστορητής, Αθήνα.

Καλαφάτης Θ. (1990, 1991, 1992), *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, 3 τόμοι, ΜΙΕΤ.

Καλιτσουνάκις Δ. Ε. (1934), «Οικισμοί Αστυφυλία» στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), σσ. 412-413, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Καλιτσουνάκις Δ. Ε. (1934), «Εργατική Νομοθεσία», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), σσ. 401-402, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Καμπούρογλου Π. (1985), *Ιστορία του Πειραιώς από του 1833-1882 έτους*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Καμπούρογλου Δ. Γρ. (1934), «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος επί Τουρκοκρατίας», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ' (Ελλάς), σσ. 801-808, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Κανδυλάκης Μ. (1998), *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Α' Τουρκοκρατία*, University Studio Press, Αθήνα.

Καραβίας Στ. (επιμ.) (χ.χ.έ.), *Παγκόσμιος Ιστορία*, εκδ. Ελευθερουδάκη-Νίκα, β' έκδοση, Αθήνα (χ.χ.έ.).

Καράγιωργας Δ. (1979), *Δημόσια Οικονομική 1*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Καράγιωργας Δ. (1981), *Δημόσια Οικονομική 2*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Καρδάσης Β. Α. (1987), *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου* (1832-1857), ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Καρολίδης Π. (1925), *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Συμπλήρωσις της ιστορίας Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου, από τελευταίας περιόδου του αγώνος του 1821 μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α' (1881)*, εκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα.

Καρσούλης Γ., Νικολινάκος Μ., Φίλιας Β. (χ.χ.έ.), *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από το 1453 μέχρι το 1830*, Παπαζήσης.

Κιτρομηλίδης Π. (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Kindleberger K. P. (χ.χ.έ.), *Διεθνείς οικονομικαί σχέσεις*, εκδ. Παπαζήση.

ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα. (Πέντε τόμοι. Τόμ. Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974. Τόμ. Β', ΠΛΕ 1965. Τόμ. Γ', ΠΛΕ 1966. Τόμ. Δ', ΠΛΕ 1968. Τόμος Ε', Έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού) 1973.

Clogg R. (1995), *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος, 1770-1990*, Ιστορητής, Αθήνα.

Κόκκινος Δ. Α. (1945), *Οι δύο πόλεμοι 1940-41*, εκδ. Ο Πλάτων, Αθήναι.

Κοντογιώργης Γ. Δ. (1977), «Οι ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες», στο: *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Κοραής Α. (1956), *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις;* εκδ. Ν. Δ. Νίκα, Αθήνα.

Κορδάτος Ι. Κ. (1927), *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, εκδοτ. οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήναι.

Κορδάτος Γ. (1958), *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. 5ος, 1900-1924, εκδ. «20ός Αιώνας», Αθήνα.

Κορδάτος Γ. (1964), *Σελίδες από την ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Ιστορικό Φιλολογικό Ινστιτούτο Γιάννης Κορδάτος, Αθήνα.

Κορδάτος Γ. (1972), *Η κοινωνική σημασία της επαναστάσεως του 1821*, εκδ. Διεθνούς Επικαιρότητος, Αθήνα.

Κορδάτος Γ. (1974), *Εισαγωγή εις την ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα.

Κοριά Μπ. (1985), *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα.

Κοταρίδης Ν. Γ. (1993), *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα.

Κοφινάς Γ. Ν. (1934), «Ιστορία των Δημοσίων Οικονομικών», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Κρεμμυδάς Β. (1980), *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Κριμπάς Β. Δ. (1934), «Αμπελουργία», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Κυπριανίδης Τ. και Μηλιός Γ. (1983), «Σημειώσεις για τις μαρξιστικές προσεγγίσεις στην οικονομική κρίση», *Θέσεις*, τ. 3.

Κυρκιλίτσης Α. Δ. (1934), «Τράπεζαι, Χρηματιστήρια, Συναλλαγαί», στο *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 154-161, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Quinet Ε. (1988), *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Λ

Λεβαδίτης Θ. (1993), «Η επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεοκοπία της μπαρόκ κοινωνιολογίας», *τεύχη πολιτικής οικονομίας*, τ. 13, σσ. 69-150.

Λέκκας Π. Ε. (1992), *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα.

Λέκκας Π. Ε. (1995), «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας-εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στον τόμο των πρακτικών του επιστημονικού συμποσίου με θέμα *Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός* (21 και 22 Ιανουαρίου 1994) που οργανώθηκε από την Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, σσ. 233-252.

Λένιν Β. Ι. (1953-54), *Άπαντα*, τόμοι 1, 2, 3, 4, 5, 21, 22, 23, 24, Εκδοτικό της ΚΕ του ΚΚΕ.

Λένιν Β. Ι. (1978), *Άπαντα*, τόμος 38, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Λένιν Β. Ι. (1970), *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού. Εκλαϊκευμένο σκιαγράφημα*, εκδ. Ελεύθερη Ελλάδα.

Λένιν Β. Ι. (1972), *Ο αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*, εκδ. Στόχοι, Αθήνα.

Λεονταρίτης Γ. Β. (1979), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Λιάκος Α. (1985), *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Λιθοξόου Δ. (1991), «*Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα*», εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα.

Λιθοξόου Δ. (1992), «Η μητρική γλώσσα των κατοίκων της Μακεδονίας πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών», *Θέσεις*, τ. 38.

Λιθοξόου Δ. (1993), «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στο Μεσοπόλεμο», *Ο Πολίτης*, τ. 124.

Λιναρδάτος Σ. (1988), *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Λιναρδάτος Σ. (1988[α]), *4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Λούκος Χ. (1980-1982), «Η ενοικίαση των προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του ζητήματος», *Μνήμων*, τ. 8, Αθήνα.

Λούξεμπουργκ Ρ. (1976), *Τι είναι η πολιτική οικονομία;*, εκδ. Κοροντζή, Αθήνα.

Λούξεμπουργκ Ρ. (1978), *Η ρωσική επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα.

Λυγερός Σ. (1987), «Μακεδονικό: Αγκάθι στην καρδιά της Βαλκανικής», *Τετράδια*, τ. 16.

Λύτρας Α. (1993), *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Μ

Μαζαράκης-Αινιάν Κ. Ι. (1919), *Η λύσις του Βαλκανικού Ζητήματος*, Αθήνα.

Μακρυγιάννης (χ.χ.έ.), *Απομνημονεύματα*, 2 τόμοι, Πάπυρος Πρες, Αθήνα.

Μάλιος Μ. (1979), *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλι-*

σμού στην Ελλάδα, (δ' έκδοση), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαντέλ Ε. (1975), *Ο ύστερος καπιταλισμός*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Μαντέλ Ε. (1975[α]), *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1975), *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1943), *«Θεωρητική Οικονομική» και οικονομική ακρισία. Απάντηση στον καθηγητή Ξ. Ζολώτα*, εκδ. Λουκάτος, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1973), *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1974), *Πρόλογος στο Λένιν: «Το δικαίωμα των εθνών για την αυτοδιάθεσή τους»*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1976), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1982), «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», στο *Σπάρτακος*, 1928, σσ. 10-12, & 89-91, εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.

Μάξιμος Σ. (1986), «Οικονομική κρίση και γραφειοκρατική ακρισία», περιοδ. *Σπάρτακος*, Γενάρης 1932, σ. 6, αναδημοσιεύεται στο Σπάρτακος, *Κείμενα 1930-1932*, εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.

Μάο τσε Τουγκ (1975), *Για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν και την ΕΣΣΔ*, εκδόσεις του λαού, Αθήνα.

Μάουρερ Γκ. Λ. (1976), *Ο Ελληνικός Λαός*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Μαρκεζίνης Σπ. (1966), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* (τόμος τρίτος, 1909-1922), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα.

Μαρκεζίνης Σπ. (1994), *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος πρώτος, (1936-1944), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1968), *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

Μαρξ Κ. (1978[α]), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος πρώτος. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1978[β]), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος τρίτος. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος δεύτερος. Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ Κ. (1981), *Θεωρίες για την υπεραξία*. Μέρος πρώτο. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία*. Μέρος δεύτερο. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1983), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*. [VI ανέκδοτο κεφάλαιο], Α/συνέχεια, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1983[α]), *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία*. Μέρος τρίτο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1989), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος Α΄. Πρόλογος – μετάφραση – σημειώσεις Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος Β΄. Πρόλογος – μετάφραση – σημειώσεις Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα 1.1: Η αξιακή μορφή*. Μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Γιώργος Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1992), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος Γ΄, Πρόλογος – μετάφραση – σημειώσεις Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα.

Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ. (1965), *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, εκδ. Παπακώστα, Αθήνα.

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. (χ.χ.έ.), *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Μετάφραση - επιμέλεια Κώστα Φιλίνη. Gutenberg, Αθήνα.

Μαρούδας Λ. και Τσαρδανίδης Χ. (1999) (επιμ.), *Πού βαδίζει η Ρωσία; Οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις της μετάβασης*, Εξάντας, Αθήνα.

Μαστραντώνης Τ. και Μηλιός Γ. (1983), «Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού: Όρια και συνέπειες», *Θέσεις*, τ. 2.

Μαυρής Γ. (1984), «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, τ. 9.

Μαυρομάτη Α. και Μηλιός Γ. (1987), «Πολιτική εξουσία, δίκαιο και καταστολή», *Θέσεις*, τ. 18.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1934.

Menzel U. (1986), «Οι νέες βιομηχανικές χώρες της Ν. Α. Ασίας και η θεωρητική συζήτηση για την ανάπτυξη», *Θέσεις*, τ. 15.

Μετάβαση στο Σοσιαλισμό (1981), Πρακτικά σεμιναρίου του Κέντρου Μεσογειακών Μελετών. (Εισηγήσεις των Σ. Αμίν, Χ. Γ. Αξτ, Α. Γκ., Φρανκ, Σ. Κ. Κολμ, Μπ. Σπαντιγιέρ, Α. Σαφιέχ, Μ. Α. Ράουι, Γ. Αρσένη, Κ. Βεργόπουλου, Α. Λάζαρη, Στ. Μπαμπανάση, Θ. Πάγκαλου, Γ. Παπαντωνίου), Αθήνα .

Μηλιός Γ. (1978), «Ο ιμπεριαλισμός και η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 2.

Μηλιός Γ. (1979), «Η θεωρητική συνεισφορά του Νίκου Πουλαντζά», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 8.

Μηλιός Γ. (1979[α]), «Ελληνική κοινωνία: Όψεις ανάπτυξης», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 6.

Μηλιός Γ. (1979[β]), «Ελληνική κοινωνία, ο μύθος της υπανάπτυξης», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 7.

Μηλιός Γ. (1980), «Κρατικομονοπωλιακά, σοβιετικά και άλλα», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 9.

Μηλιός Γ. (1982), «“Εκσυγχρονισμός” ή (και) καπιταλιστική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του “κράτους δικαίου”», *Θέσεις*, τ. 1.

Μηλιός Γ. (1983), «Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου; Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια», *Θέσεις*, τ. 2.

Μηλιός Γ. (1983[α]), «Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας: Συγκλίνουσες θεωρίες και αντιφάσεις», *Θέσεις*, τ. 4.

Μηλιός Γ. (1983[β]), «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», *Θέσεις*, τ. 5.

Μηλιός Γ. (1984), «Οι αριστερές θεωρίες για την "εξάρτηση" και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 9.

Μηλιός Γ. (1985), «Πόλωση της συσσώρευσης και διεθνοποίηση του κεφαλαίου», *Θέσεις*, τ. 12.

Μηλιός Γ. (1990), «Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ», *Θέσεις*, τ. 33.

Μηλιός Γ. (1990[α]), «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19ος και 20ός αιώνας)», εισήγηση που έγινε στις 26.1.1989 στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, περιοδικό *Επιστημονική Σκέψη*, Νο 47, Μάης-Ιούνης, σσ. 43-52.

Μηλιός Γ. (1993), *Εκπαίδευση και εξουσία*, εκδ. Κριτική (τέταρτη έκδοση), Αθήνα.

Μηλιός Γ. (1993[α]), «Μια παρατήρηση για την εγγενή "τάση ολοκληρωτισμού" του (κάθε) έθνους», *Θέσεις*, τ. 42.

Μηλιός Γ. (1993[β]), «Η Υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως Απολογητική. Απόψεις για την ελληνική κοινωνία, τον κοινοβουλευτισμό, την εκβιομηχάνιση», *Θέσεις*, τ. 45, σσ. 39 κ.ε., Αθήνα.

Μηλιός Γ. (1996), *Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα.

Μηλιός Γ. (1997[α]), *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

Μηλιός Γ. (1997[β]), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μηλιός Γ. και Σπαθής Γ. (1984), «Μαρξισμός και οικογένεια», *Θέσεις*, τ. 6.

Μηλιός Γ., Λαπατσιώρας Σ. και Οικονομάκης Γ. (2000), *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μηλιός Γ. και Μικρούτσικος Θ. (1985), *«Στην υπηρεσία του έθνους»*, εκδ. Εταιρία Νέας Μουσικής, Αθήνα.

Μηλιός Γ. και Θεοχαράς Χρ. (1986), «Παρατηρήσεις για μια κριτική των αστικών θεωριών της ανάπτυξης», *Θέσεις*, τ. 16.

Μηλιός Γ. και Ξιφαράς Δ. (1998), «Η διαμόρφωση της "βλαχικής" αστικής τάξης και η ενσωμάτωσή της στον ελληνικό αστισμό», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο. Επιστρέφοντας ένα μέρος του χρέους*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα, σσ. 368-377.

Μητρόπουλος Α. (1985), *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Miaille M. (1983), *Το κράτος του δικαίου. Εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Μιχαηλίδης Γ. (1986), «Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: Οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 16.

Μοσκώφ Κ. (1974), *Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Μοσχοβάκης Ν. Γ. (1988), *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Μουζέλης Ν. (1977), *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνας.

Μουζέλης Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια – Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Μουταφτσίεβα Β. (1990), *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Πορεία, Αθήνα.

Μπακουνάκης Ν. Α. (1986), *Η υποδοχή της όπερας στην Ελλάδα*, Α' Φεστιβάλ Πατρών.

Μπαμπανάσης Στ. (1985), *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.

Μπεναρόγια Α. (1975), *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.

Μπετελέμ Σ. (1975), *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.

Μπετελέμ Σ. (1976), *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ 1η περίοδος, 1917-1923*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.

Μπετελέμ Σ. (1978), *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ 2η περίοδος, 1923-1930*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.

Μπιμπίκου-Αντωνιάδη Ε. (1996), *Προβλήματα Ιστορίας. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μπουρόπουλος Α. Ν. (1931), «Ληστεία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος ΙΣΤ', σσ. 74-76, Αθήνα.

Μπουχάριν Ν. (1983), «Οι οικονομικές ρίζες του ιμπεριαλισμού», *Θέσεις*, τ. 3.

Μπουχάριν Ν. (1992), «Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις». *Θέσεις*, τ. 41.

Μπρυνόφ ντε Σ. (1983), *Κράτος και κεφάλαιο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Μπωζούρ Φ. (1974), *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Ν

Ο Νουμάς, εφημερίδα πολιτική-κοινωνική-φιλολογική (βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου).

Νούτσος Π. (1991), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμ. Β' (1907-1925), Α' μέρος (από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα.

Νούτσος Π. (1992), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Β' (1907-1925), Β' μέρος (από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ), εκδ. Γνώση, Αθήνα.

Ντομπ/Σουήζυ/Τακαχάσι/Χιλ/Λεφέμπρ/Προκάτσι/Χόμπσμπάουμ/Μέρινγκτον/Χίλτον (1982), *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ντούσκος Π. (χ.χ.έ.), *Η οικονομική στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Ξ

Ξάνθος Εμμ. (χ.χ.έ.), *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, εκδ. Πάπυρος Πρες, Αθήνα.

Ξιφαράς Δ. (1992), *Δημοσιονομική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1828-1862*, Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.

Ξιφαράς Δ. (1993), «Η "ακατάλυτη συνέχεια του ελληνισμού": Ορισμένες επίκαιρες σκέψεις για την ελληνική ιστορία», *Θέσεις*, τ. 42, & 43.

Ο

Οικονομάκης Γ. (1998), «Το ζήτημα της καπιταλιστικοποίησης του αγροτικού τομέα (με αφορμή την "έκθεση Σπράου" για τη γεωργία», *Θέσεις*, τ. 65, σ. 57.

Οικονομάκης Γ. (1999), «Το ζήτημα της καπιταλιστικοποίησης του αγροτικού τομέα (με αφορμή την "έκθεση Σπράου" για τη γεωργία) (Μέρος 2)», *Θέσεις*, τ. 66, σ. 75.

Οικονομάκης Γ. (1999), «"Έκθεση Σπράου" για τη γεωργία: ένας ύμνος στο μικρό πολυδραστήριο αγροτικό νοικοκυριό», *Θέσεις*, τ. 67, σ. 89.

Π

Παλαιών Πατρών Γερμανός (1996), *Απομνημονεύματα*, Δρομεύς, Αθήνα.

Πάλλης Α. Α. (1934), «Προσφυγικόν Ζήτημα», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), εκδ. Πυρσός, σσ. 405-410, Αθήνα.

Palloix Ch. (1978), *Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθηνα.

Παναγιωτόπουλος Β. (1980), «Η βιομηχανική επανάσταση και

η Ελλάδα, 1832-1871», στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Παναγιωτόπουλος Β. (1987), *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα.

Πανκόφ Β. Σ. (1983), *Οικονομικές θεωρίες του σύγχρονου σοσιαλρεφορμισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Πανταζόπουλος Ν. (1983), «Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του», στο: *Δημοσιεύματα Ιστορίας πολιτικού βίου και πολιτικών θεσμών*, Διεύθυνση Δ. Τσάτσος κ.ά., University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Πανταζόπουλος Ν. (1998), *Νεοελληνικό κράτος και ευρωπαϊκή κοινότητα. Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, Παρουσία, Αθήνα.

Παπαγεωργίου Χ. (1934), «Απαλλοτριώσεις», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 404-405, Αθήνα.

Παπαγεωργίου Γ. (1990), *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Παπαδάκης Β. Π. (1934[α]), «Διεθνής θέσις της Ελλάδος», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 601-623, Αθήνα.

Παπαδάκης Β. Π. (1934[β]), «Πολιτικά κόμματα», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 850-859, Αθήνα.

Παπαδόπουλος Γ. (1931), *Αι κοινωνικαί ασφαλίσεις και η δημόσια υγεία*, Τυπογραφείον Βιτσικουνάκη, Αθήναι.

Παπαζήσης Τ. Δ. (επιμ.) (1993), *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μετσοβιτικών Σπουδών*, Αθήνα.

Παπάζογλου Α. (1994), *Εβραϊκοί κοινοτικοί θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας*, Megatype, Θεσσαλονίκη.

Παπακωνσταντίνου Θ. (1934), «Συνδικαλιστική κίνησις», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 423-426, Αθήνα.

Παπαλεξάνδρου Κ. Θ. (1934), «Τύπος», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 1.032-1.046, Αθήνα.

Παπανασόπουλος Κ. (1983), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Παπαναστασίου Α. (1923), *Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα*, Επανέκδοση Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα χ.χ.έ.

Παπανικολάου Λ. Π. (1997), *Αθέατες πλευρές της νεοελληνικής ιστορίας*, Διογένης, Αθήνα.

Παπαρρηγόπουλος Κ. (1971), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα.

Παρασκευόπουλος Γ. Π. (1896), *Ταξίδια ανά την Ελλάδα*, εκ του τυπογραφείου της Κορίννης, Αθήνα.

Παφυλάς Π. (1934), «Βιομηχανία», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 129-147, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Πετρίδης Π. Β. (1986), *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940, Επισκόπηση*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Πετρίδης Π. Β. (1990), *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, University Studio Press, Αθήνα.

Petropoulos J. A. (1985), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Petropoulos J. A. (1986), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Πολυζωίδης Α. (1971), *Ανέκδοτα κείμενα*, Κουλτούρα, Αθήνα.

Ποπόφ Γ. (1978), *Οι αναπτυσσόμενες χώρες από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Πουκεβίλ Φ. (1994), *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Πουκεβίλ Φ. (1994[α]), *Ταξίδι στην Ελλάδα. Πελοπόννησος*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Πουκεβίλ Φ. (1995), *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Ελλάδα, Αττική, Κόρινθος*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Πουκεβίλ Φ. (1996), *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1975[α]), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο (δύο τόμοι), Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1975[β]), *Φασισμός και δικτατορία*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1975[γ]), *Η κρίση των δικτατοριών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1979), «Γύρω από το θέμα των συμμαχιών», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τ. 7, Οκτώβριος.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1981), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν. Α. (1982), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Πουλαντζάς Ν., Μίλιμπαντ Ρ., Φάυ, Ζ. Π. (1977), *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Πουλιόπουλος Π. (1972), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*; εκδ. Νέοι Στόχοι, Αθήνα.

Πουρνάρας Δ. (1945), *Ιστορία του Διεθνούς Σοσιαλισμού*, 2 τόμοι, Κοινωνική Έρευνα, Αθήναι.

Ρ

Rancière J. (1995[α]), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*» (Μέρος Α'), *Θέσεις*, τ. 52.

Rancière J. (1995[β]), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της

πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*» (Μέρος Β′), *Θέσεις*, τ. 53.

Rancière J. (1996[α]), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*» (Μέρος Γ′), *Θέσεις*, τ. 54.

Rancière J. (1996[β]), «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα *Χειρόγραφα του 1844* στο *Κεφάλαιο*» (Μέρος Δ′), *Θέσεις*, τ. 55.

Ρηγίνος Μ. (1987), *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα.

Ρήγος Α. (1988), *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Ρίχτα Ρ. (1978), *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι – Οι συνέπειες της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης στο μέλλον του ανθρώπου*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.

Ροδάκης Π. (1996), *Κλέφτες και Αρματολοί*, 2 τόμοι, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ροτζώκος Ν. Β. (1997), *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα.

Ρουμελιώτης Π. Β. (1978), *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Rubin I. I. (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα.

Σ

Σάθας Κ. (1977), *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Σακελλαρίου Μ. Β. (1978), *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, Ερμής, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ. Δ. (1991), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Κριτική, Αθήνα.

Salama P., Valier J. (χ.χ.έ.), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, εκδ. Νέα Σύνορα.

Σαμαράς Γ. (1978), *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τρίτη έκδοση, Αθήνα.

Σαρδελής Κ. (1987), *Ο χαρακτήρας της Εθνεγερσίας του '21*, εκδ. Αστέρος, Αθήνα.

Σάρλης Δ. (1976), *Η εργατική τάξη και ο ρόλος της στη σημερινή ελληνική κοινωνία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Σβανκ Κ. Χ. (1978), *Ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις στο σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Σβορώνος Ν. Ι. (1934), Πληθυσμός και κάτοικοι, στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 223-236, Αθήνα.

Σβορώνος Ν. (1976), *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Σβορώνος Ν. (1982), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Σβορώνος Ν. (1996), *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Σβώλος Α. (1935), *Συνταγματικόν Δίκαιον*, 2 τόμοι, Αθήνα 1934 και Αθήνα 1935.

Σβώλος Α. Ι. (1945), *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.

Σβώλος Α. (1972), *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.

Σγουρίτσας Χ. Δ. (1934), «Πολίτευμα», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 237-241, Αθήνα 1934.

Σίδερις Α. Δ. (1925), *Ο ιστορικός υλισμός*, εκδ. Παπαδογιάννη, Αθήναι.

Σκαρπέτης Β. (1934), «Ναυτιλία» στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι′ (Ελλάς), σσ. 200-205, Αθήνα.

Σκληρός Γ. (1977), *Έργα*, Επικαιρότητα, Αθήνα.

Σκοπετέα Ε. (1988), *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα.

Σπάρτακος (1982), (Μηνιαίο περιοδικό της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και πράξης), τεύχη του 1928, επανέκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.

Σπάρτακος (Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης) Κείμενα 1930-1932, επανέκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.

Σπηλιάλος Σπ. Π. (1961), *Η Συνέλευσις των Καλτεζών και η πρώτη Πελοποννησιακή Γερουσία*, εκδόσεις Ελληνικής Αυτογνωσίας, Πειραιεύς.

Στάλιν Ι. (1951), *Ζητήματα λενινισμού* (μετάφραση της 11ης ρωσικής έκδοσης).

Σταμάτης Γ. (1984), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία, Μέρος 1ο*, Αθήνα (β' έκδοση, Αθήνα 1985).

Σταμάτης Γ. (1984[α]), «Μη αναπαραγωγικές δαπάνες, κρατικές δαπάνες, κοινωνική αναπαραγωγή και κερδοφορία του κεφαλαίου», *Θέσεις*, τ. 6.

Σταματόπουλος Ι. (1979), *Ο εσωτερικός αγώνας. Η ταξική πάλη πριν και κατά τη μεγάλη Επανάσταση και η πρώτη πολιτειακή οργάνωση του ελληνικού έθνους*, 4 τόμοι, εκδ. Κάλβος, Αθήνα.

Στασινόπουλος Μ. Δ. (1970), «Η περί παιδείας μέριμνα του αγωνιζομένου έθνους και το πρώτον Πανεπιστήμιον», στο: *Νέα Εστία, Αφιέρωμα στο Εικοσιένα*, Χριστούγεννα.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επιμ.) (1976), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Σταυρόπουλος Θ. (1979), *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Σταυρόπουλος Θ. (1993), «Η άμεση Δημοκρατία στο πολίτευμα και την πολιτική του Ρήγα Φεραίου», *Θέσεις*, τ. 42.

Ste. Croix GEM de (1985), «Ο Κ. Μαρξ και η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Το πρόβλημα των τάξεων», *Ο Πολίτης*, τ. 69-70, Οκτώβριος.

Ste. Croix GEM de (1997), *Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Ράππας, Αθήνα.

Στογιαννίδου Μ. (1985), «Καπιταλιστική πόλη και αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης», *Θέσεις*, τ. 11.

Stojanovitc T. (1980), «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

«Συνταγμάτιον Νομικόν Ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ιωάννου Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη, Βοεβόδα, εν έτει σωτηρίω αψπ». *Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα.

Sugar P. F. (1994), *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, 2 τόμοι, Σμίλη.

Συναρέλλη Μ. (1989), *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.

Τ

Τζερμιάς Π. Ν. (1987), *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα.

Τιρς Φρ. (χ.χ.έ.), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.

Τοντόροφ Ν. (1982), *Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821*, Gutenberg, Αθήνα.

Τοντόροφ Ν. (1986), *Η βαλκανική πόλη. 16ος-19ος αιώνας*, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα.

Τρακάκης Ι. (1934), «Αγροτική πίστις», στο *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 127-129, Αθήνα.

Τράπεζα Ελλάδος, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*.

Τσαούσης Δ. Γ. (επιμ.) (1984), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα.

Τσάτσος Θ. Δ. (1936), «Διοίκησις», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς), σσ. 248-263, εκδ. Πυρσός, Αθήνα.

Τσερπές Θ. Μ. (χ.χ.έ.), *Η ενάσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Γκοβόστης, Αθήνα.

Τσέστων Κ. (1990), *Η Ελλάς τω 1887*, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Τσιτσελίκης Κ. (1996), *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.) (1997), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, Αθήνα.

Τσοποτός Δ. Κ. (1974), *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ. (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ. (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ. (1986), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.

Ο Τύπος στον Αγώνα (1971), 3 τόμοι, Ερμής, Αθήνα.

Τυροβούζης Χ. (1989), «Για την ιστορική διάσταση του Μακεδονικού», *Θέσεις*, τ. 27.

Υ

Υψηλάντης Α. (1993), «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», *Θέσεις*, τ. 42.

Φ

Φαράκος Γρ. (1997), *Θέματα του ελληνικού κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Φωτιάδης Δ. (1965), *Ο Όθωνας*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις.

Χ

Χάου Σ. Γκ. (1997), *Ιστορική σκιαγραφία της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκάτη, Αθήνα.

Χαραλάμπης Δ. (1985[α]), «Οι θεωρίες για το κράτος του περιφερειακού κοινωνικού σχηματισμού. Ένας κάποιος αντίλογος», στο: *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

Χατζόπουλος Κ. (1991), *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Χομπάς Β. Χ. (1998), *Ατμόπλοια εναντίον ιστιοφόρων (1830-1914)*, Παπαζήσης.

Χουλιαράκης Μ. (1973), *Γεωγραφική, διοικητική και δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1871*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1973.

Χουμανίδης Λ. Θ. (1990), *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος. Από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935*, Παπαζήσης.

Ψ

Ψυρούκης Ν. (1972), *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα.

Ψυρούκης Ν. (1973), *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδ. Επικαιρότητα, β' έκδοση, Αθήνα.

Ψυρούκης Ν. (1974), *Ο Φασισμός και η 4η Αυγούστου*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.

Ψυρούκης Ν. (1974[α]), *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα.

Ψυρούκης Ν. (1981), *Νεοελληνική εξωτερική πολιτική. Ιστορική επισκόπηση*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Abalkin L./Dzarasov S./Kulikov A. (1983), *Political Eonomy, a short course*, Progress Publishers, Moscow.

Aglietta M. (1982), «World Capitalism in the Eighties», *New Left Review* 136.

Althusser L. (1968), *Für Marx*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Althusser L. (1973), *Marxismus und Ideologie*, VSA, Westberlin.

Althusser L. (1975), *Elemente der Selbstkritik*, VSA, Westberlin.

Althusser L./Balibar E. (1972), *Das Kapital lesen*, 2 Bände, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg.

Altvater E. (1975), «Wertgesetz und Monopolmacht», in: *Das Argument* AS 6: «Theorie des Monopols».

Amin S. (1973), «Der internationale Handel und die internationalen Kapitalbewegungen» in: *Neue Beiträge zur Imperialismustheorie*, Bd. 1, München.

Antoniadis-Bibikou H. (1969), «Byzance et la mode de production asiatique», CERM *Sur le mode de production asiatique*, Ed. Sociales, Paris.

Arbeiterschulung (1930), Herausgegeben von H. Duncker, A. Goldschmidt, K. A. Wittfogel, Verlag für Literatur und Politik, Wien/Berlin, Reprint Erlangen 1970.

Astapovich A. Z. (1983), *The strategy of transnational corporations*, Progress Publishers, Moscow.

Balibar E. (1976), *Über die Diktatur des Proletariats*, VSA, Hamburg/Westberlin.

Baran P. A., Sweezy P. M. (1973), *Monopoly Capital*, Penguin books, Harmondsworth, Middlesex, England.

Boccara P. (1972), *Der staatsmonopolistische Kapitalismus*, Frankfurt a.M.

Brewer A. (1980), *Marxist theories of imperialism, a critical survey*, Routledge and Kegan, London, Boston and Heuley.

Bucharin N. (1926), «Die kapitalistische Stabilisierung und die proletarische Revolution», Bericht an das VII. Erweiterte Plenum des Exekutivkomitees der Komintern, EKKI-Moskau.

Bucharin N. (1969), *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Frankfurt a. M.

Bucharin N. (1970), *Der imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, CARO-DRUCK, Heidelberg.

Bucharin N. (1972), *Imperialism and World Economy*, Merlin, London.

Busch K. (1973), «Ungleicher Tausch, Zur Diskussion über internationale Durchschnittsprofitrate, ungleichen Tausch und komparative Kostentheorie anhand der Thesen von Arghiri Emmanuel», in *PROKLA* 8/9.

Busch K. (1974), *Die multinationalen Konzerne – Zur Analyse der Weltmarktbewegung des Kapitals*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.

Busch K. (1978), *Die Krise der Europäischen* Gemeinschaft, EVA, Köln/Frankfurt a.M.

Busch K. (1981), «"Internationale Arbeitsteilung und Internationalisierung des Kapitals" – Bemerkngen zur neueren französischen Weltmarktdiskussion», in: *Leviathan* 1.

Busch K. (1984), «Die bundesrepublikanische Weltmarktdiskussion – Eine kritische Bestandsaufnahme ihrer grunlegenden Theorien und Kontroversen», in: *Mehrewert*, Heft 25.

Busch K. (1985), «Mythen über den Weltmarkt», in: *PROKLA*, Nr. 59 & 60.

Busch/Schöller/Seelow (1971), *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, Bremen.

Busch/Grunert/Tobergte (1984), «Strukturen der kapitalistischen Weltökonomie – Zur Diskussion über die Gesetze der Weltmarktbewegung des Kapitals», Breitenbach Publishers, Saarbrücken – Fort Lauterdale.

Cooper J. M. (1973), «The concept of the Scientific and Technical Revolution», in: «Soviet Theory, Center for the Russian and East European Studies», Discussion papers, Nr. 9, University of Birmingham, Birmingham.

Cordova A. (1973), *Strukturelle Heterogenität und wirtschaftliches Wachstum*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Cordova A. και Michelena, H. S. (1969), *Die wirtschaftliche*

Strukur Lateinamerikas. Drei Studien zur politischen Ökonomie der Unterentwicklung, Frankfurt A.M.

Der staatsmonopolistische Kapitalismus (1972), Verlag Marxistische blätter GmbH, Frankfurt a.M.

Diamandouros N. P., Anton J. P., Petropulos J. A., Topping P. (επιμ.) (1976), *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.

Dokumente zur Imperialismustheorie (1971), Band 2 (Texte von de Vries / Herzenstein / Sternberg / Grossmann / Goldestein / Tolonski-Novitzki-Jacobson / Varga / Benedict), CARO-Reprint, Heidelberg.

Donges J. B. και Müller-Ohslen L. (1978), *Aussenwirtschaftsstrategien und Industrialisierung in Entwicklungsländern*, Kieler Studien, Mohr, Tübingen.

Donolo C. (1974), *Ungleichmässige Entwicklung und Aufläsung gesellschaftlicher Strukturen*, Merve Verlag, Westberlin.

DTV-Atlas zur Weltgeschichte (1986), 2 Bnde, München.

Duménil G. (1978), *Le concept de loi économique dans le Capital*, Maspero, Paris.

Eikenberg A. (1983), «*Die paradigmatische Krise der Theorie ökonomisch, unterentwickelter Gesellschaftsformationen. Ein Verusch der Neuformulierung der Problematik des sogenannten "Peripheren Kapitlismus"*», Diss., vorgelegt am Fachbereich Sozialwissenchaften der Universität Osnabrück.

Engels F. (1977), «Die auswärtige Politik des russischen Zarentums», in *Marx-Engels-Werke*, Bd. 22, σσ. 11-59, Dietz-Verlag, Berlin (Ost).

Esser K. (1979), *Lateinamerika: Industrialisierungsstrategien und Entwicklung*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.

Evers T. (1977), *Bürgerliche Herrschaft in der Dritten Welt. Zur Theorie des Staates in ökonomisch unterentwickelten Gesellschaftsformationen*, EVA, Frankfurt a. M.

Finley G. (1971), *History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho*, Zeno Publishers, London.

Fischer W. και Rondholz E. (1970), «Revolution und Konterrevolution in Griechenland 1936-1970», in: *Das Argument*, Nr. 57, σσ. 95 κ.ε.

Foster-Carter A. (1978), «The Modes of Production Controversy», in: *New Left Review*, Nr. 107.

Frank G. A. (1969), *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*, Suhrkamp, Frankfurt, a.M.

Fröbel F./Heinrichs J./Kreye O. (1983), *Die neue internationale Arbeitsteilung*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg.

Gerstenberger H. (1973), «Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates», in: *PROKLA*, Nr. 8/9.

Godelier M. (1969), «La notion de "mode de production asiatique" et le schéma marxiste d' évolution des sociétés», in: CERM: *Sur le mode de production asiatique*, Edition Sociales, Paris

Gravaris D. (1982), *Lenin's Discours on Imperialism: A textual inverstigation*, ανέκδοτο χειρόγραφο, London.

Grossmann H. (1971), «Eine neue Theorie über Imperialismus und die soziale Revolution», in ders.: *Aufsätze zur Krisentheorie*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt a.M.

Guevara/Frank/Marini/Stavenhagen/Vitale (1980), *Die Entwicklung der Unterentwicklung*, Verlag Klaus Wagenbach, Westberlin.

Hering G. (1992), Die *Parteien in Griechenland 1821-1936*, 2 τόμοι, Oldenbourg Verlag, München.

Hilferding R. (1973), *Das Finanzkapital*, 2 Bnde, EVA, Frankfurt a.M..

Hirsch S. (1977), *Rich Man's, Poor Man's and Every Man's Goods. Aspects of Industrialization*, Kieler Studien, Mohr, Tübingen, 1977.

Hobsbawm E. (1978), «Bemerkungen zu Tom Nairms, "Modern Janus"», in: *Nairm-Hobsbawn-Debray-Löwy: Nationalismus und Marxismus*, Rotbuch Verlag, Westberlin.

Hoffmann J. (επιμ.) (1983), *«Überproduktion, Unterkonsumtion, Depression. Analysen und Kontroversen zur Krisentheorie»*, (Mit Beiträgen von Altvater, Bischoff, Goldberg, Hickel, Hübner, Krüger, Kühne, Schui, Zinn), VSA, Hamburg.

Hurtienne Th. (1981), «Peripherer Kapitalismus und autozentrierte Entwicklung», in: *PROKLA* 44.

Hymer S. (1974), «Die Internationalisieru ng des Kapitals», in: Kreye O. (επιμ.): *Multinationale Konzerne*, Hanser, München.

Institut für Weltwirtschaft und internationale Beziehungen der Akademie der Wissenschaften der UdSSR, *Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus*, Dietz Verlag, Berlin (Ost), 1972.

Jessop B. (1982), *The Capitalist State*, Oxford.

Kautsky K. (1971), *Die Agrarfrage*, Photomechanischer Nachdruck der Ausgabe von 1989, Graz.

Klein D. (1974), *Allgemeine Krise und staatsmonopolistischer Kapitalismus*, Dietz Verlag Berlin (Ost).

Krägenau H. (1979), *Internationale Direktinvestitionen – Ergänzungsband 1978/79*, Hamburg.

Kreye O. (επιμ.) (1974), *Multinationale Konzerne* (Mit Beiträgen von S. Hymer, R. Murray, N. Poulantzas, G. Adam, S. Babson, C.V. Vaitsos, F. Fröbel / J. Heinrichs / O. Kreye / O. Sunkel), Hanser, München.

Kuczynski J. (1965), *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Band 37, Dietz Verlag, Berlin (Ost).

Kühnl R. (1975), *Formen bürgerlicher Herrschaft*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg.

Lemnitz A. (1975), *Grundzüge des monopolistischen Kapitalismus*, Dietz Verlag, Berlin (Ost).

Lenin W. I. (1970), *Ausgewählte Werke*, Band 1-3, Dietz Verlag, Berlin (Ost).

Lenin W. I. (1972), *Werke*, Band 1-39, Dietz Verlag, Berlin (Ost).

Lipietz A. (1982), «Towards Global Fordism?» in *New Left Review* 132.

Luxemburg R. (1970), *Die Akkumulation des Kapitals*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt a.M.

Mandel E. (1972), *Marxistische Wirtschaftstheorie*, 2 Bände, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Mandel E. (1972[a]), *Der Spätkapitalismus, Versuch einer marxistischen Erklärung*, Frankfurt a.M..

Mandel E. (1975), «International Capitalism and "Supranationality"», in: Hugo Radice (επιμ.), *International Firms and Modern Imperialism*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England.

Marx K. (1969), *Resultute des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Neue Kritik.

Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Dietz Verlag, Berlin.

Marx K. (1976), «Brief an V. I. Sassulitsch. Zweiter Entwurf», in: *Marx-Engels-Werke*, Bd. 19, σσ. 396-400, Dietz Verlag, Berlin (Ost).

Menzel U. (1984), Die ostasiatischen Schwellenländer. Testafälle für die entwicklungstheoretische Diskussion», in: *PROKLA* 59.

Milios J. (1988), «The Problem of Capitalist Development. Theoretical Considerations in View of the Industrial Countries and the New Industrial Countries», in: Gottdiener M. και Komninos N. (επιμ.), *Modern Capitalism and Spatial Development*, Macmillan, New York-London.

Milios J. (1997), «Der Marxsche Begriff der asiatischen Produktionsweise und die theoretische Unmöglichkeit einer Ge-

schichtsphilosophie», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*. Neue Folge, σσ. 101-113.

Mitchell B. R. (1978), *European Historical Statistics 1750-1970*, Macmillan, London.

Morawetz D. (1980), «Why the Emperor's new clothes are not made in Columbia», World Bank Staff, *Workin Paper* No. 368, Washngton D.C.

Moszkowska N. (1929), *Das Marxsche System*, Verlag H. R. Engelmann, Berlin.

Müller W. και Neusüss Ch. (1971), Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch zwischen Lohnarbeit und Kapital», in: *Probleme des Klassenkampts*, Sonderheft 1.

Murray R. (1971), «The Internationalization of Capital and the Nation State», *New Left Review* 67.

Nehls K. (1970), *Kapitalexport und Kapitalverflechtung*, Verlag marxistische Blätter, Frankfurt a.M.

Neusüss Ch. (1972), *Imperialismus und Weltmarktbewegung des Kapitals*, Erlangen.

Nikolinakos M. (1974), *Widerstand und Opposition in Griechenland*, Darmstadt und Neuwied.

Ochoa-Westenenk R. (1984), «*Industrialisierung und Strukturkrise. Zur ökonomischen Transformation Spaniens in der Liberalisierungsperiode*», Inauguraldissertation, Osnabrück.

OECD (1974), *International Direct Investment. Policies and Trends in the 1980s*, Paris.

OECD (1993[a]), *International Direct Investment Statistics Yearbook*, Paris.

OECD (1993[b]), *Industrial Policy in OECD Countries*. Annual Review, Paris.

Offe C., Hinrichs K., Wiesenthal H. (επιμ.) (1983), *Arbeitszeitpolitik*, Campus, Frankfurt a.M. New York.

Petrowsky W. (1971), «Zur Entwicklung der Theorie des

Staatsmonopolistischen Kapitalismus nach 1945», *Probleme des Klassenkampfs* 1.

Popov G. (1984), *Imperialism and the developing countries*, Progress Publishers, Moscow.

Poulantzas N. (1973), *Zum marxistischen Klassenbergriff*, Merve Verlag, Westberlin.

Rey P.-P., (1973), *Les alliances de classes*, Paris.

Richter H. (1973), *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946)*, Frankfurt a.M.

Santos dos Th. (1978), «Über die Struktur der Abhängigkeit», in D. Senghaas (επιμ.), *Imperialismus und strukturelle Gewalt*, Frankfurt a.M.

Schöller W. (1976), *Weltmarkt und Reproduktion des Kapitals*, EVA Köln / Frankfurt a.M.

Schubert A. (1985), *Die internationale Verschuldung*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Schweers R. (1980), *Kapitalistische Entwicklung und Unterentwicklung*, Frankfurt a.M.

Senghaas D. (επιμ.) (1977), *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung* (Mit Beiträgen von S. Amin, G. Arrighi, O. Braun, F. H. Cardoso, C. Furtado, R. M. Marini, J. Piel, A. Quijano, D. Seers, R. Stavenhagen, Th. E. Weisskopf), Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Senghaas D. (επιμ.) (1978), *Imperialismus und strukturelle Gewalt, Analysen über abhängige Reproduktion* (Mit Beitrgen von J. Galtung, K. J. Gantzel, J. O' Connor, R. D. Wolff, S. Hymer, Th. dos Santos, O. Sunkel, C. Furtado, U. Müller-Plantenberg, A. Martinelli), Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1978.

Senghaas D. (επιμ.) (1979), *«Kapitalistische Weltökonomie»* (Mit Beiträgen von Alavi, Amin, Eisenhaus, Frank, Galtung, Hopkins, Islamoglour, Keyder, Menzel, Senghaas, Wallerstein), Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Senghaas D. (1982), *Von Europa Lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Sozialistiche Studiengruppen (SOST) (1981), *Kapitalistische Weltwirtschaft*, Hamburg.

Stamatis G. (1977), *Die «spezifisch kapitalistischen» Prodüktionsmethoden und der tendentielle Fall der allgemeinen Profirate bei Karl Marx*, Mehrwert, Westberlin.

Statz A. (1979), *Grundprobleme einer politökonomischen Theorie der westeuropäischen Integration*. Frankfurt a.M.

Ste. Croix GEM, de (1983), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, London.

Ste. Croix GEM, de (1984), «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146, σσ. 92-111.

Sternberg F. (1971), *Der Imperialismus*, Berlin 1926, επανέκδοση Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M.

Sweezy P. M. (1970), *Theorie der kapitalistischen Entwicklung*, Suhrkamp, Franfurt a.M..

Szentes T. (1974), *Politische Ökonomie der Entwicklungsländer*, EVA, Frankfurt a.M. Budapest.

Tibi E. (1973), *Militär und Sozialismus in der Dritten* Welt, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Trotzki L. (1972), *Die permanente Revolution*, Fischer, Franfurt a.M.

Tsoucalas C. (1969), *The Greek Tragedy*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England.

Tzermias P. (1993), *Neugriechische Geschichte. Eine Einführung, Francke Verlag*, Tübingen.

USSR Academy of Sciences (1969), *Leninism versus imperialism*. The present stage, Novosti Press Moscow.

Vaitsos, C. V. (1974), «Einkommensverteilung und transnatio-

nale Unternehmen», in: O. Kreye (επιμ.), *Die Multinationale Konzerne*, München.

Varga E. (1974), *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, EVA, Frankfurt a.M.

Wallerstein I. (1979), «Aufstieg und künftiger Niedergrang des kapitalistischen Weltysystems», in: D. Senghaas (επιμ.), *Kapitalistische Weltökonomie*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Wallerstein I. (1979[a]), *The Capitalist World-Economy*, Cambridge.

Warren B. (1971), «How International is Capital?», *New Left Review* 68.

Wirth M. (1972), *Kapitalismustheorie in der DDR*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Ziebura G. (1984), *Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24-31*, Suhrkamp, Frankfurt a.M.

Zolotas X. (1926), *Griechanland auf den Wege zur Industrialisierung*, Leipzig, (Diss.).